LUND UNIVERSITY

Huvudgårdar och herravälden

En studie av småländsk medeltid

Hansson, Martin

2001

Document Version:
Publisher's PDF, also known as Version of record

Link to publication

Citation for published version (APA):
Hansson, M. (2001). *Huvudgårdar och herravälden: En studie av småländsk medeltid*. [Doctoral Thesis (monograph), Historical Archaeology]. Lund University.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

LUND STUDIES IN MEDIEVAL ARCHAEOLOGY 25

Huvudgårdar och herravälden

En studie av småländsk medeltid

Martin Hansson

LUND STUDIES IN MEDIEVAL ARCHAEOLOGY 25

HUVUDGÅRDAR OCH HERRAVÄLDEN

En studie av småländsk medeltid

Martin Hansson

Almqvist & Wiksell International
Stockholm

Huvudgårdar och herravälden.
© Martin Hansson 2001
Akademisk avhandling för avläggande av filosofie doktorsexamen
i medeltidsarkeologi, Lunds universitet

Allmänt kartmaterial **ur Översiktskartan/Vägkartan © Lantmäteriverket Gävle 2001. Medgivande M2001/1405.**

Tryck: Grafiska Punkten, Växjö.
Tryckningen bekostad av Hallenbladska fonden och Berit Wallenbergs Stiftelse.

Distribution: Almqvist & Wiksell International
Box 7634
103 94 Stockholm

ISSN 0283-6874
ISBN 91-22-01910-3

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD ... 7

1. INLEDNING ... 9
Bakgrund ... 9
Huvudgårdar i Tjureda socken, Värend ... 10
Huvudgårdar i Agunnaryd socken, Finnveden ... 14
Om ting, text och tolkningar ... 18
Om problemet ... 20
Avhandlingens uppläggning ... 22

2. UTGÅNGSPUNKTER ... 23
Något om makt ... 23
Om feodalismen ... 28
Om frälsebegreppet ... 31
Om kontinuitet/diskontinuitet ... 34
Om landskapsarkeologi och studier av rummet ... 34

3. HUVUDGÅRDEN ... 38
Definitioner och forskningshistorik ... 38
Att hitta huvudgårdar ... 46
Stora och små huvudgårdar ... 47
Sammanfattning ... 52

4. UNDERSÖKNINGSOMRÅDET ... 53
Kort om topografi ... 53
Yngre järnålder i Smålands inland ... 57
Kristnande, kyrkbygge och sockenbildning ... 62
Kolonisation och ödeläggelse, ägostruktur och bebyggelse ... 65
Sammanfattning ... 70

5. SENMEDELTIDENS HUVUDGÅRDAR ... 72
Skriftliga källor och huvudgårdar ... 72
Lågfrälsets kris – en diskussion ... 77
Tiohärads huvudgårdar – en spridningsbild ... 80
Sammanfattning ... 85

6. KYRKOR OCH HUVUDGÅRDAR ... 87
Om kyrkoforskning ... 87
Småländsk kyrkoforskning ... 90
Material, metod och kronologi ... 92
Kyrkorna i Tiohärad ... 96
Sten eller trä ... 102
Torn ... 105
Valvslagning och salskyrkor ... 110
Stenbehandling, stenkonst, portaler och målningar ... 113

Kyrkor och huvudgårdar 117
Kyrkor och herravälde - en sammanfattning 121

7. RUNSTENAR OCH VAPENGRAVAR 123
Ett aristokratiskt samhälle? 123
Inskrifternas innehåll - släktskap och titlar 127
Gravarnas innehåll - vapengravar 130
Vikingatidens lokala herravälde – en sammanfattning 134

8. HUVUDGÅRDEN OCH PLATSENS BETYDELSE 135
Gård och tradition 135

9. KONTINUITET OCH FÖRÄNDRING 143
En delsammanfattning 143

10. I BY ELLER SOM ENSAMGÅRD 151
Huvudgården i kulturlandskapet 151
Att flytta eller inte flytta — huvudgården och byn 153
Huvudgården som ensamgård 163

11. BORGAR OCH BEFÄSTA HUVUDGÅRDAR 169
Något om borgstudier 169
Undersökta borgar i Tiohärad 175
Kungamaktens borgar 179
Biskopens befästa gårdar 185
Frälsets ”befästa” gårdar 194
Försvunna befästa huvudgårdar 205
Profana stenhus 210
Sammanfattning 213

12. DEN BEFÄSTA HUVUDGÅRDEN 216
Ett uttryck för herraväldet 216
Residenset i Hultaby 217
Agundaborg 225
Källarholmen i Sunnerå 233
Göshult 240
Sammanfattning 242

13. VARFÖR BLEV MAN FRÄLSEMAN ? 245
Strukturer och aktörer 245

14. HUVUDGÅRDAR OCH HERRAVÄLDEN 251
En avslutande diskussion 251

15. SUMMARY 261
16. REFERENSER 272

Arkiv 272
Källskrifter och litteratur 272

17. FIGURFÖRTECKNING 295

BILAGOR 297

1 BORGAR OCH HUVUDGÅRDAR I TIOHÄRAD 297

2 KYRKOR I TIOHÄRAD 337

3 RUNSTENAR I TIOHÄRAD 360

4 VAPENGRAVAR I TIOHÄRAD 364

5 BORGAR OCH BEFÄSTA GÅRDAR I TIOHÄRAD 367

FÖRORD

Hösten 1989 blev jag antagen till forskarutbildningen. Vid den tidpunkten hade jag inga som helst planer på att verkligen skriva en avhandling. Det är först under de senaste åren jag insett att så ändå kommer att bli fallet. Under lång tid, fram till 1997, skedde doktorandstudierna på samma sätt som för många andra, i lågt tempo vid sidan om mitt arbete som arkeolog, först på UV-Syd och sedan på Smålands museum. Men våren 1997 lyckades jag få en doktorandtjänst vid Arkeologiska institutionen i Lund och fick därmed möjlighet att studera på heltid.

Under de snart tolv år som gått sedan jag började mina doktorandstudier har mycket för-ändrats, både när det gäller inriktningen på mina studier och i min privata sfär. Redan när jag började på forskarutbildningen var jag övertygad om att jag ville arbeta med medeltidens landsbygd, där speciellt frågor kring huvudgårdarna intresserade. Genom att jag 1993 började arbeta på Smålands museum i Växjö föll det sig naturligt att inrikta arbetet på huvudgårdar och borgar i Småland, ett ämnesområde där källmaterialet flödade.

Även om en avhandling förefaller vara resultatet av en persons arbete, så är det ett arbete som inte är genomförbart utan stöd och hjälp från en mängd personer. För egen del har hela tiden forskarmiljön vid den medeltidarkeologiska avdelningen varit min bas. Min handledare genom alla år, Hans Andersson, har alltid stöttat och uppmuntrat mitt arbete. Jag är skyldig Hasse ett mycket stort tack. Detsamma gäller även alla andra på institutionen, ingen nämnd, ingen glömd. Eftersom jag under min tid som anställd doktorand huvudsakligen arbetat på distans hemifrån Härensås, måste ändå ett särskilt tack riktas till institutionens sekreterare, Ulla-Britta Ekstrand. Ulla-Britta har hjälpt mig vid mina irrfärder i universitetets byråkratiska djungel och sett till att jag fått veta vad som varit på gång på institutionen. Hon har alltid haft kontroll på mina projektkonton och utan henne hade livet som ”fjärr-doktorand” varit betydligt svårare. Ett stort antal personer på olika museer har hjälpt mig i samband med mina djup-dykningar i arkiv och samlingar. Stort tack till er alla. Ett särskilt tack riktas till Marian Rittsel-Ullén som vänligen låtit mig ta del av sina dendrokronologiska dateringar av småländska kyrkor.

Man kan självfallet inte skriva en avhandling om ”borgar” i Småland utan att själv undersöka någon eller några av dessa. Därför gjordes några mindre undersökningar av ett par borgar ett par sommarveckor 1998 och 1999. Dessa undersökningar hade inte varit möjliga utan den hjälp jag fick av Mette Felbo, Kristina Jansson, Jochen Meyer, Andreas Åhman, Åsa Änghede samt inte minst Lars Salminen, som aldrig tackar nej till ett litet grävprojekt i en avlägsen skogsbacke. Att gräva är dock inte gratis, varför jag vill tacka Erik Philip-Sörensens stiftelse, Nordenstedtska stiftelsen, Lennart J Hägglunds stiftelse samt Berit Wallenbergs stiftelse för deras bidrag som gjorde dessa undersökningar möjliga. Jag vill också passa på att tacka markägarna, Ingvar och Inga-Lena Johansson, Ryssbyholm, Stig och Rosmarie Pettersson med familj, Agunnaryd, samt Eva Estner med familj, Hultaby för att vi fick komma och gräva.

Så småningom började konturerna av ett avhandlingsmanus kunna skönjas. Ett stort antal lärda personer har läst olika delar och olika versioner av den text som här presenteras. Tack till Hans Andersson, Anders Andrén, Lars-Olof Larsson, Mats Riddersporre, Jes Wienberg och Eva Österberg för kloka synpunkter och kommentarer. De brister som eventuellt kan finnas i denna text ska inte skyllas på dem. Tack också till Christer Knutsson för hjälp med språkgranskning. Medel till tryckning av avhandlingen har erhållits från Berit Wallenbergs stiftelse och Hallenbladska fonden.

Ett tack måste också riktas till mina föräldrar som alltid stöttat mig vad jag än tagit mig för. Slutligen tillägnas denna bok de två personer som betyder mest för mig, min hustru Lena och min dotter Mimmi. Lena har alltid hjälpt mig på alla tänkbara vis och dessutom har hon stått ut med att ha en make som de senaste åren ständigt arbetat. Mimmis ankomst i familjen under avhandlingsarbetets sista år gav hennes pappa ett behövligt perspektiv på tillvaron och fick honom att inse att arbetet på en doktorsavhandling egentligen inte är särskilt viktigt.

Härensås en snöig februaridag 2001.

1. INLEDNING

Bakgrund

Under de senaste femton åren har frågor kring samhällets sociala förhållanden allt mer kommit i fokus. Inom medeltidsarkeologin har en av de frågor som berörts gällt det medeltida frälset och dess huvudgårdar. En viktig utgångspunkt för dessa studier är de undersökningar som genomfördes i Bjäresjö inom ramen för Ystadsprojektet i mitten av 1980-talet. Undersökningarna berörde en tidigmedeltida huvudgårdslämning i anslutning till kyrkan i Bjäresjö och denna undersökning var viktig, inte bara eftersom resultatet är intressant och Bjäresjö idag framstår som ett paradexempel på förhållandet mellan by, huvudgård och kyrka, utan även eftersom författaren här gjorde några av sina första erfarenheter som fältarkeolog.

Frågor kring frälsets bakgrund och dess huvudgårdar har fortsatt att locka, inte minst sedan jag långt senare hamnade i Småland och började intressera mig för de många borglämningarna i det småländska landskapet. I praktiskt taget alla översikter av svensk medeltid nämns Småland som ett av de mest frälserika områdena. Någon koncentrerad studie inriktad på det småländska frälset, dess ursprung och borgbyggande har dock inte gjorts. Däremot har frälsets betydelse diskuterats, inte minst i samband med den medeltida kolonisationen av Smålands skogsbygder och Smålands inlemmande i det svenska riket (Härenstam 1946, Larsson 1964).

I en förteckning från 1526 över det världsliga frälset upptas inom den svenska delen av riket 178 personer varav 45 bodde i Småland. Antalet medeltida sätesgårdar i Sverige har nyligen beräknats till mellan 1000 och 1500. Över 300 av dessa låg i Småland vilket kan jämföras med Västergötlands 110 (Lovén 1996:273f anf. litt., 347). Mot bakgrund av dessa siffror kan 20-30 % av landets medeltida sätesgårdar beräknas ha varit belägna i Småland, ett landskap som tillsammans med Östergötland och Västergötland, Uppland och Södermanland framstår som det medeltida frälsets kärnområden.

Trots denna myckenhet av frälse förknippas Småland inte med några studier av sociala förhållanden under medeltiden. De undersökningar som omfattat frälsets huvudgårdar har berört områden som Skåne eller Uppland, det medeltida Danmarks och Sveriges kärnområden (Andersson & Anglert 1989, Rahmqvist 1996). Detta är egentligen en paradox eftersom andelen frälsejord i landet många gånger verkar ha varit större i områden präglade av medeltida kolonisation. Av denna anledning borde Småland vara väl lämpat för en studie av sociala förhållanden och maktstrukturer inte minst mot bakgrund av att källmaterialet, både det arkeologiska och skriftliga är rikhaltigt. Förutom att det i skriftligt källmaterial omtalas ett stort antal sätesgårdar i Småland är landskapet också rikt på medeltida borglämningar. Borglämningarna är en heterogen grupp med allt från kungliga fogdeborgar till helt anonyma gårdslämningar på uddar och öar, vilka ibland tolkas som befästa sätesgårdar, ibland inte. Dessa olika typer av borglämningar och vad de egentligen representerar skapar också förutsättningar för att studera hur en social struktur avspeglar sig i landskapet. Sammantaget väcks frågor om varför det fanns så många frälsemän i Småland under medeltiden, inte minst då man vid en närmare studie kan konstatera att det i många socknar kan finnas både två och tre huvudgårdar mer eller mindre samtidigt. Syftet med denna avhandling kan kort sägas vara att undersöka hur det medeltida frälset växte fram i Smålands inland, en av rikets periferier, samt hur detta frälse manifesterade sin närvaro och position i landskapet. Som utgångspunkt ska förekomsten av huvudgårdar i två socknar, Tjureda i Värend och Agunnaryd i Finnveden presenteras (fig. 2). Med hjälp av dessa exempel ska sedan avhandlingens syfte utvecklas.

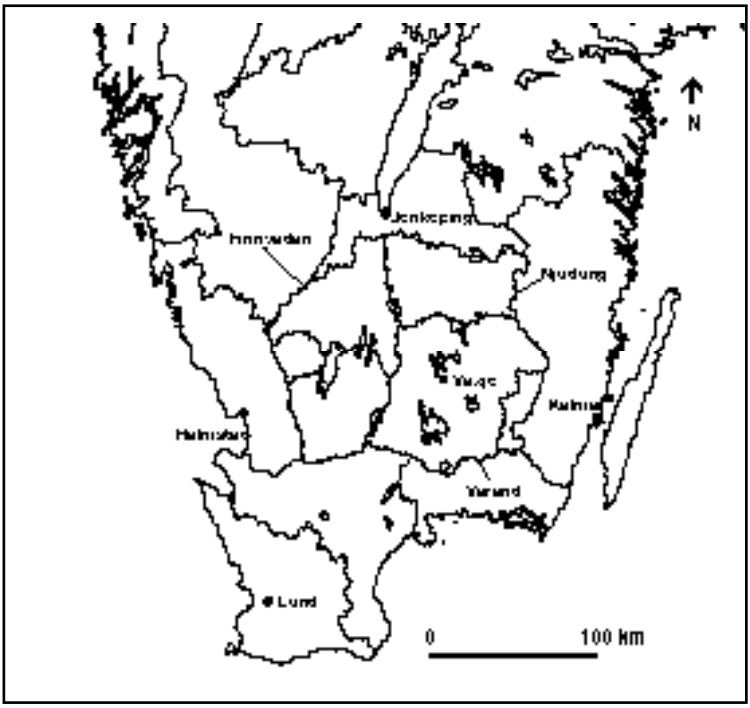

Fig. 1 Undersökningsområdet består av de tre landen Värend, Finnveden och Njudung som under medeltiden utgjorde Tiohärads lagsaga.

Huvudgårdar i Tjureda socken, Värend

Tjureda är en liten socken i Norrvidinge härad i centrala Värend belägen omedelbart norr om Helgasjön. Socknen är cirka 37 km^2 stor och bestod på 1540-talet av 15 bebyggelseenheter med totalt 33 gårdar. Av dessa var 26 frälsegårdar och fem skattehemman medan de resterande två hade olika kyrkliga ägare (Larsson 1979-81:341ff). De största byarna var Borlanda, Lerike, Skavenäs och kyrkbyn Tjureda med fem eller sex gårdar vardera. Socknen tillhör den del av Värend som redan under järnåldern hyste permanent bebyggelse. Järnåldersgravfält finns vid Eknaholm, Borlanda, Lerike och Åby. Dessutom visar lösfynd av spännen och spännbucklor från Tjureda by att ytterligare gravfält funnits i socknen. Den medeltida kyrkan i Tjureda revs 1862 och inte mycket är känt om dess utseende, mer än att den var uppförd i sten och av romansk typ med långhus och smalare, rakt avslutat kor. Sannolikt saknade kyrkan absid. Kyrkans läge i socknen var inte särdeles centralt varför det är möjligt att enskilda initiativ legat bakom dess lokalisering till just byn Tjureda (Liepe 1984:178ff).

Ur ekonomisk synvinkel verkar socknen ha tillhört de bördigare i Värend. Enligt Rosengren var Tjureda i början av 1900-talet ”en af länets allra bördigaste församlingar, har en ypperlig åkerjord och goda ängsmarker med lummig lövskog och rik växtlighet”, där åkerbruk med boskapsskötsel var huvudnäringen (citerat efter Liepe 1984:178 anf. litt.). Trots att socknen är förhållandevis liten finns uppgifter om fem medeltida huvudgårdar i socknen (fig. 3). En studie av dessa väcker en hel del frågor, varför det kan vara intressant att se hur de förhåller sig till varandra i tid och rum.

Den äldsta kända huvudgården i socknen är Eknaholm som dyker upp i det skriftliga

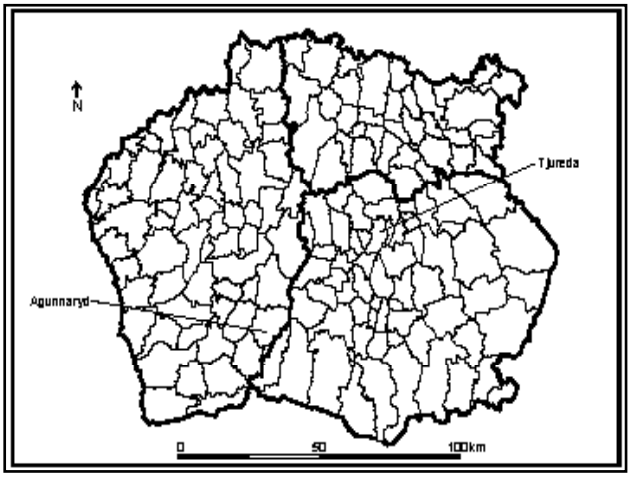

Fig. 2 Läget för de två socknarna Agunnaryd och Tjureda.

källmaterialet första gången 1341 som huvudgård för Asrun Eriksdotter. Eknaholm var med stor sannolikhet den dominerande huvudgården i socknen under senmedeltid eftersom den omnämns som huvudgård vid flera tillfällen under den efterföljande perioden. Vid sidan om Eknaholm fanns andra huvudgårdar i socknen i mitten av 1300-talet. År 1360 var Kastanäs sannolikt huvudgård för riddaren Nils Bengtsson (lejonansikte) eftersom denne då daterade ett brev här. Asrun Eriksdotter var för övrigt syssling till Nils Bengtsson. Sedermera, år 1485, ingick Kastanäs i den donation som lade grunden till franciskanerklostret i Växjö. Donationen omfattade huvudgården Eknaholm och ytterligare en mängd gårdar. Då uppges att Kastanäs sedan ”gammalt” legat under Eknaholm (Larsson 1964:418ff, 1979-81:343). Exakt var det medeltida Kastanäs låg är oklart men på en laga skifteskarta från 1867 över ägorna till Eknaholm finns flera åkrar och ängar med namnet ”Kastnäs” kring 500 meter nordost om Eknaholms gård (akt 3 Tjureda sn, lantmäteriarkivet i Växjö).

Andra forskare vill däremot lokalisera Nils Bengtssons sätesgård till Karsnäs i Nye socken i östra Njudung (se Lovén 1996:329f not 10 anf. litt.). Nils Bengtsson ägde även mycket gods i detta område varför också detta alternativ är möjligt. Problemet kring lokaliseringen av Kastanäs beror på att Nils Bengtsson 1358 ställde ut ett brev på ”Kastanäs” medan hans morgongåvobrev 1361 samt ett annat brev är daterat på ”Karlsnäs” (Larsson 1964:420). Kanske hade Nils huvudgårdar på båda platserna eftersom han ägde gods i båda områdena? Dessutom hade Nils redan 1351 en huvudgård i Rottne i grannsocknen. Det är oklart om huvudgården i Rottne, som också nämns 1387-1407 och då var huvudgård för väpnaren Peter Beneson låg i Norra eller Södra Rottne (Larsson 1964:464f).

Vid samma tid fanns också en huvudgård i Borlanda dit frälsemannen Holmsten skrev sig 1364. Året efter, 1365, verkar en Holmsten ha haft en huvudgård i Stojby i grannsocknen Gårdsby (Larsson 1964:461,465). Borlanda verkar ha varit huvudgård för en lågfrälse person. Avståndet mellan de båda byarna är bara sex-sju kilometer fågelvägen varför man kan fundera kring om det rör sig om en och samma person. Detta är omöjligt att svara på, men det är kanske mer sannolikt än att det samtidigt fanns två frälsemän som hette Holmsten i två ”grannbyar”. Varken huvudgården i Borlanda eller den i Stojby är nämnd mer än vid dessa enstaka tillfällen.

Under 1300-talets senare del fanns fortfarande fler än en huvudgård i socknen. Mycket

talar för att Eknaholm fortfarande var huvudgård under 1300-talets slut även om de direkta beläggen för detta saknas. Vid sidan om Eknaholm fanns också en huvudgård i Åby till vilken fogden i Värend, Lars Djäkn, skrev sig (Larsson 1964:466).

Åren 1407-16 är Eknaholm åter belagt som huvudgård, nu för väpnaren Jöns Brudsson (lejonansikte). Gården tillhörde fortfarande samma släkt som under 1300-talet. Även huvudgården i Åby verkar ha existerat i början av 1400-talet sedan den år 1400 kommit i Abraham Brodersens händer och 1407 tillhörde hans svärson Ture Stensson (Bielke). Möjligen har huvudgården vid denna tid sjunkit ner och blivit en vanlig landbogård (Larsson 1964:466).

Under resten av 1400-talet var Eknaholm fortsatt huvudgård och innehades1435 av väpnaren Guse Nilsson (båt) och hans hustru Birgitta Haraldsdotter (Änga-släkten). Guse Nilsson hade ärvt en mängd gods av Bengt Nilsson (lejonansikte), möjligen ingick Eknaholm i detta arv. År 1435 gav han Eknaholm i morgongåva till sin hustru Birgitta som 1444 gifte om sig med väpnaren, sedermera riddaren Knut Grundis. Efter mannens död donerade Birgitta Haraldsdotter 1485 huvudgården Eknaholm med underlydande gårdar till klostret i Växjö (Larsson 1964:439f). Sedermera återgick Eknaholm i frälsehänder för att på 1540-talet komma i Gustav Vasas händer (Vejde 1929:117).

Under de sista åren av 1400-talet verkar Eknaholm ha varit den enda huvudgården i socknen. Detta kan ses del i den utveckling som konstaterats på flera håll under senmedeltiden, nämligen att antalet huvudgårdar och frälsemän minskade (för Värends del se Larsson 1964:381ff). Efter det att Eknaholm kommit i klostrets ägo är det oklart huruvida gården fortsatt vara huvudgård eller delades på landbor. Det är dock intressant att notera att vid sekelskiftet 1500 uppträder en ny huvudgård i socken, en huvudgård som verkar vara en ”nygrundning”. Den låg i Ekna som är grannby till Eknaholm. I början av 1500-talet var Ekna

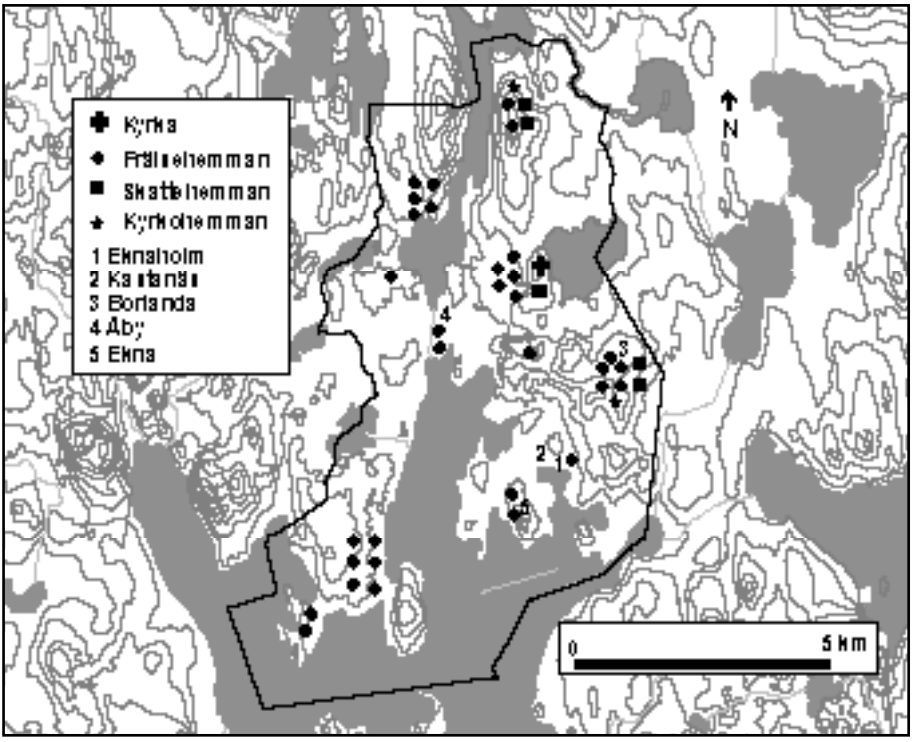

Fig. 3 Medeltida bebyggelse och huvudgårdar i Tjureda socken.

huvudgård för frälsemannen Nils Råske och hans hustru Karin Olofsdotter. Karin hade fått två gårdar, Stora och Lilla Ekna i gåva av Birgitta Haraldsdotter. Gårdarna slogs möjligen samman till en gård som 1551, då den bortbyttes till kronan och blev avelsgård under Kronobergs kungsgård räntade sju pund smör (Vejde 1929:115). Intressant i sammanhanget är att man kan se Birgitta Haraldsdotters gåva av gårdarna i Ekna till ”välbördig kvinna hustru” Karin Olofsdotter som ett utslag av ett patron/klientförhållande, eftersom gåvan uttryckligen gavs för lång och trogen tjänst (Larsson 1964:462).

Utvecklingen vad gäller antalet huvudgårdar i Tjureda socken följer den gängse medeltida mönstret. De dyker upp i det skriftliga källmaterialet vid mitten av 1300-talet och är som talrikast under 1300-talets andra hälft varefter antalet minskar. Det är också tydligt att en av huvudgårdarna, Eknaholm, i princip verkar ha funnits under hela senmedeltiden. Eknaholm var också en gård vars ägare måste sägas ha tillhört högfrälset eller åtminstone ett godsrikt regionfrälse. Flera riddare fanns bland ägarna. Det skriftliga källmaterialet är inte så fullständigt att man kan följa Eknaholm som huvudgård under hela senmedeltiden men man kan ana sig till att så var fallet. Senare kommer det dessutom att visas att gården var befäst (se kap. 11).

Eknaholm fortsatte även efter medeltidens slut att vara en storgård i trakten. På 1540-talet byttes den bort till Gustav Vasa som gjorde den till kunglig avelsgård. Under andra halvan av 1500-talet återgick gården i frälsehänder och var under 1600-talet säteri (Vejde 1929:117f). Eknaholm var således ett centrum för det lokala herraväldet under flera hundra år.
Vid sidan av Eknaholm omtalas de övriga huvudgårdarna i socknen vid ett eller ett par tillfällen. Huvudgården i Borlanda är endast omtalad vid ett enda tillfälle. I samband med att Ekna blev huvudgård kan förekomsten av ett patron/klientförhållande anas. När patronen Birgitta Haraldsdotter skrev sitt testamente försåg hon sin trogna tjänarinna Karin med ett gods som belöning för hennes tjänster.

Exemplet med huvudgårdarna i Tjureda socken väcker en hel del frågor. När det gäller den senmedeltida situationen kan man fråga sig i vilket förhållande de olika frälse personer som bodde på de olika huvudgårdarna stod till varandra. Eknaholm verkar ha varit socknens ”makt-centrum” under lång tid, men i vilken utsträckning låg patron/klientrelationer bakom etable-randet av lågfrälsets huvudgårdar som exempelvis Borlanda. Att sådana relationer förekom är tydligt i fallet med Ekna. Vilka förhållanden rådde mellan innehavarna av Kastanäs (Nils Bengtsson (lejonansikte), Eknaholm (Asrun Eriksdotter) och Borlanda (frälsemannen Holmsten), som alla bodde på granngårdar som i princip samtidigt också var huvudgårdar. Att Asrun Eriksdotter var syssling till Nils Bengtsson framgår av det skriftliga källmaterialet, däremot är Holmstens förhållande till de båda andra oklart. Frälset i ett område samlades ofta kring den ledande frälsemannen i området och ingick i hans följe. Släktskap och geografisk tillhörighet var ofta avgörande för dessa förhållanden (Reinholdsson 1998:165, Hunt 1997:64ff). Är det på det sättet huvudgårdarna i Tjureda ska ses, som boställen för lågfrälse personer som stod i någon form av beroendeställning till ”herren” eller ”frun” till Eknaholm ?

Man kan också fundera över varför just Eknaholm var den huvudgård som kom att kvarleva under hela senmedeltiden. Berodde detta bara på tillfälligheter, ekonomiska orsaker, eller finns det andra faktorer som kan ha spelat in när det gäller hur länge en huvudgård kom att existera. Inom främst förhistorisk arkeologi har man under senare år börjat diskutera frågor kring den inneboende betydelsen hos vissa platser i landskapet. Genom det sätt som en plats används, exempelvis som ”offerplats”, ”gravplats” eller ”gårdsplats”, skapas föreställningar kring platsen och dess historia, som i sig bidrar till att avgöra hur den används och betraktas (se ex Bradley 1993). Kan liknande föreställningar även kopplas till medeltida förhållanden och har dessa föreställningar i så fall spelat någon roll för vilken betydelse huvudgården fick som platsen för utövandet av det lokala herraväldet?

Mot bakgrund av vad som redogjorts om huvudgårdarna i Tjureda kan man också fråga sig vad det betyder att tre huvudgårdar dyker upp i socknen i mitten av 1300-talet. Delvis är detta ett utslag av att det är från och med mitten av 1300-talet och framåt som mängden skriftligt källmaterial börjar bli tillräckligt stort för att vi ska ha möjlighet att spåra dessa gårdar. Men samtidigt uppstår det frågor kring hur den sociala strukturen såg ut i området tidigare. Under senmedeltid verkar den sociala strukturen i Tjureda ha varit hierarkisk med ett antal huvudgårdar och kringliggande landbogårdar och skattegårdar. Hur såg situationen ut tidigare? Är det rikhaltiga småländska frälse som möter oss under senmedeltid ett resultat av en rent senmedeltida utveckling eller kan man spåra samma sociala struktur redan tidigare? Då sviker det skriftliga källmaterialet varför arkeologiska källor får ta vid.

Samtidigt är Tjureda en socken som redan hyste bebyggelse vid medeltidens början, något som framgår av de järnåldersgravfält som finns i socknen. Här finns alltså åtminstone teoretiska möjligheter till att det kan ha funnits någon form av kontinuitet från en äldre social struktur till en medeltida. Men stora delar av Småland var områden som koloniserades först under medeltidens lopp. Frågan blir då om utvecklingen såg annorlunda ut i dessa områden. Därför kan det vara dags att gå in på det andra exemplet, Agunnaryd socken.

Huvudgårdar i Agunnaryd socken, Finnveden

Agunnaryd socken ligger i de sydöstra delarna av Finnveden i Sunnerbo härad. Det är en socken som helt saknar gravfält från järnåldern vilket tillsammans med de ortnamn som finns i socknen antyder att den koloniserades under tidig medeltid. Bristen på fornlämningar från järnåldern gör att det som så småningom blev Agunnaryd socken under järnåldern framstår som ett extensivt utnyttjat område som saknade fast befolkning. Under medeltiden uppträder däremot ett stort antal huvudgårdar i socknen som är en av socknarna i hela undersökningsområdet med flest huvudgårdar.

Agunnaryd var enligt Rosengren i början av 1900-talet Sunnerbo härads vackraste trakt med ett stort antal sjöar och mossar i ett landskap karaktäriserat av löv- och barrskog. Jordmånen är bördig men utgörs av stenbunden morän varför spåren efter sekler av stenbrytning kan återfinnas runt om i landskapet. Socken är cirka 120 km^2 stor och alltså betydligt större än Tjureda (Hansson 1999a:7f och anf. litt.).

Med hjälp av 1500-talets jordeböcker kan en översiktlig bild av den medeltida bebyggelsen skapas. I Agunnaryd var dominansen för frälsejorden stor i början av 1500-talet. Detta är typiskt för de medeltida kolonisationsbygderna i Småland. Vid mitten av 1500-talet fanns fyrtio bebyggelseenheter i socknen med totalt sextiotvå gårdar, d.v.s. 1,55 gård per bebyggelse-enhet (Knutsson 1993). Dominansen för ensam- eller dubbelgårdar var påtaglig. Sjuttio procent av alla enheter var ensamgårdar medan arton procent var dubbelgårdar. Andelen byar med mer än tre gårdar var bara fem stycken. De största byarna var Vedåsa och Tjurkö, med vardera fem gårdar. De små byarna, ortnamnen och frånvaron av gravfält från yngre järnålder understryker att socknen var ett medeltida kolonisationsområde. Ser man på jordnaturen ägde det världsliga frälset 79% av gårdarna, 10% hade olika kyrkliga ägare, medan 11% var skattegårdar. Frälsejordens dominans var således överväldigande.

Den medeltida kyrkan i Agunnaryd revs åren kring 1870 när den nya sockenkyrkan uppfördes ungefär tvåhundra meter norr om den gamla kyrkans läge. Endast delar av sakristian är bevarad. Kyrkan i Agunnaryd låg under medeltiden ensam tillsammans med klockargården. Någon bebyggelse med namnet Agunnaryd är inte känd men indikationer på att en sådan bebyggelse verkligen funnits har hittats i det äldre kartmaterialet (se kap. 12). Den medeltida kyrkan var byggd av sten, med långhus och rakt avslutat kor utan absid. Stenkyrkan ska enligt

traditionen ha uppförts 1330 av herr Erland, kanik i Linköping. År 1353 omtalas Harald i Agunnaryd som kanik i Linköping. Tydligen var Agunnaryd kanikprebende till Linköpings domkyrka under 1300-talets första hälft (Vejde 1926, Bexell 1974). De romanska stenkyrkorna i området är dock sannolikt uppförda före 1300 (se kap. 6).

Sammantaget visar bebyggelsebilden att frälset hade en mycket stark ställning. Socknen framstår vid medeltidens början närmast som ett ”öppet land” som saknat fast bosättning. Här fanns troligen nästan ingen bebyggelse och därmed inga äldre, fastlåsta strukturer kring ägande och sociala förhållanden. Vid medeltidens början måste ägande- och brukningsrätten till marken i socknen ha varit oklar, i alla fall i jämförelse med områden som karaktäriserats av fast bebyggelse sedan järnåldern. I socknen är åtta, möjligen nio huvudgårdar kända från olika delar av medeltiden (fig. 4). Det gör den till en av de mest ”huvudgårdstäta” socknarna i hela Tiohärad. Dessutom var tre av dessa huvudgårdar befästa.

I dagsläget framstår Agundaborg (RAÄ 39) som den äldsta huvudgården i socknen (fig. 5). Agundaborg är inte nämnd i några medeltida skriftliga källor, men genom en arkeologisk undersökning har det konstaterats att gården med tillhörande gårdskapell etablerades på ett näs i Agunnarydssjön redan under slutet av 1200-talet eller kring år 1300. I kapitel 12 diskuteras undersökningen av Agundaborg och gårdens rumsliga organisation mer i detalj (se också Hansson 1999a).

Under 1300-talets mitt och senare del nämns fyra andra huvudgårdar i socknen, Vedåsa, Deranäs, Ryd och Rönnäs. År 1341 omtalas att riddaren Markvard av Kyren köpte jordegendom ”in Vighasum” samt ”Vighasaholm” av riddaren Karl Magnusson (örnfot) (Härenstam 1946:413). Namnet ”Vighasaholm” antyder att den anläggning som idag återfinns på Källarholmen i *Vedåsa* (RAÄ 21) existerade vid denna tid. Om den befästa gården vid Vedåsa existerade samtidigt med Agundaborg är oklart men troligen var Agundaborg övergiven vid 1300-talets mitt. Markvard av Kyren härstammade från en tysk släkt med ursprung i Holstein (ÄSF I häfte 1:67f). Riddarvärdigheten gör att man måste räkna med att Markvard tillhörde högfrälset. År 1406 skänkte Erik Turesson (sparre) och hans hustru Elena Ingemarsdotter två gårdar i Vedåsa till Nydala kloster. Det innebär att Vedåsa eller delar därav vid denna tid ägdes av innehavaren av Rönnäs, beläget på andra sidan Helgeå. Redan 1407 tvingades dock Elenas arvinge, prosten Mattis i Sunnerbo, att ge de båda gårdarna till Abraham Brodersen. På 1500-talet tillhörde två gårdar i Vedåsa huvudgården i Elmtaryd.

År 1372, 1376 och 1379 omtalas en Eskil i Dijgranäs, d.v.s. *Deranäs*. Eskil var sannolikt frälseman. Hundra år senare, 1475, var Deranäs huvudgård för väpnaren Erengisle (Härenstam 1946:407). Om gården var huvudgård för en frälseman under hela mellanperioden är oklart. I början av 1540-talet var gården åter huvudgård, nu för Per Andersson (Almqvist 1976:1148).

År 1385 omnämns arvsskiftet efter ”Knut i Ryd”. Knut var fader till häradshövdingen Karl Knutsson (sparre) (Härenstam 1946:410). I arvsskiftet mellan bröderna Nils och Karl Knutsson skiftade bröderna de fastigheter de ärvt av sina föräldrar och bröder (SRP 2148). Karl fick faderns sätesgård i *Ryd* och hälften av en kvarn där samt en gård i Bråna och två i Nockarp. Karls arv visar på förekomsten av ett mindre godskomplex i Agunnaryd som splittrades på arvingarna varefter huvudgården upplöstes. Idag ligger ”Storegården” i Ryd på den högsta platsen i byn med uppsikt över resten av byn och Agunnarydssjön möjligen som en avlägsen påminnelse om den medeltida huvudgården.

Rönnäs tillhörde år 1400 Abraham Brodersen men bortbyttes detta år till Elena Ingemarsdotter som tillsammans med sin man, väpnaren Erik Turesson (sparre), verkar ha bosatt sig på Rönnäs (Härenstam 1946:411). Rönnäs och Vedåsas marker gränsar till varandra på ömse

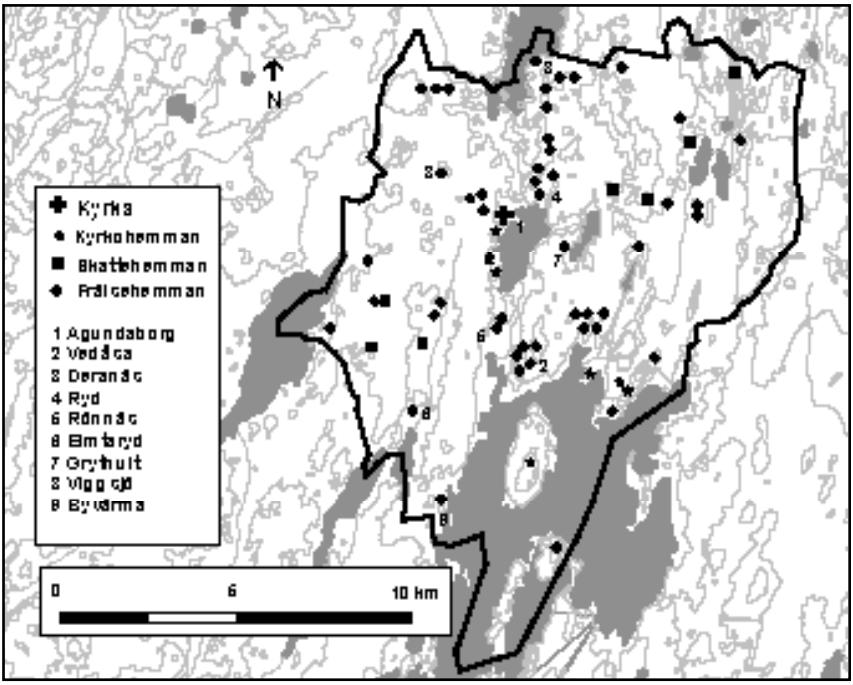

Fig. 4 Medeltida bebyggelse och huvudgårdar i Agunnaryd socken.

sidor om Helge å. Efter Elenas död återgick gården till Abraham Brodersen. Kanske kan man ana ett klientförhållande mellan Brodersen och Elena och Erik Turesson. I Rönnäs finns en befäst gårdslämning i form av en husgrund och två källargropar på Garpholmen (RAÄ 41), en holme i en våtmark i anslutning till Helge å. Ungefär 400 meter sydost om Garpholmen ligger lämningarna på Källarholmen i Vedåsa. Frågan är om de två ”borgarna” på ömse sidor av ån ska ses i ett sammanhang eller har tillhört olika kronologiska skeden. Ingen av dem är undersökt men omnämnandet av ”Vighasaholm” 1341 gör det troligt att åtminstone Källarholmen i Vedåsa existerade vid denna tid. Kring 1400 hade Rönnäs och delar av Vedåsa samma ägare, varför man kan undra om båda anläggningarna då var i drift. Mellan 1475-94 var Rönnäs åter huvudgård, nu för Per Jönsson (halv hjort).

Medan ovanstående huvudgårdar söker sitt ursprung i 1300-talet, dyker en ny grupp av huvudgårdar upp i slutet av 1400-talet och början av 1500-talet som till en del ersatte de som funnits tidigare. De tidigare huvudgårdar som fortfarande existerade var Deranäs som 1475 omtalats som huvudgård för väpnaren Erengisle och Rönnäs som åren 1475-94 var huvudgård för Per Jönsson. Om gårdarna varit huvudgårdar hela den mellan-liggande tiden eller ej är oklart.

Elmtaryd fungerade som huvudgård för Birger Nilsson (halv hjort) vid 1500-talets början enligt 1700-talsgenealogen Åkerhielm. På 1540-talet var gården säteri för sonen Isak Birgersson. Släkten innehade tidigare Rönnäs (se ovan). Två gårdar i Vedåsa låg under Elmtaryd under 1500-talet (Härenstam 1946:414).

Grythult var 1515 huvudgård för den tidigare häradshövdingen i Sunnerbo, Olof Galle (Härenstam 1946:409). Gården ingick i en försäljning 1402 då Bo Jönssons änka Katarina sålde all sin egendom i Finnveden, däribland gården Grythult till Benkt Nilsson (lejonansikte).

Olof ägde även en gård i Ryd (se ovan).

Viggsjö pantsattes före 1416 av Erland Stut till Magnus Nilsson (sparre), som samma år sålde den till Karl Nilsson. År 1494 bytte Arvid Knutsson (Drake av Ingtorp) bort gården till frälsemannen Henning Gruisson (gaffelstyckad sköld), vars son Knut Henningsson år 1518 hade gården som huvudgård (Härenstam 1946:413).

Möjligen fanns även en huvudgård i *Byvärma*. Gården nämns 1341 i samband med riddaren Karl Magnusson. År 1403 sålde väpnaren Peter Knutsson halva Byvärma och del i ålfisket där till Abraham Brodersen, som troligen även förvärvade andra hälften. Gården framstår tidigt som en stor gård. År 1684 blev gården säteri (Vejde 1929:104).

Utvecklingen i Agunnaryd skiljer sig en del från den som kunde konstateras i Tjureda. I Agunnaryd saknas samma tydliga exempel på att en och samma huvudgård existerade under lång tid i likhet med Eknaholm. Det vanligaste är att huvudgårdarna endast är omnämnda vid ett enda tillfälle. Ska detta tolkas som om de existerade under förhållandevis kort tid, eller är det ett utslag av källmaterialets brister? Kan man tala om två olika typer eller grupper av huvudgårdar i Småland, en grupp representerad av gårdar som Eknaholm som existerade kontinuerligt under lång tid och en annan grupp av huvudgårdar som endast verkar ha existerat under förhållandevis kort tid, kanske en generation? Den senare gruppen verkar i så fall ha dominerat i Agunnaryd. Om så är fallet, kan dessa olika grupper av huvudgårdar kopplas till olika grupper inom frälset? Om de många huvudgårdar som dyker upp i Agunnaryd under sent 1400-tal och början av 1500-talet verkligen var nyetablerade huvudgårdar, så framstår lågfrälset fortfarande som livaktigt trots att tidigare forskning ansett att denna grupp påverkats negativt av den senmedeltida agrarkrisen. Kanske var denna kris inte så förödande för lågfrälset som tidigare hävdats.

Vad som också bör noteras är att tre av huvudgårdarna i Agunnaryd, Agundaborg, Vedåsa och Rönnäs kom att ”befästas”. Dessa tre platser har länge diskuterats i termer av borgar varav en av dem, Vedåsa (Vedåsaholm), har ansetts vara en medeltida borg medan de båda andra inte

Fig. 5 Huvudbyggnaden, hus I, på Agundaborg. Foto förf.

setts som borganläggningar utan möjligen lämningar efter en sätesgård (Lovén 1996:283ff, 463). Trots det så ligger alla tre anläggningarna i ett likartat topografiskt läge, på öar och uddar omgivna av vatten och våtmarker och långt ifrån den historiskt kända åkermarken. Ingen av anläggningarna ger heller något direkt militärt intryck, men samtidigt visar deras topografiska läge att det inte kan röra sig om ordinära bondgårdar. Dessa förhållanden reser en mängd frågor kring varför vissa frälsemän valde att befästa sina gårdar, medan andra uppenbarligen inte gjorde så. Frågan blir också hur de många enkla borganläggningar som finns i Småland och som ofta diskuterats med utgångspunkten att de är militärt befästa, egentligen ska betraktas. Var de små militära befästningar eller ska man se dem som platser där den sociala betydelsen av att bosätta sig på ett avskilt läge var det eftersträvansvärda?

Om ting, text och tolkningar

Det källmaterial som ligger till grund för avhandlingen kan som exemplen från Tjureda och Agunnaryd visar grovt sett delas in i två grupper, materiella lämningar och skriftliga källor. Huvuddelen av de huvudgårdar som nämndes ovan förekommer i olika skrivna dokument men vissa av dem uppträder också som materiella lämningar i landskapet i form av något som brukar betraktas som borgar. En del huvudgårdar är endast kända som materiella lämningar. Olika typer av källmaterial är karaktäristiskt för medeltidsarkeologin som i metodiskt hänseende är att betrakta som en historisk arkeologi eftersom den omfattar en period där källmaterialet som synes både består av skriftliga och materiella lämningar. Precis som i andra historiska arkeologier blir analysen ett resultat av förhållandet mellan ting och text och tolkningen av detta (jfr Andrén 1997). Innan avhandlingens syfte och dess konkreta källmaterialet presenteras mer utförligt kan det vara på sin plats att kommentera förhållandet mellan ting och text, mellan materiella och skriftliga lämningar.

Karaktären på skriftliga och materiella lämningar skiljer sig åt på flera punkter men samtidigt är likheterna stora. Både skriftliga och materiella lämningar är kvarlevor från en svunnen tid och problemen med bevarande och representativitet rörande de båda källgrupperna är likartade, åtminstone på en principiell nivå. Frågor kring representativiteten hos ett bevarat fornlämnings-material kan jämföras med frågor av samma typ hos skriftliga källor, d.v.s. hur stor andel av en ursprunglig helhet är bevarad, även om representativitetsproblemen i sig är olika. I det arkeo-logiska materialet kan detta konkretiseras med frågor kring huruvida alla befästa huvudgårdar idag kan återfinnas eller bara fragment av en större helhet. Hur representativt är i så fall det bevarade materialet? På samma sätt kan man fråga sig hur representativt det bevarade skriftliga källmaterialet är, både när det gäller bevarandegrad, men också i fråga om vilka företeelser det nämner respektive förtiger.

En vanlig uppfattning är annars att skriftliga källor ”talar” medan materiella lämningar ”tiger” och kräver en tolkning för att fås att tala. Denna missuppfattning bortser från att även skriftliga källor måste tolkas för att kunna förstås. Det här gäller inte minst medeltida källor, där oklarheter kring termer och begrepp många gånger kräver ett omsorgsfullt tolkningsarbete fullt jämförbart med tolkningar kring materiella lämningar. Både skriftliga och materiella lämningar kräver således en tolkning för att fås att tala, men när de talar så talar de om skilda saker. Vid en grov generalisering kan det skriftliga källmaterialet sägas beröra enskilda händelser av politisk och ekonomisk art som involverat enskilda personer eller grupper av personer, framför allt ur samhällets överklass. Det arkeologiska materialet berör i större utsträckning samhällets alla skikt och belyser snarare strukturella förhållanden än enskilda händelser.

Samtidigt finns flera slag av källmaterial som samtidigt är både ting och text. Aktuella i

mitt fall är till exempel runstenar och historiska kartor, som båda är materiella lämningar som samtidigt innehåller texter. I kartans fall är lämningen dessutom en bild av ett fysiskt landskap. Förhållandet mellan ting och text är således betydligt mer komplicerat än det verkar vid första anblicken. Det viktiga är dock att inte låta sig styras av ett enskilt källmaterial utan att försöka skapa en holistisk bild av det förflutna utifrån ett tillgängligt källmaterial.

I denna studie är förhållandet mellan ting och text likvärdigt och deras källvärde lika stort, men de uttrycker olika delar av en gemensam verklighet. Ting kan ses som text likväl som text kan ses som ett ting (Hodder 1986:122ff, Shanks & Tilley 1987:96ff, Wienberg 1988). Men även om man ser en principiell likhet mellan ting och text måste man betona de skillnader ting respektive text ger av ett historiskt samhälle. I föreliggande studie kan tingen användas för att studera exempelvis hur frälset organiserade sitt vardagsliv på huvudgården och vad dess byggnader och arkitektur säger om frälsets syn på sig självt och på sitt förhållande till omvärlden. Texterna däremot kan sätta namn på de personer som bodde på platsen och genom deras släktförbindelser säga något om vilken plats dessa personer hade i samhället. Texten kan vidare ge uppgifter av ekonomisk art.

Det centrala är att ting och text måste ses som tillhöriga samma kontext, men olika delar inom denna kontext. Detta innebär inte att arkeologi ska ses som ett komplement till historisk forskning, skriftliga källor kan också ses som ett komplement till arkeologiska källor. Ting och text ingår i ett diskursivt sammanhang (Andrén 1997). Alla typer av källmaterial från en period blir då lika viktiga i ett syntetiserande perspektiv. Om det överhuvudtaget ska vara meningsfullt med någon typ av syntesinriktade studier måste man ha ett kulturhistoriskt angreppssätt, där olika källmaterial beaktas. Inom medeltidsarkeologisk forskning kan man ibland skönja tendenser till att skriftligt källmaterial givits oproportionerligt stort värde i förhållande till materiella lämningar. Att undvika detta är viktigt. Många gånger uppstår ny kunskap och nya perspektiv när olika källmaterial ställs mot varandra. Vilket källmaterialet som har tolkningsföreträde kan då växla från fall till fall. Att ge texter ett alltigenom rådande tolkningsföreträde som ibland sker är dock olyckligt. Detta är vanligt inte minst bland medeltids-historiker som i vissa fall anser att arkeologiska lämningar inte kan bidra med någon intressant kunskap om medeltiden, möjligen bortsett från att tillhandahålla ett illustrationsmaterial (jfr Duby 1990:26, Lund 1999) Textens tolkningsföreträde är dock något vi projicerar på ett äldre samhälle (Austin 1990:11ff, Mooreland 1991:24). Medeltiden var dessutom en period när större delen av befolkningen var illitterat.

Tolkningar är som synes av största vikt oavsett vilket källmaterial man arbetar med. Från att det under 1960- och 1970-talen fanns en syn på det arkeologiska källmaterialet som mer eller mindre objektivt, har man inte minst genom den postprocessuella arkeologins utveckling under 1980- och 1990-talet kommit till insikt om att källmaterialets objektivitet är en chimär (Hodder 1986, Shanks & Tilley 1987). Istället för att eftersträva en omöjlig objektivitet betonas tolkningens betydelse för att erhålla ny kunskap. Samtidigt har den tolkande arkeologens egen roll i det samtida samhället uppmärksammats. Det står klart att forskarens tolkningar är färgade av sin samtid och av den för-förståelse han eller hon erhåller genom de erfarenheter som görs, både under själva forskningsprocessen och vid sidan av det vetenskapliga arbetet (se ex. Larsson 2000:57ff).

I denna avhandling kommer en hel del tolkningar att göras som kanske förefaller väl svagt underbyggda. Det handlar till exempel om hur frälset betraktade landskapet, men det handlar också om tolkningar som måste göras kring var och en av de många huvudgårdar som presenteras. I avhandlingen kommer problemen med att tolka både ett skriftligt och arkeologiskt källmaterial att bli tydliga. Dessa tolkningsproblem är en orsak till att det inte kommer att

finnas några exakta siffror på hur många huvudgårdar eller befästa gårdar det fanns i undersökningsområdet. Istället kommer det att framgå att det fanns minst 250 huvudgårdar i området under senmedeltiden och ungefär ett sextiotal av dessa var befästa i någon mening. Det är varken möjligt eller meningsfullt att försöka ge några exakta siffror eftersom det alltid, hur man än vänder och vrider på källmaterialet kommer att finnas en grupp med gårdar/platser där man aldrig kommer att få full klarhet i om den aktuella gården var en huvudgård eller ej. Denna osäkerhet är något som all humanistisk forskning måste leva med. Denna avhandling ska istället ses som en del i en hermeneutisk forskningsprocess med avsikt att försöka förstå en del av medeltidens sociala struktur och hur denna avspeglades i rummet.

Om problemet

Inledningsvis nämndes att det övergripande syftet med föreliggande avhandling var att undersöka hur det medeltida frälset växte fram i Smålands inland samt hur detta frälse manifesterade sin närvaro och position i landskapet. Det är tydligt att alla dessa huvudgårdar, om än i olika skala och på lite olika sätt beroende på storleken på det underlydande godskomplexet måste ha utgjort lokala centra för makt och herravälde.

Avhandlingens frågeställningar kan delas in i två större komplex. Det ena berör frågor kring frälsets framväxt och ursprung i ett långtidsperspektiv. Under senmedeltid framstår det småländska frälset som rikligt förekommande. Är detta ett nytt fenomen eller fanns det redan tidigare ett samhällsskikt som motsvarade det som utvecklades till det medeltida frälset? Kan man till exempel finna tecken på någon form av kontinuitet mellan de magnater som kan anas i området under yngre järnålder och det medeltida frälset eller är utvecklingen diskontinuerlig? Var det frälse som fanns i området en homogen grupp eller fanns det olika ”typer” av frälse med skilda ursprung? Frågor om frälsets framväxt, om kontinuitet/diskontinuitet och om förändringar i utvecklingen av samhällets sociala struktur under tidens gång kommer att dominera avhandlingens första del. Fokus för studien, själva studieobjektet, är frälsets huvudgårdar vilka ses som ett socialt centrum i landskapet varifrån det lokala herraväldet utövades.

Utgångspunkten för denna studie är den bild man får av det medeltida frälset och deras huvudgårdar när man sammanställer uppgifter ur det skriftliga källmaterialet. Det ska återigen betonas att jag inte menar mig kunna presentera det ”totala” antalet huvudgårdar i under-sökningsområdet vilket utgörs av det medeltida Tiohärads lagsaga (se kap 4). Självklart är ambitionen att få med så många huvudgårdar som möjligt i den katalog som utgör avhand-lingens empiriska grund men denna katalog gör inte anspråk på att innehålla någon totalitet vad gäller antalet medeltida huvudgårdar i Tiohärads lagsaga. Att göra anspråk på någon form av absolut fullständighet är inte möjligt. Inte minst när det gäller frågor kring frälsets framväxt är det översiktligheten som är det väsentliga. Därmed blir problemet kring huruvida ”alla” huvudgårdar är med eller inte mindre avgörande. För att svara på frågan om det medeltida frälset och dess eventuella kontinuitet från tidigare perioder kommer områdets kyrkor, runstenar och vapengravar att skärskådas.

Avhandlingens kronologiska ram för denna långtidsstudie är perioden 800-1550. Det ska direkt sägas att gränserna både uppåt och nedåt kan framstå som något flytande. Avgränsningen uppåt i tid har satts till cirka 1550. Dackefejden på 1540-talet och dess efterdyningar kan ses som det definitiva slutet på medeltiden i Småland och områdets verkliga inlemmande i det svenska riket. Därför har gränsen satts kring 1550. Nedåt i tid har gränsen satts till år 800, d.v.s. vikingatidens början. Därmed finns det möjlighet att studera förekomsten av eventuella vikingatida magnater och sätta dem i relation till det medeltida frälset. Material från äldre delen av yngre järnålder är sparsamt förekommande i det kända källmaterialet från området.

För att strukturera avhandlingens kronologiska studie har den delats in i tre perioder vilka precis som vid en arkeologisk utgrävning undersöks uppifrån och ner. Utgångspunkten är som redan nämnts förhållandena under *senmedeltid*, varmed avses perioden 1300-1550. Käll-materialet utgörs har huvudsakligen av skriftliga källor. Under *tidig medeltid*, som avser perioden 1100-1300, är områdets kyrkobyggnader det huvudsakliga analysmaterialet. När det gäller *yngre järnålder*, som här huvudsakligen avser perioden 800-1100 är runstenar och gravar de viktigaste källmaterialen.

Avhandlingens andra frågekomplex berör rumsliga frågor kring hur frälset etablerade sina huvudgårdar i landskapet. Den huvudsakliga målsättningen är att studera frälsets befästa huvudgårdar och den därmed sammanhängande flytten ut ur byarna. Perspektivet ändras därmed, från att ha varit koncentrerat på långtidsförändringar, till att fokuseras på skilda rumsliga förhållanden. I vilka områden och på vilket sätt kom frälset att etablera sig i landskapet? I vilken topografisk miljö återfinns de småländska huvudgårdarna i kulturlandskapet, ligger de i byar eller som ensamgårdar Kom traditioner kring en viss huvudgård och dess historia som lokalt maktcentrum att påverka exempelvis hur länge en huvudgård kom att existera och går det därmed, precis som har diskuterats kring förhistoriska monument, att tala om en ”platsens betydelse” för vissa huvudgårdar?

En viktig fråga i avhandlingens rumsliga avsnitt vilken kommer ägnas betydande omsorg är frågan om frälsets borgbyggande och befästande av sina huvudgårdar. Vad innebar det att vissa huvudgårdar kom att flytta ut till mer avskilda lägen och befästas medan andra huvudgårdar fortsatte att ligga kvar på sina traditionella platser i landskapet? När det gäller de befästa huvudgårdarna så kommer diskussionen att fokuseras kring betydelsen av de många mindre ”borganläggningar” som finns i området. På vilket sätt ska dessa platser betraktas och vad hade de för funktion? Vilka tankar kring makt och herravälde låg bakom byggandet av dessa anläggningar? För att få det rätta perspektivet på frälsets ”borgbyggande” kommer också kungamaktens och Växjöbiskopens borgar i området att kort beröras. Det bör dock understrykas att detta inte är en avhandling som kommer att diskutera den medeltida borgens typologi och morfologi på ett mer generellt plan. Fokus kommer att ligga på den typ av anläggningar vars ”borgmässighet” många gånger kan diskuteras och vars datering många gånger är oklar. Är för det första de många mindre ”borganläggningar” som påträffas i Småland verkligen medeltida lämningar? För att klargöra frågor kring områdets borgar kommer ett par av dem att diskuteras i detalj, där en rumslig analys av själva den befästa huvudgården kan bidra till att avslöja vilka tankar som låg bakom utflyttningen och befästandet av dessa huvudgårdar.

Avsikten med avhandlingens rumsliga inriktning är således att studera rumsliga förhållanden på olika nivåer, alltifrån en övergripande ”landnivå”, över en bygdenivå där huvudgårdens läge i kulturlandskapet diskuteras, ner till den enskilda huvudgården och dess rumsliga struktur. På denna gårdsnivå kommer frågor om platsens betydelse samt gårdarnas befästande att belysas.

Avslutningsvis kommer så ytterligare en fråga att avhandlas. Denna fråga, som är intimt förknippad med de båda andra frågekomplexen handlar om varför Småland var så rikt på frälsemän under medeltiden. Varför var så många småländska bönder villiga att bli frälsemän när bönder på andra håll i det svenska riket inte verkar ha varit det i samma utsträckning? Har detta enbart berott på att kungamakten hade behov av ett stort antal väpnade män i gränstrakterna mot Danmark eller fanns det även andra orsaker bakom?

Däremot kommer inte någon större omsorg att ägnas åt att studera ekonomin bakom det småländska frälset. För att besvara frågor av denna art med ett arkeologiskt material krävs ett större undersökt material, inte minst vad gäller osteologiska och paleoekologiska studier. Detta hade i och för sig varit värdefullt att kunna genomföra men tillgängligt material saknas

i dagsläget. Däremot kommer frågor av ekonomisk art att diskuteras mot bakgrund av en allmän bild av den medeltida ekonomin i området.

Den yttre rumsliga avgränsningen för undersökningsområdet har bestämts till de tre landen Värend, Finnveden och Njudung, alla belägna i Smålands inland. Varje land utgör var för sig en enhet vilka i Värends och Finnvedens fall har rötter åtminstone tillbaka till mitten av järnåldern. Att behandla de tre landen som en enhet motiveras av att de under medeltiden utgjorde Tiohärads lagsaga, med fem härad i Värend, tre i Finnveden och två i Njudung.

Avhandlingens uppläggning

Avhandlingen är upplagd på följande sätt. Efter denna inledande del redogörs för de utgångspunkter, den förförståelse, som ligger bakom arbetet och som kan sägs ha utgjort dess bas (kap.2). Här diskuteras frågor om makt och herravälde, feodalism och frälsebegreppet, kontinuitet/diskontinuitet och landskapsarkeologi. Ett kapitel (kap. 3) berör själva huvudgården som begrepp och dess forskningshistorik inom både historisk och arkeologisk forskning. Därefter presenteras undersökningsområdet, dess topografi och bebyggelseutveckling under järnålder och medeltid (kap.4).

När detta är gjort går avhandlingen vidare med att belysa processen kring frälsets framväxt i ett långtidsperspektiv. Utgångspunkten är den senmedeltida bild som det skriftliga käll-materialet förmedlar när det gäller antalet huvudgårdar och deras förändringar över tid, samt i vilka delar av undersökningsområdet som dessa förekommer. Mot denna bakgrund belyses områdets sociala struktur under tidig medeltid genom en analys av områdets kyrkobyggnader och strukturen under yngre järnålder genom en analys av runstenar och vapengravar (kap.5-7). Därefter följer en studie av huruvida traditioner kring huvudgården och dess historia som lokalt maktcentrum kom att påverka exempelvis dess varaktighet (kap.8). Sedan följer en dis-kussion om huruvida man kan tala om en kontinuerlig eller diskontinuerlig utveckling av om-rådets sociala struktur från yngre järnålder till senmedeltid, samt om frälset utgjordes av en homogen grupp eller inte (kap.9).

Med detta i ryggen vidtar avhandlingens mer rumsligt inriktade del. Först redogörs för huvudgårdarnas lokalisering i kulturlandskapet och till frågan om i vilken miljö dessa påträffas, i byar eller som ensamgårdar (kap10). I detta kapitel diskuteras även frågan om huvudgårdarnas utflyttning ur byarna. Därefter följer en redogörelse för områdets borgar och befästa huvudgårdar med början i kungamaktens och biskopens anläggningar (kap. 11). Här följer en genomgång av vilken typ av lämningar som kan tänkas ha tillhört enskilda frälsemän och vilken typ av bebyggelse som kan återfinnas på dessa platser. För att testa en hypotes som formuleras kring dessa enkla borganläggningar, studeras därefter fyra ”befästa” gårdar mer i detalj för att se vad deras topografiska läge och rumsliga struktur kan avslöja om avsikten bakom byggandet av dessa enkla borgar (kap.12).

När vi har nått så långt återstår att fundera kring den intressanta frågan om varför just Småland fick så rikligt med frälsemän under medeltiden, varefter det är dags att sammanfatta och diskutera avhandlingens viktigaste resultat (kap13-14).

2. UTGÅNGSPUNKTER

Något om makt

Makt och herravälde är begrepp som ofta används i olika typer av samhällsstudier. Som synes av avhandlingens syfte är de centrala begrepp även i detta arbete. Andra begrepp man kan hitta i studier med social inriktning är sociala system, sociala strategier och sociala mönster. Den konkreta innebörden och skillnaden mellan dessa begrepp varierar mellan olika författare. Gemensamt är att de alla berör frågor kring hur människor beter sig och interagerar i skilda situationer, något som begränsas av mer eller mindre dolda strukturer i samhället. Exempel på sådana strukturer kan var religiösa, ideologiska, politiska eller rent sociala (kön, ålder, personlig status m.m.). Under senare år har arkeologin gått från att studera enskilda ”kulturer” och ”kulturgrupper” till ett mer antropologiskt och sociologiskt synsätt där studier av sociala system och strategier satts i fokus.

Under 1960- och 1970-talen dominerades den arkeologiska forskningen av tankar kring sociala system. Detta systemtänkande utsattes under 1980-talet för stark kritik. Kritiken riktade bland annat in sig på att systemmodeller har svårt att förklara varför systemen förändras. I ett systemtänkande riskerar också individen att reduceras till en viljelös aktör utan handlingsalternativ. Inom den postprocessuella arkeologin betonas snarare individens och den materiella kulturens roll som förmedlare av symboliska och därmed även sociala budskap (Hodder 1986, Shanks & Tilley 1987).

En viktig inspirationskälla för den moderna forskningen kring samhällets sociala för-hållanden är den brittiske sociologen Anthony Giddens, vars struktureringsteori är ett försök att öka individens betydelse som aktör på systemens bekostnad (Giddens 1984, Johansson 1998). Enligt Giddens styrs människans sociala handlingar både av medvetna och omedvetna motiv och det är dessa handlingar som bidrar till att skapa samhälleliga institutioner. Bakgrunden till människans handlingar är den kontext hon lever i och de erfarenheter hon besitter. Giddens betonar att sociala institutioner skapas, reproduceras och vidmakthålls genom en daglig interaktion mellan människor. Individernas identitet är knuten till flera olika sociala kontexter och individen antar olika sociala roller beroende på i vilket sammanhang han/hon uppträder. Den process där människan intar olika sociala roller, konstrueras och rekonstrueras ständigt i det dagliga livet. Processen innebär en ständigt pågående strukturering av människans handlande där de strukturer som är inblandade utgör begränsningar men även ger möjligheter till sociala handlingar. Sociala strukturer existerar sålunda inte utan människan och hennes sociala handlingar och strukturerna bidrar till social interaktion och skapandet av sociala system.

Giddens struktureringsteori lägger stor vikt vid den enskilde aktören eller en grupp av aktörer. Den bidrar samtidigt till att göra samhällsynen icke-statisk och möjliggör förklaringar av samhälleliga förändringar. Samtidigt är den egentligen inte direkt tillämpbar på ett arkeologiskt material där det ju ofta är svårt att nå ner till den enskilde individens ”biografi”. Arkeologer hamnar många gånger i diskussioner kring system. En kritik mot tidigare arkeologisk forskning har just gällt förhållandet att man koncentrerat sig på att analysera mönster och system, för exempelvis varuutbyte, handel och maktrelationer, men missat att studera strukturer, det vill säga de regler och föreställningar som ger systemen mening (Shanks & Tilley 1987:51ff och anf. litt.). Men arkeologer har samtidigt en stor möjlighet att studera sociala strukturer eftersom dessa är ett resultat av mänskliga val och handlingar, vilka många gånger resulterar i materiella lämningar som i sin tur kan studeras arkeologiskt. Ett större problem är då det arkeologiska materialets inneboende kronologiska spännvidd och problemet med olika materials

samtidighet. Att knyta ett arkeologiskt material till enskilda individers handlande är många gånger omöjligt, likaså att genom ett arkeologiskt material studera de sociala strukturernas återkommande reproduktion. Man kan dock diskutera hur snabbt förändringar inom de sociala strukturernas reproduktion genomfördes i ett förindustriellt samhälle.

Den inneboende konservatismen hos landsbygdens befolkning inom vissa delar av samhällslivet är omvittnad. Det gör att man kanske ska räkna med långsamma förändringar av landsbygdens sociala strukturer. I det gamla allmogesamhället var individernas biografier i stor utsträckning på förhand givna. En far/son/sonson i en bondby levde i princip identiska liv, där jordbrukets årscykel utgjorde ramen (Asplund 1983:106f). Dessa förhållanden avser visserligen 1700- och 1800-talens samhälle men kan sannolikt också sägas ha gällt äldre förhållanden. Att också medeltidens allmoge var konservativ och motståndare till förändringar märks till exempel vid Dacke-upproret i Småland som närmast hade karaktären av en reaktionär revolt mot dåtidens förändringar (Larsson 1999:117). Sociala förändringar var långsamma och märktes kanske inte ens på individnivå. En så omfattande förändring som kristnandet verkar många gånger ha varit en utdragen process som skedde utan större omvälvningar. Detta gör att man inte ska överdriva problemen med det arkeologiska materialets kronologiska spännvidd utan kan använda Giddens som inspiration och utgångspunkt även vid arkeologiska studier (jfr Gansum 1996).

Av avgörande betydelse för, och som en integrerad del i de sociala strukturerna är samhällets rådande maktförhållanden. Makt handlar om styrning och kontroll av människor och om förmågan att påverka och förändra sociala skeenden. Människor som kan välja mellan olika handlingsalternativ har makt (Johansson 1998:424). Makt är ett centralt begrepp i en studie av den här typen. Makt är ett svårfångat begrepp som i dagens samhälle är något många verkar eftersträva men ingen erkänner att man innehar. Trots det finns makt mer eller mindre uttalat i alla samhällen. Weber definierar makt utifrån personers eller gruppers möjlighet att få sin vilja igenom i ett kollektiv även under motstånd från andra medlemmar av kollektivet (Weber 1987:34). Enligt Foucault är makt något som snarare kan sägas vara en allestädes närvarande kraft, vilken uppstår som resultatet av ett pågående växelspel mellan inneboende styrke-förhållanden på olika områden (Foucault 1980:117ff). Makt är vidare något som utövas snarare än något som erhålles och precis som Giddens ser Foucault maktrelationer som intimt förknippade med andra sociala relationer i samhället. Makten föder också motstånd.

Med ovanstående korta och förenklade diskussion kring maktbegreppet kan man konstatera att makt är något som är inneboende i samhällets sociala strukturer. Makt erhålls och bibehålls genom upprepad maktutövning varigenom maktrelationer och herravälden kan upprätthållas. Ett sätt att reproducera dessa herravälden är att använda den materiella kulturen i samhället och det är denna aspekt, materiell kultur som ett sätt att skapa, upprätthålla och reproducera herravälden, som ligger till grund för arkeologiska studier av makt. Det måste betonas att användandet av den materiella kulturen sker som en social handling inom den rådande strukturen varför detta således på samma gång är ett utslag av strukturen och ett sätt att omforma densamma (jfr Shanks & Tilley 1987).

Arkeologiska studier kring maktrelationer bygger således på en tolkning av materiell kultur i någon form. Vissa materiella lämningar avslöjar genom sin monumentalitet, exklusivitet och dominerande position i landskapet att de personer som legat bakom deras tillkomst bör ha varit någon med betydande makt. Monumentala gravhögar, rika gravgåvor, exklusiva import-föremål och stora hallbyggnader förknippas allt som oftast med mäktiga personer. Under medeltid kan makthavare avslöjas genom residens, borgar samt särskilt utsmyckade kyrkor. Makt är således symboliskt uttryckt och manifesterad som materiella spår i landskapet.

Problemen uppstår när man konkret ska avgöra vilka lämningar i landskapet som avspeglar makt i olika områden. Här krävs att man tar hänsyn till den lokala kontexten. När det till exempel gäller småländska medeltidskyrkor så kan de i jämförelse med exempelvis skånska kyrkor verka förhållandevis oansenliga och utan några särskilda kännetecken. Men sett i den lokala småländska kontexten kan förekomsten av en stenkyrka i sig tas som belägg för att den aktuella kyrkan bör tolkas som en maktmanifestation (ang. kyrkor se kap.6). Vilka lämningar som kan sägas avspegla monumentalitet och makt är således relaterat till den lokala kontexten.

Men makt kan också existera på platser som saknar monumentala fornlämningar. Dessa blir naturligtvis svåra att spåra för en arkeolog, men även via ortnamn och ägoförhållanden kan makten i landskapet fångas (jfr Brink 1998, Berg 2000). Att således fånga maktens alla nedslag i landskapet är en komplicerad uppgift. I nedanstående studie har koncentrationen legat på att fånga makten genom materiella lämningar. Detta blir också naturligt eftersom materiella lämningar är det enda källmaterial som är gemensamt för hela den tidsperiod som studeras. Det skriftliga källmaterialet utifrån vilket man exempelvis skulle kunna identifiera godskomplex och därmed makt, är endast tillgängligt i större mängd för den allra yngsta delen av den studerade perioden. När det gäller ortnamn så avslöjar de ofta centralorter och stor-mannamiljöer på en mer regional nivå. I denna studie är intresset snarast fokuserat på den lokala nivån.

I centrum för makten, det lokala herraväldet, stod en makthavare i någon form. Dessa personer möter man ofta i termer av ”storman”, ”hövding”, eller ”magnat”. Med detta menas egentligen samma sak, en person som bott på eller kontrollerat en plats eller område och där varit den lokale härskaren över kringboende människor. Hur detta herravälde legitimerats har växlat med tid och rum. Utifrån dessa begrepp blir det ofta en manlig sfär av härskare som tonar fram trots att det många gånger inte går att avgöra vilket kön makthavaren hade. Dessutom finns det åtskilliga bevis för att även kvinnor hade stor makt under både järnålder och medeltid (se ex. Herschend 1994:164ff, Wienberg 1997a). I den lokala kontexten kan nämnas Birgitta Haraldsdotter på Eknaholm som genom sin donation lade grunden för franciskanerklostret i Växjö 1485. Även om manlig makt kanske var dominerande, inte minst inom den medeltida frälseklassen kan man dock inte utgå ifrån att den var allenarådande. Änkor som Birgitta Haraldsdotter var i princip jämlika med andra frälsemän på vissa områden.

Makt är således en i alla tider allestädes närvarande företeelse, knuten till både kvinnor och män. Rådande maktförhållanden har haft stor betydelse för samhällets utveckling. Det betyder däremot inte att makt och herravälden utövats och manifesterats på ett likartat sätt genom tid och rum. Maktutövning och herravälden kan vila på flera grunder, ideologiska, religiösa, politiska och ekonomiska, ofta samverkande i en kombination. För avhandlingens syfte är sättet att utöva makt under yngre järnålder och medeltid av intresse, speciellt mot bakgrund av frågan om det finns ett eventuellt samband mellan järnålderns magnater och medeltidens frälse. Saknas tecken på samband eftersom makt under de båda perioderna utövades på helt skilda sätt? Kan ett samband göras troligt eftersom makt utövades på ett likartat sätt under hela den studerade perioden? Om sättet att utöva herravälde förändrades, när skedde då detta och vilka konsekvenser fick det för landskapet? För att klargöra detta måste maktutövningen under den aktuella perioden belysas.

Makt och herravälde kan ses som synonymer, där herraväldet kan sägas vara det praktiska utövandet av makt. Med herravälde avses här den dagliga utövningen av makt, antingen den skedde som en följd av en persons position som lagman, kunglig fogde på en borg, eller i det egna hushållet. Herraväldet legitimeras på flera olika sätt, alltifrån religiösa föreställningar, traditioner, personliga egenskaper eller ämbete (jfr Weber 1987:56ff).

När det gäller det medeltida frälset och dess huvudgårdar kan man säga att herraväldet

utövades av gårdsherren över hans egen familj och följe, den egna huvudgården med sitt tjänste-folk, men också över de underlydande landborna. Om frälsemannen dessutom hade en position i den lokala förvaltningen kunde herraväldet utsträckas till att gälla andra bönder i trakten. Själva positionen som frälseman gav säkerligen också huvudgårdens herre ett visst mått av herravälde över trakten enbart genom sina inneboende egenskaper i rollen som frälseman. Således var herravälde något som utövades från alla medeltida huvudgårdar men graden av och betydelsen av detta herravälde har naturligtvis varierat. Man kan möjligen ifrågasätta på vilket sätt det var möjligt för en frälseman som bodde på en mindre huvudgård med enbart ett par mindre torp under sig att utöva något reellt herravälde. Trots att herraväldet i detta fall sannolikt inte var utsträckt till eller erkänt av särdeles många personer måste man dock säga att på en principiell nivå var herraväldet av samma typ som för den frälseman som kontrollerade en större godsmassa. Med herravälde avses alltså i avhandlingen den makt som utövades från en huvudgård. Denna makt var på en principiell nivå av likartat slag, men i verkligheten fanns naturligtvis enorma skillnader mellan vilket herravälde som enskilda frälsemän kunde utöva. Hos lågfrälsets ”bottenskikt” var herraväldet knappast mer än ett ”vanligt” patriarkaliskt hus-bondevälde.

Arbetets koncentration till frälsets huvudgårdar och talet om dessa som centra för makt och lokalt herravälde ska dock inte ses som ett utslag av att allmogesamhället i övrigt var maktlös. Makt föder också som bekant motstånd. En välsituerad storbonde som aldrig tog steget in i frälseklassen hade kanske många gånger väl så stor makt i lokalsamhället som en fattig lågfrälse person. Att de småländska bönderna långt ifrån var maktlösa visar inte minst Dackeuppproret. Men medan böndernas makt främst uppstod som ett utslag av gemensamt handlande, var frälsets herravälde på ett mer direkt sätt knutet till den enskilde frälsemannen som individ.

Makt ses ofta som intimt förknippad med religion och ritualer. I förhistoriska samhällen var kontakt med övernaturliga makter, samt gåvor och givmildhet två sätt att försäkra sig om makt. I det norröna samhället hade kungen två huvudsakliga uppgifter i fredstid, att sköta kontakterna med gudarna samt att leda rättsskipningen. I tider av ofred tillkom uppgiften att försvara landet. Dessa företeelser var basala för utövandet av herravälde även på lägre nivåer i samhället. På många av de storgårdar från yngre järnålder som undersökts under 1990-talet har kulten, genom fynd av guldgubbar, kunnat knytas till stora hallbyggnader. På dessa platser har också rester efter specialiserat hantverk och spår av importerade högstatusföremål framkommit. Det senare visar på betydelsen av prestigevaror och gåvor vilket verkar vara ett allmängiltigt fenomen i förhistoriska samhällen. Genom att kontrollera flödet av importföremål kunde makten och den sociala och politiska ordningen upprätthållas (Gurevich 1985:215ff, 1992b, Hedeager 1990:91f, Skre 1996:417). Genom att tillhandahålla rikligt med värdeföremål, hålla storslagna gästabud, samt vara frikostig med gåvor upprätthöll härskaren sin makt. När resurserna sinade riskerade herraväldet att vittra sönder. Maktutövningen vilade på personliga band mellan härskaren och följeslagarna, vilka genom gästabud och gåvor knöts till härskarens person. Samhället byggde på allianser mellan personer, kärnfamiljer och mindre släktgrupper snarare än ätter (jfr Hermanson 2000). Framför allt var det viktigt att knyta sig till och underkasta sig en mäktig person, som kunde ge understöd och beskydd. Därmed framstår makten som personlig till sin karaktär. Makt grundades på personliga, ömsesidiga relationer mellan individer, vilka knöt ihop mindre släktgrupper.

Makten var knuten till person även i samhällets högsta nivå. Det innebar att politiska bildningar var instabila till sin karaktär. När härskaren dog eller på annat sätt tappade makten, föll ”riket” sönder. Detta märks tydligt i den statsbildningsprocess som kan spåras i Europas tidiga medeltid, där ett stort antal statsbildningar mer eller mindre upplöstes när härskaren

dog. Herraväldet var snarare knutet till det område där härskarens överhöghet erkändes, än till ett specifikt territorium. Det senare är något som kännetecknar den feodala staten vars framväxt innebar att staten stabiliserades, makten institutionaliserades vilket möjliggjorde statens fort-levnad vid skifte av härskare. Till skillnad från tidigare omfattade staten nu ett visst territorium, inte ett område som enbart accepterade härskarens överhöghet som person. Statsbildningen ledde till problem med territoriets kontroll och administration, vilket i Europa löstes genom det feodala systemet. Den feodala staten ersatte tidigare statsbildningar uppbyggda kring härskarens person och släkt med ett herravälde uppbyggt i flera hierarkier, vart och ett territoriellt avgränsat, där grunden utgjordes av läntagarens överhöghet över jorden inom sitt territorium (Dodgshon 1987:130ff).

För svensk del har historikern Thomas Lindkvist studerat den feodala statens uppkomst. Enligt Lindkvist skedde detta genom en övergång från yttre till inre tillägnelse av resurser. I den förfeodala staten kännetecknandes herraväldet av en överhöghetsrätt som var knuten till enskilda kungar. Grunden för deras överhöghet låg i att de lyckades knyta till sig stormän med hjälp av frikostiga gåvor och annat understöd. De resurser som detta krävde hämtades genom yttre tillägnelse, via plundringar och tributtagande av andra stammar. Det är i detta sammanhang som vikingatågen ska ses. När möjligheterna till inkomster via plundringar alltmer inskränktes tvingades kungamakten att övergå till en inre tillägnelse för att få resurser till att upprätthålla sitt herravälde. Det är i denna process som ett skatteväsende byggt på individuella och kollektiva skatter byggs ut. Det område som tidigare skulle ha ställt upp med ett visst antal krigare till ledungen skulle nu istället erlägga en viss skatt. Territoriet fick en helt ny roll mot tidigare, makten territorialiserades och den feodala staten uppstod. Slutfasen av denna process förlägger Lindkvist för Sveriges del till 1200-talets andra hälft (Lindkvist 1990).

Att denna svenska ”statsbildningsprocess” inte såg likadan ut i hela det område som sedermera blev svenskt har Thomas Wallerström visat för Norrbottens del. Först i och med freden i Teusina 1595 erkändes Norrbotten som en del av Sverige. Tidigare hade området närmast varit en svensk-novgorodsk allmänning. Under 1300-talet finns dock belägg för att den svenska kungamakten försökte etablera stödjepunkter i Norrbotten för att därigenom stärka anspråken på området. Kungamakten konsoliderades och territorialiserades i en process där introduktionen av jordbruk i kombination med ett överherravälde som garanterade männi-skor kungamaktens beskydd var avgörande. Wallerström betonar att kungamaktens terri-torialisering är intimt förknippad med genomslaget av en regalistisk syn på makten vilken utvecklades i Europa under 1100-talet och som slog igenom i Sverige under 1200-talet. När kungamakten gör anspråk på regala rättigheter, exempelvis allmänningsmark leder detta ofrånkomligen till ett behov av gränsläggning för att avgöra var olika makthavares rättigheter slutar respektive börjar (Wallerström 1995).

Även om makten och staten territorialiserades och institutionaliserades finns stora likheter mellan det feodala och förfeodala sätten att utöva makt på det rent personliga planet. Grunden i det feodala samhället var trohetseden mellan härskare och vasall. Denna ed var ett personligt trohetsband som till stora delar var av samma typ som de trohetsband som knöt ihop den vikingatida härskaren med sin hird. Den största skillnaden låg i trohetsedens ritualisering och religiösa sanktion under medeltiden. Exempelvis vilade vasallens och herrens händer på Bibeln i samband med att eden mellan vasall och herre svors. Samma typ av trohetsband knöt även samman den feodala landägaren och hans landbor (Gurevich 1985:185ff, Le Goff 1988:357). Likheter finns också i det sätt på vilket makten reproducerades. En feodal härskare skulle vara generös med gåvor och hålla rika gästabud, precis som sin tidigare föregångare. Generositet kännetecknade en stor man och gav ära, precis som tidigare. Rikedomar och inkomster skulle användas för att höja den sociala prestigen (Gurevich 1985:246ff). En studie av 1100-talets

politiska sfär i Danmark har visat att denna dominerades av löst sammansatta släktgrupper som bands samman av vänskapsförbund, giftermålsallianser och andra ömsesidiga beroenden. Dessa släktgrupper utgjorde samhällets elit och var inblandade i kampen om makten i det danska riket (Hermanson 2000).

Som synes finns likheter men också skillnader när det gäller hur makt utövades och reproducerades under förhistorisk tid och under medeltid. Personliga band och generositet med gåvor, mat och beskydd utgjorde grunden på vilken makt utövades. I båda perioderna fanns en religiös dimension, tidigare genom härskarens knytning till kult och religionsutövning, senare genom kyrkans sanktion av trohetsbanden mellan härskare och vasall. Den stora skillnaden ligger framför allt i förhållandet att makten i den feodala staten territorialiseras och institutionaliseras. Kontroll över jorden blir bas för maktutövningen istället för som tidigare kontroll över människor. Framväxten av stående skatter, borgar och städer samt en skattebefriad frälseklass utgjorde grunden för den feodala statens fortlevnad.

Om feodalismen

Begreppet den feodala staten har förekommit i texten ovan. Feodalism är ett av de mer laddade begreppen inom medeltidsforskningen och debatten kring dess betydelse, innebörd och för nordiska förhållanden eventuella förekomst har varit livlig (jfr Jarrick 1998). *"The debate over feudalism´s meaning has not been a harmonius affair. Working through its now extensive literature is like ascending the staircase of some academic tower of Babel...."* (Dodgshon 1987:167). Det feodala systemet var ett sätt för härskare att kontrollera ett agrart baserat samhälle genom att förläna sin överhöghet över jorden mot framför allt militära tjänster, till sina följeslagare. Med dessa förläningar, och det länsväsende som uppstod, följde kungens överhöghet och juridiska domsrätt över undersåtarna i länet (Bloch 1967). Den klassiska feodala strukturen med ett intrikat nät av monarker, vasaller och undervasaller, alla med ärftliga län och stark kontroll över sina livegna bönder utvecklades i norra Frankrike. Denna klassiska feodalism existerade endast i ett mindre område i Västeuropa. På många andra håll var förhållandena likartade men det feodala systemet antog annorlunda former grundade på skilda regionala förutsättningar. Olika varianter av feodalism har identifierats i Västeuropa, Östeuropa och i Norden. Snarare är det så att den klassiska feodalism som lokaliserats till ett litet område i norra Frankrike egentligen endast är giltig för detta lilla område (Gurevich 1979, Anderson 1992). Nyligen har Susan Reynolds helt omvärderat feodalismbegreppet och hävdat att den syn på län och vasaller som enligt medeltidshistoriker kännetecknat den europeiska medeltiden och feodalismen egentligen bygger på eftermedeltida källor och lagar som inte visar "sanna" medeltida för-hållanden. Enligt Reynolds utvecklades den medeltida feodalismen som idé snarast under 1700- och 1800-talen. Istället för rena herre/vassallförhållande betonar Reynolds de ömsesidiga banden och lojaliteten mellan personer (Reynolds 1994).

Trots allt är feodalismen ett användbart begrepp för att beteckna det samhälle som utvecklades efter år 1000 i Norden. Det nordiska feodala samhället kännetecknades av att makten i samhället baserades på jordägande, till skillnad från tidigare då makten utgick från kontroll av människor. Samtidigt som makten utgick från jordägandet fick vissa grupper i samhället privilegier som garanterade deras rättigheter och som möjliggjorde att de kunde tillgodoräkna sig en del av böndernas produktion, antingen i form av skatt, tionde eller som avrad. Det som framför allt skiljer Norden från den klassiska feodalismen är den stora andelen självägande bönder samt att länsväsendet aldrig utvecklades till samma nivå som i de feodala kärnländerna. Med få undantag blev förläningarna aldrig ärftliga och någon feodal domsrätt över bönderna existerade inte (Anderson 1992:157ff). Med en grov generalisering kan man säga att en äldre

historisk forskning, med ett par undantag, inte såg det medeltida samhället i Norden som feodaliserat, till skillnad från en yngre, historiematerialistiskt inspirerad forskning (Christensen 1968:143ff, Lindkvist 1979, 1990, Myrdal 1999). Olle Ferm har visat att det även inom den rättsliga sfären fanns ett feodalt inslag i Sverige genom de gårdsrätter som vissa riksråd utövade på sina sätesgårdar (Ferm 1983).

Georges Duby skiljer på tre sorter av feodalt herravälde, ”seigneurie domestique”, ”seigneurie foncière” och ”seigneurie banale”, där ”seigneurie domestique” betecknar det herravälde som feodalherren utövar över sitt hushåll och dess medlemmar samt eventuella livegna, ”seigneurie foncière” motsvarar det herravälde som utövas i form av feodalherrens roll som stor jordägare, d.v.s. kontrollen över landborna, medan ”seigneurie banale” betecknar det herravälde som är resultatet av förläningar av kunglig rätt till en enskild magnat (Duby 1992:174ff). De former av feodalt herravälde som skulle kunna tänkas tillämpas på skandinaviska förhållanden är de två förstnämnda.

Henrik Klackenberg har i en artikel formulerat en användbar karaktäristik av forskningen kring feodalismen och urskiljt fyra forskningstraditioner (Klackenberg 1986). Han finner en *juridiskt definierad feodalism*, d.v.s. det rättsliga institut som reglerade förhållandet med ömsesidiga skyldigheter och rättigheter mellan herre och vasall. Vasallen tjänade sin herre med råd och dåd mot ett förlänat *feodum*, län. Den juridiska feodalismen kan utvidgas till att få en *politisk definition*, när också offentlig makt förlänas till enskilda, makten privatiseras. Genom en *social definition* finner Klackenberg att feodalismen också kan sägas innefatta de sociala beroendeförhållanden som fanns mellan individer på alla nivåer i samhället. Feodalismen blir här en samhällsform präglad av sociala band mellan herrar och vasaller, herrar och bönder; ett feodalt herravälde över hushållen, jorden och rätten. Den fjärde definitionen är den *marxistiska*, som utgår från Marx teorier om det feodala samhället som en lagbunden företeelse mellan slavsamhället och det kapitalistiska samhället. Feodalsamhället är ur denna synvinkel ett agrart klassamhälle där det förekommer storgodsdrift, där bönderna visserligen förfogar över den egna jorden, men juridiskt är beroende av jordägarna. Via feodalräntan, det utomekonomiska tvånget, tvingas bönderna att leverera sitt överskott till överheten, kungamakt, kyrka och frälse.

Själv finner Klackenberg en kombination av en politiskt och socialt definierad feodalism användbar för nordisk medeltid där man kombinerar den regala maktens decentralisering med sociala beroendeförhållanden av olika former. En väsentlig företeelse för Klackenberg är att en regal härskare överlåter en del av sin överhöghet på en världslig eller andlig maktutövare av någon sort (Klackenberg 1986:343).

I föreliggande arbete ses Norden som ett feodaliserat samhälle utifrån en socialt definierad feodalism där olika beroendeband mellan individer och grupper i samhället ligger i fokus. Även om ärftliga län eller feodal domsrätt aldrig förekom i Norden i någon större utsträckning, fanns här ändå många feodala drag och tendenser i samhället vilket gör att det måste betraktas som feodaliserat. Jordägandet eller rättare sagt förfoganderätten över jorden utgjorde grundvalen för samhället och genom att vissa grupper i samhället, genom skatter, tionde och avrad, kunde tillägna sig böndernas produktion, uppfyller även det nordiska samhället de mest basala kriterierna för att betraktas som feodalt. Man kan se frälsets skattefrihet som en indirekt förläning av kungens skatteintäkter till en viss grupp i samhället. Just för frågor om frälsets huvudgårdar blir de sociala banden mellan herrar och bönder av största vikt. Dessa kan vara svåra att spåra arkeologiskt men genom att se landskapet som ett socialt landskap, ett feodalt rum, kan sociala strukturer materialiseras genom rumsliga förhållanden mellan huvudgård och kringliggande gårdar. En av de aspekter på feodalism som Klackenberg inte tar upp i sin sammanställning berör feodalismen som rumslig struktur.

Hans Andersson har lanserat begreppet *"maktens landskap"* (Andersson 1989:270ff, 1995). Med maktens landskap avses de strukturer av medeltida maktutövning som finns i landskapet. Det kan gälla allt från påtagliga strukturer som borgar, huvudgårdar, kyrkor och deras läge i landskapet, men även mer dolda strukturer som rester efter huvudgårdstofter och arkitektoniska inslag i kyrkorna. Till detta kan läggas andra företeelser knutna till kontroll över nyttigheter, exempelvis kvarnar eller fisken. Studier av maktens landskap kan också innebära studier av enskilda makters landskap, kungamaktens, kyrkans eller det världsliga frälsets.

Synen på landskapet som ett rum för maktutövning är fundamental för detta arbete. Enligt den engelske geografen Robert Dodgshon kan det feodala samhällets hierarkiska struktur, precis som alla andra samhällens strukturer, återfinnas i rummet. Landskapet var ett reglerat, feodalt rum. Genom det feodala systemets decentralisering av den politiska makten möjliggjordes styrandet av stora områden. För Dodgshon är feodalismen lika mycket en fråga om rumsliga relationer som sociala, där specifika territorier, rum, knöts till specifika rättigheter och skyldigheter i den feodala hierarkin. På makronivå var det feodala systemet ett sätt att uppnå en rumslig integration av staten, på mikronivå ett sätt att befästa relationerna mellan herrar och bönder i rummet (Dodgshon 1987:185f). Även om invändningar kan riktas mot en del av Dodgshons uttalade evolutionistiska samhällssyn, är dock hans tankar om det feodala landskapet som ett integrerat rumsligt-socialt rum värdefulla.

Tom Saunders som studerat relationerna mellan storgodsägare och landbor i engelska byar anser att det feodala samhället inordnade hela landskapet i strikt reglerade och avgränsade sociala rum. Dessa rum definierades utifrån den ränta, antal dagsverken, skyldigheter m.m. som skulle utgå för rätten att bruka en viss yta. Hela landskapet var indelat i en hierarki av reglerade sociala rum, alltifrån kungens förläning av ett "-shire" till en baron, ner till hur den enskilde jordägaren organiserade sin by med huvudgård och kringliggande landskap (Saunders 1990).

Även om det inte går att rakt av applicera engelsk feodalism på svenska förhållanden, därtill såg de olika länderna alltför olika ut, kan ändå synsättet att landskapet var organiserat av jordägaren användas. Jordägarens syn på landskapet och hur han utövade sitt ägande kan då i teorin avspeglas som materiella lämningar i landskapet. En sådan lämning är platsen för det feodala samhällets centrum på lokal nivå, huvudgården. I det här fallet kan studier av den enskilda huvudgårdens rumsliga lokalisering i landskapet avslöja sociala och ekonomiska rela-tioner och synen på landskap och herravälde. Lokaliseringen i landskapet avslöjar frälsets ideologi, vad gäller dess syn på sig självt i förhållande till allmogen.

En kombination av Dodgshons tankar kring det feodala rummet, och Anderssons om maktens landskap, utgör grunden för avhandlingens rumsliga analyser, både på makro- och mikronivå. Genom att översiktligt studera huvudgårdarnas utbredning på makronivå kan maktens landskap i stort, men även enskilda "makters" landskap, analyseras. På mikronivå kan studier av den enskilda huvudgårdens rumsliga lokalisering i landskapet under skilda tider avslöja sociala relationer och synen på landskap och maktutövning. Varför är huvudgårdarna i tidig medeltid etablerade i byarna och varför flyttar vissa huvudgårdar ut ur byarna under senmedeltid, till "befästa gårdslägen"? En snabb överblick visar att detta inte enbart ska kopplas till ekonomiska faktorer eller frågan om inbördes strider utan snarare till skilda förhållningssätt till rummet och sättet att utöva makt.

Om frälsebegreppet

Ett av de tydliga tecknen på att de nordiska länderna ingick i den feodala världen är upp-

komsten av ett skattebefriat världsligt och andligt frälse under 1200-talet. Framväxten av ett skattebefriat frälse har studerats av flera forskare och uppfattningen om förloppet är relativt likartat. Frälsets införande sammankopplas med flera samverkande faktorer; införandet av stående skatter och det tunga rytteriet samt ledungens avskaffande. Alla dessa företeelser hör intimt samman med den feodala statens konsolidering, som i Norden sker under 1200-talet (Bolin 1934, Löfqvist 1935, Andræ 1960).

När den tidigare allmänna krigstjänsten, ledungen, ersattes med en skatt, ledungslamen, följde helt naturligt att de som fortsatte att göra krigstjänst, kungens män, slapp betala skatt. Denna utveckling var en långvarig process som i Danmark kan sägas börja redan i sent 1100-tal, då vissa kyrkliga inrättningar undantogs från en del kungliga pålagor. I Danmark framträder ett världsligt frälse i Jyske Lov vid 1200-talets mitt, i Sverige kring 1280 genom Alsnö stadga. I Norge kan ett andligt och världsligt frälse skönjas på 1270-talet (Andræ 1960:27, 61f, 111ff). Diskussionen kring Alsnö stadga har gällt vilka som avses med termen ”kungens män”. Senare forskning anser att termen avser det gamla hövdinga- och stormannaskiktet vars medlemmar genom stadgan fick nya förmåner och därmed knöts till kungamakten. Tidigare ansåg vissa att termen inte alls berörde dessa gamla stormän, utan endast gällde medlemmar av den kungliga hirden (Rosén 1966). Alsnö stadga var enligt Andræ ett sätt för kungamakten att knyta landets stormän till sig (Andræ 1960:83f).

Krigstjänsten var grunden för skattefriheten. Det tunga rytteriets införande under 1200-talet gjorde de gamla ledungsuppbåden omoderna. Den allmänna krigstjänst som tidigare åvilat alla vapenföra män ersattes med en skatt. De personer som hade möjlighet att fullgöra krigstjänst till häst undantogs från skatten. Alsnö stadga frälste kungens och biskoparnas män och de ”som tjäna med stridshäst” från kunglig rätt (Bjurling 1952:90). En stor diskussion inom forskningen har gällt i vilken omfattning frälset även gällde herremännens underlydande landbor eller enbart dem själva och den jord som direkt låg under deras kontroll. Detta var en källa till konflikt redan under 1300-talet då kronan ville begränsa andelen frälsejord och även förhindra att skattejord övergick till frälseägo (Andræ 1960:181f).

Att erhålla frälse var i princip öppet för alla och envar som kunde ställa upp med utrustning och stridshäst vid de årliga vapensynerna. I praktiken var detta endast möjligt för personer med stora ekonomiska resurser. I Magnus Eriksson landslag reglerades villkoren för inträdet i frälseståndet. Vederbörande skulle äga tillräckligt med gods för att ha möjlighet att upprätthålla krigstjänsten. Vid årliga vapensyner skulle frälsemannens mandom, frejd, häst och vapen prövas. För Tiohärads lagsaga skedde vapensynen i Rydaholm. Vapnen utgjordes av svärd, lans, sköld och rustning. Största utgiften utgjordes dock av stridshästen (fig. 6). I en stadga från 1345 anges att hästen skulle vara värd minst 40 mark penningar (Löfqvist 1935:226ff, Andræ 1960:229f, Tollin 1985). Att stridshästen var en stor utgift visas då frälsemannen Jöns Magnusson år 1390 förklarade sig skyldig 140 mark för en hingst han köpt, vilket motsvarade kostnaden av 98 kor. För att klara köpet fick han pantsätta två av sina gods i Värmland (Myrdal 1986:99). Ett annat exempel på stridshästens stora symboliska betydelse visas av det testamente som riddaren Bengt Tukesson upprättade 1337 på sin huvudgård Ballaby, nuvarande Vallby i Skirö socken. Där stadgades att han skulle begravas i Nydala kloster och vid begravningen skulle hans stridshäst med vapenklädnad gå före liktåget in i kyrkan. Efter begravningen skulle arvingarna återlösa hästen med 100 mark (DS 3310, Silfving 1951:29f). Denna sedvana var inte ovanlig i samband med frälsebegravningar (Bisgaard 1988:50f).

I princip var frälseståndet en enhetlig grupp av män som gjorde krigstjänst till häst mot frihet från skatt men i verkligheten var skillnaderna inom frälseklassen betydande. Det framgår tydligt av de stadganden om storleken på de väpnade följen som olika stormän fick omge sig med. I en stadga från 1335 anges att vid möten i fredstid fick en biskop infinna sig med ett

Fig. 6 Hertig Eriks sigill visar idealbilden av den medeltida riddaren. Efter Hildebrand 1862-67 plansch 9.

väpnat följe på 30 man, en riddare eller sven i rådet med 12 man, en sven eller riddares vederlike med 6 man och slutligen en ”mindre man för sig” med 2 man (Rosén 1966:281). Denna gradering visar att det inom frälseklassen rymdes allt från rikets förnämsta herrar till ett lågfrälse som med knapp nöd kunde hålla sig ovan bondeklassen. I stormännens följen ingick också en hel del personer vars frälsestatus grundades på den tjänst de gjorde. Många gånger ägde de inte någon större egen godsmassa som kan ha utgjort grunden för deras frälsestatus.

Flera försök har gjorts att dela in frälset i skilda grupper. Detta försvåras av det mycket bristfälliga skriftliga källmaterialet. Utifrån material från 1500-talet har indelningar i högadel, lågadel och knapadel gjorts efter de olika gruppernas godsinnehav. Som högadel räknas ofta personer som ägde mer än 100 gårdar medan personer med mindre än 40 gårdar räknas till lågfrälset. Gränsen mot bondeståndet utgjordes av den s.k. ”knapadeln” som ägde mindre än 5 gårdar och som hade svårt att fullgöra sin rusttjänst. År 1562 tillhörde 36 % av frälset denna grupp och en stor del av dem fanns i Småland och Finland (Samuelsson 1993:70f, 82f). Här används begreppen hög- och lågfrälse. Eftersom det inte går att få en klar uppfattning om var gränsen mellan en hög- respektive lågfrälse person gick med avseende på hur många gårdar de ägde, blir gränsen mellan dessa båda grupper något flytande. Till högfrälset har här räknats personer som var riddare eller riksråd samt personer med godskomplex spridda över stora delar av landet. Ofta sammanföll dessa kriterier. Till lågfrälset har personer med titlar som väpnare, häradshövding och frälseman räknats. Detta var personer som huvudsakligen upp-trädde i ett lokalt eller regionalt perspektiv. Att dra en gräns mellan lågfrälset och bondeklassens övre del blir på samma sätt flytande. Sannolikt har en del fattiga frälsemän inte haft särdeles mycket mer egendomar än en välbeställd bonde. Här har det snarare varit individens ställnings-tagande som varit avgörande för om han, om möjlighet fanns, skulle etablera sig som frälseman eller inte.

Många av de ”fattigaste” frälsemännen överlevde endast genom att de gjorde tjänst hos någon storman, kyrklig institution eller hos kungamakten. Det danska lågfrälset tjänstgjorde i hög grad hos kyrkliga institutioner, biskopar och kloster där de fungerade som undervasal-

ler. Många av dessa skrev sig inte till sin egen egendom utan till sina förläningar (Dahlerup 1970). Jan Samuelsson som studerat den svenska 1500-talsadeln har betonat betydelsen av patron/klientförhållandet mellan hög- och lågadel under 1500-talet. Vissa lågadelsmän togs i beskydd av sina högadliga välgörare och fungerade som deras tjänstemän. I många fall finns exempel på att högadeln hjälpte till att ordna frälsevärdighet åt sina underlydande (Samuelsson 1993). Många gånger fick även klienterna en vapensköld med vissa gemensamma inslag med patronens.

Hur förhållandena såg ut under medeltiden är svårt att svara på, p.g.a. det bristande källmaterialet. Det finns indicier på ett existerande patron/klientförhållande även under medeltiden. I många fall måste existensen av den stora mängden lågfrälse i Småland sannolikt förklaras utifrån utvecklade klientskapsförhållanden.

Frälseståndets uppdelning och rangordning märks också delvis genom de titlar som användes. Förutom de klassiska titlarna riddare och väpnare där framför allt riddarvärdigheten förknippats med den högre riksrådsadeln, fanns under 1400-talet även benämningar som ”frälseman”, ”friboren man” och ”välboren man” som visade att man var av frälse börd (Löfqvist 1935:217ff). Titulaturen är inte helt enkel att använda som indelning av frälset. Exempelvis så blev en så mäktig person som Arvid Trolle först riddare några år för sin död (Sjögren 1944:320). Det visar att en gradering utifrån personernas titlar inte är tillförlitlig. Av naturliga skäl kallas en frälseman för olika saker under sin livstid. Att uppnå riddarvärdigheten tog ofta ett tag. Dessutom utfördes dubbningar till riddare ofta vid större högtider eller andra festligheter, som bröllop och kröningar, där många människor var närvarande. Att vissa personer först nämns som väpnare och senare som riddare visar således en naturlig ”befordringsgång” för en frälseman. Det leder samtidigt till problem med att gruppera frälset efter titel eftersom denna också följer individens livscykel och inte enbart hans sociala position.

Under andra halvan av 1300-talet utvecklades seden att en frälseman skulle erhålla frälsebrev, en kunglig sanktion, på de egendomar som tillhörde hans frälse. Denna sed utvecklades och blev vanligare under 1400-talet. Orsaken var att kungamakten ville få ordning på vilken jord som var frälsejord och vilken som var skattejord och därigenom försvåra frälsets möjligheter att utöka sina egendomar på skattejordens bekostnad. Genom att införa frälsebrev kunde också tillträdet till frälseståndet kontrolleras så att de som fick frälse verkligen kunde fullgöra sin rusttjänst (Löfqvist 1935:224f).

Det väsentliga för den medeltida frälseinstitutionen var sålunda krigstjänsten som tungt beväpnad ryttare vilken gav skattefrihet för frälsemannen och för hans egendom. Detta stadfästes i ett frälsebrev, vilket gav kunglig sanktion åt hans status. I vilken omfattning detta också genomfördes i praktiken är oklart. Genom att gå i direkt kunglig tjänst eller i tjänst hos en biskop eller storman kunde en karriärväg mot väpnare och eventuellt slutligen riddare öppnas. Denna var dock i verkligheten endast öppen för frälsets övre skikt. För den allt övervägande delen av frälset, lågfrälset, utgjorde möjligheten att ta tjänst det enda sättet att upprätthålla rusttjänsten. Enligt Andræ gav rusttjänsten ur ekonomisk synvinkel ett dåligt utbyte för lågfrälset, inte minst p.g.a. den höga kostnaden för stridshästen. För högfrälset med stora egendomar var det ekonomiska utbytet större men stridshästar och eget väpnat följe var kost-samma inslag i den sociala prestigekampen, vilket gjorde att även för högfrälset var frälsefriheten många gånger inte tillräcklig. De var snarare beroende av förläningar av kungliga län och borgar för att kunna upprätthålla sin sociala position (Andræ 1960:229f). Begreppet frälse är således endast relevant att använda för perioden efter Alsnö stadga, då dessa personers skattefrihet fastslogs rent formellt. För perioden dessförinnan kan man egentligen inte tala om något frälse i dess senmedeltida innebörd.

Om kontinuitet/diskontinuitet

En av målsättningarna med avhandlingen är att försöka se om det fanns någon form av kontinuitet mellan eventuella stormän under yngre järnålder och det medeltida frälset. Frågor om huruvida utvecklingen var kontinuerlig eller diskontinuerlig i övergången mellan yngre järnålder och medeltid är ofta diskuterad inom arkeologisk forskning. Beroende på perspektiv och frågeställningar har utvecklingen under denna övergångsfas setts som både kontinuerlig eller diskontinuerlig exempelvis i samband med stadsväsendets utveckling och byarnas etablering (jfr. Porsmose 1981, Andrén 1985:16ff, Callmer 1986).

Diskussionen om huruvida en historisk utveckling har varit kontinuerlig eller ej beror ofta på vad man menar med begreppet. Inom arkeologin talar man ofta om plats- eller områdeskontinuitet när det exempelvis gäller bebyggelse eller funktioner av olika slag. Om man huvud-sakligen använder begreppet i meningen områdeskontinuitet kan den mesta utvecklingen finnas vara kontinuerlig. I de centrala delarna av Värend kan man säga att bebyggelsen varit konti-nuerlig sedan neolitikum, eftersom det är i dessa delar som vi återfinner fornlämningar från alla tidsperioder (Hansson 1999b). Det betyder dock inte att bebyggelse eller olika funktioner ”alltid” legat på samma plats.

När det gäller det kontinuitetsproblem som är aktuellt i denna avhandling handlar det närmast om en social kontinuitet som om den existerade måste ha berört individer. I idealfallet skulle således det medeltida frälset vara släktingar i rakt nedstigande led till de vikingatida magnater som lät resa runstenar och uppföra storhögar. Detta är dock inget som går att komma åt i källmaterialet och det är kanske inte heller troligt att så var fallet särdeles ofta. Att tala om en sorts personlig kontinuitet är således inte möjligt.

Däremot skulle man kunna tala om en form av strukturell kontinuitet där makten under väldigt lång tid var koncentrerad till en och samma plats. Denna strukturella kontinuitet återfinns i det arkeologiska materialet genom återkommande maktmanifestationer i landskapet på mer eller mindre samma plats. Det kan till exempel handla om platser där förekomsten av en runsten, en speciellt utformad kyrka och en senmedeltida huvudgård visar att det lokala herra-väldet varit lokaliserat till samma plats i landskapet under lång tid. Detta behöver inte betyda att det har handlat om att en och samma familj eller släkt bebott platsen under hela den aktuella perioden. Den kontinuitet man kan tala om är snarare av strukturell art eftersom samhällets maktstrukturer verkar ha legat ”låsta” på en och samma plats under lång tid. Detta kan ha skett utan förekomst av någon kontinuitet på det personliga planet. När jag i avhandlingen talar om att utvecklingen var kontinuerlig är det således denna strukturella kontinuitet i landskapet som avses.

Om landskapsarkeologi och studier av rummet

Studier av hur människan utnyttjat rummet under skilda tider och då främst med inriktning på sociala och kognitiva aspekter är något som allt fler arkeologer under 1990-talet intresserat sig för. Dessa studier har både berört landskapet som helhet, men också bosättningar, monument och kontrollen över landskapet (se ex Samson 1990, Welinder 1992, Bradley 1993, Tilley 1994). Alltmer har man betonat landskapets sociala betydelse och det faktum att rummet och dess betydelse aktivt skapas av de människor som lever och rör sig i rummet. Genom att rummet och därigenom också dess betydelse är skapad blir rummet också ett medium för aktörerna när det gäller att stärka deras egen position. Rummet avspeglar därmed makt-förhållanden av olika slag (Tilley 1994:10f).

Studier av monumentens betydelse i landskapet är något som hittills främst berört förhistoriska lämningar. Richard Bradley har betonat att monument skapar föreställningar som knyts till speciella platser och att monumenten därigenom ger platser i landskapet speciell betydelse. Skapandet av monument var ett sätt för lokala samhällen att vinna prestige samtidigt som man visade en ny attityd till naturen (Bradley 1993:16f, 42ff).

Även om Bradleys resonemang gäller förhistoriska monument kan samma tankar appliceras på medeltida förhållanden, exempelvis vad gäller de medeltida kyrkornas lokalisering men också huvudgårdens. Dessa båda företeelser gav de platser där de låg en speciell betydelse i samtidens ögon. Vad gäller kyrkorna kan man ju bara hänvisa till landskapslagarnas speciella bötesbelopp för våldsbrott på kyrkogården och i kyrkan. Lokaliseringen av en huvudgård antingen den låg inne i byn eller utflyttad från byn, måste ha gett platsen den låg på en särskild betydelse och ställning eftersom det var hit som det lokala herraväldet var koncentrerat. Angående stenkyrkor har Leif Gren velat tolkat dem i ett ”monumentologiskt” perspektiv där han ser dem som ett försök från de styrande i samhället att med stenkyrkan som monument visa sin egen överhöghet (Gren 1989).

Under medeltiden kan man tala om att människan hade en rumsuppfattning som var tvådelad. Dick Harrison delar in medeltidsmänniskans rumsliga tänkande i två delar. Det ena, kallat ”micro-space” var det rum som utgjorde den empiriskt kända världen för den enskilde individen, d.v.s. det område där man rörde sig. Storleken på olika människors ”micro-space” varierade med individens sociala position i samhället. Den andra delen, kallat ”macro-space” rörde människans rumsuppfattning på ett mer geografiskt/kosmologiskt plan, där mytologiska föreställningar och religiösa förhållanden gav rummet dess mening. I sin studie av hur männi-skorna rört sig i sitt ”micro-space” visar Harrison att de flesta människor sannolikt var välbekanta med sin hemsocken och det härad där de bodde. Vissa individer företog även längre resor (Harrison 1996).

Inom medeltidsarkeologisk forskning har flera landskapsarkeologiska studier med delvis olika inriktning gjorts under senare år. Från ett uttalat maktperspektiv har Mats Anglert studerat sockenbildningen i Skåne och därmed sammanhängande frågor kring herravälde och statsbildning, medan Thomas Wallerström utforskat inlemmandet av Norrbotten i det framväxande svenska riket och därmed sammanhängande problem (Anglert 1995, Wallerström 1995). Från en mer ekonomiskt-funktionell synvinkel har Eva Svensson analyserat användandet av utmarken och skogsböndernas strategier för överlevnad i norra Värmland (Svensson 1998). I ett försök att problematisera relationen mellan rumsliga och sociala strukturer i vikingatid och tidig medeltid har Björn Varenius mot bakgrund av ledungens framväxt studerat hur en social struktur, ledungen genom skeppet som metafor utvecklades i landskapet. Vikingatidens och den tidiga medeltidens landskap ses här som och analyseras som ett socialt landskap där ekonomiska relationer är en del av den sociala kontexten (Varenius 1998).

En uttalat postprocessuell angreppsvinkel har Lars Ersgård som i en studie av Leksandsbygden under järnålder och medeltid tar ett holistiskt grepp på landskapet och genom en integrerad analys av skilda företeelser visar hur människor organiserade sitt nyttjande av landskapet under olika tider. Ersgård betonar att landskap ständigt förändrats genom människors handlande vilka haft sina specifika historiska och kulturellt givna förutsättningar. För att få en möjlighet att förstå landskapet måste det betraktas som en helhet och inte bara ses som en ekonomisk resurs. Det viktiga är att studera de komplex av föreställningar som vid en given tidpunkt varit grunden mot vilka människorna organiserat landskapet (Ersgård 1997:11ff).

Rummet har således fått ett allt större innehåll genom att också dess betydelse som social arena betonats alltmer under 1990-talet. Landskapet ses inte längre enbart som ett ekonomiskt-tekniskt produktionslandskap. Denna sociala syn på rummet har också, och kanske främst

applicerats på det enskilda huset eller den enskilda boplatsen/gården. En viktig inspirationskälla för arkeologer som studerar bebyggda miljöer har varit olika teorier och metoder som utarbetats av arkitekturforskare, socialpsykologer och inom strukturalistisk antropologisk forskning kring hur människan uppfattar byggnader och rum (se Hillier & Hanson 1984, Grøn 1991, Fairclough 1992, Parker Pearson & Richards 1994, Grenville 1997). Genom att strukturera och organisera landskapet kunde sociala relationer vidmakthållas och reproduceras. Landskapets rumsliga mönster och arkitekturens symbolik är, och var, ett sätt att upprätthålla och reproducera maktrelationer. Detta gäller både för enskilda byggnader, gårdar eller landskapet i stort. Just när det gäller exempelvis borgar är detta extra tydligt. Genom att organisera rummet har borgherrens status och intentioner tydliggjorts och hans/hennes makt upprätthållits. Exempelvis så har borgarkitekturens symboliska innehåll och betydelsen av krenelering understrukits (Coulson 1979, 1982).

Inom engelsk arkeologi har byggnadens betydelse som medium för sociala och kulturella förhållanden poängterats. Matthew Johnsson har visat hur den traditionella arkitekturen och förändringar i denna kan kopplas till förändringar i sociala och kulturella mönster. Förändringarna av husen i West Suffolk från ”öppna” till mer ”slutna” former avspeglar förändringar i hushållet. Övergången till ett mer slutet hushåll skedde samtidigt som ”enclosurerörelsen” i England, då godsägarna vräkte sina landbor och övergick till att använda marken som betesmark. Samtidigt med dessa ändringar mot en större slutenhet i landskapet och i arkitekturen, skedde ett genomslag av puritanismen och en allt större patriarkalisk disciplin inom hushållet. Den privata sfären inom hushållet och disciplineringen av hushållet fick allt större betydelse i förhållande till den offentliga sfären. Processer mot slutenhet i landskapet, arkitekturen och i hushållet avspeglar de kulturella förändringarna i 1500- och 1600-talens England (Johnsson 1993). Även inom skandinavisk arkeologi har rummets sociala dimension diskuterats både när det gäller stadsmiljöer och borgar (Magnusson Staaf, Eriksdotter & Larsson 1995, Larsson & Saunders 1996, Andersson A 1997).

En i det här sammanhanget inspirerande studie har gjorts av John Hunt som studerat framväxten och organiserandet av ett engelskt godskomplex under högmedeltid. Genom att kombinera skriftliga och arkeologiska källor visar han hur godsägaren, i det här fallet lorden av Dudley, organiserade sin domän. Viktiga element för att upprätthålla herraväldet var borgar, städer, kyrkor men också skapandet av jaktparker och främjandet av nyodling. Herraväldet påverkade både landskapet direkt och indirekt. De byggnader som direkt förknippades med herraväldets symbolism, som borgar, kloster och kyrkor fick ett speciellt påkostat utseende där makten materialiserades. Genom att främja nyodling och göra odlingsmark till jaktparker påverkades landskapets utformning direkt av herraväldet. Ett stort antal s.k. ”moated sites”, samt ett par borgar gav makten en påtaglig kontroll över landskapet. Medan godsägaren själv och hans närmaste vasaller kontrollerade borgarna inom domänen, var ”moated sites” befästa huvudgårdar för olika huvudsakligen lågfrälse undervasaller, där vallgraven som omgav gården gav innehavaren hans feodala status. Förhållandet mellan lorden och lågfrälset reglerades dock snarare genom personliga beroendeband än av formella feodala band (Hunt 1997).

Synen på landskapet som ett socialt rum där sociala relationer produceras och reproduceras är fundamental i detta arbete. Det sätt som människan organiserar sitt landskap är varken slumpmässigt eller strikt ekonomiskt-funktionellt. Landskapets nyttjande avspeglar ekonomiska, sociala, ideologiska och kulturella föreställningar och genom att studera landskapet kan dessa föreställningar återskapas. Vid en studie av huvudgården som herraväldets centrum blir det av största vikt att se hur och var i landskapet huvudgården etablerades. Dess

topografiska läge kan avslöja föreställningar inom frälset, både när det gäller dess självbild och hur man ville förhålla sig till allmogen i övrigt. Landskapet är ett rum som avslöjar hur herraväldet mani-festerades och utövades. På samma sätt kan en rumslig analys av själva huvudgårdsplatsen avslöja hur den gårdsnära rumsliga organiseringen använts som ett sätt för att tydliggöra herraväldet. Dessa tankar kommer att utvecklas när det gäller hur frälset lokaliserade sina huvudgårdar i landskapet, framför allt när det gäller frågan om huvudgårdens befästande men också i närstudier av ett par ”borgar”.

3. HUVUDGÅRDEN

Definitioner och forskningshistorik

Ett avgörande begrepp i avhandlingen är ”huvudgården”. Huvudgården kan ses som fokus i det medeltida samhällets sociala liv på landsbygden, en plats där människor möttes och där herraväldet utövades. Frågan blir då vad en huvudgård var i mer konkreta termer. Ofta användes begrepp som sätes- eller huvudgård utan att de närmare definieras. De flesta forskare ansluter sig till definitionen i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid där *”en gård var hovedgård hvis den var bopael for en stormand, hvis den hade et stort jordtilliggende el. hvis den havde bøndergods under sig*” (Olsen 1961). Viktigt i sammanhanget är att huvudgården ska ha drivits i stordrift, antingen med trälar, daglönare eller senare under medeltiden med dagsverkskyldiga landbor. Ovanstående definition är främst ekonomisk till sin natur men en huvudgård har naturligtvis även haft en väldig betydelse på helt andra plan, som centrum för lokal makt-utövning, som mötesplats för yttre impulser o.s.v. En väsentlig del i detta ligger i frågan om huvudgården också var sätesgård eller inte. Om gården förutom att vara ekonomiskt centrum i ett lokalt godskomplex även var centrum för stormannens hela godsmassa och hans bostad, har detta inneburit att platsens betydelse som maktcentrum och mötesplats för kontakter var stor.

När det gäller småländska förhållanden är kanske just begreppet huvudgård något missvisande, eftersom detta många gånger underförstått avser en gård som var en ”verklig” huvudgård i ett större godskomplex. Denna typ av huvudgårdar fanns även i Småland, men som nedan ska visas var huvuddelen av de småländska huvudgårdarna små och fungerade kanske främst som säte för en lågfrälse person under vars huvudgård endast ett fåtal gårdar eller torp lydde. Dessa huvudgårdar kan inte, som exempelvis många skånska och danska huvudgårdar karak-täriseras som huvudgårdar ur ekonomisk eller driftsmässig synvinkel, eftersom de inte var huvudgårdar i ett godskomplex av någon omfattning att tala om. Däremot kan de sägas ha varit huvudgårdar genom att de var säte för ett ”huvud” i form av frälseman. De småländska huvudgårdar som omtalas nedan ska alltså till övervägande delen karaktäriseras som gårdar som var säte för en frälseman. Ur ekonomisk synvinkel var de sannolikt närmast att karaktärisera som ”vanliga” driftsenheter i många fall, ur social synvinkel var de däremot av stor betydelse, inte minst i lokalsamhället.

Vad gäller begrepp som sätesgård/huvudgård användes de i allmänhet om samma gård under medeltiden. Sätesgården var den gård där frälsemannen med familj bodde. Alla sätesgårdar fungerade som en form av huvudgårdar, men alla huvudgårdar var inte sätesgårdar. En storman kunde ha flera gårdar som huvudgårdar även om bara en var hans egentliga sätesgård, på övriga höll han fogde som drev gården för hans räkning. Vanligen var den största gården sätesgård och ofta förblev samma gård sätesgård genom flera generationer. Under senmedeltiden kunde vissa högfrälsefamiljer ha flera huvudgårdar som sätesgårdar (Munktell 1982:17f). För enkelhetens och enhetlighetens roll används hädanefter huvudsakligen begreppet huvudgård oavsett om diskussionen rör en huvudgård eller sätesgård. Många gånger kan det också vara svårt att skilja de två begreppen åt. Speciellt under tidig medeltid men även senare levde kungar och stormän ett kringresande liv. De tidigmedeltida kungarnas resande mellan sina kungsgårdar är ett sådant exempel. På samma sätt har olika stormän rest mellan sina huvudgårdar vilka var och en fick utgöra bostad under en tid. Vilka av dessa huvudgårdar som för eftervärlden framstår som frälsemannens/-kvinnans sätesgård är således slumpmässigt beroende på vilka dokument som är bevarade. Omfattningen av frälsets resor mellan sina olika huvudgårdar och andra platser tydliggörs av riksrådet Sten Banér vars dagbok från år 1584 är bevarad för 234

dagar. Av dessa dagar befann han sig hemma på någon av sina två sätesgårdar sammanlagt 140 dagar men oftast inte mer än en vecka i taget (Samuelsson 1993:10). Visserligen rör det sig här om eftermedeltida förhållanden och om en person ur högadelns absoluta topp, men sannolikt har de ledande frälsemännen under medeltiden haft ett liknande rörelsemönster där de rört sig mellan sin gods i olika delar av landet och de förläningar de höll åt kungen. Dessa förhållanden understryker svårigheten att avgöra vad som är huvudgård respektive sätesgård i det medeltida källmaterialet.

I de medeltida diplomen omtalas huvudgård som ”*curia*”. Undantagsvis förekommer en mer fullständig beteckning som ”*curia principalis*” (huvudgård) eller ”*curia residentalis*” (sätesgård). En annan term som kan förekomma är ”*mansio*” vilket är en synonym för ”curia”. Gemensamt för de båda termerna är enligt Sigurd Rahmqvist, som är den som senast diskuterat betydelsen av dessa olika latinska termer och begrepp, att de betecknar ett storjordbruk. Däremot säger de ingenting om hur dessa gårdar var bebyggda eller om det fanns någon form av försvarsanordningar på platsen (Rahmqvist 1996:17). Begreppet ”*curia”* är dock inte entydigt, utan kan också användas för gård i största allmänhet.

Inom historisk forskning har man länge diskuterat betydelsen av dessa termer och synen på deras innebörd har växlat. Andræ har betonat att ”curia” under medeltiden användes om gårdar av olika storlek, alltifrån huvudgårdar ner till enstaka hemman. Han menade också att ägorna till de medeltida huvudgårdarna ofta var vitt spridda i landskapet och att huvudgårdens jord delvis brukades av landbor. Själva huvudgården hade mer karaktären av förvaltnings-centrum. Enligt Andræ var huvudgårdar med direkt huvudgårdsdrift via trälar eller legohjon ovanliga och de huvudgårdar som förekom var små. Storgods med huvudgårdsdrift var till skillnad från på kontinenten långt ifrån dominerande i Sverige och var därför också av mindre betydelse (Andræ1960:88ff). Enligt Rahmqvist har Andræs slutsatser fått alltför stort genomslag inom forskningen och lett till att man underskattat huvdgårdsdriftens betydelse och omfattning under tidig medeltid. Stora jordbruksenheter med huvudgårdsdrift var tvärtom vanliga ända till mitten av 1300-talet, åtminstone i Uppland (Rahmqvist 1996:18, 298).

Till skillnad från tidigare forskning betonar Sigurd Rahmqvist sambandet mellan huvudgårdar och underlydande torp något som tidigare förbisetts. Många gånger omtalas en ”*curia cum coloniis*” (eller ”colonis”) i diplommaterialet. Denna benämning förekommer i samband med att huvudgårdens olika nyttigheter räknas upp i diplomen. Till dessa nyttigheter kan räknas skog, fiskevatten, ängar m.m. Medan Thomas Lindkvist menade att ”colonis” i det här sammanhanget ska tolkas som landbo (Lindkvist 1979:41ff), anser Rahmqvist att uttrycket snarare rör huvudgårdens underlydande torp. Denna feltolkning har enligt Rahmqvist ytterligare bidragit till att underskatta huvudgårdarnas och huvudgårdsdriftens betydelse under medeltiden (Rahmqvist 1996:25ff). I anslutning till Andræ, menade Lindkvist att viss stordrift på huvud-gårdar förekommit men att dess betydelse var underordnad drift med hjälp av landbor. Han anförde vidare att de latinska begreppen ”curia” och ”mansiones” inte nämner någonting om hur själva godsdriften gått till. Även Lindkvist anknöt till den förhärskande uppfattningen att huvudgårdsdriften minskade i senmedeltid och att landbornas betydelse för godsdriften ökade (Lindkvist 1979:73f).

Denna diskussion har långa rötter inom svensk historisk forskning. Redan Erik Lönnroth avvisade tanken på en mer omfattande förekomst av storgods med storskalig huvudgårdsdrift i Sverige under medeltiden (Lönnroth 1940:39f). Motsatt uppfattning hävdade Folke Dovring som menade att ett system med gods med huvudgårdsdrift under tidig medeltid senare under medeltiden delades upp på landbogårdar (Dovring 1953:388f). Detsamma ansåg Lars-Arne Norborg i sin studie om Vadstena kloster och Herman Schück i sin studie av godsen under Linköpings domkyrka (Norborg 1958:147f, Schück 1959:291). Efter att Carl Göran Andræ

i sin avhandling avvisade den storskaliga huvudgårdsdriftens betydelse för svensk medeltid (Andræ 1960:97f), har denna uppfattning i stort sett varit förhärskande, fram till Sigurd Rahmqvist ”återupprättade” huvudgårdsdriften i svensk medeltid.

Ovanstående genomgång visar svårigheterna med att enbart studera huvudgårdar med utgångspunkt i skriftligt källmaterial. Diskussionen fokuseras lätt på innebörden av skilda termer och begrepp och man hamnar lätt i ekonomiska spörsmål kring hur godsdriften var uppbyggd. Däremot finns det få studier av hur huvudgårdarna etableras i landskapet och vad deras läge i landskapet avslöjar om innehavarens ekonomiska och sociala situation. Det blir också allt mer tydligt att man vid studier av det medeltida frälset måste lyfta blicken från det skriftliga källmaterialet och vidga perspektivet. Därför kommer det här inte att bli någon ytterligare diskussion kring innebörden av latinska termer som ”curia” eller ”mansio”. Det räcker med att konstatera att dessa termer när de förekommer i medeltida diplom kan avslöja förekomsten av en huvudgård. Det viktiga är dock att studera i vilket sammanhang termerna uppträder och inse att ordens betydelse växlar med tid och sammanhang. Det är också viktigt att konstatera att genom Rahmqvists studie framstår förekomsten av huvudgårdar och huvud-gårdsdrift som betydligt vanligare och betydelsefullare i Sverige än vad som tidigare ansetts vara fallet. Sannolikt döljer sig en stor mängd okända huvudgårdar i det skriftliga källmaterialet, även i ett område som Småland som redan idag hyser ett stort antal kända huvudgårdar.

Synen på storgodsens vara eller icke-vara har alltså förändrats genom tidens lopp inom den historiska forskningen. Inom arkeologisk och kulturgeografisk forskning har diskussioner om storgårdar förekommit regelmässigt under 1980- och 1990-talen både när det gäller för-historiska och medeltida förhållanden (Andersson & Anglert 1989, Larsson M G 1997, Callmer & Rosengren 1997, Tollin 1999). Inom det s.k. Ystadsprojektet utgjorde huvudgårdarna ett viktigt material för studiet av medeltiden (Reisnert 1989b). Framför allt resultatet av under-sökningarna i Bjäresjö har kommit att stå som modell för hur förhållandet mellan huvudgård och by kom att utveckla sig under medeltiden. Omedelbart väster om den romanska absidkyrkan i Bjäresjö framkom lämningar efter en senvikingatida storgård som kunde följas på platsen fram till 1300-talets mitt (fig. 7). I mitten av 1300-talet verkar huvudgården ha lämnat byn. Ett namnbyte från ”Berghusagård” 1344 till ”Berghusaholm” 1350 indikerar att en flyttning av huvudgården skedde vid denna tid. Vid Bjersjöholm finns ruinerna efter en renässansborg från 1570-talet på en holme i den nu utdikade Bjersjöholmssjön. Huvudgården Berghusaholm är omnämnd i flera dokument under hela senmedeltiden. Sannolikt ska läget för denna anlägg-ning sökas under de stående lämningarna efter 1500-talsborgen. Orsaken till flyttningen ut i ett mindre fördelaktigt bostadsläge anses ligga i de osäkra tiderna under 1300-talets mitt. Ägaren till Bergsjöholm vid mitten av 1300-talet var en av den danske kungens närmaste män, varför utflyttningen anses ha haft fortifikatoriska orsaker (Skansjö 1986, Skansjö, Riddersporre & Reisnert 1989:97ff, Riddersporre 1989, Callmer 1992).

Resultatet av undersökningarna i Bjäresjö har fått stor genomslagskraft inom medeltidsarkeologisk forskning, där Bjäresjö idag framstår som modell för hur frälsets huvudgårdar i Skåne och Danmark omstrukturerades under framför allt 1300-talet. Även andra huvudgårdar i Ystadsområdet flyttade under 1300-talet ut ur bykärnorna till strategiska platser lämpade för fortifikation (Reisnert 1989b:146). Samma utveckling har också kunnat beläggas på andra håll i Skåne. En parallell till utvecklingen i Bjäresjö har påvisats för Krapperup i nordvästra Skåne vars borg setts som resultatet av en utflyttning av en huvudgård från ett läge vid kyrkan i Brunnby under första halvan av 1300-talet (Carelli & Salminen 1996). Även för gods i Mellansverige har denna huvudgårdsflytt vid tiden kring 1300 konstaterats. Ett exempel är godset Örby som under slutet av 1200-talet flyttade från sin centrala lokalisering i bygden kring Vendels kyrka till ett mer perifert läge i centralbygdens utkant. Orsaken till flytten har

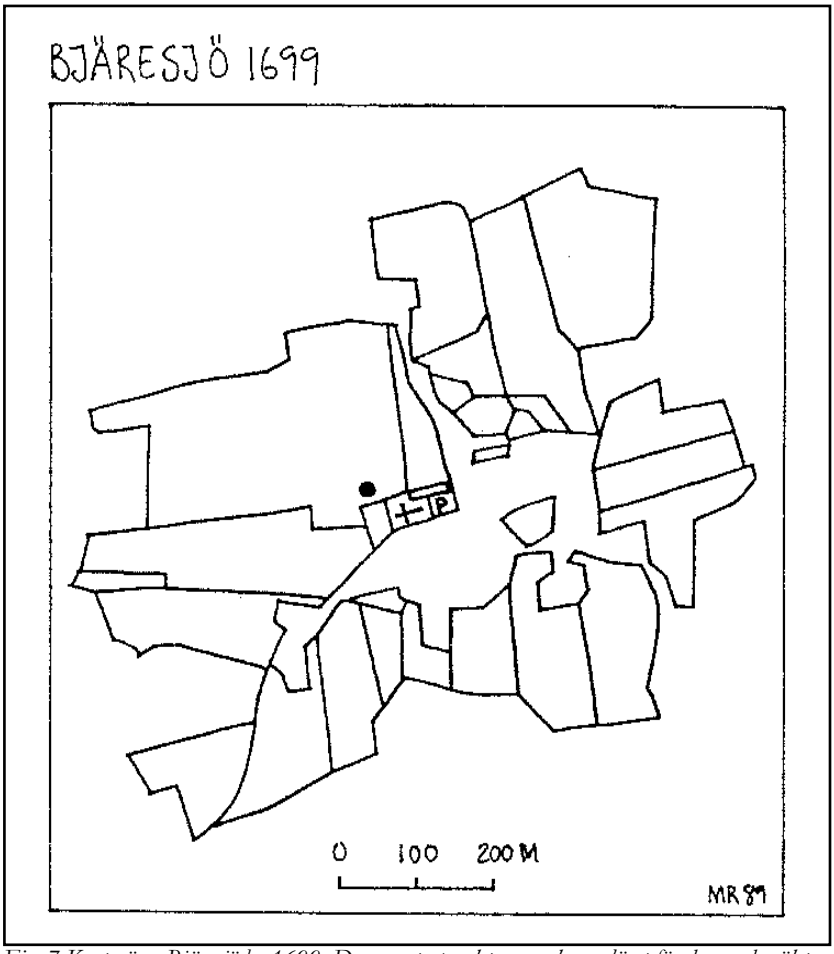

Fig. 7 Karta över Bjäresjö by 1699. Den svarta punkten markerar läget för den undersökta huvudgården belägen på huvudgårdstoften intill kyrkan. P = präst-gården. Ritning M Riddersporre. Efter Skansjö, Riddersporre och Reisnert 1989:99.

varit godsägarens behov av att finna en lämpligare, mer skyddad plats för en befäst sätesgård (Rahmqvist 1996:136ff). Överhuvudtaget anses sätesgårdsflyttningar till befästa lägen ha varit vanligt förekommande även om de säkert konstaterade fallen är få. Kända sätesgårdsflyttningar har rört sig om sträckor på allt från ett par hundra meter upp till tre kilometer. I de fall sätesgården fortsatte att existera efter medeltidens slut blev det också vanligt att gården åter flyttade till ett mer obefäst läge (Lovén 1996:354).

Några liknande studier kring småländska huvudgårdar och deras eventuella flyttningar har inte gjorts varför en målsättning med föreliggande arbete är att se huruvida denna utveckling också kan beläggas i Småland. Ofta har dessa omstruktureringar kunnat kopplas till större gods som tillhört högfrälset. Därför kan det vara intressant att se om denna utveckling också förekommer i Småland där huvudgårdarna framför allt kan kopplas till lågfrälset.

Men samtidigt kan man fråga sig om inte ”Bjäresjömodellen” fått alltför stor genomslagskraft inom medeltidsarkeologisk forskning. Inom Ystadsprojektet fanns också flera exempel på huvudgårdar som inte flyttade från sitt ”gamla” läge i byn eller vid kyrkan (Reisnert

1989b:146). Ett sådant exempel är St Herrestad. Här genomfördes inte några arkeologiska undersökningar men genom skriftligt källmaterial och äldre lantmäterikartor framkommer spåren efter en medeltida huvudgård i byn (fig. 8). Till skillnad från i Bjäresjö flyttade dock huvudgården här aldrig ut ur byn, utan den ligger fortfarande kvar i byn omedelbart väster om kyrkan. I det skriftliga källmaterialet framträder huvudgården i St Herrestad från 1300-talets mitt och i princip fram till våra dagar, men byn omnämns redan i mitten av 1100-talet och mycket talar för att det redan i tidig medeltid fanns en huvudgård i byn, bl. a. kyrkans utformning med sitt västtorn. Sannolikt låg denna huvudgård på samma plats som dagens herrgård omedelbart väster om kyrkan, en parallell till den tidigmedeltida huvudgårdens placering i Bjäresjö (Skansjö, Riddersporre & Reisnert 1989:113ff).

Parallellerna mellan Bjäresjö och St Herrestad är sålunda mycket stora. I båda byarna fanns redan i sen vikingatid storgårdar. De magnater som bodde på respektive gård reste runstenar och byggde kyrkor. I båda fallen syns den geografiska kopplingen mellan huvudgård och kyrka tydligt. I båda byarna ligger komplexet huvudgård-kyrka i topografiskt dominerande lägen. Skillnaden består i att medan huvudgården i Bjäresjö i mitten av 1300-talet flyttade ut cirka en kilometer från byn, stannade huvudgården i St Herrestad kvar på sin tidigmedeltida plats.

Det är framför allt huvudgårdarnas utflyttning ur byarna som väckt forskningens intresse. Inte minst eftersom denna företeelse sammanfaller med 1300-talets borgbyggande. Förklaringen till att frälset flyttade ut sina huvudgårdar har, precis som i fallet med Bjäresjö, sökts i forti-fikatoriska orsaker. Man har sett flyttningen som ett sätt för frälset att i en osäker tid flytta sina gårdar till mer lättförsvarade platser samtidigt som man manifesterade sin egen position. Där-emot har diskussionen inte så mycket berört de huvudgårdar, som likt St Herrestad legat kvar i byarna. Att vissa frälsemän inte valde att befästa sina gårdar har förklarats, mer eller mindre uttalat, med ekonomiska orsaker. Detta kan säkert stämma i en del fall men samtidigt finns det exempel på att riddare och riksråd som sannolikt inte saknade ekonomiska förutsättningar för att befästa sina huvudgårdar, **inte** valde att flytta ut sina huvudgårdar ur byarna trots att de levde i samma oroliga tider som sina grannar. Detta gör att man kan undra om inte andra orsaker än rent militära eller ekonomiska kan ligga bakom dessa två olika förhållningssätt. Kanske ska man se dem som olika sätt för frälset att förhålla sig till landskapet och det omgivande samhället. Skilda sätt att lokalisera sin huvudgård kan också avspegla olika sätt att utöva makt, men också skilda funktioner mellan huvudgårdar med avseende på förekomsten av stordrift eller drift med hjälp av landbor. Även mot denna bakgrund blir det intressant att studera de småländska huvudgårdarna.

Innebörden i begreppet huvudgård är dock något som inom medeltidsarkeologisk forskning verkat vara en självklarhet. Det kan man notera av exempelvis den medeltidsarkeologiska publikationen från Ystadsprojektet med den i sammanhanget talande titeln ”By, huvudgård och kyrka” (Andersson & Anglert 1989). Trots att huvudgårdar här diskuteras i flera artiklar saknas en definition av begreppet huvudgård. Samtidigt är huvudgården en mångfacetterad företeelse som undandrar sig en snävare definition. Mats Anglert vill upprätthålla en distinktion mellan den ”förmedeltida” storgården och den medeltida huvudgården där en väsentlig skillnad återspeglas i avsaknaden respektive förekomsten av regelbundna överföringar av nyttigheter till den lokala makten. Avsaknad av sådana överföringar kännetecknar den vikingatida storgården, förekomsten kännetecknar den medeltida huvudgården (Anglert 1995:100). Denna distinktion är ytterst grundad i ekonomiskt-sociala förhållanden i landskapet, något som dock är svårt att påvisa i ett arkeologiskt material. I det arkeologiska källmaterialet skulle det vara svårt att särskilja mellan en storgård eller huvudgård enligt denna distinktion. Samtidigt belyser den något västentligt med tanke på att storgårdar också är en förmedeltida företeelse.

I samband med undersökningar av bebyggelse från järnåldern har i flera fall stora gårdar,

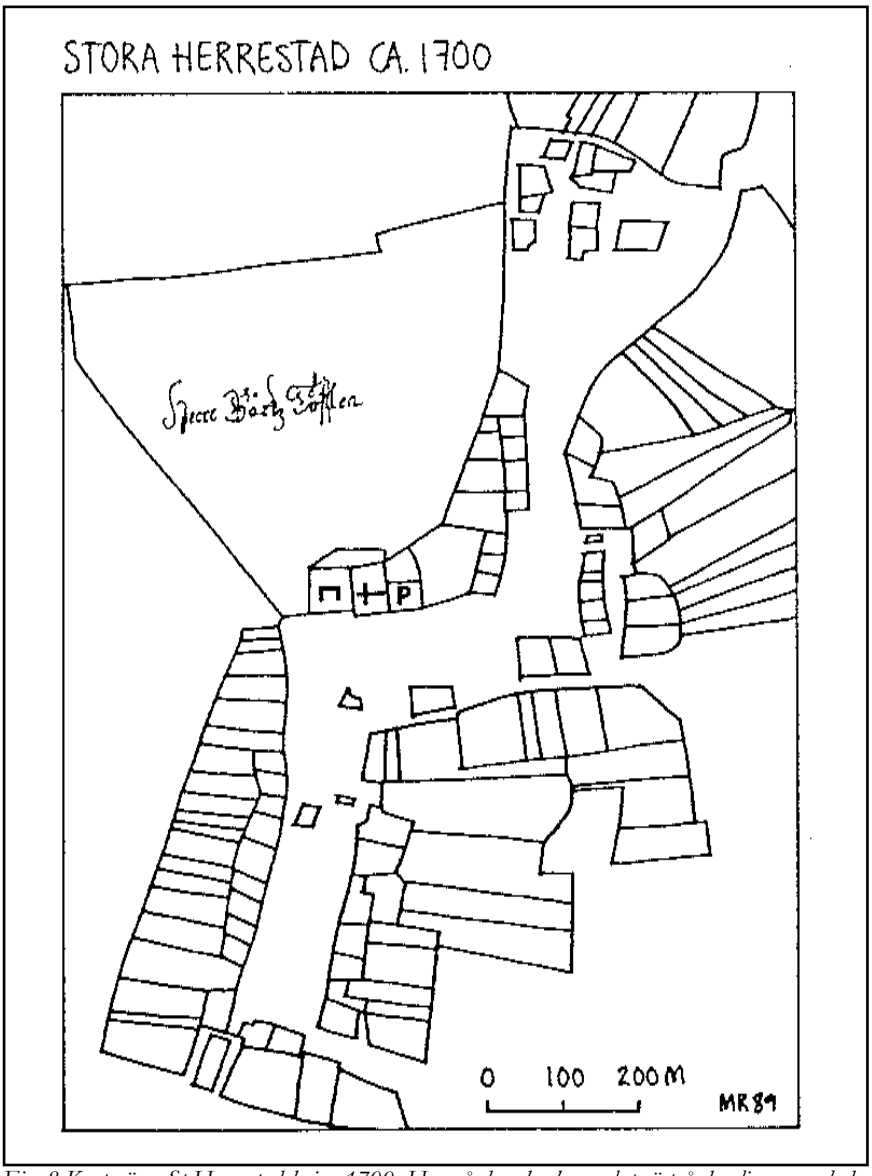

Fig. 8 Karta över St Herrestad kring 1700. Herrgården, kyrkan och prästgården ligger samlade i anslutning till den stora "Herre Gårdz Tofften". Ritning Mats Riddersporre. Efter Skansjö, Riddersporre och Reisnert 1989:114.

tolkade som stormansgårdar, varit föremål för undersökning. Det gäller bland annat undersökningar av jylländska byar som Hodde, Omgård och Vorbasse där gårdar av denna typ framkommit från olika skeden av byarnas historia (Nielsen 1981, Hvass 1988). Under 1980- och 1990-talen har alltfler undersökningar av järnålderns storgårdar eller residens utförts. Här kan nämnas exempel som Lejre och Gudme-Lundeborg i Danmark samt Slöinge och Gamla Uppsala i Sverige (Lundqvist 1996, Callmer 1997, Christensen 1997, Duczko 1997). Forskningen kring den sena järnålderns aristokratiska miljöer har på alla sätt varit livaktig under

senare år. Diskussioner har bland annat rört residenset och hallbyggnaden som en plats för maktutövning och kult (Herschend 1993, 1997). Till dessa platser kan förutom makt-utövning och kult även knytas handel och specialiserat hantverk, företeelser som tillsammans utgjort grunden för herraväldet.

Det råder således ingen tvekan om förekomsten av storgårdar under senare delen av järnåldern. I många fall, exempelvis i Slöinge, bestod dessa gårdar av flera hushåll, som låg grupperade kring en eller flera hallbyggnader i ett exponerat läge. I Slöinge verkar gårdens huvudbyggnader ha legat på nästan exakt samma ställe under flera århundraden. Samma förhållanden har konstaterats på andra storgårdar, som Hodde, Borg på Lofoten och Helgö. Överhuvudtaget har många storgårdar en exceptionellt lång kontinuitet på en och samma plats i jämförelse med en ordinär järnåldersbebyggelse. Just lägeskontinuiteten talar för att speciella funktioner var knutna till dessa platser. I Slöinge påträffas spår efter hantverk med ädelmetaller, bärnsten, textil och glas som råvaror (Lundqvist 1996:42ff).

Stora likheter finns mellan den sena järnålderns storgårdar och medeltidens huvudgårdar. Båda utgjorde centra för lokal och regional maktutövning, hit knöts yttre kontakter och sannolikt även olika typer av hantverk. Förekomsten av gårdskyrkor och gårdskapell kan ses som en utveckling av den förhistoriska kult som ägde rum på den vikingatida storgården. Samtidigt finns skillnader, troligen främst av ekonomisk art. Den medeltida huvudgården var centrum i ett godskomplex, antingen som centrum för stordrift, eller som centrum för ett komplex av landbogårdar, till vilken det regelbundet skedde en överföring av olika nyttigheter (fig. 9). Vilken ekonomisk struktur som låg bakom den sena järnålderns storgårdar är mer oklart. Många gånger verkar de ha bestått av flera hushåll och de har sannolikt drivits med stordrift där trälar utgjorde den huvudsakliga arbetskraften. Huruvida dessa gårdar även kontrollerat kringliggande gårdar genom någon form av överhöghetsrätt är mer oklart. Däremot var troligen ett stort antal kringliggande gårdar socialt och maktpolitiskt knutna till storgården genom de personliga band som upprätthölls mellan bönderna i trakten och magnaten.

Huvudgården har alltmer börjat leva ett eget liv som en existerande men ändå odefinierbar företeelse. Olika typer av huvudgårdar har existerat alltsedan yngre järnålder. Ur rent ekonomisk synvinkel har deras funktion och betydelse förändrats över tid men de har hela tiden utgjort centra för det lokala herraväldet, oavsett om detta utövats genom att nyttigheter direkt eller indirekt överförts till ”hövdingens” gård. Ett annat problem är att de befintliga definitionerna av den medeltida huvudgården har utgått från skriftligt källmaterial. Av ovanstående diskussion har det framgått att källmaterialet långtifrån är entydigt och lättolkat, varför definitionen av naturliga skäl blir behäftad med vissa brister. Dessa problem och brister blir sedan ännu större när man försöker pressa in ett begrepp definierat utifrån ett svårtolkat och bristfälligt skriftligt källmaterial på ett arkeologiskt material. Hur ska man få ett arkeologisk material, en lämning i landskapet, att passa in i en historisk definition som bygger på förhållanden kring driftsformer och gården som driftscentrum för ett komplex av landbogårdar? Detta är något som svårligen kan utläsas i ett arkeologiskt material utan omfattande undersökningar.

För att något komma runt dessa problem krävs en arkeologisk definition av begreppet huvudgård, som är skild från den historiska med dess fokusering på bruksformer och ekonomi. En arkeologisk definition borde istället utgå från ett arkeologiskt material, d.v.s. lämningen i landskapet. Till definitionen kan räknas faktorer som gårdslämningens läge i landskapet, hur den ligger i förhållande till annan bebyggelse, till åker- och ängsmarken och till kyrkan. Dessa förhållanden kan vara de första indicierna på om en gård ska betraktas som huvudgård eller inte. Nästa steg blir sedan att studera de arkeologiska lämningarna i detalj, framför allt byggnadernas utformning och gårdens struktur, men också den materiella kulturen i allmänhet på gården för att se om denna skiljer sig på någon punkt gentemot den materiella kulturen i

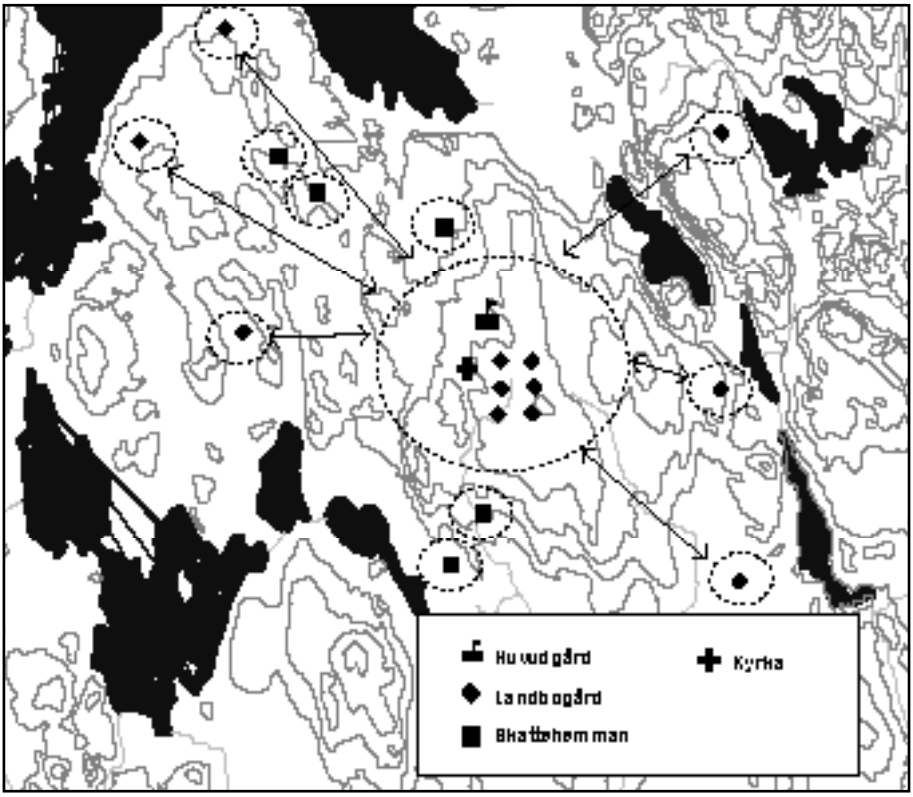

Fig. 9 Principskiss för förhållandet mellan en huvudgård och dess omedelbara domän med en by med landbogårdar och kyrka samt kringliggande landbogårdar. Huvudgården tillhandahåller jord och skydd för landborna, som ger arbetskraft och ränta tillbaka.

övrigt i området. På så sätt skulle man i idealsituationen kunna se om en gård skiljer sig från mängden och avslöjar att den hade en speciell status eller funktion i samhället. Nu är detta inte så enkelt som det låter. Andelen arkeologiskt undersökt medeltida landsbygdsmaterial i Sverige är ännu inte så stor och det material som trots allt finns kommer framför allt från enstaka mindre regioner som Skåne och Mälardalen (se Ersgård & Hållans 1996). Från Småland finns det i dagsläget nästan inget arkeologiskt framtaget material från landsbygdsmiljöer. Detta gör det naturligtvis svårt att jämföra den materiella kulturen mellan olika sociala miljöer med varandra, men på sikt är detta den enda möjliga metoden för att arkeologiskt kunna urskilja en huvudgård. I dagsläget får därför en arkeologisk definition av begreppet huvudgård huvudsakligen utgå från den aktuella platsens eller lämningens landskapsmässiga, sociala och kronologiska sammanhang. Tid och rum avgör om en gård ska tolkas som huvudgård eller inte. Att ställa upp en allomfattande arkeologisk definition på begreppet huvudgård låter sig således göras, och i det arkeologiska materialet urskiljs en tidigmedeltida huvudgård på ett annat sätt än en senmedeltida. Medan man under tidig medeltid betonat det rumsliga sambandet mellan huvudgården, kyrkan och byn har man under senmedeltid snarare betonat huvudgårdens avskilda läge i förhållande till övrig bebyggelse och brukningsmark.

Kan man då tala om ett gemensamt huvudgårdsbegrepp där en historiskt och arkeologiskt definierad huvudgård kan mötas? Det är möjligt om man betraktar huvudgården ur social

synvinkel. I båda fallen framstår huvudgården som en särpräglad gård, som ett socialt centrum. Huvudgården var centrum för en underliggande godsmassa som antingen bestod av landbogårdar eller av jord under egen drift. Gården var alltså i vissa fall även en stor ”bondgård”. Samtidigt fungerade vissa huvudgårdar som mer eller mindre permanent bostad åt en frälseman och hans familj, ett förhållande som måste ha givit gården en stor social betydelse i samhället. Här bodde bygdens ”makthavare”, här hade man kontakter med yttervärlden. Samma sociala betydelse kan spåras i ett arkeologiskt material. I tidig medeltid visar sambandet mellan huvudgården och kyrkan på gårdens betydelse som socialt centrum. Gårdsinnehavaren var den som byggde det som så småningom blev socknens första kyrka. I senmedeltid visar lämningarna efter befästa huvudgårdar hur frälset skilde ut sig från allmogen. Samtidigt visar dessa gårdars läge i landskapet, på öar eller i våtmarker, ofta långt från åker- och ängsmark, att gårdens inne-havare inte själv behövde bekymra sig om sin försörjning. Gårdens läge i landskapet utstrålade en aura av makt. Genom att på detta sätt betona huvudgården som socialt centrum och centrum för det lokala herraväldet, kan de historiska och arkeologiska definitionerna av begreppet huvudgård förenas. I detta arbete är det huvudgården som centrum för det lokala herraväldet som är i fokus.

Att hitta huvudgårdar

Väsentligt för de frågeställningar som presenterats blir då att försöka hitta dessa huvudgårdar. Detta kan göras på flera sätt. Det helt dominerande har hittills varit genom skriftligt källmaterial i olika former, medeltida diplom, brev, jordeböcker m.m. Utifrån dessa texter kan huvudgårdar spåras i samband med godstransaktioner och utställande av brev. Texterna kan på ett direkt sätt sägas utpeka huvudgårdar till skillnad från de huvudgårdar som beläggs indirekt genom olika yngre jordeböcker. I dessa jordeböcker kan finnas uppgifter om tidigare huvudgårdar och godskomplex. Kriterier för att en gård ska ha varit en sätesgård är enligt Kääthe Bååth att en frälseman uttryckligen ska ha skrivit sig till gården eller daterat brev på gården i fråga samt att frälsemannen i fråga uppträder som sigillvittne vid överlåtelser av andra gårdar i området eller sitter i häradets nämnd (Bååth 1983:99f). Till detta kommer att vissa gårdsanläggningar kan beläggas arkeologiskt.

När det gäller seden att skriva sig till en gård verkar det som om denna sed först utvecklades inom lågfrälset där det redan under 1300-talets första hälft var allmänt att frälsemannen skrev sig till en speciell gård. Denna sed blev vanlig bland högfrälset först under 1400-talet (Rahmqvist 1996:193, 295). Skillnaden berodde sannolikt på att lågfrälset var fastare förankrat i lokal-samhället och hade sin sociala identitet knuten till en speciell gård. I de flesta fall hade de heller ingen alternativ huvudgård som kunde fungera som sätesgård, till skillnad från högfrälse personer vilka i många fall disponerade flera olika sätesgårdar eller bodde på någon av kungens borgar som de innehade i förläning. Därav följde att de inte på samma sätt hade sin identitet knuten till en enskild gård.

Arkeologiskt belagda huvudgårdar kan i de flesta fall sägas vara detsamma som ”befästa” gårdslämningar i någon form, alltifrån högfrälsets stenborgar till de för småländska förhållanden så vanliga ”källarholmarna”. Gemensamt för många av de materiellt belagda huvudgårdarna är att de ofta ligger i ett avsides läge i landskapet. Även arkeologiskt kan huvudgårdar beläggas på en mer indirekt väg. Det gäller främst tidigmedeltida huvudgårdar som bland annat kan anas utifrån spridningen av runstenar men även utifrån utformningen av kyrkorna.

En av erfarenheterna från Ystadsprojektet var möjligheten att utifrån det historiska kartmaterialet spåra möjliga huvudgårdar. I de studier av kartmaterialet som gjordes visade det

sig att huvudgårdar i flera fall hade sina ägor samlade i betydligt större tofter än övriga gårdar i byn. Dessa huvudgårdstofter låg ofta i anslutning till kyrkan och kyrkogården. I vissa fall gick det också att utifrån ägonamn identifiera läget för tidigare huvudgårdar (Riddersporre 1989). Att lantmäterihandlingar kan användas för att spåra huvudgårdar även i andra delar av Sverige än Skåne är sannolikt, men man måste ta hänsyn till olika lokala variationer. I Småland saknas exempelvis ofta en sammanhållen bystruktur, gårdarna ligger utspritt vilket försvårar tolkningen av vad som är en huvudgårdstoft. Men även i Småland finns exempel på närheten mellan kyrka och huvudgård. Kulturgeografiskt spårade huvudgårdar är, precis som de arkeologiskt belagda, många gånger ett resultat av ett samlande av indicier där kulturgeografin och arkeologin lutar sig mot varandra.

Ett annat sätt att spåra huvudgårdar är genom namnet på gården. Inom undersökningsområdet har det visat sig att många försvunna huvudgårdar kan återfinnas under namnen *Storegård* eller *Bosgård*. Den senare beteckningen har ju främst förknippats med biskoparnas huvudgårdar, men kan även gälla för det världsliga frälset (ang. bosgård se Helmfrid 1962:135ff). I Arvid Trolles jordebok från 1498 kallas tio gårdar ”Storegården” eller ”den store gård” och tre gårdar kallas ”Bosgården”, i två fall nämns gårdar uttryckligen som ”Hoffuidgården”. Av de tio ”Storegårdarna” är sex omnämnda i andra medeltida källor som huvudgårdar, två är mer osäkra huvudgårdar. Sambandet mellan benämningen ”Storegård” och en tidigare huvudgård förefaller klar i många fall. Det gäller till exempel de byar där en av gårdarna kallas Storegården trots att den inte är större än andra gårdar i byn. Ett sådant exempel är byn Borshult i Lemnhult socken. Storegården är här en av åtta gårdar som vid storskiftet 1813 omfattade ett mantal. Den måste dock någon gång av namnet att döma ha varit större än de andra gårdarna i byn. År 1287 hade Cecilia Elofsdotter och riddaren Magnus Karlsson (Lejonbalk) en huvudgård i Borshult (Silfving 1951:12), där för övrigt en udde i Holmasjön är avgrävd av en vallgrav (se 156f). Här finns också en husgrund. Sannolikt är detta platsen för den medeltida huvudgården vars ”minne” levde kvar i namnet Storegården. Flera liknande exempel finns inom undersökningsområdet.

Stora och små huvudgårdar

En viktig fråga som inställer sig är hur stor en gård måste vara för att kunna räknas som huvudgård, eller för att kunna bli huvudgård. Förknippat med detta är frågan om hur stor godsmassa som krävdes för att underhålla en frälseman med stridshäst, rustning och alla andra attribut vad gäller utrustning och livsföring som frälsestatusen krävde. Det skriftliga käll-materialet visar tydligt att själva huvudgårdens omfattning kunde vara mycket varierande. Under framför allt senmedeltid möter uppgifter om verkligt stora godskomplex där en huvudgård kunde vara centrum för flera hundra gårdar. Det tydligaste exemplet är Arvid Trolles huvudgård Bergkvara i Värend som under slutet av 1400-talet var centrum för en godsmassa som totalt sett omfattade kring 1000 gårdar, varav enbart i Värend 269 landbogårdar, 5 ödetorp, 31 torp, 23 kvarnar, 15 ålfisken samt 4 järnhyttor och smedjor (Larsson 1964:454) (fig. 10). Andra stora godskomplex var Hjärnesläktens med centrum i Blidingsholm i slutet av 1300- och början av 1400-talet, samt Gustav Olssons (Stenbock) med centrum i Toftaholm i Finnveden. Vanligen var dock godsmassorna runt en huvudgård betydligt mindre.

Ett sådant exempel är det gods som Karl Knutsson (sparre) och hans broder Nils skiftade efter sina föräldrar och bröder år 1385. Medan Nils fick sex gårdar spridda på olika platser i Sunnerbo och Värend fick Karl hälften av en kvarn och faderns sätesgård i Ryd samt två gårdar i Nockarp och en i Bråna, allt i Agunnaryd socken i Finnveden (SRP 2148). Huvudgården

i Ryd låg centralt, mellan byarna Nockarp och Bråna. Fadern, Knut i Ryd hade sålunda en mindre godsmassa runt huvudgården samt en del landbogårdar på andra håll i södra Småland. Förutom huvudgården i Ryd bestod Knuts gods således av nio gårdar samt en halv kvarn. Sannolikt har landbogårdarna i Nockarp och Bråna varit fastare knutna till huvudgården än de spridda landbogårdarna varav flera, bl. a. på Bolmsö, låg på åtskilliga mils avstånd. Jämfört med de riktigt stora jordägarna var Knut en liten godsägare men inom lågfrälset fanns personer med betydligt mindre jord.

Från en bilaga till Arvid Trolles jordebok kan ett sådant exempel hämtas. År 1453 sålde Erik Algotsson (spets nedifrån) och hans hustru fem gårdar i Väckelsång socken till Birger Trolle för 300 mark svenska penningar. Först bland gårdarna i salubrevet nämns en gård i Fiskestad som kallas ”store gården”, följt av en gård i Väckelsång, två i Ekeryd och en i Östad. Av jordeboken framgår att Storegården i Fiskestad räntade mera smör än övriga gårdar och var alltså precis som namnet antyder en större gård än övriga gårdar. Mot bakgrund av att majori-teten av ”storegårdarna” i jordeboken varit huvudgårdar, finns möjligheten att det här var en tidigare huvudgård med fyra tillhörande landbogårdar som såldes till Birger Trolle.

Ytterligare ett exempel som kan anföras kommer från Dädesjö. Att det funnits en huvudgård i Dädesjö visas av den romanska kyrkans utformning men detta framkommer även i ett skriftligt dokument. År 1328 sålde kaniken Erland i Linköping sin gård Dädesjö med nybygget Botilde-boda till riddaren Håkan Karlsson (DS 2665). Omnämnandet av gården Dädesjö som ”*curiam meam Dådesiø cum colonia Botildaboda*” visar med den tolkning Sigurd Rahmqvist gör av termerna ”curia” och ”colonia”, att gården var en huvudgård med ett underlydande torp. Möjligen var detta det enda underlydande torpet till huvudgården som därmed framstår som en av de mindre. Det är däremot inget som hindrar att Erland ägde ytterligare gårdar i socknen men att dessa av någon anledning inte ingick i försäljningen, varför huvudgården i Dädesjö kanske framstår som betydligt mindre än den egentligen var.

Ett utmärkt tillfälle att jämföra storleken på huvudgårdar med ”vanliga” gårdar erbjuder uppgifterna från Arvid Trolles jordebok. Jordeboken är utgiven i serien Historiska Handlingar (Almquist 1938) och omfattar närmare 1000 gårdar fördelade över stora delar av Sverige men med godsets huvudmassa belägen i Småland. Bland alla gårdar som upptas i jordeboken, vilken är tillkommen strax före sekelskiftet 1500, finns flera tidigare huvudgårdar och en del gårdar som genom att de omnämns som ”Storegård” kan misstänkas vara f.d. huvudgårdar. För att se hur dessa gårdar förhåller sig storleksmässigt i förhållande till övriga gårdar har jordebokens uppgifter om gårdarnas ränta studerats. För att underlätta jämförelsen har jag enbart använt gårdar som räntat i smör, eftersom de f.d. huvudgårdar som upptas i jordeboken gjorde just detta. Gårdar med blandad ränta eller enbart penningränta har bortsetts ifrån, allt för att slippa problem med omräkning och jämförelse mellan värdet på olika varor under senmedeltid. De smörräntande gårdarna är koncentrerade till Småland. Eftersom boskapsskötsel var av avgörande betydelse för försörjningen i Småland var smör den mest tillgängliga skatte- och räntepersedeln.

För Tiohärads lagsaga upptar jordeboken 205 gårdar vars ränta anges i antal pund smör. Det pund som avses är lispund (à 8,5 kg) (Sjögren 1944:352). Av de smörräntande gårdarna ligger 135 i Värend och 66 i Finnveden, bara 4 i Njudung. Närheten till Trollesläktens två huvudgårdar Bergkvara och Ed avspeglas tydligt i materialet. Bland dessa 205 gårdar finns sexton gårdar som kallas ”storegård” eller ”bosgård” vilket antyder att det har varit stora gårdar, kanske tidigare huvudgårdar. Av dessa sexton är sex skriftligt belagda som tidigare huvudgårdar. Nära 90 % av alla gårdar, eller 179 stycken, betalade en ränta på 2-6 pund smör (fig. 11). Därmed framgår att gårdar som betalade mer än sex pund smör i ränta var gårdar som var större än normalt. Hit hör nästan alla ”storgårdar”. Alla gårdar som räntar åtta pund

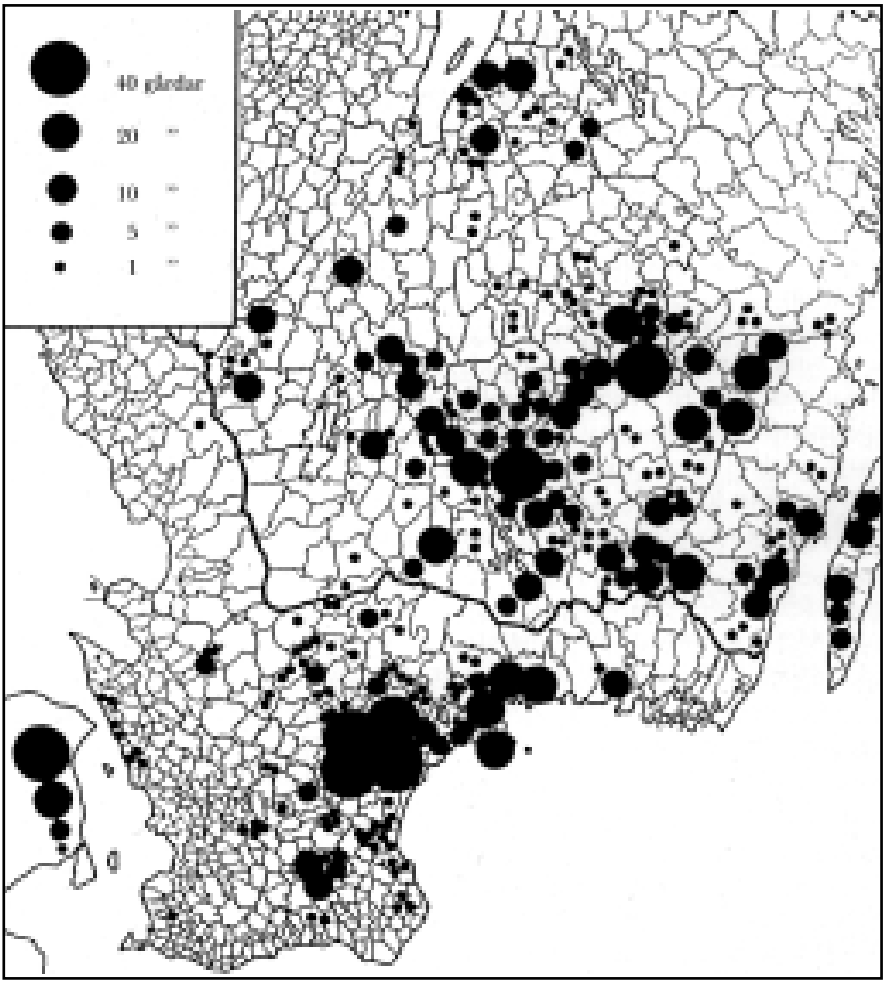

Fig. 10 Arvid Trolles gods i södra Sverige och Danmark vid 1400-talets slut. De största koncentrationerna av gods återfinns i anslutning till släktens stamgods Bergkvara och kring svärfadern Ivar Axelssons (Thott) Lillö i nordöstra Skåne. Efter Larsson 1974:61.

eller mer, bortsett från en, kallas bos- eller storegård. De största gårdarna som räntar tolv pund är bl. a. Bosgården i Vederslöv som var huvudgård åtminstone mellan 1387 och 1486 samt godset Engaholm, utanför nuvarande Alvesta, vilket var huvudgård under 1400-talet för den s.k. ”Änga-släkten” (Larsson 1964:471, 476). Genomgången visar tydligt att de gårdar som kallas ”storegård” var större gårdar än genomsnittet och att de många gånger också kan påvisas ha varit tidigare huvudgårdar. Att detta även gäller ”mindre” storegårdar visas bl. a. av storegården i Tävelsås. Denna räntade åtta pund. År 1337 förvärvade riddaren Håkan Karlsson av Berg-kvaraätten storegården i Tävelsås från frälsemannen Gudvast Bosson (tre stjärnor) som sannolikt hade en huvudgård i Tävelsås (Larsson 1964:425 not 7, 476).

När det gäller ”storegårdar” som räntar mindre belopp är frågan mer oklar. Att det även här kan dölja sig huvudgårdar visas av fallet med storegården i Fiskestad som omtalats ovan. Detta exempel visar att även gårdar som senare under medeltiden inte framstår som särskilt stora i förhållande till ordinära gårdar kan ha fungerat som huvudgårdar. Ur källmaterialet

framtonar ett skikt med mellanstora gårdar där de flesta var ordinära gårdar men där en del, trots att de inte var större än normalt, ändå var centra i små godskomplex och huvudgård för en mindre bemedlad frälseman. Exemplet från Fiskestad är belysande. Här finns naturligtvis stora källkritiska problem. I vad mån delades gårdar under medeltiden och i vilken mån förändrades deras storlek på annat sätt? Möjligen i mindre uträckning än vad man kan tro. I jordeboken är några av storgårdarna i ett par fall delade på två brukare, som vardera räntade sex pund smör (ex Engaholm), men gården verkar fortfarande betraktas som en enhet. Detta kan indikera att gårdsstorleken, trots ändrade ägandeförhållanden många gånger kan ha fått vara relativt oförändrad i kameralt hänseende.

Att medeltida huvudgårdar kunde vara riktigt små visas också av studier från andra delar av landet. I Uppland har Sigurd Rahmqvist visat att lågfrälsets sätesgårdar i skogsbygderna omfattade ungefär ett markland, medan de i slättbygderna var större och omfattade 2-3 markland. Ett resultat av denna studie var också att antalet underlydande huvudgårdstorp inte verkar ha varit relaterat till huvudgårdens storlek. Vissa huvudgårdar saknade torp, andra hade flera eller enstaka. Antalet underlydande torp verkar ha varit högst i skogsbygderna där möjligheterna att etablera torp också var som störst (Rahmqvist 1996:293). Att lågfrälset kunde ha huvudgårdar som var verkligt små visas också av gården Bredsjö, som i slutet och 1300-talet och början av 1400-talet omtalas som sätesgård för olika lågfrälse personer. Förutom sätesgården ingick ett antal torp i godskomplexet. I 1500-talets jordeböcker klassas den tidigare sätesgården Bredsjö som torp (Rahmqvist 1996:285).

Den övervägande delen av de huvudgårdar som framträder under medeltiden i Småland var av det allra minsta slaget. Småland var tillsammans med Finland de delar av Sverige som på 1500-talet hyste mest lågfrälse. Även för Sverige som helhet utgjorde lågfrälset den största delen av frälset under 1500-talet. I sin studie av det svenska frälset under 1500-talet har Jan Samuelsson visat att en stor del av frälset innehade så lite jord att de hade problem att upprätthålla rusttjänsten. På 1560-talet var medianvärdet för det antal gårdar en frälseman i den svenska delen av riket ägde så lågt som 6,5. Utifrån rusttjänstlängden från 1562-63 framgår att en överväldigande majoritet av frälset, 84 %, endast rustade för en häst för sina arvegods. Av längden framgår också att gränsen för att ha en eller två hästar i rusttjänst verkar ha gått vid innehav av 30-40 gårdar. 84 % av det svenska 1500-talsfrälset ägde alltså mindre än 30 gårdar och den största delen sannolikt mindre än 10 gårdar. Enligt en anteckning från 1537 framgår det att gränsen för att en frälseman skulle klara rusttjänsten ansågs vara innehav av minst fyra hemman förutom den egna sätesgården. 1562 befann sig mer än en tredjedel av frälset i den grupp som hade svårigheter att klara rusttjänsten (Samuelsson 1993:61ff, 82f).

Materialet från 1500-talet visar alltså att den övervägande delen av det svenska frälset var ett godsfattigt lågfrälse där många hade problem med att upprätthålla sin frälsestatus. Sannolikt var förhållandena likartade under medeltiden, inte minst i Småland. Huvuddelen av frälset var ett godsfattigt lågfrälse som i många fall knappast skilde sig från de rikare bönderna, vare sig vad gäller ekonomisk styrka eller boendeförhållande. De små ”storgårdar” som framträder i Arvid Trolles jordebok med 5-6 pund smör i ränta och som tidigare varit huvudgårdar gör att frågan om själva frälsebegreppet blir intressant. Varför lockades vissa av dessa bönder att ta steget och hålla häst och vapen för att få skattefrihet, medan andra lät bli?

Huvudgårdarna i Småland var således av mycket varierande slag. Den övervägande delen var sannolikt små, knappt mer än ordinära gårdar i storlek. Dessa små huvudgårdar var lokalt inriktade. De utgjorde oftast sätesgård för en lågfrälse frälseman vars gods förutom själva sätesgården kanske bara inskränkte sig till ett par gårdar eller några underlydande torp. För att klara sin rusttjänst måste dessa frälsemän ha haft extra inkomster, kanske genom att de gjort tjänst hos någon annan frälseman, institution eller åt kronan. Ett fåtal huvudgårdar var

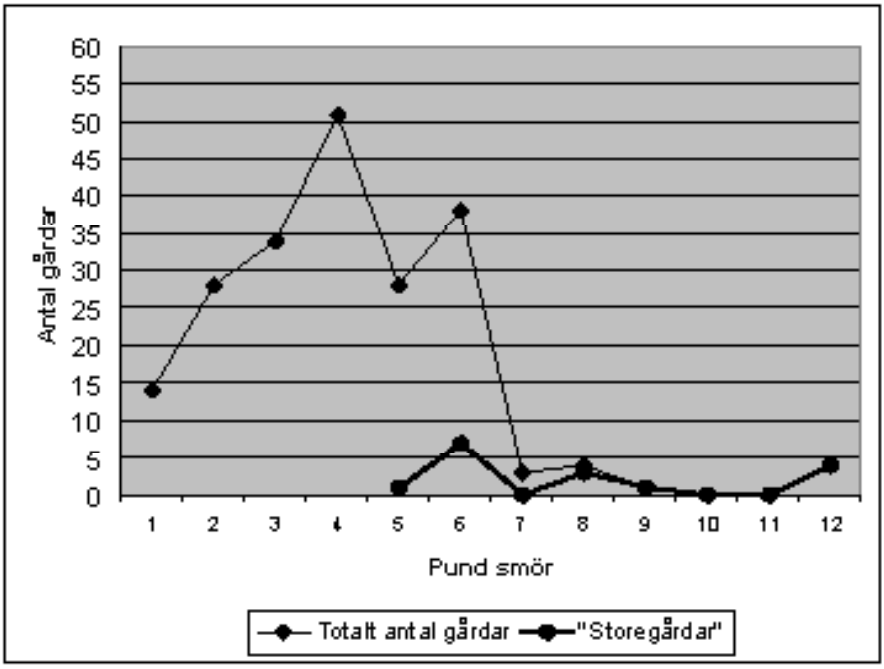

Fig. 11 Storleken på smörräntan hos smörräntande landbogårdar i Arvid Trolles jordebok från 1400-talets slut. Precis som namnet antyder var Storegårdarna oftast större gårdar än normalt att döma av deras smörränta.

å andra sidan centra i godskomplex av regional storlek med Bergkvara som främsta exempel. Trots dessa stora skillnader i huvudgårdens ekonomi fanns det ändå stora strukturella likheter mellan dessa olika huvudgårdar. I båda fallen utgjorde de centra i det lokala samhället. Den som residerade här var en maktfaktor i lokalsamhällets sociala liv. Till huvudgården kom resande på besök särskilt om gården utgjorde frälsemannens bostad, hit fördes delar av lokalsamhällets ekonomiska överskott och hit kom impulser och nyheter från yttervärlden, dels genom de resor som gjordes för att kontrollera andra delar av godsmassan, dels genom de besökare som kom till huvudgården. Huvudgården hade således en viktig social funktion. Det enda som egentligen skilde var i vilken skala dessa företeelser förekom.

Sammanfattning

Själva huvudgården är som sagt av avgörande betydelse för denna studie. Samtidigt är det ett begrepp som inte är alldeles entydigt. Medan historiker utgått från de skriftliga källorna och diskuterat betydelsen av latinska termer och deras innebörd, framför allt ur ett driftekonomiskt perspektiv, har arkeologer anammat denna definition och i den försökt pressa in ett arkeologiskt material, trots att detta många gånger inte i första hand avslöjar något om driftsformer och ekonomi. När arkeologer diskuterar huvudgårdar har diskussionen istället för ekonomi rört frågor kring status och materiell kultur. En arkeologisk definition av en huvudgård borde

grundas på gårdens läge i landskapet, byggnadernas struktur samt gårdens materiella kultur. Detta får avgöra huruvida en gård ska ses som huvudgård eller ej. I ett försök att förena en historiskt och arkeologiskt definierad huvudgård ses huvudgården som ett socialt centrum, som platsen där det lokala herraväldet utövades, oberoende av om detta gjordes över landbor, daglönare, trälar eller kringboende bönder. Huvudgårdens utformning och rumsliga struktur användes då som ett medium för att reproducera detta herravälde. Denna syn på huvudgården som ett socialt centrum gör att förmedeltida storgårdar och medeltida huvudgårdar kan diskuteras tillsammans eftersom de ur social synvinkel hade mycket gemensamt även om det när det gäller driftsformer och ekonomi kan ha funnits stora skillnader mellan de båda.

Nedan kommer huvudsakligen termen huvudgård att användas även om denna till vissa delar inte passar på huvuddelen av de småländska huvudgårdarna. Mot bakgrund av det små-ländska frälsets struktur så var den helt övervägande majoriteten av huvudgårdarna små och snarare säte för en frälseman, släktens ”huvud”, än centrum i något mer omfattande gods-komplex.

I det skriftliga källmaterialet uppträder huvudgårdar genom att de omnämns i skilda dokument i samband med olika godstransaktioner. Huvudgårdar kan också återfinnas som arkeologiska lämningar, framför allt som s.k. befästa huvudgårdar, men också indirekt genom kyrkornas utformning. Vidare avslöjar i vissa fall gårdsnamnen att en gård tidigare varit huvud-gård.

En översiktlig genomgång av de småländska huvudgårdarna visar att de flesta av dessa var små. Genom att studera storleken på tidigare huvudgårdar som återfinns i Arvid Trolles jordebok från 1400-talets slut med storleken på ”vanliga” gårdar, visar det sig att även om många huvud-gårdar också var gårdar som var större än normalt, så fanns det en grupp med huvudgårdar som inte verkar ha varit större än vanliga landbogårdar av deras ränta att döma. Det visar att i många fall måste förklaringen till etablerandet av en huvudgård ses som utslag av den indivi-duella aktörens beslut och vilja snarare än ett utslag av rent ekonomiska övervägande. Vissa bönder i denna mellangrupp valde att försöka bli frälse, andra lät bli.

4. UNDERSÖKNINGSOMRÅDET

Kort om topografi

Det område som valts som undersökningsområde utgörs av södra Smålands inland, ett område som under medeltiden omfattade de tre landen Värend, Finnveden och Njudung. Dessa tre land utgjorde tillsammans den s.k. Tiohärads lagsaga. Denna lagsaga framträder i slutet av 1100-talet medan namnet Tiohärad första gången är belagt 1266. Begreppet används sparsamt före 1320 då området oftare kallas Värends lagsaga. Möjligen utgjorde Värend ursprungligen en egen lagsaga i vilken de andra två områdena så småningom inkorporerades (Larsson 1964:22ff). Precis som andra lagsagor hade Tiohärads, eller Smålands lagsaga som den ibland kallades, en egen lag. Endast dess kyrkobalk är bevarad (se kap 6).

Eftersom området sålunda under medeltiden utgjorde en erkänd enhet har det fallit sig naturligt att använda den som en analytisk enhet i avhandlingen. Då också de tre delarna i lagsagan redan under förhistorisk tid var avgränsade regioner (jfr. Burström 1991) blir det naturligt att i ett makroperspektiv använda landen Värend, Finnveden och Njudung som analysredskap. Idag omfattar området hela Kronobergs län samt södra delen av Jönköpings län. Den sydöstra delen av Värend tillhör sedan den senaste länsreformen Kalmar län medan de sydvästra delarna av Västbo härad i Finnveden tillhör Hallands län. Hela undersökningsområdet ingår dock i landskapet Småland (fig. 1).

I avhandlingen har de medeltida gränserna på området använts. Det innebär till exempel att den östra delen av Vissefjärda socken i sydöstra hörnet av Värend inte omfattats av studien eftersom denna räknades som en del av Möre, medan den västra tillhörde Konga härad i Värend (Larsson 1964:2). I övrigt bestod Värend av de fem häraderna Allbo, Kinnevald, Konga, Norrvidinge och Uppvidinge. Landet gränsade i norr till Njudung, i väster till Finnveden, i öster till Möre och i söder till det danska Blekinge och Skåne. Finnveden var indelat i tre härader, Västbo, Östbo och Sunnerbo och gränsade i väster och söder till de danska landskapen Halland och Skåne och i nordväst till Västergötland. Till Västergötland hörde under medeltiden det småländska Mo härad. De tre socknarna Bondstorp, Källeryd och Åsenhöga i Mo härad räknades under medeltiden till Finnveden varför de också ingått i undersökningsområdet. Då tillhörde Åsenhöga och Källeryd Västbo härad medan Bondstorp räknades till Östbo (Härenstam 1946:7). Njudung slutligen var indelat i två härader, Östra och Västra härad och gränsade i öster till Aspeland (fig. 12). Undersökningsområdet var således en perifer del av det medeltida svenska riket och utgjorde ett gränsområde mot det medeltida Danmark.

I arbetet har de medeltida socknarna använts för analyser (fig. 13-15). Precis som på många andra håll har sockengränser ändrats. Socknar har tillkommit och försvunnit under tidens lopp. För Värends del har de medeltida socknarnas utsträckning rekonstruerats av Lars-Olof Larsson (Larsson 1979-81), för övriga delar av området har sockengränserna från en karta över Jönköpings, Kronobergs och Blekinge ”höfdingdöme” utgiven av friherre S G Hermelin 1809 använts, då den ansetts ge huvuddragen i de medeltida socknarnas utseende (Hermelin 1807-18). Uppgifterna på denna karta bygger på äldre kartor varför sockengränserna sannolikt kan antas avspegla en medeltida situation. För den del av kartan som omfattar Värend är överensstämmelsen också god med de sockengränser som rekonstruerats av Lars-Olof Larsson. På de kartor över undersökningsområdet som presenteras i avhandlingen framträder således de medeltida kyrksocknarna. Rent tekniskt har kartorna framställts med Röda kartans för-

samlingsgränser som utgångspunkt. Dessa har sedan modifierats så att de i så stor utsträckning som möjligt ska motsvara de medeltida sockengränserna.

Småland är södra Sveriges största landskap vars inre delar till huvuddelen upptas av Sydsvenska höglandet som med sina högsta delar når över 300 m ö h. Topografin i Smålands inre kännetecknas dock till stor del av sin flackhet. De södra delarna av området ligger mellan 100-185 m.ö.h. och är en mycket sjörik urbergsslätt. Landskapet består av ett stort antal nord-sydliga drumlin- och åsbildningar med mellanliggande sjöar, vattendrag och våtmarker. I de norra delarna tilltar landskapets brutenhet med nivåskillnader på över 100 meter, medan de västra delarna i stor utsträckning utgörs av myrmarker. Berggrunden består till största delen av gnejs med inslag av äldre vulkaniska bergarter som porfyr och leptit. Smärre förekomster av sandsten finns vid Vättern och i Njudung. De lösa jordlagren består till övervägande delen av en mager urbergsmorän, men isälvsavlagringar förekommer i större ådalar, bl. a. längs Lagan och kring en del större sjöar som Bolmen och Åsnen. Ett stort antal större åar, som Lagan, Nissan, Emån, Ronnebyån, Mörrumsån och Helgeå avvattnar landskapet år väster, öster och söder. Vad gäller nederbörd så faller de största mängderna i de västra delarna, i gränsområdet mot Halland. Här återfinns också mycket omfattande myrmarker. Mängden nederbörd avtar ju längre åt öster man kommer och från en årlig nederbördsmängd på cirka 1000 mm/år i de västra delarna av Småland så är mängden nederbörd ”bara” 400-500 mm/år vid smålandskusten i öster (Nationalencyklopedin 1995 artikeln ”Småland”).

Kulturlandskapet kännetecknas i stor utsträckning av en ensamgårds- eller mindre by-bebyggelse. Bebyggelsen är i stor utsträckning lokaliserad till nord-sydligt gående drumliner på vilkas höjdlägen både bebyggelse och åkermark återfinns. Dessa historiska bebyggelselägen har i princip alltid lockat till bosättning. I de centrala delarna av Värend är det på dessa drum-liner

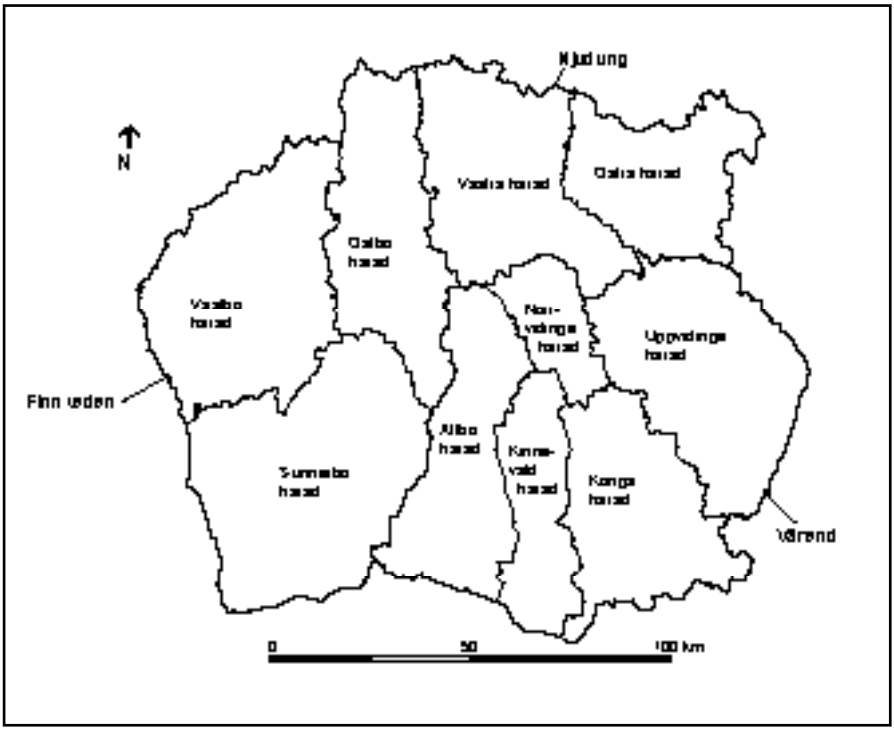

Fig. 12 Häradsindelningen i Värend, Finnveden och Njudung.

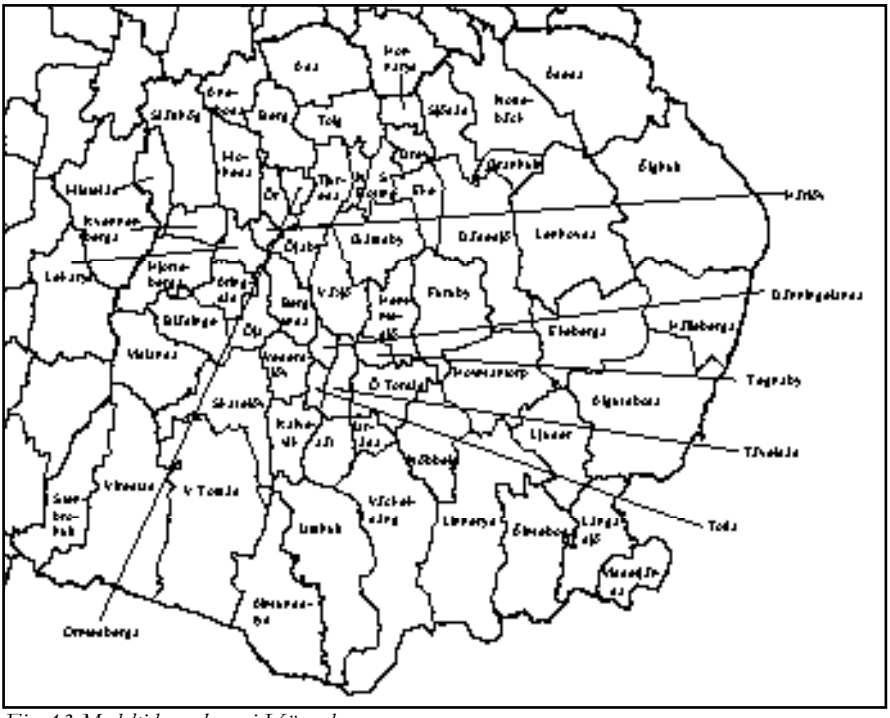

Fig. 13 Medeltida socknar i Värend.

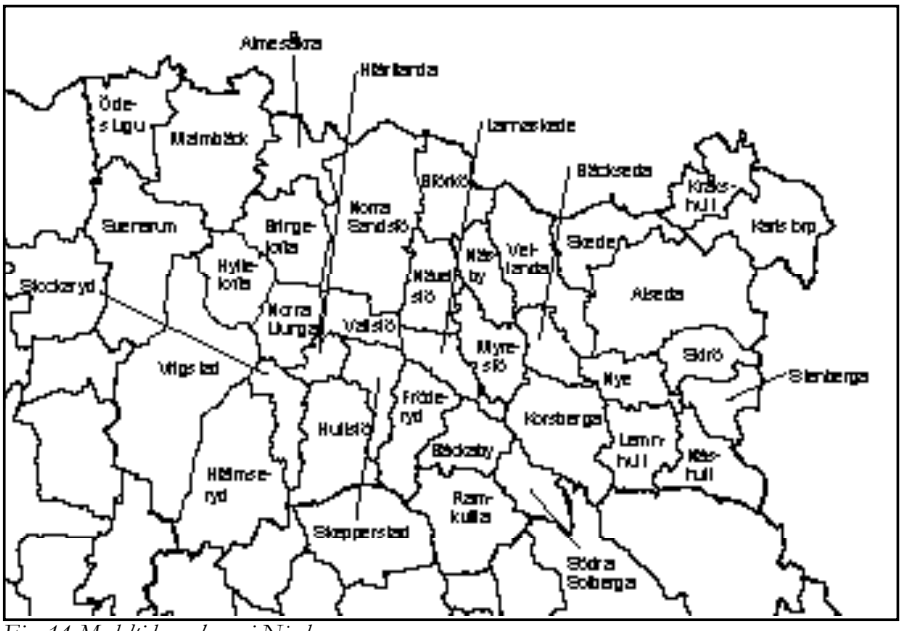

Fig. 14 Medeltida socknar i Njudung.

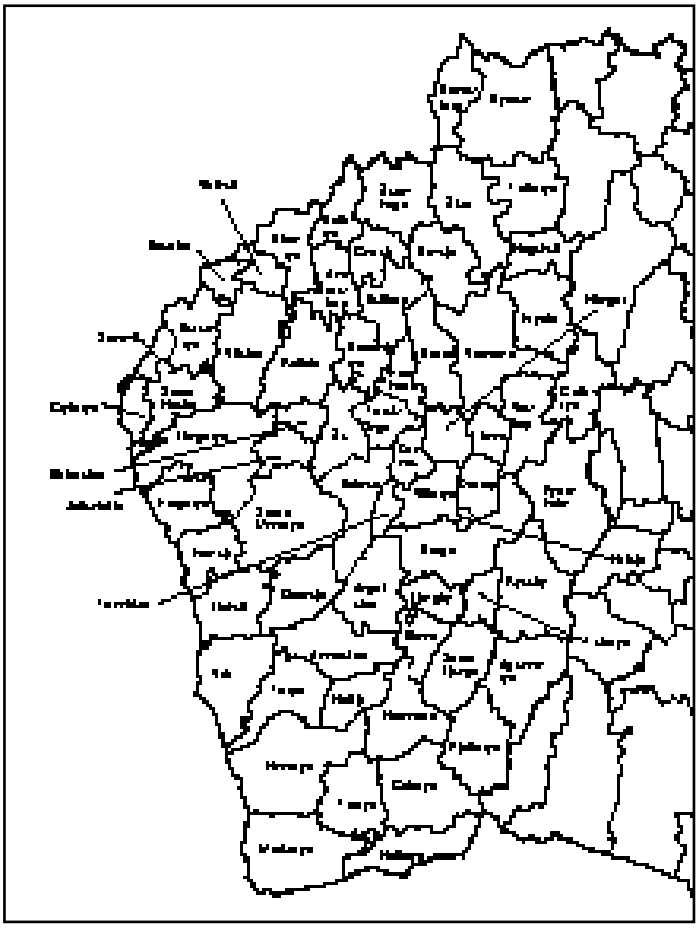

Fig. 15 Medeltida socknar i Finnveden.

som olika fornlämningar, alltifrån senneolitiska hällkistor, bronsåldersrösen och järnålderns gravfält påträffas. En orsak till detta är att moränen på drumlinerna inte är ursvallad utan ofta innehåller finare fraktioner som mo och mjäla vilket ger de bästa förutsättningarna för åkerbruk. Dessutom tenderar moränens blockighet att öka i lägre liggande partier.

Idag är Småland ett landskap som helt domineras av barrskog. Mellan de stora skogarna återfinns mindre öppna gläntor av åkermark som på många håll idag är under igenväxning. Bilden av Småland som ett landskap dominerat av barrskog, framför allt gran, är dock en sen företeelse. Ännu Linnés 1700-talslandskap dominerades av lövskog huvudsakligen bestående av ek och bok. Först i och med det mer intensiva skogsbrukets genombrott under 1800-talet började granskogens dominans tillta. I Sunnerbo var landskapet delvis skoglöst på 1700-talet och bestod av stora sammanhängande ljungryar. Överhuvudtaget ger flera äldre lantmäterikartor uttryck för den skogsbrist som rådde på många håll under 1700-talet (Tollin 1999:39).

Det kulturlandskap som existerade i äldre tid var på många sätt öppnare än det som möter idag, med ett betydligt mer omväxlande skogslandskap dominerat av lövträd. Insprängt i detta skogslandskap låg by- och gårdsbebyggelsen som huvudsakligen var småskalig även om enstaka större byar med över tio gårdar existerade. Ur näringsmässig synvinkel dominerades jordbruket snarare av boskapsskötseln än av åkerbruket. Över-huvudtaget var bruket av utmarken och dess resurser, alltifrån jakt och skogsbete, till tjär- och beckkokning, kolning och

järnfram-ställning av största betydelse för smålänningarnas försörjning långt fram i tiden. Just närings-livets mångsidighet gav de nödvändiga inkomsterna. Större delen av Småland var ett ensädes-landskap där huvuddelen av åkermarken besåddes varje år. I Njudung fanns dock bygder med både tre- och fyrsäde. Under 1500-talet hyste Småland och i synnerhet de sydvästra delarna mer nötboskap än andra svenska landskap, något som vittnar om boskapsskötselns betydelse. I genomsnitt fanns det 4-6 kor per hushåll i Småland under 1500-talet. Framför allt uppfödning av oxar för avsalu som drag- och slaktdjur var en omfattande näring. Småländska oxdrifter till östdanska kuststäder är kända under 1500-talet, även om deras omfattning är okänd. En annan betydande persedel och exportprodukt från boskapsskötseln var smör (Myrdal & Söder-berg 1991:84ff, Larsson 1999:143ff).

En av de mest betydelsefulla utmarksnäringarna var järnhanteringen. Den småländska lågtekniska järnframställningen, blästbruket, var omfattande under medeltiden. Basen för den småländska järnhanteringen var de sjö- och myrmalmer som är rikligt förekommande i sjöar och myrar. Järnframställning har ägt rum i Småland sedan förromersk järnålder men denna järnframställning expanderade kraftigt i omfattning under 1100- och 1200-talen, framför allt i östra delen av Möre, och något senare också i sydvästra delen av Finnveden. Medan produktionen under järnåldern skedde i anslutning till bebyggelsen flyttade den under tidig medeltid ut i utmarken, samtidigt som den upphörde i den tidigare järnåldersbygden. Det är tydligt att produktionen samtidigt ökade och blev effektivare i tidig medeltid genom införandet av nya metoder, bl.a. genom användandet av vattenkraft vilket åtminstone kan beläggas från 1300-talet. Järnproduktionen sköttes av bönder utan inblandning av några yttre ”makter” som frälset eller kungamakten och var för sydvästra Finnvedens del främst inriktad på den danska mark-naden (Larsson & Rubensson 2000).

Järnframställningen kan således endast indirekt kopplas till frälset. Det finns inte heller speciellt många belägg för att landbor i Småland betalade ränta eller skatt i järn när sådana uppgifter står att få under 1500-talet. Vid 1400-talets mitt finns uppgifter om att gårdar i Abraham Brodersens godskomplex erlade avrad i järn. I Arvid Trolles ägor i slutet av 1400-talet ingick fyra järnhyttor och smedjor (Larsson 1964:454). Sammantaget verkar den små-ländska järnproduktionen ha varit ett bondehantverk, en del av böndernas sammansatta ekonomi. Några direkta samband mellan den höga andelen frälse i Småland och järnhanteringen verkar inte ha förekommit. De områden där lämningarna efter järnframställningen är som mest omfattande är de områden som har lägst antal huvudgårdar. Däremot kan man mycket väl tänka sig att inkomsterna från järnhanteringen var av sådan omfattning att vissa bönder därigenom kunde börja fullgöra rusttjänst.

Yngre järnålder i Smålands inland

Namnet Småland på en stor del av det område som så småningom kom att bli en del av södra Sverige får sin förklaring när man studerar bebyggelsens utbredning under järnåldern. Det område som senare kom att bli Småland framträder här som ett stort antal ”små land” av bebyggda områden omgivna av mer eller mindre stora ödemarker, i alla fall om man ska tro fördelningen av järnåldersgravfälten i Småland (Hyenstrand 1984:152ff) (se fig. 16).

Smålands inland tillhör de arkeologiskt mer outforskade delarna av Sverige. Några större sammanhängande arbeten kring områdets järnålder saknas med få undantag. Utifrån studier av gravfält och gravkombinationer har olika typer av bebyggelsehistoriska studier genomförts. Det gäller en rad C-uppsatser där olika delar av området varit föremål för bebyggelsearkeologiska studier (Klang 1975, Areslätt 1979, Artelius & Streiffert 1980, Berglund 1983, Tagesson

1983, Helander 1986). Gemensamt för dessa bebyggelsearkeologiska studier är det översiktliga perspektivet där den främsta avsikten varit att belysa järnåldersbebyggelsens utbredning under skilda tider och de förändringar som skett. Vidare har i samband med olika länshistoriska översiktsverk förhistorien i Jönköpings respektive Kronobergs län sammanställts, men dessa lider av bristen att vara begränsade till de sentida länsgränserna (Löthman & Varenius 1987, Hansson 1999b).

Den kunskap som finns om områdets järnålder bygger huvudsakligen på information från gravarnas yttre former. Eftersom Småland är ett område med en ur nationellt perspektiv låg arkeologisk undersökningsverksamhet saknas i stor utsträckning undersökta boplatser från yngre järnålder. Den forskning som gjorts om Småland har således fått utgå ifrån gravmaterialet. Med detta som utgångspunkt har Mats Burström försökt spåra och avgränsa olika regionala samhällsterritorier under vikingatiden i Värend, Finnveden och Njudung (Burström 1991). Resultatet visar att ovala stensättningar ska knytas till Värend medan rena höggravfält främst ska knytas till Finnveden och denna rumsliga variation för olika gravtyper står att söka i samhälleliga skillnader. Burströms arbete är utfört på en generell och översiktlig nivå, gravtyperna är inte analyserade i sin kontext, d.v.s. på gravfälten, utan varje enskild gravtyp analyseras enskilt. Detta leder till att resultaten ger en förenklad bild av verkligheten.

Med delvis samma utgångspunkter som Burström har Leif Nilsson studerat järnåldersgravfält i delar av Värend. Utifrån kombinationer av olika gravformer kan han inom Värend se skillnader mellan olika områden, eller subregioner. Utifrån förekomst av ovala stensättningar och dessas kombination eller ickekombination med rektangulära stensättningar på gravfält, kan olika subregioner urskiljas. Dessa subregioner ses som ett resultat av olika sociala grupperingar under sen järnålder (Nilsson 1990). Viss kritik kan riktas mot Nilssons angreppssätt då han jämställer ovala ofyllda stensättningar, en gravtyp som förekommer i mycket stort antal med

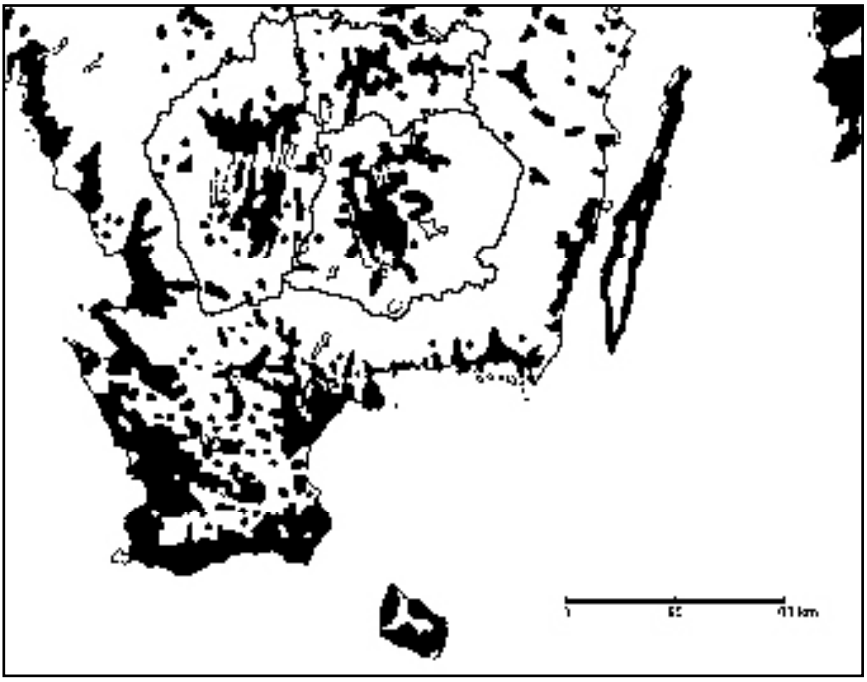

Fig. 16 Undersökningsområdets läge i förhållande till bebyggda områden (markerat med svart) under yngre järnålder så som de avspeglas av gravfält, gravfynd och ortnamn. Efter Callmer 1991.

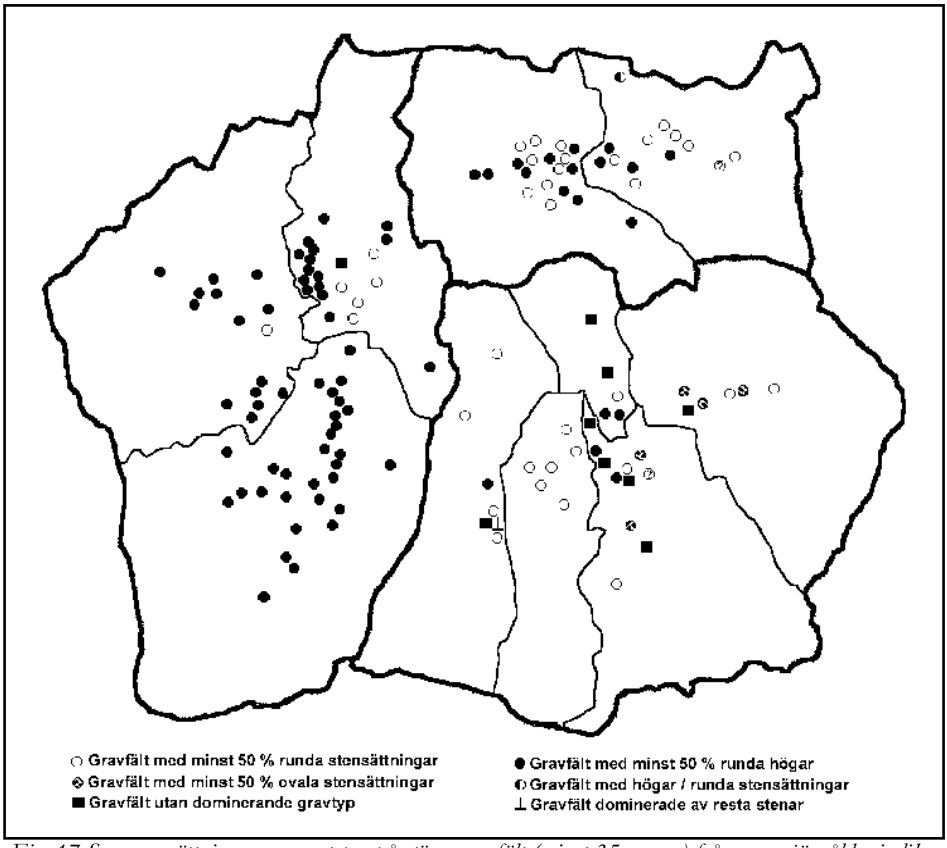

Fig. 17 Sammansättningen av gravtyper på större gravfält (minst 35 gravar) från yngre järnålder i olika delar av Tiohärad.

rektangulära stensättningar, som i jämförelse med ovala stensättningar förekommer i mycket litet antal. Detta gör att man kan diskutera om rektangulära stensättningar på grund av sitt lilla antal verkligen kan användas som grund för en indelning i olika subregioner. Snarare borde kanske denna gravtyp kopplas till andra sociala företeelser i samhället.

I annat sammanhang har jag behandlat frågor om gravskicket i området med inriktning på sociala förhållanden. Denna diskussion byggde på gravarnas yttre former och gravfältens sammansättning av gravtyper. Främst studerades det varierade gravskicket i Värend. Ett flertal faktorer ansågs kunna ligga bakom gravskickets utformning; lokala traditioner, bebyggelsestruktur och lokala maktförhållanden. Analysen framhöll vidare vikten av att inte enbart dis-kutera storhögar i samband med maktstrukturer utan även andra gravtyper (Hansson 1999c).

Kunskapen kring områdets järnålder är sålunda relativt bristfällig. De studier som gjorts har också helt utgått från gravmaterial, ett gravmaterial som många gånger dessutom är dåligt undersökt. Den helt övervägande delen av de undersökningar som berört gravar från yngre järnålder utfördes i slutet av 1800-talet eller i början av 1900-talet varför dateringen av olika gravtyper många gånger är problematisk. Dessutom finns det korologiska och kronologiska skillnader mellan olika delar av området när det gäller dateringen av olika gravtyper. Vissa gravtyper har använts under olika perioder av järnåldern i olika delar av Småland. Medan domarringar i norra delen av Småland huvudsakligen dateras till äldre järnålder verkar de i Värend kunna dateras till yngre järnålder (Tomtlund 1977, Löthman & Varenius 1987:73f).

Överhuvudtaget så skiljer sig gravformerna åt mellan de olika delarna av undersökningsområdet under yngre järnålder.

Medan gravfälten från yngre järnålder i Finnveden nästan uteslutande innehåller högar (fig. 18) består de för Njudungs del av en kombination av högar och runda övertorvade stensättningar. I Värend däremot är järnåldersgravfälten fyllda med en stor variation av olika gravtyper (fig. 17). Även om det som tidigare konstaterats verkar vara vissa gravtyper som dominerar i vissa delar av Värend förefaller det snarare som om det typiska för gravskicket i Värend just är variationen i de yttre formerna. Medan gravskicket var strikt ritualiserat i Finnveden och Njudung, där man ”alltid” begravde sina döda i gravar som var runda och välvda (högar, runda övertorvade stensättningar), begravde man i Värend de döda i en hel mängd av olika typer av gravar, högar, runda övertorvade stensättningar, ovala ofyllda stensättningar, skeppssättningar, treuddar och domarringar. Just det varierade gravskicket framstår som det typiska för Värend (Hansson 1999c).

Det är alltså tydligt att det rådde helt olika principer för hur man skulle begrava sina döda i Smålands inre under yngre järnålder där gravskicket i Värend tydligt skiljer ut sig. De olika förhållningssätten till död och begravning framträder också i fråga om hur stor andel av respektive befolkning som begravdes i gravar som är iakttagbara ovan mark. Undersökningar av gravfält, inte minst i Mellansverige, har visat att antalet gravar på gravfälten ofta mer än fördubblas i samband med en undersökning. Detta måste också vara fallet i Värend. Det framkommer om man jämför antalet gravar på gravfält av yngre järnålderskaraktär med antalet jordeboksenheter så som de framträder i Gustav Vasas jordeböcker på 1540-talet. Vad en jordeboksenhet på 1500-talet representerar i form av antal människor eller gårdar är om-diskuterat. Här har uppgifterna om antalet jordeboksenheter endast använts för att få perspektiv på antalet gravar i Värend respektive Finnveden. På 1540-talet fanns det 2801 jordeboksenheter i Värend mot 2224 i Finnveden (se sid. 69). Detta kan jämföras med antalet gravar på gravfälten. I Finnveden uppgår enbart antalet högar på gravfält till över 7000. Till detta

Fig. 18 Gravfältet Kånna högar är med sina över 200 högar ett typiskt exempel på höggravfälten i Finnveden. Foto förf.

kommer ytterligare andra gravformer. Det totala antalet gravar uppgår kanske till 8000 gravar. Det kan jämföras med att det totala antalet gravar på gravfält i Värend, alltså även inkluderat gravfält från äldre järnålder, uppgår till cirka 4400. Trots det fanns det fler jordeboksenheter i Värend än i Finn-veden på 1540-talet. Detta leder till en hel del frågor.

Om man utgår från att jordeböckerna i grova drag är jämförbara med varandra och faktiskt visar att antalet enheter och därmed sannolikt också antalet människor var större i Värend än i Finnveden på 1540-talet, framstår skillnaden i antalet bevarade gravar på gravfält som anmärkningsvärd. Det finns ingen anledning att anta att befolkningsökningen skulle ha varit dramatiskt högre i Värend än i Finnveden under medeltiden utan de stora skillnaderna vad gäller antal gravar i förhållande till jordeboksenheter måste antingen förklaras av markant större bortodling av gravar i Värend eller att det fanns vitt skilda föreställningar kring begravning mellan de två områdena.

Sannolikt är andelen bortodlade gravfält större i Värend än i Finnveden eftersom gravformerna här i högre utsträckning består av olika typer av stenkretsar och resta stenar, gravar som är betydligt enklare att röja undan än de högar som karaktäriserar gravfälten i Finnveden. Detta kan dock inte vara hela sanningen utan huvudförklaringen måste ligga i skillnader i synen på hur man begravde sina döda. Medan man i Finnveden verkar ha gravlagt en större andel av befolkningen i individuellt väl synliga gravar har sannolikt det motsatta förhållandet gällt i Värend. Här har en stor del av befolkningen begravts i gravar som inte är synliga ovan mark. Om förhållandet mellan antal gravar och antal jordeboksenheter på 1540-talet varit detsamma i Värend som i Finnveden, borde antalet yngre järnåldersgravar i Värend uppgå till nära 10 000, att jämföra med det kända antalet gravar från hela järnålder som är cirka 4400. Järnåldersgravfälten i Värend avslöjar kanske därmed endast en mindre del av järnåldersbygden. Sannolikt är dess utbredning kraftigt underskattad.

Gravfälten skvallrar om ytterligare en intressant skillnad mellan de tre områdena. Om man lyfter blicken utanför undersökningsområdet och ser på vilka gravformer som användes i angränsande områden, ser man att Värend även här skiljer ut sig och verkar ha kontakter huvudsakligen åt söder. Samma varierade gravformer som finns i Värend återfinns också på gravfält från yngre järnålder i Blekinge, norra Skåne och till viss del i Halland. Ett mer strikt reglerat gravskick med högar och runda övertorvade stensättningar som i Finnveden/Njudung återfinns i Möre, i Mälardalen och i Västergötland (Selinge 1985, Hansson 1999c). Det är tydligt att Värend ur denna aspekt har haft sina kontakter åt söder med de blivande danska landskapen, medan de övriga delarna av Småland snarare verkar ha sina kontakter åt norr. Detta är ett intressant konstaterande med tanke på den fortsatta utvecklingen där Värend avskildes som ett eget stift, medan de övriga delarna av Småland kom att tillhöra stiftet i Linköping. Värends egenart var något som redan existerade under yngre järnålder.

Ser man till bebyggelseutvecklingen under yngre järnålder i Smålands inland, så verkar den precis som på många andra håll ha varit expansiv. Antalet gravar på gravfält från yngre järnålder är större jämfört med dem från äldre järnålder. Dessvärre finns ännu inget större undersökt boplatsmaterial från yngre järnålder varför det är svårt att direkt uttala sig om bebyggelsens utseende. De många undersökningar av röjningsrösen som gjorts har visat att dessa huvudsakligen tagits i bruk under äldre järnålder men även brukats under yngre järnålder. I Hamneda har stora undersökningar av röjningsröseområden gjorts under 1990-talet vilka huvudsakligen daterats till äldre järnålder (Lagerås 2000). I detta område är exempelvis förhållandet mellan röjningsröseområdena på drumlinernas höjdlägen och den yngre järnålderns och medeltidens bebyggelselägen nere i Lagans ådal ännu oklart.

De pollenanalyser som gjorts visar att Småland precis som övriga delar av Nordeuropa var inne i en expansiv fas från yngre järnålder och fram till högmedeltid. En pollenanalys utanför

Växjö har visat på en kontinuerlig och konstant markanvändning från 600 f. Kr. och fram i medeltid. På andra håll på höglandet har en regression i odlingen kunnat påvisas i början av yngre järnålder. Den tidigmedeltida odlings- och bebyggelseexpansionen i området framträder i flera olika pollenanalyser. Strax utanför Växjö kunde en övergång mot mer åkerbruk på betesmarkens bekostnad konstateras i tidig medeltid (Ekström & Lagerås 1995, Lagerås 1996). Den vikingatida och tidigmedeltida expansionen utgick från de bebodda ”smålandens” centrala delar där förekomsten av gravfält, tillsammans med ortnamn vittnar om bebyggelsens ursprung i yngre järnålder. Dessa bebodda områden omgavs av glest befolkade områden som till stor del koloniserades under tidig medeltid. Mot bakgrund av vad som konstaterades kring begravnings-traditioner är utbredningen av järnålderns bebyggelse underskattad, inte minst i Värend. Vad som bör noteras är att de områden i Smålands inland som hyser gravfält från yngre järnålder ofta omtalas som centralbygder (ex Larsson 1964:7, 1999:68f). I detta sammanhang är det ett felaktigt språkbruk, eftersom man med ordet ”central” här endast avser förekomsten av gravfält och bebyggelse. Det som egentligen avses är ordet ”bygd”. Det enda ”centrala” med dessa byg-der var att det var här man begravde folk.

Kristnande, kyrkbygge och sockenbildning

År 1124 var den norske kungen Sigurd Jorsalafar på ledung, den s.k. Kalmare ledung, för att kristna de hedniska eller dåligt kristnade smålänningarna (Hallencreutz 1993). Frågan är dock om det inte mer var fråga om ett plundringståg än ett korståg. Kristendomen hade redan tidigare fått fäste i Smålands inland. Det framkommer inte minst genom de många kristna runstenarna från 1000-talets mitt samt de kristet påverkade skelettgravar som påträffats, framför allt i Finnveden (Bodin 1994, 1997, Hansson 1999b:52f). Här är inte plats att utförligt diskutera hur kristnandet i Småland gick till. Det verkar dock precis som på andra håll i landet ha varit en långdragen process under 1000- och 1100-talen. Flera kyrkor uppfördes i direkt anslutning till vikingatida gravfält, exempelvis Aringsås och Ryssby, ännu fler i gravfältens närområde. Att kyrkobyggandet startade tidigt visas av att rester efter den äldsta (?) träkyrkan i Aringsås på dendrokronologisk väg daterats till år 1116 och rester efter träkyrkan i Nöttja till 1146. En väggplanka från stavkyrkan i Hånger har på dendrokronologisk väg daterats till tiden kring 1150 (se kap.6). Att det förekommer gravar under grundmuren till den romanska stenkyrkan i Dädesjö visar också att även många stenkyrkor kan ha föregåtts av träkyrkor av något slag. Att som Anita Liepe hävda att kristnandet i Värend var en process ända in på 1200-talet verkar något överdrivet (Liepe 1984:234).

Till Värends kristnande är Sigfridslegenden intimt knuten (fig. 20). Lars-Olof Larsson anser att legenden, som troligen sammanställts på 1160-talet i Växjö, kan ha viss verklighetsbakgrund framför allt när det gäller förhållandet att Värend kristnades från det svenska riket. Legendens främsta uppgift har dock varit att bekräfta och förbättra det nyinrättade Växjöstiftets betydelse (Larsson 1964:27ff, 1982b). Om Småland kristnades från Sverige eller Danmark är i detta sammanhang mindre relevant. Det kan dock nämnas att de tre första gångerna biskopen i Växjö omtalas, år 1170, 1180 och 1183, så uppträdde han i danskt sammanhang. Detta kan naturligtvis vara ett utslag av källäget, men Toni Schmid har tidigare anfört att Växjöstiftet troligen bildades på danskt initiativ, en uppfattning som dock tillbakavisats av Larsson (Larsson 1982b). Här är inte platsen att gå in i denna diskusson men mot bakgrund av vad som konstaterats om gravskicket i Värend under yngre järnålder och dess paralleller i områden söderut framstår den danska kopplingen till Växjöstiftets uppkomst i delvis nytt ljus.

Under perioden fram till 1350 verkar den huvudsakliga sockenbildningen ha ägt rum. Det

Fig. 19 Träkyrkan i Granhult är ett bra exempel på hur de romanska träkyrkorna såg ut i Småland. Kyrkan är via dendrokronologi daterad till år 1217 och därmed en av landets äldsta stående träbyggnader. Foto förf.

är då som den kraftiga medeltida bebyggelseexpansionen ut i tidigare närmast obebyggda områden äger rum. Den danska Knytlingasagan nedtecknad vid 1200-talets mitt omtalar att det då fanns 56 socknar i Värend. Vid medeltidens slut uppgick antalet socknar i Värend till 62. I Värend omnämns samtliga gränssocknar före 1300-talets slut (Larsson 1964:90ff). Överhuvudtaget är de flesta socknarna i Småland omnämnda före 1300-talet slut. Mycket talar sålunda för att sockenbildningen i området huvudsakligen var avslutad under 1300-talet och att utvecklingen under senare delen av medeltiden snarare kan ha lett till att socknar försvann i spåren av ödeläggelse och agrarkris.

Av stor betydelse för den kyrkliga utvecklingen i området var inrättandet av ett biskopssäte i Växjö samt de klostergrundningar som skedde redan under 1100-talet. En biskop i Växjö framträdde som nämnts första gången kring 1170. Stiftet begränsades till Värend vilket gjorde det till det särklassigt minsta av de svenska stiften. Sannolikt bildades stiftet som en utbrytning ur det stora Linköpingsstiftet (Larsson 1982b). Etablerandet av ett biskopssäte i Växjö blev en förutsättning för den senmedeltida stadsbildning som följde i biskopssätets spår under 1300-talet (Hansson 1997b). I samband med stiftets inrättande följde ett domkyrkobygge vilket sannolikt blev en viktig impulsgivare till kyrkobyggandet i Småland.

Redan 1143 skänkte biskop Gisle i Linköping gods i Finnveden och Njudung till ett cistercienserkloster vilket inrättades i Nydala, i Vrigstad socken i Njudung, samma år (Swartling 1965). Precis som det samtidigt grundade cistercienserklostret i Alvastra, fick klostret i Nydala tidigt kungligt beskydd, vilket framgår av flera kungliga brev från sent 1100-tal och tidigt 1200-tal (Gejrot 1994). Av dessa brev framgår också med all tydlighet att den lokala befolk-ningen i området, både bönder och olika stormän, inte accepterade kungens donationer av allmänningsmark till klostret utan protester (se DS 71, DS 102, DS 116, DS 139). Nydala kloster fick stor betydelse inte minst som inspiratör för kyrkobyggandet i området. Klosterkyrkan var ett treskeppigt långhus med korsarmar i norr och söder (fig. 21). Den började byggas redan

Fig. 20 S.t Sigrid med huvudena av sina tre systersöner Unaman, Sunaman och Vinaman i famnen. Sedan Sigfrid kristnat folket i Värend lämnade han trakten men lämnade kvar sina systersöner att sprida den kristna läran. Enligt legenden mördades de vid en hednisk revolt, varvid Sigfrid återvände till Växjö och genom ett mirakel lyckades återfinna deras avhuggna huvuden som sänkts i ett kar i Växjösjön. Målning på ett senmedeltida altarskåp i Hemmesjö kyrka. Foto Smålands museum.

i mitten eller slutet av 1100-talet och invigdes slutligen 1266. Kyrkan byggdes i två etapper. Koret och långhusets östra del var uppförd i kvaderhuggen granit vilket annars endast finns i tornet i Rydaholm. Resten av långhuset uppfördes av vanlig lätt tuktad marksten. Kostnadsskäl omöjliggjorde troligen att hela kyrkan uppfördes av granitkvadrar. Sannolikt hade man ursprungligen tänkt sig att välva kyrkan med ett tunnvalv, men planerna ändrades och senare under 1200-talet uppfördes sex kryssvalv i långhuset. Klostret upplöstes i samband med reformationen på 1500-talet.

Sannolikt någon gång under senare delen av 1100-talet grundades även ett nunnekloster tillhörande cistercienserorden i Byarum i norra delen av Finnveden. Klostret som var det enda i Finnveden tillkom senare än Nydala och omtalas under Knut Erikssons regering. Det fanns ännu 1222 men någon gång mellan 1222 och 1244 flyttades det till Sko i Uppland (Härenstam

Fig. 21 Koret på klosterkyrkan vid cistercienserklostret i Nydala. Foto förf.

1946:221ff). Huruvida några egentliga klosterbyggnader hann uppföras i Byarum är inte känt. Den medeltida kyrkan är riven bortsett från mindre murpartier som ingår i den nuvarande kyrkans korsarmar.

Vid sidan om dessa cistercienserkloster fick Växjö på 1480-talet ett franciskanerkloster. Klostret grundades genom en donation av Birgitta Haraldsson av Änga-släkten. Klostret anlades i stadens västra utkant, men fick aldrig någon större betydelse. Det upplöstes i samband med reformationen (Larsson 1964:439ff).

Kolonisation och ödeläggelse, ägostruktur och bebyggelse

Äldre forskning såg den medeltida kolonisationen som en senmedeltida företeelse. För utvecklingen i Småland var Nils Ödeéns studier länge grundläggande. Ödeéns studier byggde på ortnamn och då framför allt *måla*-namnen som har sin stora koncentration i sydöstra Småland. Ödeén ansåg att ortnamnsändelser som *-hult*, *-måla*, *-boda*, och *-ryd* visade på en kolonisation som från 1200-talet och framåt kraftigt utökade den gamla bygden. Ända till medeltidens mitt hade bebyggelsen varit koncentrerad till de gamla bygderna i Värend. Nyodling skedde i de stora skogsområden som utgjorde gräns mellan olika bygder. En förklaring till nyodlingen såg Ödéen i träldomens avskaffande, med vilken bl. a. -målanamnen bör förknippas som en småfolkets bebyggelse (Ödeén 1927). Den första mer omfattande studien av Värends be-byggelsehistoria, även den till stor del byggd på ortnamnsmaterial, genomfördes av Eric Elgqvist.

Utifrån gravfält och ortnamn visade han hur järnåldersbygden i Värend var knuten till Mörrums-åns vattensystem och de stora sjöarna i landets centrala delar (Elgqvist 1931).

Delvis med Ödeéns resultat som grund hävdade även Erik Lönnroth att det skedde en kraftig nyodling under senmedeltid i Sydsverige. Förutom ortnamnsstudier byggde han sin ståndpunkt på uttaxeringen av peterspenningen. Denna kunde påvisa att befolkningen ökade under senmedeltiden. Härigenom kunde en senmedeltida nyodling i Sydsverige antas ha förekommit (Lönnroth 1940). Lönnroths åsikt om den medeltida kolonisationen som huvudsakligen en senmedeltida företeelse var länge förhärskande.

I sin studie av Vadstena kloster kunde dock Lars-Arne Norborg visa att detta var felaktigt. Utifrån klostrets jordeböcker kunde ett stort antal ödegårdar påvisas under 1400-talet. Den största ödeläggelsen skedde i skogsbygderna. Dessa förhållanden motbevisade Lönnroths tankar om en senmedeltida kolonisation. Norborg kritiserade ortnamnsforskarna för att använda namnändelsernas äldsta skriftliga belägg som en datering av bebyggelsen och att de bortsåg från att ortnamnet och bebyggelsen kunde ha varit åtskilligt äldre (Norborg 1958:187ff). Utvecklingen i Sverige skulle snarare enligt Norborg ansluta till den allmäneuropeiska med en kraftig tidigmedeltida bebyggelseexpansion följd av en senmedeltida regression. Orsakerna till den senmedeltida ödeläggelsen såg Norborg dels i digerdöden, dels i det faktum att städerna under senmedeltiden framstod som lockande för landsbygdens befolkning. Även de tunga skatterna kan ha bidragit till ödeläggelsen. Lars-Arne Norborgs studie var den första i en lång rad som kom att behandla den senmedeltida ödeläggelseproblematiken, så småningom följt av det s.k. ”Nordiska ödegårdsprojektet” (Gissel et al 1981).

Tankarna på en senmedeltida kolonisation i Småland avvisades även av Lars-Olof Larsson i hans för småländsk medeltid grundläggande avhandling ”Det medeltida Värend”. Precis som Norborg kunde Larsson påvisa att ortnamnsmaterialet snarare visade på en tidigmedeltida kolonisation. Hans källmaterial, ortnamnen och de medeltida diplomen, talade snarare om en livlig kolonisation före 1300-talets mitt, framför allt i Värends skogsbygder. Kolonisationen var främst inriktad på boskapsskötsel men sannolikt har även järnhanteringen spelat en stor roll för försörjningen. Även frälsets roll i den tidigmedeltida kolonisationen framstår klart i materialet. Frälset gynnade nyodling på sina marker varmed det ökande antalet landbor gav större inkomster. En viktig del i denna process var sannolikt frigivningen av trälar. Frälsets möjlighet att aktivt gynna nyodlingen uppstod genom köp av allmänningsmark och även av kungliga donationer av sådan mark (Larsson 1964:93ff). Att donera allmänningsmark var sannolikt ett fördelaktigt företag för kungamakten. Utan kostnad för kungen fick förtjänta personer, som därigenom knöts till kungamakten, möjlighet att kolonisera ödemarker vilket på sikt kunde leda till framtida inkomster för kungamakten. Genom att ödemarker koloniserades skapades också en maktbas för kungamakten där en sådan tidigare saknats (Wallerström 1995:296). Att kungens anspråk på allmänningsmarken inte var alldeles oproblematiska visas dock av flera fall i Småland.

Senast under andra halvan av 1100-talet verkar kungamakten ha gjort anspråk på en tredjedel av häradsallmänningarna i Östergötland och Småland. I Småland avspeglas detta bl. a. i flera donationer av allmänningsmark till Nydala kloster (Rosén 1949:36). Att kungamakten hade vissa svårigheter med att få allmogen och stormännen att acceptera detta regalrättsliga intrång visas mycket tydligt i fallet med striden kring donationerna av skogarna Flata och Nåthult i Östbo härad till Nydala kloster. Fyra diplom rörande denna strid är bevarade. Två av dessa är utfärdade av kung Erik Eriksson 1236-38 och 1238 (DS 294, 300) och anses vara äkta. Av de två andra är ett utställt av kung Erik Knutsson och det andra av Erik Eriksson men saknar dock kungens sigill. De sistnämnda två brevens äkthet har ifrågasatts och möjligen är de förfalskade i Nydala för att bättra på klostrets anspråk på skogarna. År 1238 nåddes en

kompromiss under medling av Birger Jarl, där klostret fick hela skogen Nåthult medan häradet behöll skogen Flata även om klostret fick rätt att nyttja skogen för bete, vedtäkt, bifångst och jakt. Dessutom ska häradet ha fått en summa pengar av kungen, förmedlade via abboten i Nydala. Därmed hade kungen bekräftat att klostrets anspråk grundades på en äldre kunglig donation men genom att erlägga penningar till häradet har kungen också erkänt att hans företrädare inte haft rätt att göra denna donation (Härenstam 1946:228ff, Hansson 1963). Kungens rätt till allmänningsmarken var inte oomstridd i början och mitten av 1200-talet.

Även i andra fall var Nydala kloster inblandat i strider med allmogen och med stormän i Finnveden, bl. a. rörande fisken i Rusken och Skeen (Härenstam 1946:219ff). I flera fall finns exempel på upprepade kungliga skyddsbrev för klostrets egendom. En stor del av denna egendom har säkerligen kommit i klostrets ägo genom kungliga donationer av regala rättigheter. Striderna visar dock att dessa regala anspråk inte accepterats. Kring år 1200 utställde ärkebiskop Absalon ett varningsbrev till invånarna i Njudung, Värend och Finnveden, där invånarna hotades av bannlysning om de fortsatte att förgripa sig på klostrets egendom och medlemmar (DS 89). I flera fall gällde striderna också donationer av egendom från enskilda stormän vars släktingar vägrade att acceptera dessa donationer och försökte återta dem med våld trots upprepade kungliga skyddsbrev. De långdragna stridigheterna, trots kungliga och ärkebiskopliga skyddsbrev och hot om bannlysning visar att kungamaktens auktoritet och möjlighet att genomdriva beslut i strid mot allmogens vilja var mycket liten i Tiohärad under 1100- och 1200-talen.

Den medeltida nyodlingen verkar upphöra i mitten av 1300-talet och följas av en regression. Ödeläggelsen har främst drabbat de senast uppodlade delarna av Värend, skogs- och gräns-bygden (fig. 22). Närmare 90 % av ödeläggelsen drabbade dessa områden. Därigenom drabbades främst frälset och kronan av minskade inkomster. Förutom genom ödegårdar märks den s.k. agrarkrisen även genom sjunkande avrad för landborna (Larsson 1964:156ff). Ödeläggelseprocessen i Värend kulminerade i mitten av 1400-talet varefter det finns spår av förnyad nyodling, bl. a. på Vadstena klosters jord. I slutet av 1400-talet är nyodlingstendensen allmän på frälsejord i Värend. Avraden var dock i stort sett oförändrad. Nyodlingen fortsatte under 1500-talet, speciellt på 1530-talet (Larsson 1964:262ff).

I norra Småland var N Vedbo härad föremål för en studie inom det nordiska ödegårdsprojektet (Bååth 1983). Inom det studerade området kunde en mycket omfattande och tidvis permanent ödeläggelse beläggas under senmedeltid. Regressionen drabbade både ensamgårdar och gårdar i byar och i hög grad den sist uppodlade bygden. Den konstaterade ödeläggelsen i N Vedbo är den högsta i hela Sverige. I genomsnitt 30 % av jorden drabbades av ödeläggelse. Ödegårdarna brukades senare under 1500-talet ofta som utjordar till andra gårdar (Bååth 1983:51ff). De första spåren av ödeläggelse kan spåras i slutet av 1300-talet. Direkta ödebelägg finns från 1420-talet och även på 1450– och 1460-talen. Som orsak till ödeläggelsen ser Bååth flera faktorer, främst en brist på brukare vilken orsakats av pestepidemier och krigshändelser, men även missväxt och ett fuktigare klimat under 1400-talet kan ha spelat in. De återkommande epidemierna har varit en mycket betydande faktor bakom ödeläggelsen, vilka sammanfaller bland annat med pestepidemier. Bååth för även fram tanken att N Vedbo till vissa delar var överkoloniserat under högmedeltid och hade en bebyggelse huvudsakligen av många små gårdar (Bååth 1983:140ff). Under 1500-talet skedde åter en ny stark kolonisation, som i många fall innebar att gamla ödegårdar åter tas i bruk. Även under 1500-talet förekom dock vissa perioder med ödeläggelse (Bååth 1983:155ff, 184ff).

För att skapa sig en bild av bebyggelsens storlek och jordägandets fördelning kan 1500-talets jordeböcker användas. År 1545 uppgick antalet gårdar i Värend till 2801, bortsett från bl. a. adelns sätes- och huvudgårdar och prästernas stomhemman Gårdstätheten var störst i de

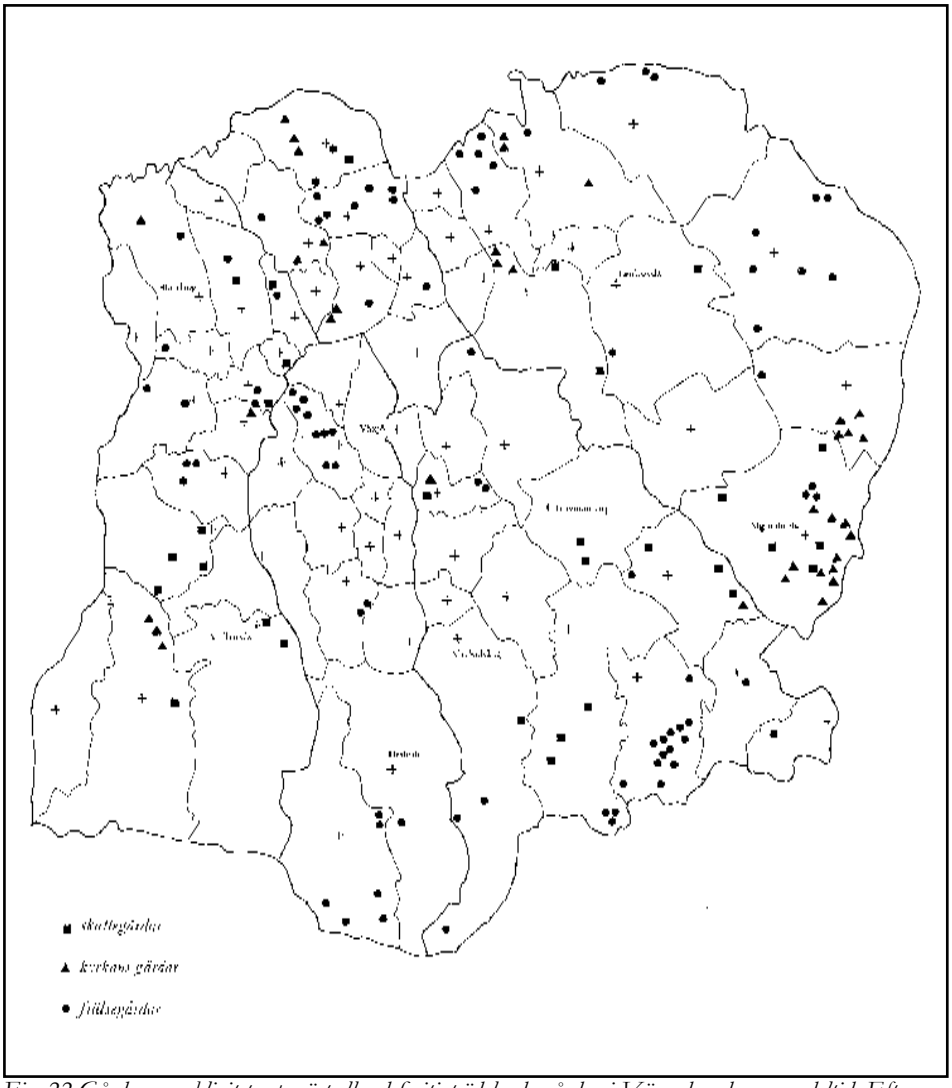

Fig. 22 Gårdar som blivit temporärt eller definitivt ödelagda gårdar i Värend under senmedeltid. Efter Larsson 1979-81:483

centrala bygderna där flergårdsbyarna dominerade. Anmärkningsvärt vid den nya tidens början var den totala frånvaron av kronogods i Värend, ett förhållande som inte ändrades förrän vid reduktionen av kyrkogodsen samt genom den nyodling som skedde under 1500-talet. År 1545 uppgick skattejorden till 43,8 %, kyrkojorden till 20,7 % och frälsejorden till 35,5 % av jorden i Värend. Det världsliga frälset hade mest jord i Norrvidinge härad och minst i Allbo härad. Värt att notera är att biskopen och domkyrkan i Växjö hade en påtaglig kontroll över de större kvarnarna i Värend. Det gällde Hackekvarn, Hassle kvarn vid Huseby, kvarnarna vid Gransholm, Skjur, Helgevärma, Grännaforsa, Pukaström, Rottne- och Stockekvarn, Klavre kvarn och Tegnaby kvarn (Larsson 1979-81:492). Även de större frälsemännen hade kvarnar, exempelvis Örsled under Bergkvara.

Antalet jordeboksenheter i Finnveden var på 1540-talet totalt 2224. Av dessa utgjorde 45%

skattejord, medan 40 % av jorden ägdes av det världsliga frälset och 15 % av olika kyrkliga ägare. I hela Finnveden fanns då endast en kronolandbo, i Östbo härad. Andelen skattejord var högst i Sunnerbo, med 52 %, medan dess andel i Östbo och Västbo uppgick till cirka 39 % (Härenstam 1946:144f).

För Njudung är källäget problematiskt, eftersom jordeböckerna från 1540-talet för Västra härad är ofullständiga, men genom att kombinera 1540 års jordebok för Östra härad, med 1560 års jordebok för Västra härad kan en grov översikt erhållas. Risken är att 1500-talets kolonisation och reformationens effekter slagit igenom i 1560 års jordebok. En jämförelse mellan 1540 och 1560 års jordeböcker för Östra härad, visar exempelvis att andelen kronojord mångdubblats medan andelen kyrkojord minskat. Totalt sett är dock antalet jordeboksenheter närmast oförändrat (Forssell 1869 tab. A4, C3). Ser man till Njudung som helhet fanns vid 1500-talets mitt 1527 jordeboksenheter, av vilka var 37 % var skattejord och 38 % frälsejord. 17% av jorden ägdes av olika kyrkliga ägare, medan resterande 8 % av jorden ägdes av kronan. Redan 1540 var 3 % av jorden, eller 21 enheter, kronojord i Östra härad.

Jordägandet var sålunda relativt likartat mellan Värend och Finnveden, där ca 55 % av jorden ägdes av olika frälse jordägare och resterande jord var skattejord. Kronojordens nästan totala frånvaro är värt att notera. I Njudung fanns ett litet inslag kronojord, sannolikt kring ett par procent av jorden, men även i Njudung ägdes 55 % av jorden av världsligt eller andligt frälse. Andelen skattejord var dock något lägre än i övriga delar av undersökningsområdet.

Ser man till Sverige som helhet framstår Småland som ett område med mer frälseägd jord än genomsnittligt (fig. 23). I det tidiga 1500-talets Sverige väster om Bottenhavet ägde kyrkan och det världsliga frälset vardera cirka 24 % av jorden, medan kronans andel uppgick till 6 %, resterande 45 % var skattejord (Larsson 1985). Speciellt det världsliga frälsets andel i Småland var betydligt högre än i landet i övrigt. Hur långt tillbaka 1500-talets jordägande kan föras i tid kan diskuteras men bilden ger en fingervisning om de medeltida förhållandena. Frälsets starka ställning i Småland förstärks om man dessutom betänker att huvuddelen av den kyrkligt ägda jorden tidigare varit frälseägd och genom donationer o. dyl. kommit i kyrkans händer. Ser man till bebyggelsens storlek, om man med storlek avser antalet jordeboksenheter, fanns vid mitten av 1500-talet totalt 6552 jordeboksenheter i undersökningsområdet.

När det gäller bebyggelsens struktur under vikingatid och medeltid i området har denna fråga egentligen aldrig diskuterats. Under senmedeltid framträder genom de skriftliga källorna ett stort antal godskomplex kring olika frälsemän. Vid sidan om dessa fanns de ”vanliga” skatteböndernas gårdar. Om det även fanns storgods under tidig medeltid och vikingatid i Småland är en fråga som kommer att diskuteras nedan. Överhuvudtaget har synen på det jämlika vikingatida bondesamhället länge varit förhärskande. På senare tid har dock forskningen, inte minst den arkeologiska, kunnat påvisa ett stort antal vikingatida storgårdar som sannolikt fungerat som centrum i någon form av godskomplex. En ny syn på den yngre

	Skattejord	Frälsejord	Kyrkojord	Kronojord
Värend	44 %	36 %	21 %	-
Finnveden	45 %	40 %	15 %	-
Njudung	37 %	38 %	17 %	8 %
Riket	45 %	24 %	24 %	6 %

Fig. 23 Tabell som visar jordnaturen i Tiohärad jämfört med riket i övrigt (väster om Bottenhavet).

järnåldern och tidiga medeltiden som ett starkt hierarkiskt, aristokratiskt samhälle har vuxit fram (se ex. Lund & Hörby 1980, Jakobsson 1992, Fabech & Ringtved 1995, Hyenstrand 1996, Hagerman 1996, Skre 1996).

Nyligen har Clas Tollin diskuterat gränsläggningen och bebyggelseutvecklingen i ett område i skärningen mellan Värend, Njudung och Finnveden. Enligt Tollin bestod bebyggelsen i Smålands centralbygder i övergången mellan vikingatid och medeltid i stor utsträckning av storgods, vars ägare genom bl. a. frigivning av trälar gynnade kolonisation och etablering av ny bebyggelse inom sina domäner. Dessa storgods rekonstrueras genom förekomsten av s.k. skogelag, ett slags utmarkssamfälligheter som ägdes gemensamt att flera byar eller hemman. Ofta var en av byarna i skogelaget markant större än de andra enheterna och hade också gravfält från yngre järnålder, vilket gör att skogelaget enligt Tollin kan tolkas som en bolby där övriga enheter utgör dennas avgärda enheter. Denna bolby kan enligt Tollin i flera fall ha ett ursprung som ett storgods, vars ägor redan i vikingatid omfattande det senare skogelagets område (Tollin 1999). Den medeltida kolonisationen ut i tidigare obebodda områden och etablerandet av nya avgärda enheter var således styrd från dessa storgods. Tollins studie skiljer sig från andra som studerat Småland just genom betoningen av förekomsten av en centralbygd som till stora delar var dominerad av denna typ av storgods. Att så måste ha varit fallet menar Tollin är uppenbart mot bakgrund av den samlade bild som under senare år framtonat av den sena vikingatiden som ett aristokratiskt samhälle. I skriftligt material finns belägg på förekomsten av storgods från 1100-talets slut, och från 1200-talet finns sådana belägg även från Småland (Tollin 1999:18f).

Mycket talar för att den bild som Tollin målar upp av bebyggelsens struktur till stora delar är riktig. Sannolikt bestod delar av bebyggelsen i Småland i övergången mellan vikingatid och medeltid av ett antal stora bebyggelseenheter, storgods, vilka var omgivna av mer ordinära enheter som sannolikt hade karaktären av familjejordbruk. I flera fall kan dessa storgods under medeltiden misstänkas ha utvecklats till egna socknar. Detta kommer att visas i den fortsatta framställningen.

Sammanfattning

Under yngre järnålder präglades Smålands inland av ett stort antal bebyggda områden av olika storlek vilka åtskildes av stora skogsmarker. Dessa bebyggda områden var på sina håll förhållandevis tätt befolkade. När man studerar gravformer inom området, så framstår det tydligt att sättet att begrava sina döda varierade mellan olika bygder. I Finnveden och Njudung verkar en större andel av befolkningen ha begravts i individuella, synliga gravar, något som inte verkar ha varit fallet i Värend. I Värend var gravformerna dessutom mer sydskandinaviskt påverkade jämfört med Finnveden och Njudung vars gravformer i större utsträckning har paralleller i Mellansverige. Utifrån gravformerna att döma ingick Värend under yngre järnålder möjligen i en ”dansk sfär”, medan Finnveden och Njudung snarare ingick i en ”svensk sfär”.

Sannolikt redan under vikingatid började bebyggelsen expandera ut i tidigare obebyggda områden. Denna utveckling fortsatte och förstärktes under tidig medeltid. Samtidigt pågick säkerligen en omfattande inre kolonisation i den tidigare bygden. Kolonisationen uppmuntrades av frälset som fick fler landbor på sina ägor och därmed större inkomster. Samtidigt med denna bebyggelseexpansion kristnades området och den kyrkliga organisationen började byggas ut. När expansionen bröts i mitten av 1300-talet var den medeltida sockenorganisationen så som den framträder senare helt utbyggd. Utvecklingen under senmedeltid, med en krympande bygd och minskande befolkning, innebar snarare att vissa mindre socknar försvann. Den sen-

medeltida agrarkrisen drabbade området under 1300-talets andra hälft och under 1400-talet. Från 1400-talets slut finns tecken på en återupptagen kolonisation. Ödeläggelsen drabbade framför allt de senast uppodlade områdena i de tidigare skogsbygderna och därmed också frälset som fick kännas vid minskade inkomster.

Genom 1500-talets jordeböcker framstår Småland som ett område som kraftigt dominerades av frälset. Över hälften av all jord kontrollerades antingen av det andliga eller världsliga frälset, medan resterande andel ägdes av självägande bönder. Värt att notera är att kungamakten var nästan helt frånvarande som jordägare i området. Vid denna tid verkar befolkningen utifrån antalet jordeboksenheter att döma ha varit störst i Värend.

När det gäller bebyggelsens struktur bestod den till övervägande delen av ensamgårdar eller mindre byar. I kolonisationsområdena dominerade ensam- eller dubbelgårdsbebyggelsen medan de största byarna fanns i de gamla järnåldersbygderna. Ekonomin vilade precis som den alltid gjort i Småland på en kombination av åkerbruk, boskapsskötsel och utmarksbruk. Under senmedeltid framträder ett stort antal frälseägda gods av varierande storlek i området. Mycket talar för att det redan under vikingatid och tidig medeltid fanns ett stort inslag av storgods i området.

5. SENMEDELTIDENS HUVUDGÅRDAR

Skriftliga källor och huvudgårdar

Det stora antalet senmedeltida huvudgårdar i Småland var det som ursprungligen väckte mitt intresse för det småländska frälset. Vid en genomläsning av olika verk som berör Smålands medeltid omnämns ofta frälsets huvud- och sätesgårdar. Genom att sammanställa de uppgifter man kan finna i litteraturen, kan uppgifter om ett stort antal huvudgårdar återfinnas och därmed kan en översikt över områdets frälse och deras huvudgårdar erhållas. Det ska genast göras klart att den översikt som presenteras nedan bygger på sammanställning av tidigare historisk forskning. Huvudsakligen är det två doktorsavhandlingar i historia, Curt Härenstams *"Finnveden under medeltiden"* (Härenstam 1946) samt Lars-Olof Larssons *"Det medeltida Värend"* (Larsson 1964) som använts som källor för denna sammanställning. Vid sidan om sin avhandling har Lars-Olof Larsson gjort stora och genomgripande arbeten om småländsk historia och publicerat flera böcker och artiklar där uppgifter om medeltida huvudgårdar står att finna (ex Larsson 1979-81, 1987b, 1995). De borgar och huvudgårdar som kan beläggas i undersökningsområdet är förtecknade i bilaga 1.

Det kan naturligtvis tyckas vara problematiskt att på detta sätt bygga på "sekundära källor" och inte själv arbeta med primärmaterialet, men mot bakgrund av avhandlingens syfte att studera det senmedeltida frälset i ett långtidsperspektiv har det bedömts som fullt tillräckligt att för en översikt av områdets huvudgårdar bygga vidare på tidigare forskning, inte minst den vederhäftiga och källkritiskt noggranna forskning kring småländsk medeltid som Lars-Olof Larsson genomfört. Det är mycket möjligt att en genomgång av det skriftliga källmaterialet skulle kunna ge ytterligare belägg för medeltida huvudgårdar, men sett i det översiktliga perspektiv som här eftersträvas skulle helhetsbilden med största sannolikhet inte förändras. Avsikten med detta kapitel är således att presentera en översikt över senmedeltidens huvudgårdar i undersökningsområdet och diskutera den bild som framträder. Eftersom översikten bygger på huvudgårdar nämnda i skriftligt källmaterial omfattar detta kapitel huvudsakligen perioden cirka 1300-1550.

Sammanställningen visar att utifrån skriftligt källmaterial uppgick antalet huvudgårdar i Tiohärads lagsaga under senmedeltiden till åtminstone 250 stycken (fig. 24). I den bilaga som medföljer avhandlingen upptas 281 huvudgårdar. Ett trettiotal av dessa är osäkra till sin karaktär. Bland de många huvudgårdarna finns också en del "borglämningar" som inte är omnämnda i skriftligt material men som säkerligen ska tolkas som lämningar efter befästa huvudgårdar (se kap. 11). Mot bakgrund av den sannolikt dåliga representativiteten hos det skriftliga käll-materialet, speciellt för tiden före 1400 var antalet huvudgårdar i området säkerligen betydligt högre.

Det finns som alla vet som sysslat med medeltidsforskning en hel del källkritiska problem med att arbeta med skriftligt källmaterial från denna period, även när man vill försöka använda det till analyser av översiktligt slag. Ett skriftligt omämnande av en huvudgård kan många gånger vara svårtolkat. Många gånger kan det vara svårt att avgöra om ett omnämnande faktiskt innebar att en gård verkligen var en huvudgård eller bara en "vanlig" gård. I andra fall kan gården nämnas utan att det framgår att den var huvudgård, trots att den i verkligheten var det. Andra problem gäller hur länge före respektive efter ett omnämnande som en gård fungerade som huvudgård. I Agunnaryd socken omtalas som nämndes inledningsvis gården Deranäs som huvudgård ett par gången på 1370-talet och år 1475. Var Deranäs endast huvudgård på 1370-talet och 1475 eller under hela den mellanliggande perioden?

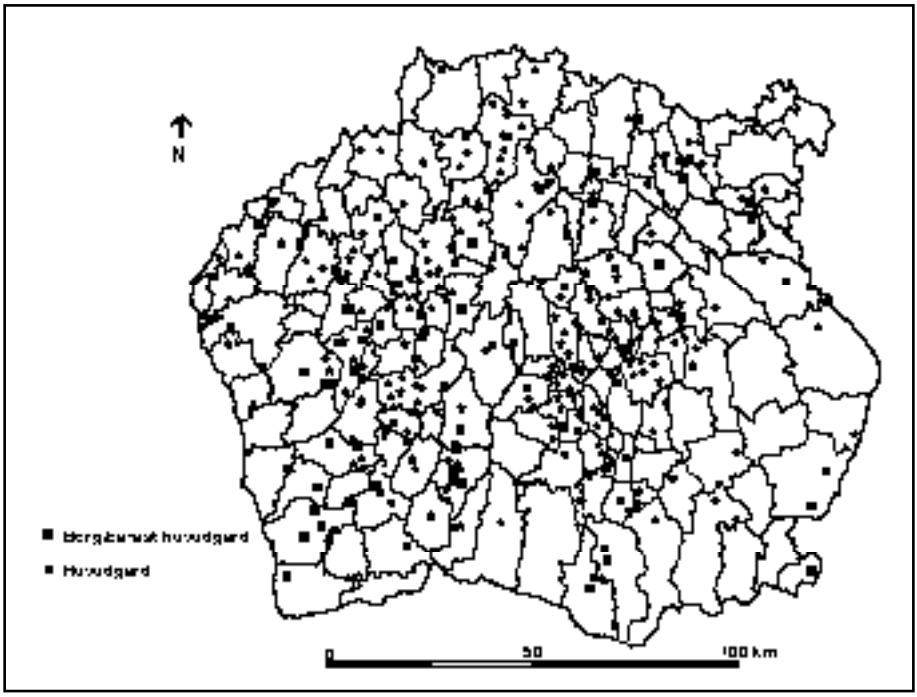

Fig. 24 Medeltida huvudgårdar, befästa huvudgårdar och borgar i Tiohärad.

Man kan också fundera kring vid vilka tillfällen som huvudgårdar kom att omnämns i skrivna dokument. Oftast är det i brev som handlar om försäljningar, testamenten och arvsskiften av egendomar. Det innebär att man vid perioder med hög dödlighet, exempelvis i samband med de återkommande pestepidemierna skulle kunna förvänta sig att ett stort antal huvudgårdar kom att beröras i skrivna dokument. Att många huvudgårdar omnämns under en period skulle således kunna vara ett tecken på en krisperiod för delar av frälset då ett stort antal gods var till försäljning.

Det är också svårt att göra några kronologiska studier av förändringarna i antalet huvudgårdar vid olika tidpunkter. Detta mot bakgrund av att de siffror som framträder är svåra att värdera med tanke på att mängden bevarade, tillgängliga källor från exempelvis slutet av 1400-talet är betydligt större än mängden källor från 1300-talets mitt. Vad innebär det för tolkningen av det faktum att ungefär lika många huvudgårdar, ett femtiotal, är kända i området både vid 1300-talets mitt och 1400-talets slut? Mot bakgrund av den ökande mängden källor borde detta rent statistiskt representera en faktisk nedgång av det reella antalet huvudgårdar i området. Det bör också poängteras att det som presenteras nedan är en analys av mängden skriftliga belägg för huvudgårdar. Vilken relevans som antalet belagda huvudgårdar har för det verkliga antalet huvudgårdar i området kan man grubbla länge över. Trots alla dessa problem kan dock den gjorda sammanställningen användas till att åtminstone diskutera vissa frågor.

Det första som slår en är att en stor del av de huvudgårdar som är kända i det skriftliga källmaterialet endast omtalas vid enstaka tillfällen eller endast kan knytas till enstaka individer. Det är naturligtvis omöjligt att avgöra om detta beror på att huvudgården bara existerade under en kort tid, kanske en generation, eller att avsaknaden av ytterligare omnämnanden är ett utslag av källmaterialets brister. Men många gånger får man ett intryck av att en huvudgård endast existerade under en generation. I vissa fall verkar det också som att en huvudgård åter

dyker upp som huvudgård efter ett varierande antal år. Huvudgården Deranäs är ett sådant exempel. Kanske kan man tala om grupp av huvudgårdar vilka existerade under en förhållandevis kort tid. Vid sidan om denna grupp med ”kortvariga” huvudgårdsetableringar fanns även betydligt mer ”kontinuerligt” existerande huvudgårdar. I vissa fall finns gårdar som kontinuerligt existerade som huvudgårdar under flera hundra år.

När man ser på huvudgårdarna i Tiohärad så visar det sig att av de 207 huvudgårdar som säkert kan dateras till olika perioder av medeltiden så är lite mer än hälften (108 st) endast nämnda i en källa eller endast knutna till en individ. Ytterligare 48 huvudgårdar nämns bara vid två olika tillfällen eller kan knytas till högst två individer, ofta olika generationer av samma familj. Mer än tre fjärdedelar av huvudgårdarna kan utifrån det skriftliga källmaterialet således endast knytas till en eller två generationer frälsemän. En mindre grupp huvudgårdar (21 st) verkar å andra sidan ha existerat betydligt mer kontinuerligt, nästan under hela senmedeltiden. Dessa huvudgårdar kan kopplas till minst fyra olika individer/generationer inom frälset. Vissa av dem verkar ha existerat under betydande tid, i flera fall mer eller mindre kontinuerligt så långt tillbaka i tid som de kan följas i det skriftliga källmaterialet, i många fall från 1300-talets början till medeltidens slut. Inom denna grupp kan nämnas huvudgårdar som Bergkvara, Hindsekind, Segerstad, Vederslöv och Äpplaholm.

Det vanliga verkar således, utifrån det skriftliga källmaterialet att döma, vara att huvudgårdarna i området existerade under kort tid, kanske bara under en generation. Detta kan naturligtvis också ses som ett utslag av källäget. Bara för att en huvudgård endast är omnämnd vid ett enstaka tillfälle, behöver det ju inte betyda att den endast existerade vid detta enda tillfälle. Men ser man på materialet i sin helhet och betänker att frälset i Småland till stora delar bestod av ett godsfattigt lågfrälse är det sannolikt att många huvudgårdar endast existerade under förhållandevis kort tid. I Tiohärad förefaller således antalet huvudgårdar och lokaliseringen av dessa hela tiden förändras. Det är möjligt att man i materialet kan tala om två olika grupper eller typer av huvudgårdar. Vid sidan av en förhållandevis stor grupp av huvudgårdar som existerade under kort tid innan de försvann för att ersättas av andra, fanns en mindre grupp av huvudgårdar som mer eller mindre under hela medeltiden fungerade som lokala maktcentra. Möjligen ska dessa två olika ”typer” av huvudgårdar, med lång eller kort existens, ses som representanter för två olika grupper av frälse. Denna fråga kommer att diskuteras mer utförligt senare (kap. 8), men det är i flera fall tydligt att man när det gäller de huvudgårdar som existerade under lång tid kan ana en strukturell kontinuitet tillbaka till tidig medeltid eller yngre järnålder. Ofta kan man genom förekomst av runstenar och speciella kyrkor följa dessa gårdar som centrum för ett lokalt herravälde bakåt i tid.

Det medeltida samhället framstår därmed som dynamiskt och föränderligt, med huvudgårdar som tillkommer och försvinner med jämna och ojämna mellanrum. En intressant aspekt i denna dynamik verkar generationsskiften vara. I flera fall kan man i samband med generations-skiften då en son ärver sin far/farbror eller liknande se hur släktens huvudgård flyttar över från faderns till sonens gård. Ett sådant exempel kan hämtas från den äldre Stenbocksslägten vars stamfader Jösse Skytte 1379 och 1390 omtalas som bosatt på Ekornarp i Berga socken i Finnveden. År 1406 var gården möjligen bostad för sonen Olof Jönsson vilken dock från 1421 och fram till 1455 var bosatt på Erikstad i Vittaryd socken. År 1466 skrev sig Olofs son, riddaren och riksrådet Gustav Olsson (Stenbock) till Erikstad men senast 1474 hade han flyttat sin huvudgård tvärs över sjön Vidöstern, till Toftaholm i Dörarp socken där han lät uppföra ett stenhus. Sin gamla sätesgård gav han 1488 till sin hustru Anna Turesdotter Bielke som här upprättade sitt änkesäte (Härenstam 1946:407f). Möjligen ska man se flyttningen av huvudgårdsfunktionen som ett utslag av en ny generations vilja att manifestera tillkomsten av ett nytt herravälde över familjens egendomar.

Liknande exempel från lågfrälset kan hämtas från Agunnaryd socken. Åren 1475-94 var Rönnäs huvudgård för Per Jönsson från en släkt med en halv hjort i vapnet. Vid 1500-talets början framstår Birger Nilsson som släktens främste i Agunnaryd. Han hade sin huvudgård i Elmtaryd, där också hans son Isak Birgersson bodde på 1540-talet (Härenstam 1946:414).

Även om släktskap i rakt nedstigande led endast föreligger i fallet med den äldre Stenbocks-släkten, visar ovanstående exempel på att man inom frälset lade ner och upprättade huvudgårdar under hela medeltiden. I vissa fall innebar ett arvskifte att sonen övertog faderns sätesgård, i andra fall att denna lades ned och sonens egen gård blev ny sätesgård. Fallet med Erikstad visar att en gård kunde fortsätta att fungera som huvudgård även efter det att själva sätesgårds-funktionen flyttat. I många fall har dock arvskiftet inneburit att den gamla huvudgården utplånades. Tidigare har arvskiftet efter ”Knut i Ryd” år 1385 berörts (SRP 2148) (sid. 15, 48). Det visar på uppdelningen av vad som förefaller ha varit ett typiskt lågfrälse godskomplex vilket verkar gå ett karaktäristiskt öde till mötes. Godset splittrades på de båda sönerna som redan hade andra sätesgårdar. Den ena sonen, Karl Knutsson (sparre), var enligt Härenstam under 1370-talet tidvis bosatt i Mellansverige, medan hans broder Nils hade huvudgårdar både i Bolmstad i Angelstad socken i Finnveden och i Stenbrohult i socknen med samma namn i Värend (Härenstam 1946:303f, 406, 410, Larsson 1964:470). Resultatet blev att faderns gamla huvudgård i Ryd sannolikt avvecklades och övergick till att bli en landbogård. Arvingarna hade tydligen inget intresse av att upprätthålla faderns huvudgård. I 1545 års jordebok över Sunnerbo bestod Ryd av tre gårdar, varav två var frälse, möjligen resterna efter den gamla huvudgården. I detta fall försvann en huvudgård utan att vare sig slukas av högfrälset, eller som det verkar av ekonomiska skäl, utan snarare på grund av de rådande förhållandena inom familjen.

En målsättning med att sammanställa uppgifter kring områdets huvudgårdar är bl. a. att försöka se om det skedde några förändringar i antalet huvudgårdar inom området under medeltidens lopp. Liknande sammanställningar i tabellform har presenterats tidigare (Larsson 1964:382) och avgörande för hur man väljer att tolka dem är det perspektiv man väljer att ha. Det finns som sagt betydande källkritiska problem när man ska tolka materialet.

I det här fallet har därför tiden efter 1300 delats in i 25-årsperioder. De skriftliga beläggen för alla huvudgårdar har gåtts igenom och varje gång en huvudgård är omnämnd har den förts till den aktuella perioden. Sedan har den korologiska spridningen av antalet huvudgårdar från respektive period studerats för att se i vilka områden huvudgårdar främst förekom. Det innebär till exempel att huvudgården Deranäs i Agunnaryd socken, som är omnämnd 1372, 1376, 1379, 1475 och på 1540-talet i vidstående diagram är markerad i dessa respektive perioder, däremot inte i mellanliggande perioder. På samma sätt har alla daterbara huvudgårdar gåtts igenom. De har endast markerats vid de tillfällen som de verkar ha fungerat som huvudgård. En enskild huvudgård kan alltså vara representerad flera gånger i tabellen.

Det finns som nämndes i kapitlets inledning stora källkritiska problem med att göra kronologiska indelningar av denna typ. Trots dessa problem kan vidstående diagram möjligen ge en fingervisning om när antalet omnämnda huvudgårdar var som flest och hur deras antal förändrades över tid. I sämsta fall kan den inte användas till att säga någonting alls om huvudgårdarna i området. Vilket tolkningsalternativ man väljer beror på hur källkritisk man vill vara. Det bör starkt understrykas att siffrorna i diagrammet inte ska tas bokstavligt. Det kända antalet huvudgårdar utgör minimisiffror, ett stort antal huvudgårdar är med största säkerhet inte omnämnda i skriftliga dokument. Karaktären av minimisiffror blir dessutom allt tydligare ju längre bakåt i tid man kommer. Siffrorna i diagrammet är således långtifrån absoluta. Det måste också poängteras att antalet huvudgårdar inte automatiskt kan jämställas med antalet frälsemän i området. Det finns flera exempel på att en frälseman hade mer än en huvudgård.

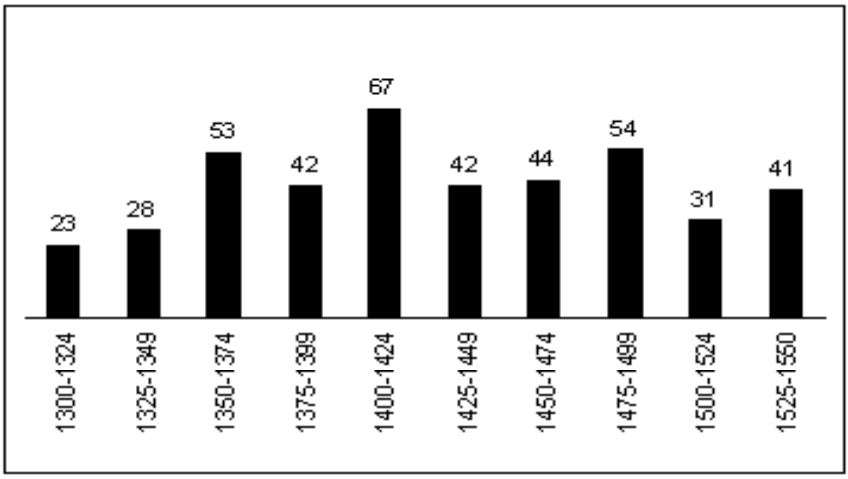

Fig. 25 Diagram som visar antalet skriftligt belagda huvudgårdar per 25-årsperiod.

Men mot bakgrund av det småländska frälsets karaktär, med en stor majoritet av godsfattigt lågfrälse som knappast ägde fler huvudgårdar än sin egen sätesgård, kan man ändå anta att antalet huvudgårdar ger en fingervisning om antalet frälsemän i området.

Av huvudgårdarna i området har 207 kunnat tillföras en eller flera tidsperioder efter 1300 (fig. 25). Endast i enstaka fall finns skriftliga belägg från tidigare perioder. Många gånger är de huvudgårdar som är kända före 1300 ett resultat av att flera frälsemän med angiven hemort står uppräknande i ett och samma dokument. Det gäller exempelvis de tre huvudgårdar som omtalas 1238, Ya, Nöbbele och Vällersten i Finnveden, vars innehavare alla tre uppträdde som representanter för Östbo härad vid ett räfsteting i Värnamo mellan allmogen i Östbo och Nydala kloster (DS 294).

Flest huvudgårdar kan beläggas under 1400-talets första fjärdedel. Precis som väntat med tanke på den med tiden ökande mängden källmaterial så är fler huvudgårdar omnämnda under 1400-talet jämfört med 1300-talet. Detta faktum tillsammans med den bild som diagrammet ger väcker trots de många källkritiska problemen en hel del frågor inte minst om den s.k. ”lågfrälsets kris”. Just det småländska lågfrälset anses ha drabbats hårt av den sen-medeltida agrarkrisen och ödeläggelsen. Ödeläggelseprocessen i Värend kulminerade under 1400-talets förra hälft och under 1400-talets lopp minskade lågfrälset i Värend kraftigt i antal. För Värends del har Lars-Olof Larsson konstaterat att antalet sätesgårdar minskat med 75% år 1520 i jämförelse med läget vid 1400-talets början (Larsson 1964:178ff, 382). Samma förhållande, att antalet sätesgårdar minskade kraftigt i antal vid medeltidens slut jämfört med tiden kring 1400 har Härenstam också konstaterat för Finnvedens del (Härenstam 1946:281).

Denna utveckling där antalet belagda huvudgårdar och därmed också sannolikt antalet frälsemän minskade framträder även i den sammanställning som gjorts här. Även om det verkar ha funnits ungefär lika många huvudgårdar under 1400-talets senare del som i mitten av 1300-talet, innebär som tidigare nämndes den ökande mängden källor att siffrorna sannolikt avspeglar en reell minskning. Man kan dock diskutera när under senmedeltiden denna minskning började eller accelererade. Var det en långsam kontinuerlig utveckling eller resultat av snabba förändringar, för Värends del accentuerade av den exceptionella godssamling som Birger och Arvid Trolle genomförde under 1400-talets andra hälft?.

Lågfrälsets kris – en diskussion

Att antalet frälsemän framför allt ur lågfrälset minskade under senmedeltiden har setts som ett allmänt skandinaviskt fenomen. På många håll har man noterat att antalet lågfrälse personer minskade kraftigt i antal som en följd av den allmänna utvecklingen under den s.k. agrarkrisen. Inom det medeltida Sverige uppskattar Lars-Olof Larsson antalet frälsemän i början av 1400-talet till cirka 1000, ett antal som ungefär halverats vid 1500-talets början (Larsson 1997:123). Under senmedeltiden uppträdde både i Danmark och Sverige stora godssamlare, personer ur högfrälset som utnyttjade lågfrälsets problem under agrarkrisen där sjunkande avrad ledde till sjunkande inkomster med åtföljande ekonomiska problem (Larsson 1964:172f, Ulsig 1968:303ff, Dahlerup 1970, Myrdal 1999:152). Exempel på sådana godsamlare för Smålands del är Abraham Brodersen i slutet av 1300-talet och början av 1400-talet, samt släkterna Trolle och Stenbock under 1400-talets mitt och andra hälft. Att lågfrälsets huvudgårdar slukades av en större godsmassa behöver dock inte betyda att den tidigare huvudgården försvann. I en del fall kan de nya ägarna ha fortsatt att bruka godset med en huvudgård under en fogde. Det vanliga verkar dock ha varit att den tidigare huvudgården nu delades upp på flera landbogårdar. Exempel på detta finns i Arvid Trolles jordebok där till exempel det gamla ”herresätet ” Engaholm brukades av två landbor. Samma förhållande gällde för den tidigare huvudgården i Ljungsåkra. Däremot verkar den förra sätesgården i Skögle i Åseda socken fortfarande möjligen brukas som huvudgård, eftersom den i jordeboken uttryckligen nämns som ”Hoffuidgården” (Almquist 1938:31, 59). En liknande utveckling där tidigare huvudgårdar delades upp på flera brukare har kunnat beläggas i Skåne (Riddersporre 1989:136)

Det har alltså tidigare funnits en samstämmig syn inom forskningen om att speciellt lågfrälset var i svårigheter under senmedeltiden och på många håll närmast utplånades. Detta har inte minst gällt för Smålands del. Orsakerna till det småländska lågfrälsets kris har getts flera förklaringar, allt ifrån krig och skövlingar, stora donationer till kyrkor och kloster, inte minst Nydala kloster, samt högfrälsets godssamlande (Vejde 1929:22f, Härenstam 1946:281). Lars-Olof Larsson menar att förklaringen snarare ligger i den ogynnsamma agrara utvecklingen under senmedeltiden vilken försvagade lågfrälsets ekonomi och underlättade för högfrälset att köpa gods (Larsson 1964:172f).

Mot dessa slutsatser kring det småländska ”lågfrälsets kris” har dock Kääthe Bååth kommit med en del invändningar bland annat av metodisk art. Exempelvis har man inte tagit hänsyn till att en frälseman kunde flytta mellan flera huvudgårdar varför flera huvudgårdar egentligen tillhörde en och samma person. Detta över tid ackumulerade mönster har sedan i vissa fall jämförts med antalet frälsemän vid **ett** tillfälle på 1520-talet. Detta kan ha skapat en överdriven bild av de senmedeltida förändringarna (Bååth 1983:99). Av de sätesgårdar Bååth studerar i N Vedbo härad övergick ett par från låg- till högfrälse. Bara i ett fall rörde det sig dock om en regelrätt försäljning. I andra fall var övergången en följd av att de lågfrälse innehavarna övergick till att bli riksråd och därmed inkorporerades i högfrälset (Bååth 1983:104f).

Nyligen har också Sigurd Rahmqvist i sin studie av sätesgårdar i Uppland visat att de lågfrälse sätesgårdar som framkom i materialet, alla uppkom under 1300-talet, framför allt under dess förra hälft. Flertalet av dessa gårdar hade varit skattegårdar vid 1300-talets början. Snarare framstår 1300-talet som ”lågfrälsets århundrade”. Även här kom dock många av lågfrälsets sätesgårdar redan under 1300-talets slut i högfrälsets ägo. Men trots det tycker inte Rahmqvist att man kan tala om någon lågfrälsets kris under 1400-talet (Rahmqvist 1996:293ff).

Hur resultatet från Tiohärads lagsaga enligt ovanstående sammanställning ska tolkas är

mot bakgrund av de källkritiska problemen inte alldeles självklart. Man kan hävda att snarare än att se spåren av en kris verkar antalet belagda huvudgårdar i Tiohärads lagsaga vara relativt konstant från mitten av 1300-talet fram till 1400-talets slut, med i princip åtminstone 40-50 huvudgårdar i området. Därmed skulle någon ”kris” knappast drabba frälset i södra Småland som helhet förrän under medeltidens absoluta slutskede. Men med en mer korrekt källkritisk syn bör man nog snarare hävda att trots att antalet belagda huvudgårdar rent numerärt förefaller ha varit ungefär lika stort i slutet av 1400-talet som under 1300-talets mitt, så borde med tanke på den kraftigt ökande källmängden i stort antalet huvudgårdar under 1400-talets slut ha varit betydligt större för att siffrorna inte ska tolkas som en reell nedgång. Med denna mer källkritiskt korrekta tolkning så ansluter de här uppnådda resultaten till tidigare forskning (jfr Larsson 1964:381ff).

Däremot kan man diskutera hur kraftig minskningen inom lågfrälset var. Möjligen framstår minskningen av lågfrälsets numerär som särskilt kraftig i Värend eftersom Arvid Trolle samlade på sig stora mängder gods i Värend under 1400-talets andra hälft och därmed kom att köpa upp många av lågfrälsets godskomplex. Samtidigt var Arvid Trolle en exceptionell godssamlare som inte kan sägas vara representativ för frälset som helhet. Att hans jordebok dessutom är bevarad gör att hans roll som uppköpare av lågfrälsets gods och huvudgårdar förstärks. Den utveckling som därmed kan beläggas för Värend har setts som betydelsefull även i ett större perspektiv. Genom källäget har således en exceptionell persons handlingar och konsekvenserna av dessa kommit att tas som belägg för en generell utveckling. Samtidigt finns det indikationer på att bilden inte var så entydigt negativ för lågfrälset som tidigare hävdats.

Det frälse som under 1500-talet framträder i Småland var fortfarande ett lågfrälse eller många gånger ett halvfrälse, d.v.s. personer där bara den ena föräldern var av frälse börd. För att klargöra vilka personer som verkligen skulle räknas till frälset genomfördes flera rann-sakningar kring olika personers frälsestatus. I Småland genomfördes en sådan rannsakning 1575. Kungamakten ville kunna kontrollera vilka personer som fick tillträde till frälset. Frälsestatus skulle vara en kunglig nåd, inte något som erhölls ”bara” genom att man fullgjorde rusttjänst. Detta var tidigare fallet då frälsekvinnor gifte sig med ofrälse personer vilka sedan genom att göra rusttjänst kunde tillgodoräkna sig frälse. Redan under Gustav Vasas tid utfärdades förbud för frälsekvinnor att gifta sig med ofrälse, med följd att deras jord kom att betraktas som skattejord.

Rannsakningen i Småland 1575 visade att ofrälse äktenskap var vanliga. En stor mängd av det småländska frälset var ett fattigt lågfrälse eller halvfrälse. Därmed existerade gruppen ”lågfrälse” ännu under 1500-talet och utgjorde då fortfarande huvuddelen av det småländska frälset. 1562 ägde 57 av de då totalt 115 frälsemän som fanns i Småland förutom sin sätesgård endast tre högst gårdar (Koit 1953:49). Snarare drabbades enskilda lågfrälsesläkter av den senmedeltida krisen.

De belägg som finns på att högfrälset under framför allt 1400-talet köpte upp gods kan tolkas som belägg för att enskilda frälsemän eller släkter hade hamnat i finansiella svårigheter, snarare än att lågfrälset som helhet var i kris. Att frälsestatusen fortfarande var eftersträvansvärd visas också av att det under senmedeltiden verkar ha tillkommit nya, tidigare okända huvudgårdar och kanske även nya frälsesläkter. Även om det många gånger inte går att säga att en frälseman som kan knytas till en ”ny” huvudgård under 1400-talet också representerade en ny frälsesläkt, visar ändå förekomsten av ”nytillkomna” huvudgårdar under 1400-talet att frälseklassen var livaktig. Med all sannolikhet inrättades nya huvudgårdar även under 1400-talet, antingen det gjordes av ”gamla” eller ”nya” frälsemän. Här kan påminnas om huvudgården Ekna i Tjureda socken som omtalades i inledningen och som upprättades vid medeltidens slut (se sid. 12f). Av de runt 200 huvudgårdar som omnämns under 1400-talet är ett femtiotal

inte kända tidigare och flera omtalas först efter 1450. Ett exempel på dessa ”nytillkomna” huvudgårdar är Vederyd i Byarum socken i norra delen av Finnveden vilken omtalas första och enda gången 1487 som huvudgård för frälsemannen Anders Olsson, en vad det verkar i övrigt okänd frälseman av lågfrälse status. Samma år var Samseryd i Södra Hestra socken sätesgård för frälsemannen Jöns Larensson (Härenstam 1946:394, 401). Dessa och andra exempel visar att nya lågfrälse huvudgårdar verkar ha tillkommit även sent under 1400-talet. I varje fall kan de beläggas först vid denna tid. Men det är samtidigt inte sannolikt att de alla vid denna tidpunkt redan skulle ha existerat under lång tid. Flera av de personer som kan knytas till dessa ”nya” huvudgårdar, som Anders Olsson och Jöns Larensson verkar ha tillhört lågfrälset och deras huvudgårdar verkar inte ha varit centra i några större godskomplex. Men deras existens understryker det faktum att senmedeltiden inte ska ses som en kris för lågfrälset som grupp, utan snarare som en kris för enstaka lågfrälseslägter.

Precis som Kääthe Bååth anfört så går det heller inte att sätta likhetstecken mellan antalet huvudgårdar och antalet frälsemän. Av det skriftliga materialet framgår det tydligt att vissa frälsemän kunde ha flera huvudgårdar som dessutom kunde ligga förhållandevis nära varandra. Därför är det svårt att uttala sig om i vilken grad det minskade antalet huvudgårdar avspeglar en reell minskning av antalet frälsemän, eller endast avspeglar en förändrad agrar struktur där mindre huvudgårdar lades ned och ersattes av landbogods. Detta är en utveckling som kon-staterats i Danmark (Ulsig 1968). Möjligen blev det därmed vanligare att en frälseman under 1400-talet endast höll sig med en huvudgård mot att tidigare haft flera, vilket i sig skulle kunna förklara minskningen av antalet huvudgårdar.

Därmed kan man till viss del säga att talet om lågfrälsets kris är något överdriven. Visserligen minskade antalet lågfrälsemän men det skedde sannolikt också ett visst tillskott av nya frälsemän. Gränsen mellan lågfrälset och de rikare storbönderna var inte skarp, snarast flytande och eftersom den allmänna ekonomiska utvecklingen under senmedeltid anses ha gynnat bönderna fanns här säkerligen ett rekryteringsunderlag för nya frälsemän. Från 1430-talet sjönk skatten samtidigt som avraden var nere på en bottennivå. Eftersom ödeläggelsen gav möjligheter för de kvarvarande bönderna att även utnyttja ödegårdarnas åker och äng, ökade den brukade arealen och därmed produktionen per brukare. Sammantaget ledde detta till att både skatte-bönder och landbor fick det bättre. Den ökade inriktningen mot boskapsskötsel gav också en ökad tillgång till kött och smör vilket förbättrade kosthållningen (Myrdal 1999:153f).

Denna utveckling måste ha lett till att situationen för många bönder förbättrades, varför en del av dem kanske valde att investera sitt överskott i en frälsestatus. Att denna utveckling kanske just var tydlig i Småland kan kopplas samman med det faktum att Småland var ett område som gynnades av boskapsskötselns ökande betydelse. Under 1500-talet hade de småländska bönderna också fler nötboskap per hemman än bönderna på andra håll i landet (Myrdal & Söderberg 1991:84). Överhuvudtaget verkar de storjordägare som kunde lägga om driften till en mindre arbetskrävande boskapsskötsel i förhållande till ett mer arbetsintensivt åkerbruk ha klarat krisen bäst (Sundberg 1998:95). Detta var säkerligen fallet i Småland, där boskapsskötseln redan tidigt bör ha utgjort en mycket betydande del i ekonomin.

En tolkning där krisen för lågfrälset kanske mer var individuell än generell kan också kopplas till det arkeologiska materialet. Senare kommer frälsets borgbyggande att diskuteras (kap.11), men redan nu kan man nämna att det i området finns ett stort antal gårdslämningar som med största säkerhet är lämningar efter enskilda frälsemäns befästa gårdar. De dateringar som finns från de gårdar som undersökts visar att de använts från slutet av 1200-talet och fram till 1500-talet. Mot bakgrund av frälsets sammansättning i området, med en kraftig dominans

för lågfrälset, är det också sannolikt att flera av de befästa gårdar som finns i området tillhörde personer inom denna grupp. Visserligen är kunskapen om de befästa gårdarnas datering i dagsläget något osäker, men det är inte osannolikt att en del tillkommit under 1400-talet som ett resultat av att enskilda lågfrälse personer och familjer velat manifestera sin status som frälsemän. I så fall visar det att personer inom denna grupp hade erforderliga resurser för att genomföra den manifestation som befästandet av en huvudgård ändå innebar. Även inom detta fält var således lågfrälset sannolikt livaktigt.

Sammantaget kan därför utvecklingen under senmedeltid inte ha varit så förödande för lågfrälset som grupp som tidigare hävdats. Genom den ekonomiska utvecklingen fick många bönder det bättre och därmed möjlighet att börja fullgöra rusttjänst. Talet om en lågfrälsets kris bör därför modifieras något och i stället för att gälla lågfrälset som grupp snarare handla om enskilda frälsefamiljer och deras problem. Efter denna utvikning i frågan om lågfrälsets kris kan det vara dags att se i vilka delar av Tiohärad som alla dessa huvudgårdar återfanns.

Tiohärads huvudgårdar – en spridningsbild

När studerar i vilka delar av undersökningsområdet som huvudgårdarna återfinns och var frälset därigenom hade sin maktbas är det tydligt att de redan när de dyker upp i det skriftliga materialet under 1200-talet hade sin huvudsakliga utbredning i de centrala jordbruksbygderna i respektive land, i de områden där gravfält från yngre järnålder, runstenar och i många fall även tidigmedeltida stenkyrkor har sin huvudsakliga utbredning. I slutet av 1200-talet finns enstaka exempel på huvudgårdar i vad som kan kallas medeltida kolonisationsbygder. Ett av de äldsta exemplen är Agundaborg i Agunnaryd socken i Finnveden, som på arkeologisk väg har kunnat konstateras ha tillkommit under slutet av 1200-talet eller kring år 1300 (Hansson 1999a). Ett annat är huvudgården i Borshult i Lemnhult socken i Njudung, vilken uppträder i ett testamente från 1287 (Silfving 1951:12). Gemensamt för dessa två huvudgårdar är att de uppträder i områden som saknar gravfält från yngre järnålder. Denna utveckling med huvudgårdar i tidigare kolonisationsområden fortsätter sedan under 1300- och 1400-talen, då det i princip alltid förekommer huvudgårdar i dessa områden. Generellt sett är dessa dock i minoritet. Den helt överskuggande majoriteten förekommer hela medeltiden igenom i de tre landens centrala jordbruksbygder. Detta visar att det sannolikt finns ett rumsligt samband, åtminstone i större skala, mellan medeltidens huvudgårdar och den sena järnålderns gravfält och runstenar. Detta samband kan säkerligen också kopplas till att det är i dessa områden vi har de bästa förutsättningarna för jordbruk och därmed även de bästa ekonomiska förutsättningarna för etablerandet av huvudgårdar.

Ser man på fördelningen mellan de tre delarna av undersökningsområdet kan man notera vissa skillnader (fig. 26-36). Störst förekomst av huvudgårdar efter 1350 verkar av de bevarade beläggen att döma finnas i Finnveden och Värend. I Njudung är antalet kända huvudgårdar mindre. Att antalet huvudgårdar är lägre i Njudung kan bero på flera faktorer. För det första har det skriftliga källmaterial som berör Njudung inte på samma sätt som för Värend och Finnveden varit föremål för en systematisk genomgång efter medeltida huvudgårdar. Sannolikt skulle en sådan genomgång av materialet från Njudung resultera i att ytterligare huvudgårdar blev kända. Skillnaderna kan således vara en forskningslucka. Att Njudung dock har färre huvudgårdar än de övriga delarna av undersökningsområdet är dock sannolikt en realitet. Även på 1500-talet var det småländska frälset koncentrerat till Värend och Finnveden (Samuelsson 1993:51). För det andra är Njudung bara lite mer än hälften så stort som Värend och Finnveden, varför det rent rumsligt inte kan finnas plats för lika många huvudgårdar i detta

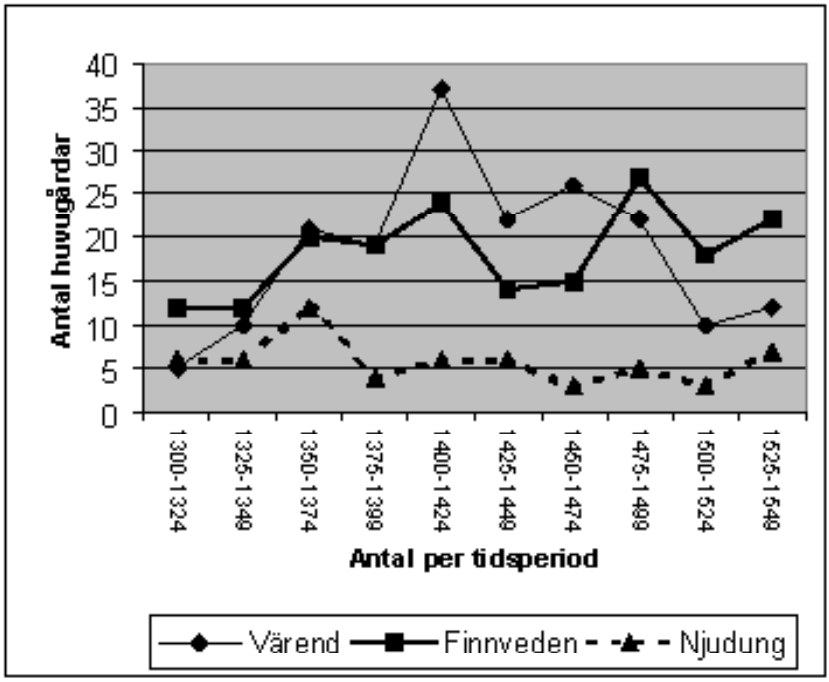

Fig. 26 Diagram över förändringar i antalet skriftligt belagda huvudgårdar för-delade per land.

område. Ett mindre antal i Njudung är således inget förvånande.

Dessutom var Nydala kloster en stor jordägare i Njudung. Ett stort antal äldre gods blev under medeltiden inkorporerade i klostrets godsmassa. Ett sådant exempel är huvudgården Fiskaby i Svenarum socken som i slutet av 1200-talet var huvudgård för en frälseman vid namn Harok, vars son Bryniolf Haroksson 1307 testamenterade lös och fast egendom till klostret. År 1397 fick klostret sedan kontroll över själva gården genom ett byte med frälsemannen Ulf Petersson (Tollin 1999:150). Att utbredningen av klosterjord och frälsejord många gånger stod i motsats till varandra har visats på andra håll, exempelvis Fyn där utbredningen av biskops- och klosterjord under 1500-talet närmast var negativ i förhållande till frälsejordens utbredning (Porsmose 1981:307 fig.106, 319 fig. 112.)

Utbredningen av huvudgårdar och därmed också frälset måste även ses på en mer översiktlig nivå och diskuteras i förhållande till kungamaktens strategier för maktutövning. Även denna typ av strategier kan delvis förklara skillnaderna i antal huvudgårdar mellan de olika delarna av undersökningsområdet. I Värend och Finnveden kan den rika förekomsten av frälse ses som ett utslag av en kunglig strategi för kontroll och maktutövning. I Njudung kan möjligen Nydala kloster ses som en motsvarande del av en kunglig strategi för kontroll och maktutövning. Detta kommer att diskuteras mer utförligt senare (kap. 13).

Utvecklingen i Värend och Finnveden är relativt likartad vad gäller förändringar i huvudgårdarnas antal över tid, med ett ökande omnämnande av huvudgårdar under 1300-talet innan ”maximum” för Värends del nås under 1400-talets första fjärdedel. I Värend nästan fördubblades antalet kända huvudgårdar under 1400-talets första fjärdedel jämfört med 1300-talets sista fjärdedel. Därefter minskade antalet kända huvudgårdar under 1400-talet, men

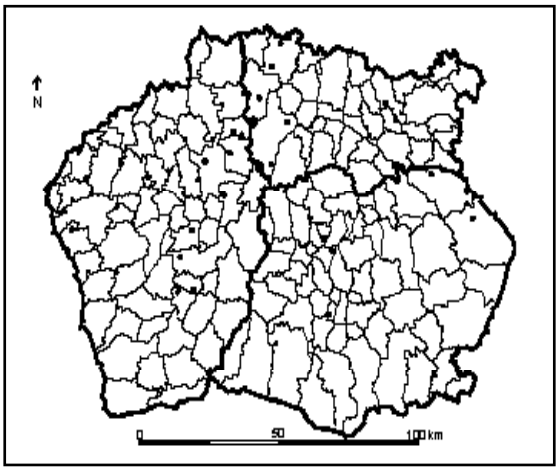

Fig. 27 Huvudgårdar 1300-1324.

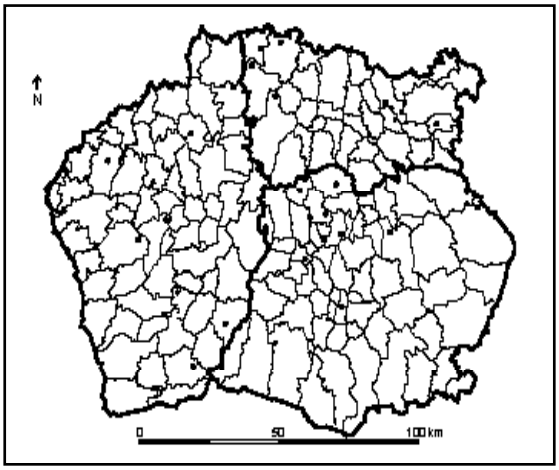

Fig. 28 Huvudgårdar 1325-1349.

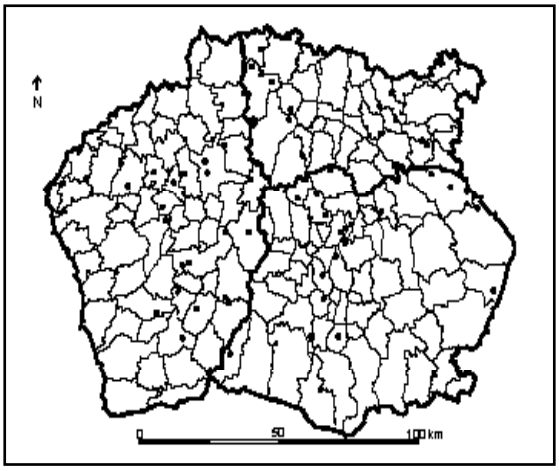

Fig. 29 Huvudgårdar 1350-1374.

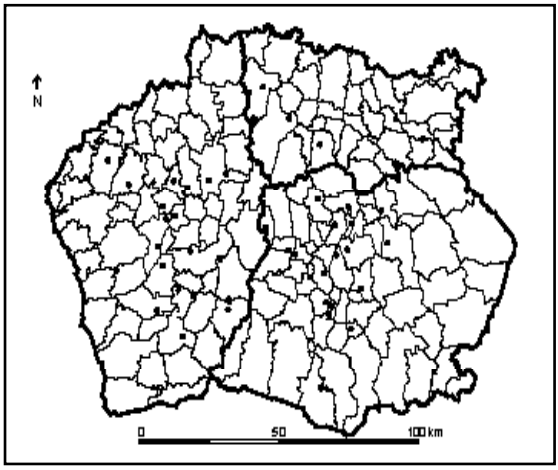

Fig. 30 Huvudgårdar 1375-1399.

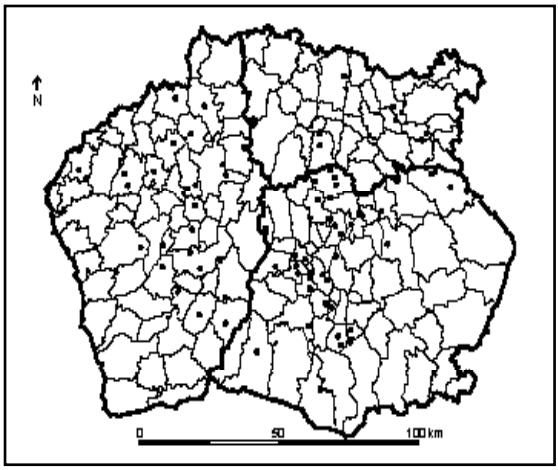

Fig. 31 Huvudgårdar 1400-1424.

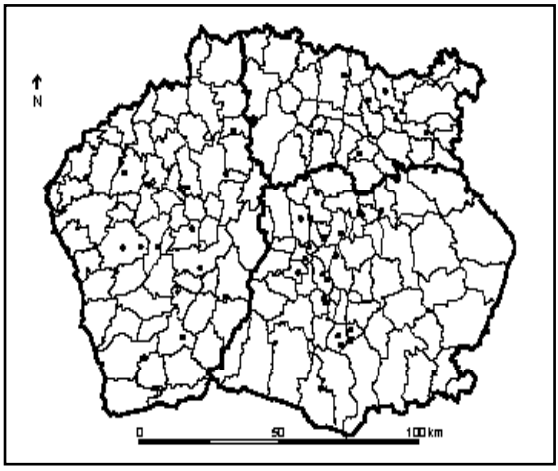

Fig. 32 Huvudgårdar 1425-1449.

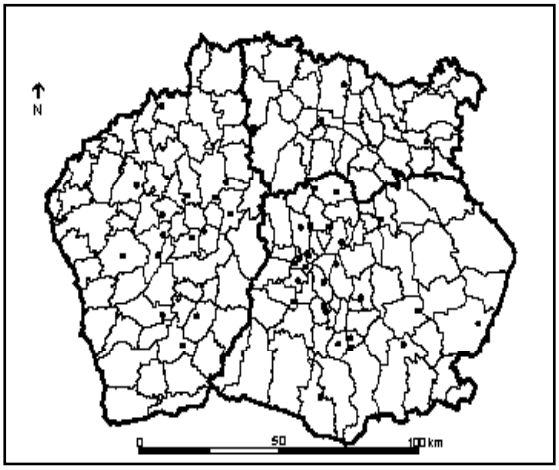

Fig. 33 Huvudgårdar 1450-1474.

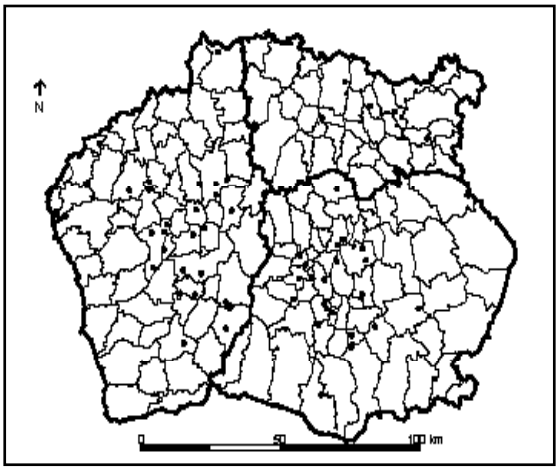

Fig. 34 Huvudgårdar 1475-1499.

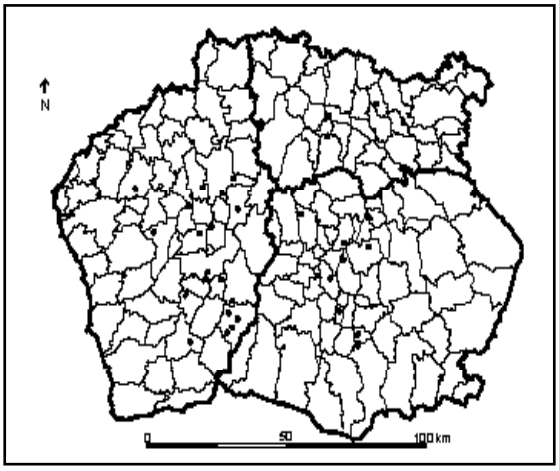

Fig. 35 Huvudgårdar 1500-1524.

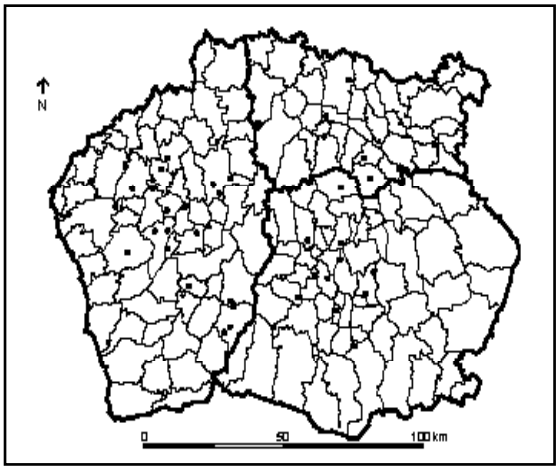

Fig. 36 Huvudgårdar 1525-1549.

riktigt kraftigt först i början av 1500-talet. En ungefärligen liknande utveckling syns också i Finnveden, men medan antalet omnämnda huvudgårdar i Värend verkar vara mer eller mindre konstant perioden 1425-1499, ökade antalet belagda huvudgårdar åter i Finnveden i slutet av 1400-talet och nådde här sitt maximum. I Njudung är antalet kända huvudgårdar efter cirka 1400 närmast konstant. Skillnaden mellan Värend och Finnveden under 1400-talets slut kan bero på att utvecklingen i Värend dominerades av Arvid Trolle, vars godspolitik med omfattande uppköp av frälsegods ledde till att antalet lågfrälse huvudgårdar här minskade i större omfattning medan denna grupp i Finnveden hade större spelrum och möjligen åter kunde expandera sedan agrarkrisens effekter blivit mindre märkbara.

Ser man på undersökningsområdet i sin helhet och de huvudgårdar som ger sig till känna under medeltiden så fanns det huvudgårdar över i princip hela området. Under medeltiden bestod undersökningsområdet av 164 socknar. I 123 av dessa fanns det huvudgårdar vid någon tidpunkt. Antalet huvudgårdar per socken varierade mellan en och tio, även om det vanligaste var att det fanns en eller två huvudgårdar i en socken. I 33 socknar fanns minst tre huvudgårdar och i tolv socknar fanns det fem huvudgårdar eller mer. I de fall där det fanns flera huvudgårdar i en socken förekom det både att de avlöste varandra i tid och att de existerade samtidigt sida vid sida, något som visades av de inledande exemplen från socknarna Tjureda och Agunnaryd.

Sammanfattning

Den gjorda sammanställningen visar att undersökningsområdet under medeltidens senare del hyste ett stort antal huvudgårdar och därmed också frälsemän, även om man inte kan sätta likhetstecken mellan antalet huvudgårdar och antalet frälsemän. Rent numerärt verkar det efter cirka 1350 gå att belägga åtminstone ett femtiotal huvudgårdar i området. Detta skulle kunna tolkas som att antalet huvudgårdar under perioden var förhållandevis konstant. Men mot bakgrund av de källkritiska problem som berörts så ansluter den gjorda analysen till tidigare forskning som hävdar att antalet huvudgårdar och därmed också antalet frälsemän minskade i antal under senmedeltidens lopp. Detta har setts som en generell utveckling i Skandinavien vilken främst drabbade lågfrälset.

Däremot bör synen på denna ”lågfrälsets kris” nyanseras. Inte minst gäller det huruvida den

ska ses som en kris för lågfrälset som grupp eller som en kris för enskilda lågfrälsefamiljer. I stället för att tala om en allmän kris för lågfrälset som grupp rörde det sig snarare om enskilda familjer eller släkter som hade ekonomiska problem och av olika anledningar tvingades ge upp sitt frälse. Under senmedeltid skedde sannolikt en nyrekrytering till frälset från ett skikt med storbönder vars ekonomiska situation förbättrades av den allmänna ekonomiska utvecklingen under perioden. Samtidigt visade genomgången att antalet huvudgårdar och därmed också i viss mån antalet frälsemän var förhållandevis högt redan under 1300-talets första hälft när det skriftliga källmaterialet börjar bli tillgängligt. Förhållandet att 1300-talets frälse möjligtvis numerärt sett var större än 1400-talets, leder osökt in på frågan om varifrån alla dessa frälsemän kom. Detta kommer att diskuteras i följande kapitel.

Av det skriftliga källmaterialet att döma så förefaller majoriteten av huvudgårdarna ha existerat under förhållandevis kort tid eftersom mer än hälften av dem endast är omnämnda i enstaka skriftliga belägg eller bara kan knytas till enskilda individer. Vid sidan om dessa kortvarigt existerande huvudgårdar, fanns samtidigt andra huvudgårdar som verkar ha existerat som lokala maktcentra under hela medeltiden. Dessa två typer av huvudgårdar kan möjligen representera olika grupper inom frälset. Att många huvudgårdar etablerades och andra försvann visar att medeltidens samhälle var betydligt mer föränderligt än vad man tidigare hävdat. När en huvudgård försvann verkar någon annan snabbt ha tagit chansen att etablera sig som frälseman. En viktig del i denna process var säkerligen arvskiften, där det kunnat konstateras att arvtagare i flera fall lade ned faderns huvudgård och etablerade släktens främsta säte på sin egen gård.

På det rumsliga planet fanns det under hela medeltiden flest huvudgårdar i Värend och Finnveden, något som också har konstaterats för 1500-talets frälse. Att antalet huvudgårdar och därmed också sannolikt frälsemän verkar ha varit mindre i Njudung kan delvis bero på att Nydala kloster blev en stor jordägare i området och inkorporerade huvudgårdar i sin godsmassa, men också p.g.a. kungamaktens olika strategier för maktutövning och kontroll. I de olika landen var antalet huvudgårdar hela tiden högst i de gamla centrala bygderna, i områden som varit bebodda sedan järnåldern och där de bästa förutsättningarna för jordbruk återfanns. I de medeltida kolonisationsbygderna dyker de första huvudgårdarna upp under 1200-talets andra hälft varefter det hela tiden finns huvudgårdar i dessa bygder, dock i betydligt färre antal än i den gamla bygden.

6. KYRKOR OCH HUVUDGÅRDAR

Om kyrkoforskning

Den gjorda översikten visade att frälsets huvudgårdar var rikligt förekommande i området redan under 1300-talets första hälft. Under 1300- och 1400-talen återfanns huvudgårdar nästan över hela landskapet. Frågan blir då om detta är ett fenomen som ska knytas till utvecklingen under senmedeltid eller om detta ”bara” är en fortsättning på en social struktur som existerade tidigare, men som genom ett bristfälligt skriftligt källmaterial då inte går att spåra? Denna fråga blir än mer intressant genom att utvecklingen under senmedeltidens lopp på en översiktlig nivå verkar ha gått mot ett minskande antal frälsemän i området. Varifrån kom då alla frälsemän som dyker upp i det skriftliga källmaterialet i början av 1300-talet?

Genom den diskussion som förts ovan så har det på en del ställen framgått att det redan under tidig medeltid finns indikationer på att det fanns huvudgårdar i området. Avsikten är nu att undersöka detta mer systematiskt genom att studera de medeltida kyrkorna. Efter att ha använt skriftligt källmaterial för att få en översikt av huvudgårdarna i området kommer nu det arkeologiska materialet att sättas i fokus. De medeltida kyrkobyggnaderna är många gånger det enda bevarade materialet från tidig medeltid och deras betydelse som källmaterial har ofta inte till fullo tagits tillvara. Den fråga som varit vägledande mot bakgrund av avhandlingens syfte, har varit att se om det går att finna några tecken på att kyrkorna i Tiohärads lagsaga varit uppförda på initiativ av enskilda individer vilka kan antas ha varit det senmedeltida frälsets ”förfäder”. Avsikten är att se om senmedeltidens stratifierade samhälle också går att spåra genom kyrkobyggnaderna. Var den stora förekomsten av senmedeltida frälsemän endast en kontinuerlig fortsättning på förhållanden som redan existerade tidigare, eller var det resultatet av en diskontinuerlig utveckling? Kyrkorna kan förhoppningsvis ge en ledtråd.

Det måste genast betonas att detta inte är en fullständig studie av de medeltida kyrko-byggnaderna i området. Därtill är utrymmet inte tillräckligt stort. Det kan redan här fastslås att de 165 kyrkor som finns i området är värda betydligt djupare studier och att de i sig själva utgör material till en avhandling. Snarare ska den genomgång som görs nedan ses som en översikt där avsikten är att se om det i kyrkornas utformning finns några indikationer på att området redan under tidig medeltid hyste ett stort antal huvudgårdar som var centrum för lokala herravälden. Först i detta kapitel kommer en översikt över den aktuella forskningsbilden kring frågan om vem som lät bygga kyrkorna, följt av en genomgång av det material som ligger till grund för nedanstående översikt. Efter det att materialet presenterats följer en summering där kyrkobyggnadernas vittnesbörd kring den sociala strukturen i tidig medeltid sammanfattas.

Att använda de medeltida kyrkobyggnaderna som utgångspunkt för analyser av det medeltida samhället är en metod som blivit allt mer vanlig under 1980- och 1990-talen, inte minst inom den lundensiska medeltidsarkeologiska forskningen (jfr. Andrén 1985, Wienberg 1993, Anglert 1995). Exempel från andra håll i landet är Ann-Catrin Bonniers studie av Upplands kyrkor (Bonnier 1987). Nedan kommer endast vissa aspekter av kyrkobyggnaderna att beröras. Det gäller främst vad kyrkorna kan säga om samhällets sociala struktur under tidig medeltid. En viktig fråga är att diskutera hur själva kyrkobygget gick till. Vem byggde kyrkorna? Detta är en av de mest diskuterade frågorna inom den kyrkohistoriska forskningen och svaret på frågan varierar mellan olika forskare, mellan olika områden och mellan olika tider. De flesta forskare som sysslat med frågan har kopplat samman kyrkobyggandet med kungamaktens och frälseståndets framväxt och konsolidering (Wienberg 1993:147ff). Redan tidigt uppfattades flera konsthistoriskt framstående kyrkor som uppförda av kungen eller biskopen, medan

mer allmänna lantkyrkor sågs som resultatet av allmogens byggnadsverksamhet. I en artikel från 1979 avfärdade Ebbe Nyborg uppfattningen att flertalet danska kyrkor var uppförda av socken-menigheten och hävdade att medan ett stort antal kyrkor var uppförda av enskilda personer så var huvuddelen av kyrkorna tillkomna som ett resultat av gemensamma ansträngningar av socknens mest framstående bönder, som tillsammans bildade ett sockenpatronat som kon-trollerade kyrkan. Bevis för detta finner Nyborg i att rättigheter till kyrkor är föremål för arv-skiften och försäljningar (Nyborg 1979).

Utifrån studierna av kyrkorna i Ystadsområdet har Mats Anglert påvisat ett samband mellan runstenar, skattfynd, medeltida huvudgårdar och kyrkor med olika typer av västmarkeringar, inte minst romanska torn, varför en senvikingatida stormannaklass ansågs ligga bakom mycket av det tidiga stenkyrkobyggandet (Anglert 1989). I en senare studie av kyrkor och socken-bildning i Skåne konstaterar Anglert att majoriteten av kyrkorna från äldre medeltid sannolikt ingick i ett stor- eller huvudgårdskomplex, vilket bl. a. spåras genom romanska torn, herrskaps-gallerier eller andra västmarkeringar i kyrkorna. Överhuvudtaget betonas kungamaktens och enskilda stora jordägares betydelse för framväxten av den kyrkliga organisationen i äldre medeltid. Kollektivets betydelse ökar däremot från och med 1200-talet (Anglert 1995:172ff). I en studie av de medeltida kyrkorna i Danmark menar Jes Wienberg att även om tydliga exempel på aristokratisk byggda kyrkor ännu är relativt fåtaliga så är det sannolikt att de romanska kyrkorna i Danmark tillkom på initiativ av enskilda jordägare, kungar, drottningar, biskopar, herremän och deras fruar, men även fria bönder. Eftersom samhället under medeltiden knappast med tiden blev mer demokratiskt vill han även koppla gotiseringen av kyrkorna till initiativ från enskilda individer i samhället (Wienberg 1993:176).

I Sverige har forskningen länge betonat sockenmenighetens roll för kyrkobyggandet, framför allt utifrån landskapslagarnas kyrkobalkar där kyrkobyggandet framstår som en uppgift för böndernas kollektiv. Även om enstaka kyrkor velats knytas till kungliga personer eller andra stormän, har dock sockenmenigheten setts som ansvarig för de allra flesta kyrkobyggena, exempelvis i Småland (Larsson 1972:22f, Liepe 1984:246). I en studie av kyrkorna i Östergötland har Gunnar Redelius betonat sambandet mellan de många kyrkorna med olika typer av västverk och kungamakten. Västverken var ursprungligen en symbol för kungamakten men när det nära sambandet mellan kyrka och kungamakt började upplösas i slutet av 1100-talet började olika stormän bygga egna kyrkor med västverk (Redelius 1972).

För Upplands del har Olle Ferm och Sigurd Rahmqvist huvudsakligen utifrån skriftligt källmaterial, analyserat förekomsten av ”stormannakyrkor”. Bland kriterier de anser talar för att en kyrka var en stormanskyrka är att byn där kyrkan ligger har givit namn åt socknen, att byns jord var helt och hållet frälsejord, att de tidigaste kända jordägarna var betydande frälsemän samt att byn senare var hemvist för en frälseman. Slutsatsen blir att stormannakyrkor är vanligare än vad man tidigare trott (Ferm & Rahmqvist 1985). Även Ann-Catrin Bonnier har diskuterat stormannakyrkornas vara eller icke vara i Uppland. Hon konstaterar att vissa speciellt utformade kyrkor helt klart är uppförda av högfrälset. Dessa kyrkor är antingen uppförda i ett exklusivt material som tegel eller har spår av någon form av västmarkering. De flesta romanska kyrkorna i Uppland är sannolikt uppförda som stormannakyrkor medan de gotiska salskyrkorna snarare framstår som menighetskyrkor (Bonnier 1987).

Till liknande slutsatser har Eivind Claesson kommit när det gäller de romanska kyrkorna i Västergötland. De romanska stenkyrkorna förekommer i centrala områden där andelen krono- och frälsejord var hög under 1500-talet. Förekomsten av romanska torn och herrskapsgallerier gör att de romanska stenkyrkorna anses vara uppförda av stormän som privatkyrkor. Samtidigt byggde sockenmenigheten träkyrkor i landskapets mer perifera skogsbygder, i områden där skattejorden och därmed andelen självägande bönder under 1500-talet var stor

(Claesson 1989).

För Värends del har kyrkorna studerats av Anita Liepe som även om vissa enstaka kyrkor möjligen kan kopplas till enstaka stormän, främst biskopen i Växjö, inte finner begreppet gårds- eller egenkyrka relevant för Värend efter missionstiden. Rent allmänt betonar Liepe de värendska kyrkornas enkelhet och frånvaron av någon avancerad arkitektur. Överhuvudtaget ser Liepe Värend som ett isolerat område där nya impulser hade svårt att slå igenom. Exempel på detta är de träkyrkor med romansk planform som uppförs under 1400-talet. Styrande för utvecklingen av kyrkobyggandet i Värend var etablerandet av biskopssätet i Växjö där domkyrkobygget fungerade som startpunkt för stenkyrkobyggandet i Värend (Liepe 1984).

I Norge har Dagfinn Skre studerat kyrkorna i Gudbrandsdalen. Kyrkornas placering i förhållande till socknens bebyggelse i övrigt avslöjade att vissa icke-centralt placerade kyrkor var uppförda som gårdskyrkor på stora gårdar, medan kyrkor byggda som andelskyrkor var centralt placerade i förhållande till socknens bebyggelse. Studien visade vidare att privatkyrkor oftast inte blev sockenkyrkor utan lades ner när sockenorganisationen växte fram (Skre 1988:74ff).

Det visar sig alltså att forskningen kring det tidiga kyrkobyggandet alltmer kommit att framhäva enskilda stora jordägares betydelse. Menighetens roll betonas snarare för ett senare skede av medeltiden. Intimt förknippad med denna utveckling är synen på sockenorganisationens framväxt och betydelse, där sockenborna via kyrkvärdsinstitutionen och inkomsterna från tiondet kunde ta kontroll över kyrkans inkomster och underhåll. Först när sockenorganisationen konsoliderats, sannolikt under sent 1100-tal och 1200-talets början får sockenborna möjlighet att ta kontroll över kyrkan (om sockenbildningen i Norden se Brink 1990). Den tidigare kyrkoägaren övergick till att bli en beskyddande patronus, fortfarande med stort inflytande över kyrkan, men utan direkt äganderätt. Denna utveckling kan också ses mot bakgrund av den kyrkliga reformrörelsen och kyrkans allmänna strävan efter att frigöra sig från världsligt inflytande. Kyrkobyggnadernas formspråk började förändras, från det romanska till det gotiska. I Uppland byggs gotiska salskyrkor med början under 1200-talets senare del, men huvudsakligen efter 1300 (Bonnier 1987:147) I Danmark ser Wienberg denna förändring, *gotiseringen*, med valvslagningen i kyrkorna som främsta kännetecken just som ett tecken på kyrkans frigörelse från världsligt inflytande (Wienberg 1993:44).

Ovanstående genomgång visar att ”stormanskyrkor” spåras på många olika sätt, allt ifrån deras placering i förhållande till socknens övriga bebyggelse, genom skriftligt källmaterial till förekomsten av frälsejord eller senmedeltida huvudgårdar i kyrkbyn. Det huvudsakliga källmaterialet utgörs dock av själva kyrkobyggnaden. Den kristna kyrkobyggnaden är en rituellt utformad byggnad som ska fungera i ett visst liturgiskt sammanhang. Byggnadens orientering och innehåll är förutbestämt även om det yttre formspråket kan variera. Kyrkans olika delar motsvarar samhällets uppdelning i stort. Koret var prästernas del, långhuset allmogens del och tornet eller långhusets västra del representerade herremännen. Att kyrkans västra del förknippas med den världsliga makten går tillbaka på de kejserliga kyrkor med ”västverk” i form av herr-skapsläktare som uppfördes i Europa redan under karolingisk tid (Wienberg 1993:145ff, Anglert 1995:78ff, Andrén 1999). För skånska och danska förhållanden har förekomsten av västtorn, i vissa fall försedda med herrskapsläktare, s.k. empor, tagits till intäkt för att kyrkan uppförts av en enskild person. Tornet är en ur liturgisk synvinkel ”onödig” del av kyrkan varför dess närvaro inte enbart är religiöst betingat. Diskussionen om de romanska västtornen närvaro och deras betydelse har varit livlig. Henrik Jacobsen som studerat de romanska tornen i det medeltida Östdanmark anser att tornen primärt varit avsedda att använda som klocktorn, även om de också kan ha haft funktioner som symboler för religiös och världslig makt (Jacobsen 1993). Jes Wienberg hävdar att tornen var ett kombinerat uttryck, dels för en

religiös symbol där tornet symboliserar ”Det himmelska Jerusalem”, dels för den världsliga makt som bekostade tornbygget, och att dessa uttryck i många fall är oskiljbara (Wienberg 1993:154ff). Mats Anglert ansluter till denna tolkning men relaterar tornen mer generellt till lokal makt (Anglert 1995:83f).

Det som förutom olika former av västmarkeringar tagits som uttryck för ”stormanna-inflytande” bakom kyrkobyggandet är andra fall av mer uppseendeväckande utformning av olika byggnadsdetaljer. För Upplands del kopplar Ann-Catrin Bonnier förekomsten av tidiga tegelkyrkor, där teglet framstår som ett exklusivt material, till högfrälset (Bonnier 1987:167). Överhuvudtaget brukar företeelser som särpräglad utformning eller allmänt utsmyckade bygg-nadsdetaljer i form av kostsamt bearbetade portalomfattningar, men även målningar användas för att spåra inflytande från enskilda individer bakom kyrkornas uppförande eller utformning.

Precis som när det gäller forskningen om ”stormansgårdar”, måste man även när det gäller kyrkorna ha en något mer nyanserad bild när det gäller vem om lät bygga dessa kyrkor. Det behöver inte alltid ha varit män, även mäktiga kvinnor lät bygga kyrkor (jfr Wienberg 1997a). I de flesta fallen, så även inom det aktuella undersökningsområdet går det heller inte att avgöra om dessa kyrkor uppfördes av män eller kvinnor.

Småländsk kyrkoforskning

Medan kyrkorna i Smålands inland är mycket ojämnt bevarade, bearbetade och studerade, har kyrkorna på Öland och i Möre längs Kalmarkusten, länge varit i kyrkoforskningens centrum. Det är framför allt de många s.k. ”försvarskyrkorna”, som väckt forskningens intresse. Kyrkorna i Möre förändras upprepade gånger redan under medeltiden. Deras arkitektur är mycket varie-rande och ett stort antal av kyrkorna hade under vissa tider både en sakral och profan funktion (se Andersson K 1983, Anglert Marit 1993). De flesta stenkyrkorna i Möre uppfördes sannolikt under 1200-talet, och många var nästan genast föremål för förändringar. Kyrkorna i Möre och på Öland kontrasterar mot kyrkorna i de flesta områden av det medeltida Sverige, inte minst till kyrkorna i Smålands inland, som kännetecknas av enkelhet och där förändringar av den ursprungliga planformen närmast framstår som ett undantag.

Den som först intresserade sig för kyrkorna i Kronobergs och Jönköpings län var Ewert Wrangel i en artikel från 1907. Wrangel delade in kyrkorna i fyra grupper, dels träkyrkor, dels stenkyrkor av A-, B- och C-typ. Kyrkor av A- och B-typ motsvaras av kyrkor i romansk stil med långhus och smalare kor, där A-kyrkorna har absid vilket kyrkorna av B-typ saknar. Kyrkor av C-typ utgörs av salskyrkor utan yttre markerat kor (Wrangel 1907:53f). Inbyggt i denna indelning låg även en kronologisk aspekt där Wrangel ansåg att A-kyrkorna var äldst, följda av B- och senare C-kyrkor.

Den småländska romanska stenkonsten har varit föremål för en studie av Ragnar Blomqvist där dopfuntarna tillsammans med andra utsmyckningsdetaljer på bland annat portaler, utifrån olika stilmässiga kriterier indelats i olika grupper. På så sätt kan Blomqvist finna spåren efter olika ”byggmästare” och deras verksamhet. Bland annat konstateras ett stort danskt inflytande i den äldsta stenkyrkobyggnadsperioden. Blomqvist visar även på den betydelse de stora kyrkobyggena i Rydaholm och Växjö samt uppförandet av Nydala kloster fick som förmedlare av kunskap och impulser ut till efterföljande kyrkobyggande (Blomqvist 1929).

På 1930- och 1940-talet publicerade Ragnar Lindstam ett par volymer kring kyrkorna i Småland, där uppgifter om deras medeltida utseende står att hämta (Lindstam 1932, 1935,

Fig. 37 Drevs romanska kyrka har genom dendrokronologi daterats till tiden omkring 1170. Foto Smålands museum.

1943). Lindstams uppgifter för varje kyrka varierar, i vissa fall är uppgifterna mycket knapphändiga, men som underlag för en översikt är uppgifterna de som är enklast att använda. Gunnar Svahnström har i en kort artikel berört kyrkorna i Njudung (Svahnström 1947). De medeltida träkyrkorna i Småland har beskrivits av Marian Ullén (Ullén 1983).

Bäst underlagsmaterial för en studie av kyrkobyggandet finns för Värend, vars kyrkor varit föremål för en studie av Anita Liepe (Liepe 1984). Här katalogiseras de medeltida lantkyrkorna i Värend med avseende på deras äldsta kända utseende. Därefter görs en relationsanalys mellan kyrkobyggnadens utformning och bygdens förutsättningar i den aktuella socknen. Resultatet visar att stenkyrkor främst förekommer i det som framstår som järnålderns centrala bygder, medan träkyrkor uppförs i områden som kännetecknas av medeltida kolonisation. Många gånger kan inflytande från världsligt frälse anas bakom utformningen av vissa stenkyrkor, men direkta belägg för ett samband mellan det äldsta kyrkobyggandet och enskilda frälsemän tycker sig Liepe inte finna, kanske främst på grund av källmaterialets brister. Begrepp som gårdskyrka eller egenkyrka anser Liepe inte vara relevanta för ett område som Värend. Kyrkorna i Dädesjö, Jät och möjligen Drev framstår som undantag. Däremot finns ett samband mellan socknar med stort inslag av frälsejord i senmedeltid och kyrkor med rik utrustning, antingen avseende byggnadsmaterial eller inredning, eller bådadera. Dessutom kan en del kyrkor, som Vederslöv och Hemmesjö antas ha stått i ett speciellt förhållande till biskopen i Växjö.

Material, metod och kronologi

Materialet är sålunda de medeltida kyrkorna inom undersökningsområdet. De småländska medeltidskyrkorna är med ett fåtal undantag relativt okända och bortsett från kyrkorna i Vä-

rend, har ingen översiktlig sammanställning av de medeltida kyrkorna i området genomförts. Det gör att det inte är alldeles lätt att skapa en översikt över materialet. Detta problem accentueras av att en stor andel av de medeltida kyrkorna revs under 1700- och 1800-talen. Som grund för den aktuella översikten ligger sålunda det material som varit tillgängligt i form av litteratur och arkivmaterial. Några egna fältstudier eller uppmätningar av kyrkor har inte gjorts om man bortser från att bevarade medeltida kyrkor besökts. Översiktens främsta syfte är att bilda underlag för en bild av hur kyrkorna och kyrkobyggandet i området sett ut.

Källmaterialet för föreliggande studie utgörs för Värends del av den katalog som Anita Liepe upprättade till sin avhandling om Värends medeltida lantkyrkobygge (Liepe 1984). Vidare finns enstaka kyrkor publicerade i volymer i serien Sveriges Kyrkor. Dessutom finns en del artiklar om enstaka kyrkor eller grupper av kyrkor. För kyrkorna i Finnveden har arkivmaterial på Sveriges Kyrkor utnyttjats. Här förvaras mer eller mindre tryckfärdiga manu-skript till beskrivningar av nästan alla Finnvedens kyrkor. Dessa upprättades på 1930-talet av Eric O Johansson på uppdrag av Sveriges Kyrkor. På grund av pengabrist kom de dock aldrig i tryck. Av manusen framgår att Johansson gått igenom befintliga räkenskaper, avbildningar och planer för de enskilda kyrkorna och sammanställt deras byggnadshistoria. Sannolikt rymmer materialet vissa felaktigheter vad gäller enskilda byggnadsdelars datering och detaljer. Däremot kan det ligga till grund för en grov översikt av kyrkornas utseende. För Njudungs del har huvudsakligen arkivmaterial i Antikvarisk Topografiska Arkivet och Jönköpings läns museum legat till grund. Kyrkorna i undersökningsområdet presenteras kort i en bilaga till avhandlingen (bil.2).

Avsikten har varit att kunna karaktärisera områdets kyrkor utifrån byggnadsmaterial, olika byggnadselement och andra företeelser. När det gäller byggnadsmaterial har förhållandet mellan förekomst av sten- respektive träkyrkor studerats, precis som förekomsten av de olika typerna av romanska kyrkor. Som anges nedan antas dessa två stenkyrkotyper ha sin huvudsakliga tillkomst före 1300. Gotiseringen har studerats genom förekomsten av senmedeltida salskyrkor av sten samt valvslagningen. Gotiseringen i Småland bör huvudsakligen dateras till 1400-talet. Förutom dessa byggnadselement analyseras förekomsten av de i sammanhanget viktiga tornen, samt annan speciell utsmyckning som stenskulptur eller kalkmålningar.

I området fanns vid medeltidens slut 164 socknar. En del socknar försvann redan under medeltiden. I Njudung omtalas Skärbäcks socken under medeltiden. Den ingår idag i Ramkvilla socken och utseendet på kyrkan i Skärbäck är okänt. I Finnveden omtalas Väcklinge socken i Västbo i ett dokument från 1501. Väcklinge ligger idag i Reftele socken och kyrkans utseende är okänd. Däremot finns kyrkan i Hallsjö kvar som ruin. Hallsjö socken i Sunnerbo slogs på 1500-talet samman med Dörarp (Härenstam 1946:208, 1947:89). I Värend var eventuellt Jäts socken under medeltiden tidvis delad i Östra och Västra Jät. Sockennamnet Östra Jät omtalas 1326 och ännu under 1400-talet. Den bevarade stenkyrkan i Jät ligger i Östra Jät. I Västra Jät finns uppgifter om att det ska ha funnits en kyrkogård. Från mitten av 1300-talet låg huvudgården Jätsholm i Västra Jät. Byn avhystes slutligen under 1600-talet (Larsson 1979-81:69ff). Möjligen var kyrkan i Västra Jät en gårdskyrka.

Antalet sockenkyrkor som ingått i analysen uppgår till 164, till detta kommer klosterkyrkan i Nydala. Av dessa totalt 165 kyrkor är 144 rivna eller kraftigt ombyggda (fig. 38). Detta gör att bara lite mer än en fjärdedel av de medeltida kyrkorna är bevarade i någorlunda oförändrat skick. Flest bevarade kyrkor finns i Njudung. Att så stor andel av kyrkorna var träkyrkor har i kombination med det kraftiga kyrkobyggandet under framför allt 1800-talet bidragit till den låga andelen bevarade medeltidskyrkor.

För att kunna strukturera kyrkomaterialet måste det skiktas kronologiskt vilket bäddar för grova generaliseringar där variationer i enskildheter riskerar att förbises. Samtidigt är det den

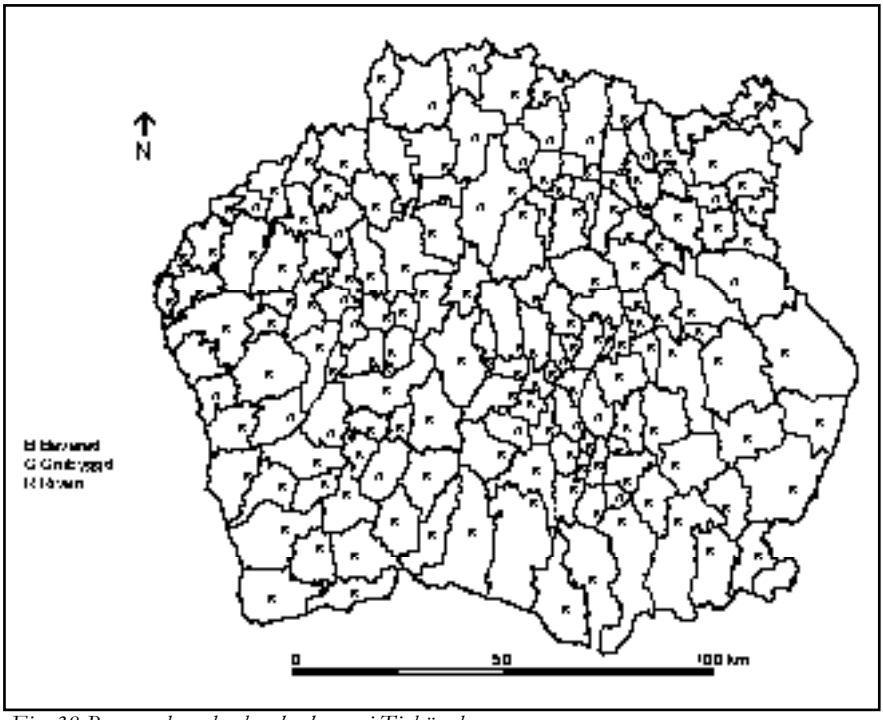

Fig. 38 Bevarandegraden hos kyrkorna i Tiohärad.

enda möjligheten om det överhuvudtaget ska gå att använda kyrkobyggnaderna för någon typ av översiktlig analys. I en översikt över medeltidskyrkorna i Åbo stift har Markus Hiekkanen granskat de olika metoder som används vid datering av kyrkobyggnader. Hans slutsatser är att de bästa metoderna är en kombination av naturvetenskapliga metoder (bortsett från ^{14}C), och skriftliga källor (Hiekkanen 1994:213ff). I det här fallet har en form av relativ datering utifrån kyrkornas typologi i kombination med befintliga dateringar, framför allt genom dendro-kronologi använts. Att använda stildateringar är som bekant behäftat med stora svårigheter. För Värends del står det till exempel klart att träkyrkor med romansk planform byggts även under 1300- och 1400-talen. I Danmark finns exempel på att stenkyrkor av romansk typ uppförts under 1400-talet, kanske som ett försök från byggherren att återknyta till den tid då byggherren kontrollerade kyrkan (Wienberg 1993:43f). Salskyrkor är däremot med största sannolikhet ett senmedeltida inslag, som generellt huvudsakligen dateras till perioden efter 1350, i Finland till 1400- och 1500-talen (Hiekkanen 1994). I Värend anses salskyrkor, både i sten och trä, ha uppförts under slutet av 1400- eller början av 1500-talet (Liepe 1984:280f). Att salskyrkorna kan ha en ovanligt sen datering i Värend understryks av en dendrokronologisk datering av salskyrkan i Aringsås i Värend vilken daterats till 1529-30 (dendrokronologisk rapport från Sveriges Kyrkor tillhandahållen av Marian Rittsel-Ullén).

När de gäller de romanska stenkyrkorna i Småland ansåg Wrangel att kyrkor med absid var äldre än kyrkor med enbart smalare rakt avslutat kor. Att så inte alltid är fallet har visats på flera håll, även i Småland. Sex romanska stenkyrkor i området är daterade med hjälp av dendrokronologi, fyra med absid, en med rakt avslutat kor men med invändig absid, samt en korkyrka utan absid. Den tidigaste dateringen kommer från ett remstycke till den nu rivna kyrkan i Vrigstad vilken verkar ha uppförts i början av 1100-talet. Därmed är det i dagsläget

den äldsta kända stenkyrkan i området. Ett mer allmänt stenkyrkobygge verkar ta fart under 1160-80-talen. Till denna period har fyra kyrkor daterats, tre absidkyrkor samt en kyrka med invändig absid (Drev 1170, Kånna kor 1174, långhus 1181, Skepperstad 1160-tal, Nävelsjö 1180-tal), medan kyrkan i Jät, vilken saknar absid, är byggd kring 1224-26 (dendrokronologiska rapportblad från Sveriges Kyrkor tillhandahållna av Marian Rittsel-Ullén). Den senare kan jämföras med dateringen av absidkyrkan i Dädesjö, vars berömda målningarna anses vara tillkomna under 1200-talets andra hälft. År 1996 utfördes en mindre undersökning vid kyrkan i Dädesjö varvid det konstaterades att begravningar skett på platsen innan stenkyrkan uppfördes. Två skelett, som låg under kyrkans grundmur ^{14}C-daterades. Även om dateringarna är relativt "oprecisa" kan någon eller båda, gravarna vara nedlagda under 1200-talets första hälft (Håkansson 1996). Sannolikt är kyrkan inte byggd förrän tidigast vid 1200-talets mitt. De äldsta mynten som påträffats i kyrkan härrör också från perioden 1300-1350 (Klackenberg 1992:269). Till detta kan läggas att absiden i kyrkan i Moheda är sekundärt tillkommen i för-hållande till koret (Åhman 1999). Exemplen visar att det inte råder något strikt kronologiskt förhållande mellan kyrkor med respektive utan absid, utan att de måste ses som en huvudsakligen samtida företeelse (jfr Wienberg 1997b).

Det mesta talar för att huvuddelen av de romanska stenkyrkorna i Småland ska dateras till tiden före 1300. Ingen av de romanska stenkyrkorna anses i litteraturen vara yngre än 1200-talets slut. Visst stöd för detta kan man få av kyrkfunna mynt från romanska stenkyrkor. I åtta romanska stenkyrkor har medeltidsmynt påträffats, i fem kyrkor med absid och tre kyrkor med rakt avslutat kor. I sex av de åtta kyrkorna är de äldsta påträffade mynten präglade före 1300 (efter katalog i Klackenberg 1992). Om man ska våga sig på en slutsats om förhållandet mellan kyrkor med och utan absid är det möjligt att de äldsta stenkyrkorna byggdes med absid, men redan tidigt under 1200-talet började kyrkor med rakslutet kor att uppföras parallellt med absidkyrkorna. I fortsättningen anses de romanska stenkyrkorna i undersökningsområdet generellt sett vara tillkomna före år 1300 och salskyrkorna efter år 1300, med största sannolikt huvudsakligen efter år 1400.

En viktig impuls för stenkyrkobyggandet anses ett par viktigare kyrkobyggen ha varit. Det gäller för Värends del domkyrkobygget i Växjö. Genom en omfattande restaurering av dom-kyrkan i Växjö 1957-58 och en därmed sammanhängande arkeologisk undersökning har domkyrkans byggnadshistoria kunnat fastställas (fig. 39). Vid den arkeologiska undersökningen påträffades en hel del medeltida mynt, det äldsta från 1000-talet, däremot hittades inga spår efter någon träkyrka. I anslutning till domkyrkan har även kulturlager ^{14}C-daterats till vikingatid (Hansson 1997b:73f). Vid domkyrkan finns även en runsten vilken påträffats inmurad i korets östgavel (Kinander 1935-61:Sm10). Detta murparti ska ha tillkommit vid 1200-talets mitt. Den äldsta stenkyrkan uppfördes sannolikt kring 1170–80-talen och var en romansk absidkyrka till vilken det fogades ett brett västtorn, sannolikt också det under 1100-talet sista del (Gustafsson & Ullén 1970). Då endast tornets nedre del och mindre murpartier återstår av den äldsta kyrkan är dess datering något oklar, men troligen bör den ha tillkommit i samband med biskopssätets inrättande eller kort därefter.

Under 1200-talet utvidgades koret vilket bör sättas i samband med införandet av domkapitel vid domkyrkorna. I Växjö omtalas ett domkapitel första gången år 1280. Inrättandet av dom-kapitel i Sverige omtalas i de påvebrev som stadfästes av den påvlige legaten Vilhelm av Sabina år 1250 och 1258. Under sent 1200-tal reparerades dessutom tornets övre del. Enligt skriftliga källor brändes kyrkan under striderna mellan Magnus Ladulås och kung Valdemar år 1276. Denna reparation utfördes till skillnad från korutvidgningen i tegel, i samma teknik

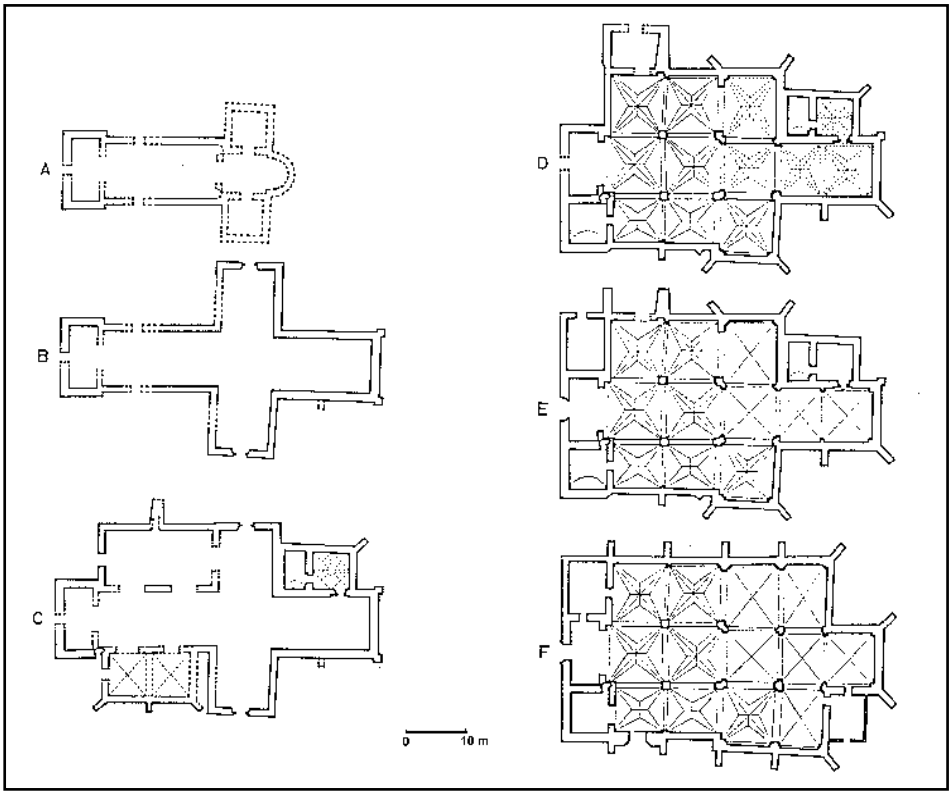

Fig. 39 Utvecklingsplaner för domkyrkan i Växjö . A 1100-tal B ca 1250 C ca 1350 D 1500 E ca 1750 F 1845. Efter Gustafsson och Ullén 1970:257.

som det samtidigt uppförda palatset i Vadstena. Senast i början av 1300-talet uppfördes en sakristia i tegel på en gråstensgrund. Sakristian fick redan från början kryssvalv av tegel. Under 1300-talets första hälft utvidgas kyrkan med sidoskepp i norr och ett kapell i söder.

Sannolikt ska utvidgningen av kyrkan kopplas till att Växjö fick stadsprivilegier år 1342. I slutet av 1400-talet och början av 1500-talet byggdes så kyrkan om till en gotisk hallkyrka samtidigt som det slogs valv i långhuset. Valvslagningen i domkyrkans långhus har utifrån stjärnvalvens utseende och en skriftlig källa daterats till 1400-talets slut och 1500-talets början. Vissa delar av domkyrkan fick dock valv redan tidigare. Tornets övre våningar fick troligen valv på 1270-talet och sakristian fick valv när den byggdes kring år 1300. Det samma gällde den södra kapellbyggnaden vilken troligen byggdes under 1300-talets första hälft. Vid utvidgningen höjdes sidoskeppens murar och ett själakor tillkom söder om tornet. Även tornet höjdes och fick nya spiror.

Domkyrkan i Växjö har tillsammans med kyrkan i Rydaholm och även klosterbygget i Nydala setts som viktiga impulsgivare för ett mer allmänt stenkyrkobyggande i området (Lindhe 1978, Liepe 1984:251). Redan tidigare förekom dock stenkyrkobyggen vilket kyrkan i Vrigstad visar. Med största sannolikhet kan denna kyrka redan tidigt kopplas till biskopen i Linköping (Ullén 1985). Att stenkyrkobyggandet blir mer allmänt under 1160-80-talen verkar tydligt utifrån de dendrokronologiska dateringar som finns. Till denna period har stenkyrkor i både

Finnveden (Kånna), Njudung (Nävelsjö, Skepperstad) och Värend (Drev) daterats.

På samma sätt verkar det troligt att salskyrkorna ska betraktas som ett senmedeltida fenomen, kanske framför allt tillhörande 1400-talets andra hälft och 1500-talets början. Domkyrkan i Växjö byggdes om till hallkyrka med början under 1400-talet andra hälft, vilket möjligen kan ha fungerat som inspiration för denna byggnadsverksamhet. Den enda salskyrka som daterats med hjälp av dendrokronologi (Aringsås), har fått en så pass sen datering som 1529-30. Dateringarna av salskyrkorna i Småland ansluter därmed kanske till de i finländska (Hiekkanen 1994). Dessa antaganden är generaliserande men i dagsläget finns inget som motsäger att de inte stämmer i grova drag.

Att datera andra element i kyrkorna som torn och valv erbjuder ytterligare problem, speciellt vad gäller tornens datering. Precis som i andra delar av landet uppfördes torn vid kyrkorna under hela medeltiden. Liepe anser att fyra av fem torn i Värend är sekundära tillbyggnader tillkomna under senmedeltiden (Liepe 1984:290ff). Vad gäller valvslagningen är 1400-talet den stora valvslagningsperioden i de svenska sockenkyrkorna. Tidigare valv förekommer främst i stads- och domkyrkor (Nilsén 1995). I Värend är valvslagningen mycket blygsam. Förutom domkyrkan i Växjö fick endast kyrkorna i Hemmesjö och Moheda valv (Liepe 1984:289). Även här har valvslagningen i domkyrkan setts som en första impuls till valvslagningen i området. Förutom i domkyrkan slogs valv redan under 1200-talet i klosterkyrkan i Nydala men i övrigt är valvslagningen en senmedeltida företeelse. Nyligen har valvslagningen i Hemmesjö på dendrokronologisk väg daterats till år 1403 (dendrokronologiskt rapportblad från Sverige Kyrkor, tillhandahållet av Marian Rittsel-Ullén), vilket gör att denna skulle vara tidigare än välvningen av domkyrkans långhus. I ett generellt perspektiv bör dock valvslagningen i området huvudsakligen betraktas som ett senmedeltida fenomen. Det samma gäller de ombyggnader som leder till att kyrkor med romansk planform får salskyrkoform.

Kyrkorna i Tiohärad

Redan tidigare nämndes att många av de medeltida kyrkorna är rivna eller kraftigt ombyggda. Av de 165 kyrkorna i studien, 163 sockenkyrkor, en domkyrka samt klosterkyrkan i Nydala, är huvuddelen rivna eller så kraftigt ombyggda att endast mindre delar med medeltida murpartier återstår. Det råder dock stora skillnader i bevarandegrad mellan de olika delarna av undersökningsområdet. I Finnveden är så mycket som 80 % (52) av kyrkorna rivna jämfört med 71 % i Värend (44), också det en mycket hög siffra. Bäst bevarade är kyrkorna i Njudung, där lite mer än hälften av medeltidskyrkorna försvunnits. Av de rivna kyrkorna är dock byggnadsmaterial och utseende kända i de flesta fall. Kunskapen om en del kyrkors äldsta utseende är dock dålig, speciellt när det gäller detaljer som förekomst av absid, valv eller torn. Den bild av kyrko-byggnaderna som presenteras nedan får ses som ett resultat av dagens kunskapsläge. Den stora andelen försvunna kyrkor gör det naturligtvis svårt att beskriva medeltidskyrkornas utseende. Redan vid en första överblick kan man dock se att kyrkorna skiljer sig betydligt åt mellan de olika landen, både vad gäller byggnadsmaterial, planformer och i vilken grad kyrkorna blev föremål för gotisering, främst i form av valvslagning. Framställningen kommer dock att kon-centreras på de indikationer på inflytande från enskilda individer som kan finnas. Först presen-teras kyrkorna vad gäller byggnadsmaterial, planformer, förekomst av torn, valv och utsmyckning varefter följer en diskussion om huruvida det finns spår efter enskilda personers inflytande på kyrkobyggandet.

Kyrkobyggnaderna i området är av tre huvudsakliga typer och antingen uppförda i sten eller trä. De romanska stenkyrkorna består av långhus med smalare kor, ibland försedd med absid. I ett fall, möjligen två förekom invändiga absider i rakt avslutade kor (Nävelsjö i Njudung

och Forsheda i Finnveden). De senmedeltida stenkyrkorna är s.k. salskyrkor. Träkyrkorna är antingen av romansk typ, med långhus och rakare kor eller av salskyrkotypen.

Absidkyrkor förekommer över hela området centralt i de gamla järnåldersbygderna (fig. 40). Speciellt tydligt är detta i Njudung där i princip alla absidkyrkor förekommer i socknar med gravfält från yngre järnålder. De koncentrerade längs Emåns vattensystem. I Finnveden finns absidkyrkor centralt i de tre häraderna. Även här finns en tydlig koncentration till områden med gravfält från yngre järnålder, även om enstaka undantag finns. Samma förhållande gäller för Värend, där absidkyrkorna dock återfinns betydligt mera spritt. De romanska korkyrkorna återfinns också till stor del i samma centrala järnåldersbygder (fig. 41). Men det finns även en hel del korkyrkor i områden som helt karaktäriseras av medeltida kolonisation. Det gäller till exempel södra delarna av Finnveden (Vrå, Torpa, Hinneryd, Traryd, Markaryd, Göteryd, Agunnaryd), och de sydöstra delarna av Värend (Långasjö, Älmeboda, Linneryd).

Hypotetiskt skulle absidkyrkor kunna vara den kyrkotyp som började byggas i området i ett första skede. Därmed uppfördes de centralt i de gamla järnåldersbygderna. Kyrkor utan absid är ett något senare inslag, varför de i större utsträckning byggs i socknar som präglas av medeltida kolonisation. Tidsskillnaden behöver dock inte vara speciellt stor och som tidigare nämnts finns det inget som talar för att absidkyrkor generellt sett skulle vara äldre än korkyrkor. Ser man de romanska stenkyrkorna som en samtida företeelse och representant för tidigt stenbyggeri, vilket är mer korrekt, finner man att de äldsta stenkyrkorna byggdes centralt i de gamla järnåldersbygderna medan socknar i medeltida kolonisationsområden och gränsområden oftast hade träkyrkor. Detta gäller speciellt för Njudung och för Finnveden, även om en hel del stenkyrkor byggdes i södra Finnvedens medeltida kolonisationsområden. Också i Värend byggdes de romanska stenkyrkorna främst i de centrala delarna men här fanns ännu långt fram i senmedeltid ett stort inslag av träkyrkor. Överhuvudtaget fick stenkyrkobyggandet ett svagt genomslag i Värend och ännu vid medeltidens slut var nästan hälften av kyrkorna i Värend träkyrkor. Även i de centrala delarna fanns då träkyrkor.

De senmedeltida salskyrkorna av sten uppfördes framför allt i Värend. Sammanlagt byggdes tjugosex kyrkor av denna typ (fig. 42). I flera fall ersatte dessa stenkyrkor sannolikt äldre träkyrkor. Endast sex fall är kända där det verkar ha varit ombyggnader av äldre stenkyrkor. Hälften av alla salskyrkor byggdes i Värend vilket kanske berodde på att det här fortfarande fanns gott om träkyrkor som behövde ersättas med en stenkyrka. De salskyrkor som byggdes i Värend låg dels i landets centrala delar, dels i den nordöstra delen. I Finnveden byggdes salskyrkor främst i de västra och centrala delarna, i Njudung i gränsbygderna mot Värend i sydöst.

Genom att studera utbredningen av olika typer av kyrkobyggnader i de olika landen och göra en uppdelning med en gräns år 1300, kan kyrkotopografin i Tiohärad rekonstrueras vid två tidpunkter. Det första skedet är kring år 1300 då kyrkorna antingen bestod av romanska stenkyrkor eller träkyrkor, det andra är vid medeltidens slut (fig. 43-45). På kartan över det äldsta skedet har alla socknar som inte hade stenkyrka försetts med symbol för träkyrka även om det i en del fall kanske inte är klart belagt att socknen existerade vid denna tidpunkt.

Tidigast och kraftigast genomslagskraft fick stenkyrkobyggandet i *Njudung*, där 21 av 37 socknar (57 %), var försedda med stenkyrka kring år 1300. Till detta kommer klosterkyrkan i Nydala. Nästan två tredjedelar av stenkyrkorna utgjordes av absidkyrkor (14 av 22). En av dessa kyrkor, Nävelsjö, hade en invändig absid men rakt avslutat kor. Huvuddelen av stenkyrko-byggandet i Njudung var genomfört redan kring år 1300. Under perioden därefter byggdes bara fem salskyrkor av sten (Bäckseda, Korsberga, Lemnhult, Malmbäck, Ödestugu). Träkyrkor förekom främst i Njudungs gränssocknar, speciellt mot söder och öster. Utformningen av kyrkorna i Björkö, Kråkshult, Ramkvilla och Skärbäck är oklart. Så mycket är klart att de tre förstnämnda var byggda i sten, medan utseendet i övrigt är oklart. Vid medeltidens slut fanns sannolikt 14

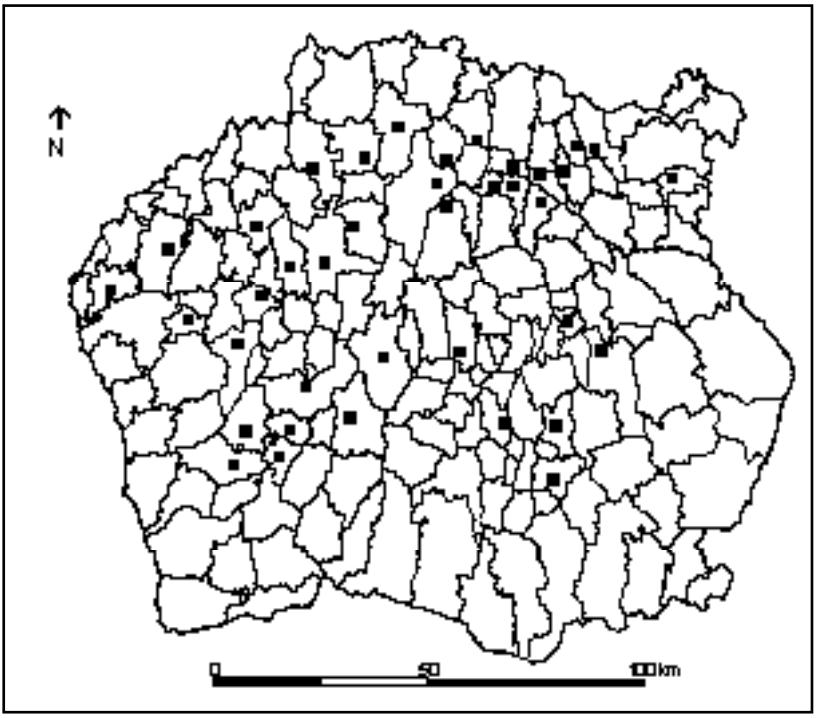

Fig. 40 Romanska stenkyrkor med absid i Tiohärad.

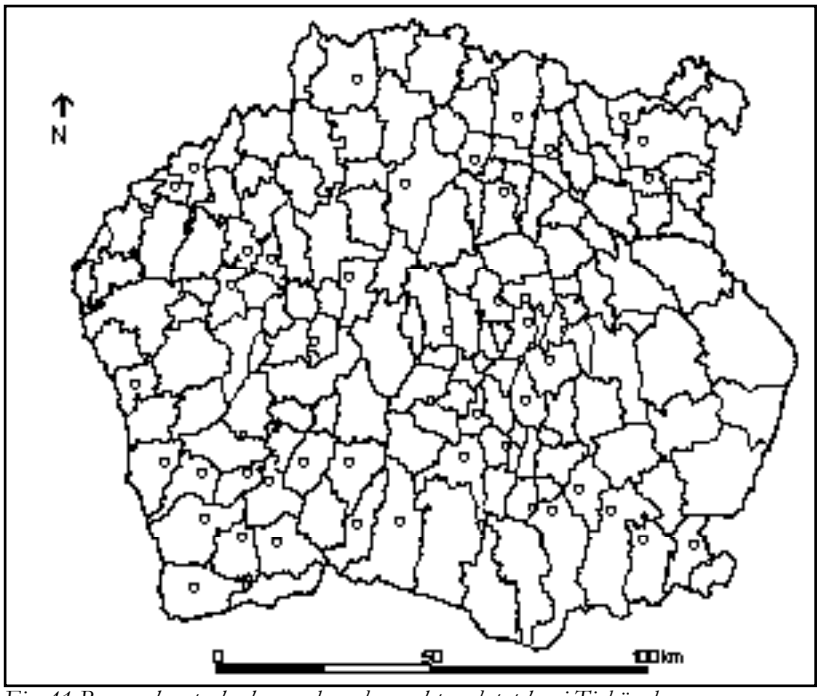

Fig. 41 Romanska stenkyrkor med smalare rakt avslutat kor i Tiohärad.

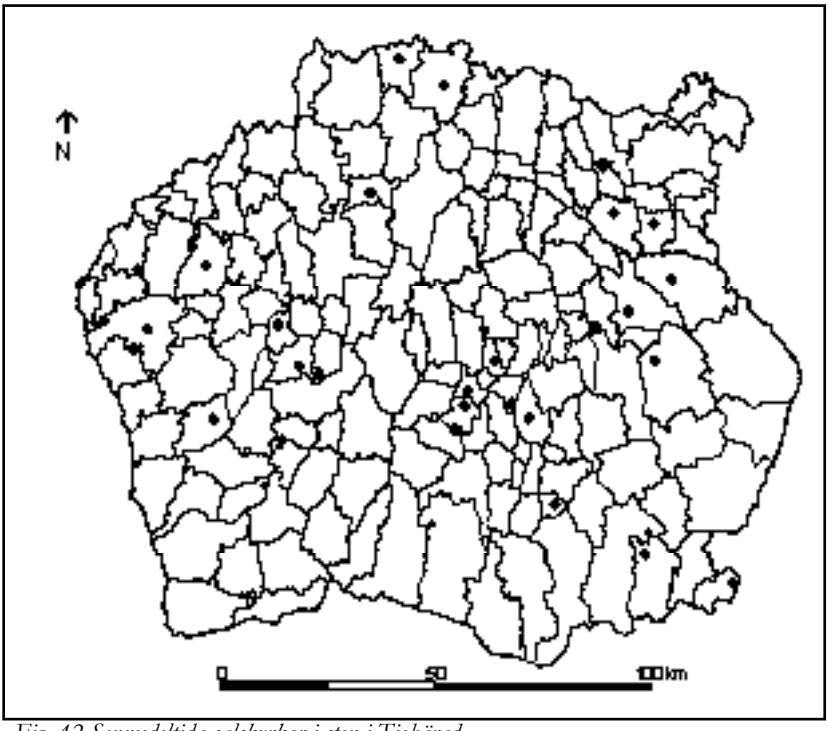

Fig. 42 Senmedeltida salskyrkor i sten i Tiohärad.

absidkyrkor, 8 kyrkor med rakslutet kor, 5 salskyrkor, alla av sten och 7 träkyrkor i Njudung. Över 80 % av socknarna i Njudung hade såldes en stenkyrka vid medeltidens slut.

Även i *Finnveden* fick stenkyrkobyggandet relativt stort genomslag redan i tidig medeltid. Lite mer än hälften av alla socknar i Finnveden hade romanska stenkyrkor år 1300 (37 av 65). Av stenkyrkorna var 18 försedda med absid och 19 hade rakslutet kor. I Finnveden förekom som tidigare nämnts flera stenkyrkor i det som ansetts vara den medeltida kolonisationsbygden i söder. Träkyrkor förekom fram till 1300 framför allt i nordvästra delen av Finnveden, på gränsen mot Västergötland. Under senmedeltid byggdes salskyrkor av sten i åtta socknar. I minst ett av dessa fall rörde det sig om en ombyggnad av en romansk stenkyrka. Precis som i Njudung verkar stenkyrkobyggandet vara av relativt liten omfattning under senmedeltid. Vid medeltidens slut fanns 17 absidkyrkor, 20 kyrkor med rakslutet kor, 8 salskyrkor, alla av sten, samt 19 träkyrkor i Finnveden. I Finnveden hade alltså mer än två tredjedelar av socknarna byggt stenkyrka vid medeltiden slut.

Värend hade genom hela medeltiden ett stort inslag av träkyrkor. Till skillnad från Finnveden och Njudung skedde dock här ett relativt omfattande stenkyrkobyggande även under sen-medeltid. År 1300 fanns stenkyrkor i ungefär en tredjedel av alla socknar (23 av 62). Av de 23 stenkyrkorna hade 6 absid och 17 rakslutet kor (absidkoret i domkyrkan i Växjö byggdes om till ett rakt avslutat kor under 1200-talet). Dessa stenkyrkor byggdes dels centralt i den gamla järnåldersbygden, dels i ett par gränssocknar i sydöstra, sydvästra och nordvästra Värend. Östra Värend var helt dominerat av träkyrkor. Den lilla andelen kyrkor med absid kan möjligen antyda att stenkyrkobyggandet i Värend på allvar börjar lite senare än i Njudung och i Finnveden. Under senmedeltid är stenkyrkobyggandet fortsatt relativt omfattande. Elva träkyrkor

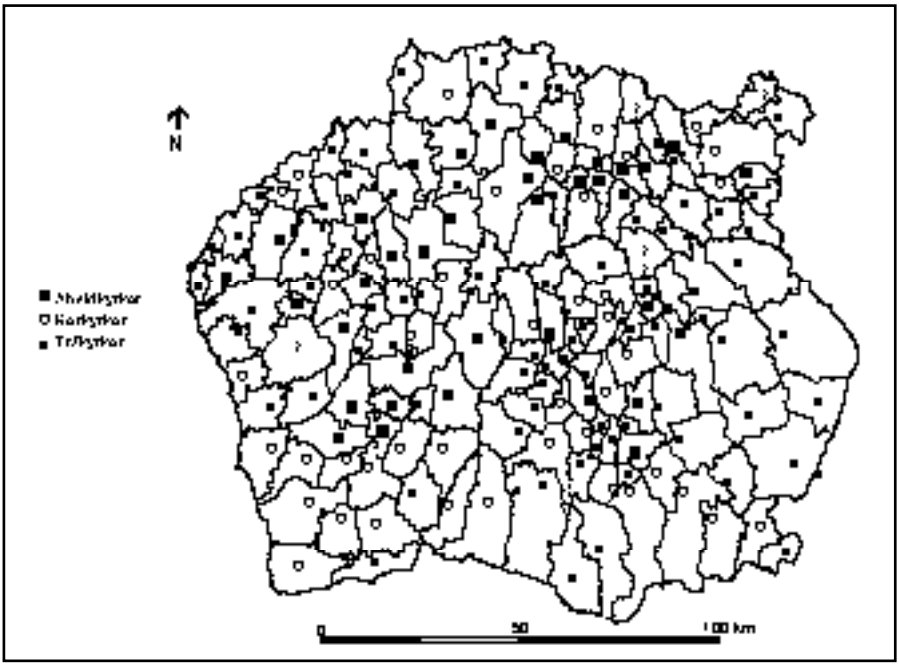

Fig. 43 Tiohärads kyrkotopografi kring år 1300.

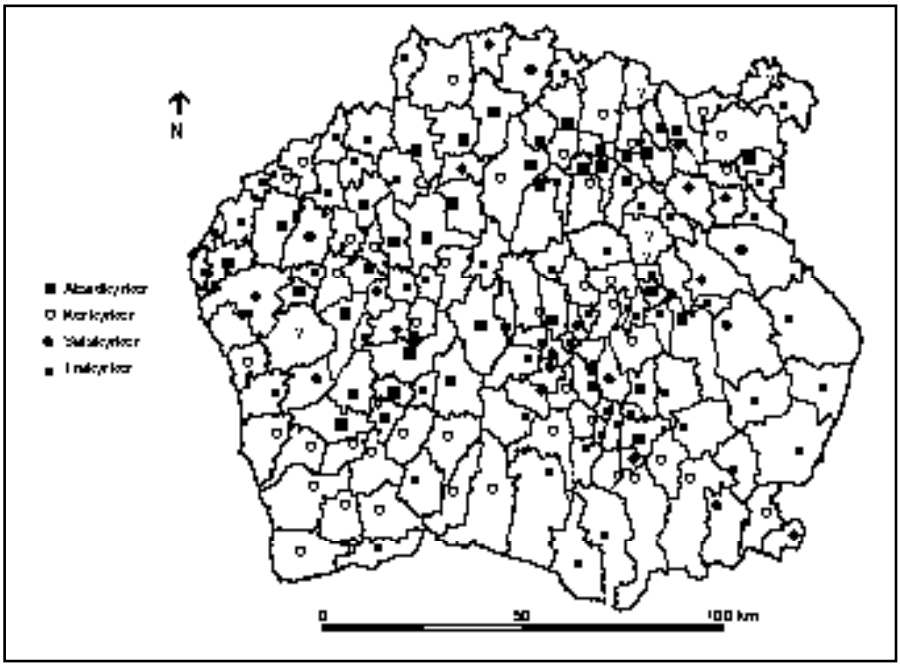

Fig. 44 Tiohärads kyrkotopografi vid medeltidens slut.

Kyrkotopografin kring 1300

	Absid-kyrkor	Kyrkor med rakslutet kor	Trä-kyrkor	Okänt antecedent	Totalt antal kyrkor
Värend	6 (10%)	17 (27%)	39 (63%)	-	62 (100 %)
Finnveden	18 (28%)	19 (29%)	27 (42%)	1 (2%)	65 (101%)
Njudung	14 (37%)	8 (21%)	12 (32%)	4 (11%)	38 (101 %)
Summa	38 (23%)	44 (27%)	78 (47%)	5 (3%)	165 (100%)

Kyrkotopografin vid medeltidens slut

	Absid-kyrkor	Kyrkor med rakslutet kor	Sal-kyrkor	Trä-kyrkor	Okänt antecedent	Totalt antal kyrkor
Värend	6 (10%)	15 (24%)	13 (21%)	28 (45%)	-	62 (100%)
Finnveden	17 (26%)	20 (31%)	8 (12%)	19 (29%)	1 (2%)	65 (100%)
Njudung	14 (37%)	8 (21%)	5 (13%)	7 (18%)	4 (11%)	38 (100%)
Summa	37 (22%)	43 (26%)	26 (16%)	54 (33%)	5 (3%)	165 (100%)

Fig. 45 Kyrkotopografin i Tiohärad kring år 1300 och vid medeltidens slut i tabellform.

ersattes av salskyrkor av sten och två romanska kyrkor byggdes om till salskyrkor (domkyrkan i Växjö, Älmeboda). Salskyrkorna byggdes främst i centrala och nordöstra Värend. Vid medeltidens slut fanns 6 absidkyrkor, 15 kyrkor med rakslutet kor, 13 salskyrkor, alla av sten och 28 träkyrkor i Värend. Lite mer än hälften av alla socknar hade då fått en stenkyrka.

Vissa tydliga skillnader i kyrkobyggnadernas utformning framträder mellan de tre landen redan när man studerar kyrkotyper och byggnadsmaterial. Stenkyrkobyggandet var tidigt och allmänt i Njudung där över hälften av alla socknar fått stenkyrka redan omkring 1300. De flesta kyrkorna byggdes här med absid. Rikedomen på absidkyrkor motsvaras i princip av rikedomen på runstenar. I Njudung förekommer runstenar i femton socknar, av dessa har alla romanska stenkyrkor, tolv kyrkor med absid och tre kyrkor med rakslutet kor. I flera fall har runstenar påträffats inmurade i kyrkor (ex Myresjö, Vetlanda). I inget fall påträffas runstenar i en socken som inte har en romansk stenkyrka. Däremot finns romanska stenkyrkor i socknar som saknar runstenar. I Njudung framskymtar bilden av ett intensivt stenkyrkobyggande över hela den etablerade bygden.

I Finnveden byggdes ett stort antal romanska stenkyrkor, främst i de centrala bygderna längs Lagan och i det centrala Västbo. Över hälften av alla socknar hade stenkyrka kring 1300. Till skillnad från Njudung var fördelningen mellan kyrkor med och utan absid jämn. Även i Finnveden kan ett starkt samband mellan romanska stenkyrkor och runstenar påvisas. Av de sexton socknar där det finns runstenar har femton romanska stenkyrkor, sex absidkyrkor och nio kyrkor med rakslutet kor. Till skillnad från Njudung var dock inslaget av träkyrkor större i Finnveden. Nästan en tredjedel av socknarna hade fortfarande träkyrkor vid medeltidens slut. Precis som i Njudung skedde mycket lite nybyggnation av stenkyrkor under senmedeltid.

I Värend byggdes romanska stenkyrkor i betydligt mindre omfattning. Endast en tredjedel

av socknarna hade fått stenkyrka år 1300. Även i de centrala delarna av Värend, i socknar dominerade av frälse, fanns ännu vid medeltidens slut träkyrkor. Här finns inte heller samma samband mellan romanska stenkyrkor och runstenar som i Njudung och Finnveden. I Värend finns runstenar i tretton socknar. I dessa fanns det romanska stenkyrkor i sex och träkyrkor i sju år 1300. Av stenkyrkorna hade två absid och fyra rakslutet kor. Det speciella med Värend är den stora andelen träkyrkor. Vid medeltidens slut var stenkyrkorna i knapp majoritet, tack var en omfattande byggnation av salskyrkor. Varför träkyrkornas andel förblev så stor i Värend är en intressant fråga. De ekonomiska förutsättningarna kan knappast ha skilt sig åt i någon större utsträckning mellan de olika landen. Förekomsten av olika typer av kyrkor kring 1300 och vid medeltidens slut, kan sammanfattas i vidstående tabeller.

Vad som är slående är i hur liten grad större ombyggnader verkar ha skett med kyrkorna. Både i Njudung och Finnveden och även i Värend, verkar det vara ovanligt att romanska stenkyrkor i någon större utsträckning byggdes om till salskyrkor. Endast i ett fåtal fall kan ombyggnader av romanska stenkyrkor till senmedeltida salskyrkor beläggas. Detta kan möjligen bero på att så stor del av kyrkorna är rivna eller dåligt undersökta, men det normala verkar ha varit att om man byggde stenkyrka i tidig medeltid fick den stå oförändrad under hela medeltiden. De enda större förändringarna var en eventuell valvslagning. I Värend skedde en relativt omfattande stenkyrkobyggnation under senmedeltid då träkyrkor ersattes av salskyrkor. Varför byggnadsverksamheten var större i Värend än i övriga delar av undersökningsområdet under senmedeltid är svårt att svara på. En förklaring skulle kunna vara att det i Värend ännu i senmedeltid fanns relativt välbärgade socknar som kunde prestera ett stenkyrkobygge medan de socknar som hade möjlighet att bygga stenkyrka i Njudung och Finnveden redan gjort det tidigare.

Sten eller trä

En väsentlig fråga att fundera på när det gäller kyrkorna i Småland är valet av byggnadsmaterial. Trä var det inhemska och traditionella byggnadsmaterialet, det som allmogen var van att bearbeta och använda medan stenen representerade något nytt och främmande. För att kunna bygga med sten krävdes speciell kunskap vilken inte fanns i bondesamhället. Kristnandet innebar att Skandinavien inlemmades i det kristna Europa och kyrkobyggnaderna, framför allt de i sten, blev en konkret manifestation av denna europeiska tillhörighet. Konsten att bygga i sten impor-terades från kontinenten och nådde Skandinavien i mitten av 1000-talet. De första stenkyrkorna var direkt knutna till biskopar och kungar vilket bidrog till att ge stenbyggnaden i sig hög status.

De första kyrkorna i Småland var precis som på andra håll uppförda av trä. Ett tiotal stavkyrkor är belagda i landskapet. Stavkyrkobyggandet var sannolikt koncentrerat till 1100-talet och 1200-talets början, medan knuttimrade timmerkyrkor började uppföras och snabbt kom att dominera från början av 1200-talet. Kyrkan i Granhult framstår här som det äldsta exemplet, dendrokronologiskt daterad till år 1217 (Ullén 1983:229).

I sin studie av kyrkorna i Värend ser Anita Liepe på goda grunder stenkyrkor som mer exklusiva än de traditionellt byggda träkyrkorna (Liepe 1984). Överhuvudtaget är sten-byggnader, bortsett från kyrkorna i det närmaste okända i Smålands inland under medeltiden. Stenbyggnadernas exklusivitet står sannolikt att finna i att det krävdes utbildad, kanske utländsk arbetskraft samt att vissa råvaror, som kalk till kalkbruket inte fanns tillgängligt lokalt. Bristen på kunniga hantverkare i området visas av att när domkyrkan i Växjö skulle repareras efter att ha bränts av danskarna 1570, fick byggmästare och hantverkare tillkallas från Vä (Gustafsson

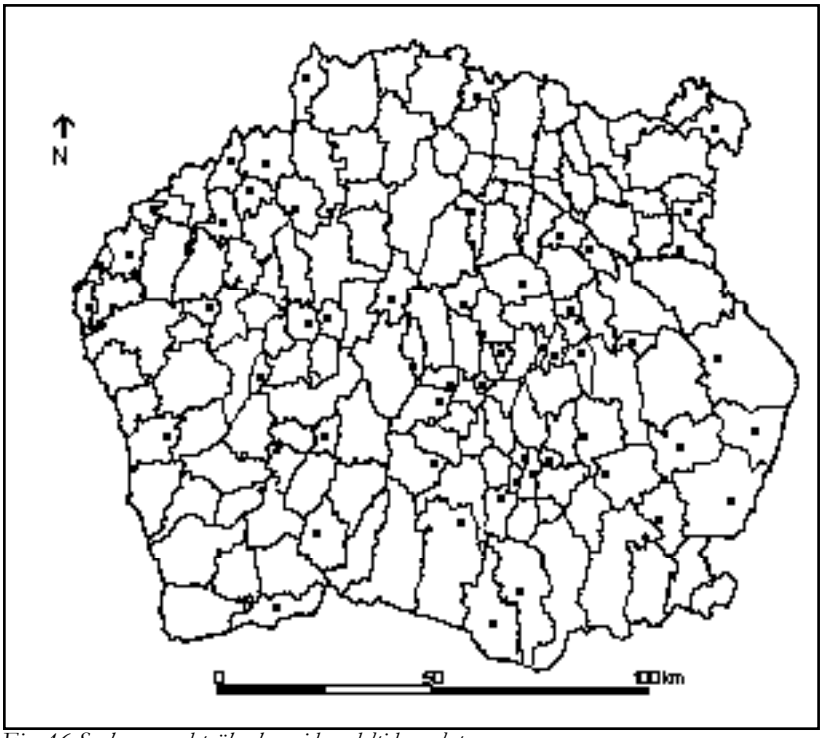

Fig. 46 Socknar med träkyrkor vid medeltidens slut.

& Ullén 1970:107).

Frågan om trä- eller stenkyrkor är inte så enkel som den verkar vid första påseendet eftersom det finns en massa mellanformer där både sten och trä använts som byggnadsmaterial. I östra delen av Värend och Njudung finns exempelvis ett par träkyrkor (Sjösås, Åseda, Älghult, Näshult, Stenberga) till vilka sakristior av sten var fogade. Enligt en beskrivning från 1760-talet bestod kyrkan i Femsjö i Finnveden både av sten och trä, där koret och långhusets södra vägg var av sten och resten av långhuset i trä. I Stenbrohult i Värend hade kyrkan kor och sakristia i sten medan långhuset var byggt i trä. Exemplen visar att mellanformer mellan rena trä- respektive stenkyrkor var vanliga och liknande har påvisats på flera håll i landet.

I en studie av kyrkorna i Kalmar län diskuterar Jes Wienberg förhållandet mellan trä- och stenkyrkor (Wienberg 1999). Resultatet visar att stenkyrkor förekommer i små socknar i de centrala delarna av Möres slättbygd, i Tjust och på Öland, områden som kännetecknas av bosättning redan under järnåldern. Precis som i Tiohärad kännetecknas skogs- och gränsbygderna inåt land av träkyrkor. Utbredningen av runstenar, stavkyrkor och tidiga stenkyrkor överensstämmer väl. Socknar där det finns runstenar har även en romansk stenkyrka. Däremot har socknar med romanska stenkyrkor inte alltid runstenar. Samma förhållande gäller i princip i Tiohärad, med undantag för Värend. Av de socknar där det finns runstenar finns romanska kyrkor i trettio och träkyrkor i sex. I ytterligare sex socknar finns salskyrkor av sten. I dessa fall bör man räkna med att de i flera fall, speciellt i Värend, ersatte träkyrkor i slutet av medeltiden. Störst överensstämmelse mellan runstenar och romanska kyrkor finns i Njudung, där den är fullständig. I Värend finns kombinationen runsten/träkyrka i fem fall, i Finnveden i ett fall.

I Kalmar län anser Wienberg att de första stavkyrkorna byggdes av jordägande aristo-

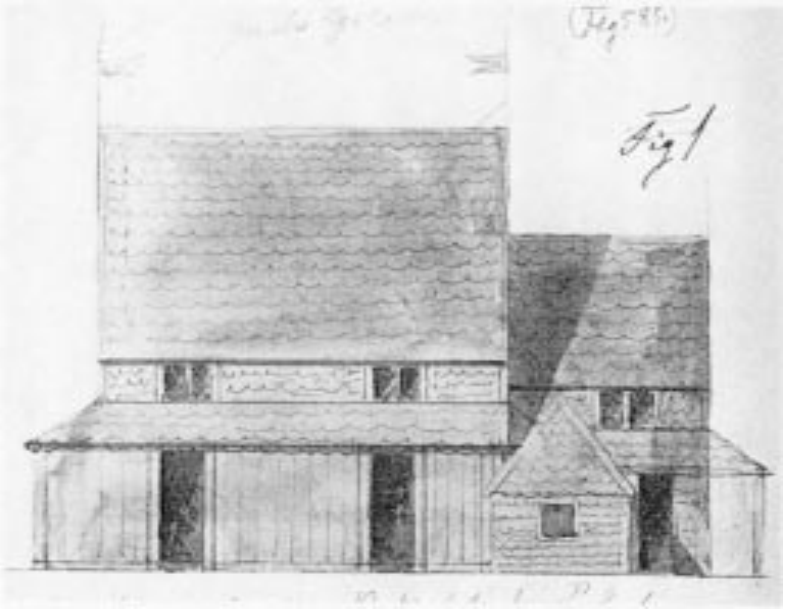

Fig. 47 Kyrkan i Pjätteryd som revs 1836 var en av fyra träkyrkor i Finnveden som omgavs av sk. "omgång" av stående ekplankor. Vilken funktion omgången hade är oklart. Efter Ullén 1983:87.

krater och storbönder i centrala jordbruksbygder medan dessa personers arvingar var de som byggde de första romanska stenkyrkorna. Senare stenkyrkor byggdes sannolikt av både bönder och aristokrater, allt beroende på vem som ägde jord i socknen. Eftersom frälset var talrikt i Småland, är det sannolikt att det var denna grupp som tog initiativ till ett fortsatt stenbyggande, medan bönderna byggde träkyrkor. Orsaken till att träkyrkorna ersattes med stenkyrkor står antagligen att finna i en kombination av religiösa och politiska maktmanifestationer (Wienberg 1999).

Även i Tiohärad kan sannolikt det tidiga kyrkobygget kopplas samman med en jordägande aristokrati. Samma grupp av människor, eller rättare sagt deras förfäder, reste tidigare runstenar. Vad gäller stenkyrkobyggandet är det troligt att detta i många fall också bör kopplas till denna grupp, vilket bland annat visas av sambandet mellan runstenar och tidiga stenkyrkor. Men samtidigt finns exempel på att frälset "nöjt sig" med en träkyrka. Eftersom det småländska frälset var så talrikt finns frälsets huvudgårdar och jordägande också i socknar som aldrig fick stenkyrka. Dessutom är det så att rent byggnadstekniskt var även ett träkyrkobygge ett betydligt mer komplicerat bygge än uppförandet av allmogens "vanliga" byggnader. Träkyrkobyggande ställde höga krav på byggnadsteknisk kompetens. Specialiserad kunskap var således inte bara något som ska förknippas med stenkyrkobyggande. Även träkyrkor har krävt en byggmästares närvaro, en närvaro som måste bekostats av någon. Man kan därför inte enbart utifrån byggnadsmaterialet se träkyrkor som enkla "allmogebyggen" (jfr Sjömar 1988:45). Exempelvis framstår de fyra träkyrkor i Finnveden, Burseryd, Kållerstad, Pjätteryd och Sandvik vilka var försedda med en "omgång" runt kyrkan liknande de som återfinns på norska stavkyrkor, som komplicerade byggnadsverk (Ullén 1983:232f).

Det går därför inte att med automatik hävda att ett frälseinslag i socknen nödvändigtvis måste ha inneburit att man lät uppföra en stenkyrka. Ett exempel är riddaren och riksrådet Folke Karlsson (Lejonbalk), som den 25 april 1282 skrev sitt testamente på sin huvudgård

Lagmansryd i Stockaryd socken i Njudung (DS 742). Bland alla förordningar i testamentet nämns hans gårdskyrka, vilken testamenterades till sockenkyrkan i Stockaryd. Testamentet är intressant av två skäl. För det första nämns uttryckligen förekomsten av en gårdskyrka vilket visar att denna företeelse inte var okänd i Småland under medeltiden. För det andra visar testamenterandet av gårdskyrkan till sockenkyrkan, vilken hela medeltiden igenom var en träkyrka, att gårdskyrkor kunde inkorporeras under en sockenkyrka. Träkyrkan i Stockaryd visar också att frälset inte nödvändigtvis behövde engagera sig i sockenkyrkans byggnation i så måtto att denna blev en stenkyrka. Trots att Folke Karlsson var riksråd och även lagman i Tiohärad år 1273 fanns det inget i utformningen av kyrkan i Stockaryd när det gäller valet av byggnadsmaterial som skvallrar om att en sådan storman var bosatt i socknen.

Ytterligare ett liknande exempel där en träkyrka kan ha varit uppförd som gårdskyrka är träkyrkan i Edshult som ligger strax norr om Tiohärad, i Södra Vedbo härad. Kyrkan revs under 1800-talet men dess utseende är rekonstruerat av Mandelgren. Kyrkan var uppförd av liggtimmer och hade ett långhus som var indelat i tre skepp, vart och ett försett med kryssvalv av trä. Koret var smalare och försett med ett tunnvalv och avslutades i öster av en flersidig ”absid”. Kyrkan i Edshult är den enda träkyrkan i Småland som var försett med en absid i trä. Att bygga en absid i trä måste sägas vara byggnadstekniskt komplicerat. Hela kyrkan ska ha varit täckt av äldre målningar vilka daterats till 1300-talets början. Kyrkans speciella utformning tyder på att den varit uppförd som gårdskyrka. I anslutning till kyrkan finns en borgkulle och platsen för huvudgården Edshult. Borgen uppfördes troligen under 1300-talet och gården Edshult är omnämnd första gången i slutet av 1300-talet (Ullén 1983:135ff, Nisbeth 1985:92f, Stibéus 1997). Edshult är ett tydlig exempel på att aristokratin mycket väl kunde låta en träkyrka fungera som gårdskyrka till och med vid en borg. Exemplen Stockaryd och Edshult visar att även om frälset sannolikt låg bakom stenkyrkobyggandet, så behöver frånvaron av stenkyrka i sig inte innebära frånvaro av ett lokalt frälse. På samma sätt kan inte enbart före-komsten av en stenkyrka tas som bevis för att kyrkan är uppförd av aristokratin. I enstaka fall kan säkert också stenkyrkor ha uppförts av ett bondekollektiv. Det kan till exempel gälla några av stenkyrkorna i södra delen av Finnveden (Markaryd, Torpa), där medeltida huvudgårdar inte är kända. I detta område var andelen frälsejord med småländska mått låg och översteg inte 25 % (Larsson 1999:140).

Torn

Kyrkor med torn är relativt ovanliga inom undersökningsområdet. Ett tjugotal kyrkor fick torn under medeltiden och vid tre kyrkor i Värend har spår efter projekterade torn påträffats (fig. 48). Om man inkluderar de projekterade tornen var torn vanligast i Värend och Finnveden med åtta kyrkor med torn i vardera landet, följt av sex kyrkor med torn i Njudung. Det finns i flera fall en hel del källkritiska problem med kunskapen om medeltida torn i undersökningsområdet. Ytterligare en del torn kan ha funnits och en del är endast kända som avbildningar. Exempelvis avbildas kyrkan i Skatelöv med ett torn på en karta från 1660-talet. Om detta var ett verkligt torn är oklart. (I detta sammanhang räknas den som tornlös.) I andra fall är det oklart om tornet var byggt av sten eller trä. Trätorn är kända vid flera kyrkor från senare perioder. Om de inte är klart belagda som medeltida har de dock inte heller ansetts vara det och de ingår därför inte i studien. Av de tjugotvå troliga medeltida tornen är endast sju bevarade. Ett par är kända via äldre avbildningar och beskrivningar, en del är kända som ruin eller via arkeologiska undersökningar. Detta gör det svårt att säkert datera tornen eller avgöra om de är sekundära eller ej. I ett fall, tornet i Malmbäck, är det oklart huruvida det var byggt av sten eller trä. Totalt sett är dock medeltida torn ovanliga. Endast en kyrka av åtta inom området fick

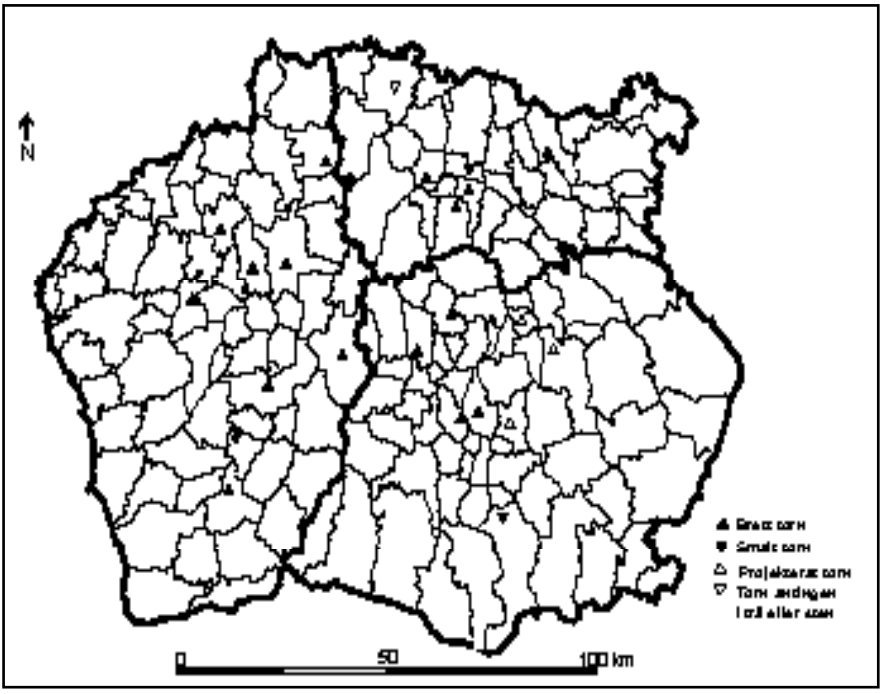

Fig. 48 Kyrkor med torn i Tiohärad.

torn under medeltiden (13 %). Det gör att andelen tornkyrkor proportionellt sett är mindre än andelen kyrkor som fick någon form av utsmyckning (se nedan).

Precis som gäller för övrig utsmyckning i kyrkorna, kan även torn främst knytas till kyrkor med absid. Detta är något som verkar vara generellt och som också konstaterats för exempelvis Skåneland (Jacobsen 1993). Av de tornförsedda kyrkorna och kyrkorna där torn projekterats är sexton absidkyrkor, fem är kyrkor med rakslutet kor och en är en salskyrka. Det betyder att långt mer än en tredjedel av alla absidkyrkor fick eller var avsett att få torn. Detta kan jämföras med att bara ungefär en tiondel av kyrkorna med rakslutet kor och en enda av salskyrkorna var tänkta att få eller fick torn. Tornkyrkorna förekommer främst inom de centrala delarna av landen och vid flera kyrkor som kan knytas antingen till biskopen i Växjö (Växjö, Hemmesjö) eller biskopen i Linköping (Berga, Rydaholm, Värnamo, Vetlanda).

Tornens datering är problematisk eftersom torn byggdes under hela medeltiden. Medan de tidigmedeltida tornen ofta kopplas till enskilda individers initiativ har de senmedeltida tornen getts olika förklaringar, alltifrån klocktorn, förvaringstorn och befästningstorn. Av tornen i Värend anser Liepe att de flesta är sekundära och uppförda under senmedeltid. I de flesta fallen anser Liepe att tornen i Värend varit avsedda att fungera i försvarssammanhang bl. a. eftersom de kyrkor som fick torn var strategiskt belägna i olika delar av Värend (Liepe 1984:276ff). Denna tolkning verkar dock inte särskilt övertygande. Diskussionen om kyrktorn som försvarstorn är gammal men många gånger verkar deras försvarsfunktioner kraftigt ha överbetonats. Ur militär synvinkel kan s. k. ”försvarskyrkor” inte ha haft någon som helst betydelse. I undersökningsområdet finns exempel på torn som uppförts både under tidig- och senmedeltid. Exempel på tidigmedeltida torn finns i Finnveden i Berga, Rydaholm, och centraltornet i Hamneda, i Värend i Växjö. Sekundära torn är belagda i Berg och Bergunda, samt Vetlanda och Norra Ljunga. Av de senare är tornen i Vetlanda och Norra Ljunga troli-

gen romanska medan tornet i Bergunda, framför allt utifrån ett primärt stjärnvalv i tornet, är daterat till 1400-talets senare del.

Breda västtorn, d.v.s. torn med samma bredd som långhuset verkar ha varit det vanligaste. Huruvida de varit av den skånska, smala typen eller kvadratiska går inte alltid att avgöra. Breda västtorn fanns i Finnveden i Berga, Kulltorp, Kärda, Rydaholm, Tofteryd, Värnamo och Ås, i Njudung i Hultsjö, Norra Ljunga, Skepperstad och Vetlanda och i Värend i Berg, Bergunda, Moheda och Växjö. Torn som var smalare än långhuset fanns i Njudung Vallsjö, samt i Värend i Väckelsång.

Det finns även exempel på att en del kyrkor hade torn av trä. Huruvida dessa fanns redan under medeltid är oklart, men inte otänkbart. Kanske fick de kyrkor där torn projekterats tornbyggnader i trä, vilka inte lämnat några tydliga spår i form av grundmurar efter sig. Kyrkan i Drev hade trätorn i senare tid. Samma förhållande gäller kyrkan i Fröderyd. Träkyrkan i Vireda, i norra delen av Småland, är på dendrokronologisk väg daterad till år 1344 och har ett torn som är samtida med kyrkobyggnaden i övrigt (Ullén 1983:241). Frågan om medeltida trätorn vid kyrkor är förbisedd av forskningen, men kan vara värt ett närmare studium (jfr Lovén 1997). Vid den förundersökning som gjordes vid kyrkan i Dädesjö år 1996 grävdes ett mindre schakt vid kyrkans sydvästra hörn, dock utan att några spår efter en grundmur till ett eventuellt torn påträffades. Schaktet var dock litet (Håkansson 1996). I västgaveln finns spår efter en antagen empor, vilket gjort att man har antagit att ett västtorn varit projekterat (Liepe 1984:203ff). Möjligen har detta torn ursprungligen varit av trä.

Frågan är då om dessa torn, eller en del av dem, precis som de skånska kan ses som uttryck för enskilda individers önskan att manifestera sin egen position, såväl som ”Kyrkans” i samhället. För att kunna besvara denna fråga borde materialet egentligen undersökas bättre, framför allt vad gäller tornens datering och kronologiska förhållande till andra delar av kyrkobyggnaden. Samtidigt visar en grov överblick att de flesta tornen går att knyta till en världslig eller andlig makt, snarare än till ett kollektiv av bönder.

De äldsta tornen i området, troligen tornen i Rydaholm och Växjö, kan knytas till biskoparna i Linköping respektive Växjö. Lindhe som studerat kyrkan i Rydaholm, anser att kyrkan är uppförd av en storman eller av kungamakten som på 1170-talet donerade kyrkan och gården Lökaryd till biskopen i Linköping. Kyrkan i Rydaholm revs på 1790-talet men tornet som är uppfört av granitkvadrar är bevarat (fig. 49). Sannolikt uppfördes hela kyrkan i granitkvader, kanske på 1130-talet, som en absidkyrka, medan tornet byggdes något senare, under 1140-50-tal. I samband med att biskopen övertog kyrkan förlängdes koret åt öster (Lindhe 1978). Mycket är dock oklart om kyrkans tillkomst och datering. Den första som uppträder som ägare av gods i Rydaholm är biskopen i Linköping, varför det kanske var denne som stod bakom kyrkobygget. Ragnar Blomkvist har pekat på de dansk-skånska parallellerna när det gäller kyrkobygget i Rydaholm, bl. a. vad gäller utformningen av stenskulpturen. Han ser vidare domkyrkan i Växjö som en något yngre parallell till kyrkan i Rydaholm. Den förra daterar han till 1170-talet, medan kyrkan i Rydaholm bör ha uppförts på 1150-60-talen (Blomkvist 1929:128ff). Evald Gustafsson som studerat domkyrkan i Växjö tycker sig visserligen se klara likheter mellan tornen i Rydaholm och Växjö, men det senare hade en större bredd-verkan. Han daterar båda tornen till slutet av 1100-talet. Överhuvudtaget anser Gustavsson att kyrkan i Växjö inte kan ses som en enkel kopia av Rydaholmskyrkan (Gustafsson & Ullén 1970:68ff).

Det är fullt möjligt att, vilket tidigare hävdats, se stenkyrkobyggena i Rydaholm och Växjö som några av de äldsta i området. Att dessa kyrkobyggen kopplas till biskoparna, som tidigt manifesterar kyrkans och sitt ämbetes betydelse med att bygga torn verkar troligt. Tornet i Växjö var sekundärt i förhållande till långhuset och dess uppförande kan kanske kopplas till biskopsdömets instiftande. Växjöbiskopen kan möjligen även ha legat bakom det planerade

Fig. 49 Det romanska tornet uppfört av granitkvadrar är det enda som återstår av den medeltida kyrkan i Rydaholm. Kyrkan revs på 1790-talet. Foto förf.

tornet i Hemmesjö.

Biskopen i Linköping kan knytas till flera tornbyggen, både i Finnveden och Njudung, i samtliga fall vid absidkyrkor. I Finnveden gäller det tornen i Berga och Värnamo, i Njudung tornet i Vetlanda, socknar där biskopen redan i slutet av 1100-talet och början av 1200-talet hade gods och huvudgårdar (Schück 1959:283). För Berga fick för övrigt biskop Henrik 1279 kungens tillstånd att anlägga en stad, ett av få exempel på ett feodalt stadsgrundande i det medeltida Sverige, men någon stadsbildning kom aldrig till stånd (Klackenberg 1986). År 1178 hade biskopen en huvudgård i den närbelägna byn Guddarp. Möjligen kan Linköpingsbiskopen även knytas till tornet i Malmbäck i Njudung. I ett par 1300-talskällor omtalas godset ”Widesrydh”, senare ”Visseryd”, vilket Schück identifierar med gården Viresjö, som idag ligger ett par kilometer norr om Malmbäcks kyrka (Schück 1959:283). Den medeltida kyrkan i Malmbäck, som brann 1817, var uppförd av sten med rakslutet kor och möjligen också ett torn, vilket dock kan ha varit av trä (Lindstam 1943:41ff).

Möjligen kan kungamakten anas bakom två tornbyggen, nämligen de i Hamneda och Vallsjö. Traditionellt sett har centraltornskyrkan i Hamneda kopplats samman med andra kyrkor av denna typ bakom vilka man velat se den tidiga kungamakten. Dessa kyrkor ska ha fungerat som symboler för kungamakten. Kyrkan i Hamneda, som dessvärre sprängdes 1893, var därmed den svenska kungamaktens utpost i sydväst (Byhmer 1937, Tuulse 1955:77f). Förutom att kyrkan i Hamneda var försedd med centraltorn mellan koret och långhuset, bestod

kyrkans murar av väl tuktad gråsten. Att döma av de murpartier som är bevarade som ruin var stenbehandlingen på kyrkan i Hamneda betydligt bättre och mer utvecklad än vad som är vanligt på de småländska stenkyrkorna. Det världsliga inflytandet i kyrkobyggnaden visas också av en ursprunglig västportal, förutom de vanliga syd- och nordportalerna i långhuset.

På kyrkogården, omedelbart söder om koret finns en stengrund, 7,5x7,5 meter stor, till vad som ska ha varit kyrkans klockstapel. Enligt en avbildning från 1676 framstår klockstapeln snarare som ett fristående torn av sten. Christian Lovén har tolkat detta som grunden till en kastal vilken i senare tid brutits ned och ersatts med en klockstapel av trä på den gamla kastalens grund. En liknande kastal kan ha funnit vid kyrkan i Vrigstad (Lovén 1996:366f). Grunden vid kyrkan i Hamneda är idag täckt av rasmassor men när man sticker med jordsond längs grunden verkar det som om dess nedre del är murad och bevarad till nästan 0,5 meters höjd. För att klargöra hur det förhåller sig med denna eventuella kastal krävs emellertid en arkeologisk undersökning. Kastaler vid kyrkor finns som jämförelse på flera platser på Gotland. Någon dokumenterad koppling mellan kungamakten och Hamneda kyrka finns varken under medeltiden eller senare. Hamneda fungerade dock som tingställe för Sunnerbo härad. Lika väl som kungamakten kan en lokal magnat med rötter i ett vikingatida samhälle tänkas ha legat bakom kyrkobygget, kanske med kungligt stöd. När kyrkan revs hittades två runstenar inmurade i kyrkan (Kinander 1935-61:102ff).

Vad gäller kyrkan i Vallsjö kvarstår den som ödekyrka sedan den nya kyrkan byggdes i början av 1900-talet. Den medeltida kyrkan är en absidkyrka med ett något smalare, närmast kvadratiskt torn. Tornet förstördes och nedtogs delvis efter danskarnas härjningar 1568 och kvarstår idag till samma höjd som långhuset. När tornet som är sekundärt byggdes är oklart, men det mesta talar för att det tillkom under tidig medeltid. Vallsjö omnämns första gången i ett brev av Sverker Karlsson från tiden kring 1200 (DS 102). Av brevet, som berör Nydala klosters ägor framgår att Knut Eriksson tidigare utfärdat ett brev i Vallsjö. Detta brev måste ha skrivits någon gång åren 1170-96. Att det fanns en huvudgård i Vallsjö visas således både av kyrkans utformning, skriftligt källmaterial och även av det historiska kartmaterialet där en huvudgårdstomt kan anas i anslutning till kyrkan (se sid. 153ff).

Ovanstående exempel visar att i ett flertal fall kan torn med stor sannolikhet knytas till en yttre världslig eller andlig makt. Tornen har fungerat som kombinerade symboler för framför allt kyrkans och biskoparnas religiösa och världsliga makt. Andra torn kan sannolikt knytas till enskilda magnater av olika slag. Av de resterande tretton kyrkorna med torn fanns det under senmedeltid kända huvudgårdar i alla dessa socknar utom två, Norra Ljunga och Skepperstad. Tornet vid kyrkan i Berg kan kopplas till den huvudgård som framträder i Berg redan vid 1200-talets slut, då Läma-släkten ägde gårdar i socknen (Larsson 1964:390ff, 461). Sannolikt ska också kyrkan i Berg betraktas som en ursprunglig gårdskyrka. En enskild byggherre kan även anas bakom tornet i Bergunda, även om det är sekundärt och uppfört under sen-medeltid. I socknen fanns under 1300- och 1400-talen flera huvudgårdar, bl. a. Bergkvara som under 1400-talet utvecklas till att bli Trolle-släktens huvudgods, men även i kyrkbyn Bergunda fanns under 1430-talet en huvudgård för riddaren Bo Stensson (Natt och Dag). Om det var Trollesläkten, vilket Liepe antar (Liepe 1984:43), eller Bo Stensson (Natt och Dag) som uppförde tornet i Bergunda är oklart, men exemplet visar på att det med stor sanno-likhet även finns senmedeltida torn inom området med enskilda initiativtagare i bakgrunden. Sammanfattningsvis framstår det som troligt att de flesta tornen i Småland uppförts på enskilt initiativ, antingen av en världslig magnat, eller av en kyrklig. Tornen indikerar därmed i sig själva förekomsten av en medeltida huvudgård i socknen, även om en sådan inte är känd i det skriftliga källmaterialet.

I flera fall blir tecknen på ett kontinuerligt herravälde från tidigare perioder tydliga genom

förekomsten av runstenar vid de kyrkor som har torn. Ett tydligt exempel är kyrkan i Berga. I Norra Ljunga och Skepperstad är inga huvudgårdar kända från skriftligt källmaterial från senare delen av medeltiden. Däremot finns det runstenar i båda socknarna. I Norra Ljunga socken finns två runstenar som av inskrifterna att döma hör ihop (se kap.7). Kyrkan i Norra Ljunga är ovanlig, främst för att absiden och koret revs och utvidgades åt öster redan under 1200-talet (fig. 50). Under senmedeltid fick kyrkan tegelvalv. Tornet är kvadratiskt och något smalare än långhuset och vilar med största säkerhet på långhusets västra gavel. Dess nedre tredjedel är uppförd i huggen sandstenskvader. Att tornet sannolikt är senare än kyrkan i övrigt visas av att tornet har sockel vilket kyrkan i övrigt saknar. Kyrkan hade en ursprunglig sydportal. Sannolikt är även tornets västportal ursprunglig. Portalen inne i tornet in i långhuset har en huggen sandstensomfattning vilken möjligen suttit runt en ursprunglig västportal in i långhuset. Runstenarna i socknen och kyrkans utformning med torn, antyder att en magnatsläkt med vikingatida rötter sannolikt var inblandad i kyrkans uppförande.

Valvslagning och salskyrkor

För den studerade delen av Småland var valvslagning i kyrkorna något som troligen tidigast skedde under 1400-talet. Undantaget är klosterkyrkan vid cistercienserklostret i Nydala och domkyrkan i Växjö. Valvslagningen i kyrkan i Hemmesjö i Värend är den äldsta daterade i området. På dendrokronologisk väg har den daterats till 1400-talets början. Domkyrkan i Växjö fick valv över långhuset först vid 1400-talets slut. Med valvslagning avses i det har fallet enbart de kyrkor som fick tegelvalv och inte kyrkor med trävalv. Ett stort antal kyrkor var under nyare tid försedda med tunnvalv av trä. Om detta förekom redan under medeltiden är oklart men långt ifrån osannolikt. Av stenkyrkorna inom undersökningsområdet fick ett trettiotal valv, antingen i koret eller i långhuset. I de flesta fall skedde valvslagningen i både kor och långhus.

Valvslagningen skedde främst i romanska stenkyrkor. Endast tre av de salskyrkor som uppfördes i senmedeltid försågs med valv, kyrkorna i Långaryd, Reftele och Ödestugu. Av de tjugoåtta romanska stenkyrkor som fick valv var den övervägande delen kyrkor med absid (18). Det betyder att nästan hälften av alla absidkyrkor under senmedeltid fick valv. Eftersom det totala antalet romanska stenkyrkor med och utan absid är nästan lika stort (37 med / 43 utan), finns ett tydligt samband mellan absidkyrkor och valv. Vad detta beror på är oklart. Kanske ska absidkyrkor ses som en företeelse tydligare förknippad med enskilda magnater medan kyrkor utan absid är ”menighetskyrkor” i större utsträck-ning ? I så fall kan valvslagning i absidkyrkor kanske tänkas vara ett tecken på enskilda individer som fortsatt att kontrollera kyrkan och därmed bekostat valvslagningen.

Valvslagningen var intensivast i Finnveden (fig. 51). Här fick arton kyrkor valv. Det innebär att nästan hälften av alla stenkyrkor i Finnveden fick valv under senmedeltid. I Njudung fick tio kyrkor valv, vilket motsvarar en tredjedel av stenkyrkorna i området. I Värend fick endast tre kyrkor valv, en av dessa var domkyrkan. De kyrkor som fick valv hade även i flera fall torn. Av de trettioen kyrkor där valv kunnat beläggas, hade sju även torn och vid ytterligare en valvkyrka var ett torn sannolikt planerat att uppföras. Många av de kyrkor som fick valv var också försedda med andra utsmyckningar. Ett exempel är kyrkan i Norra Ljunga. Kyrkan var redan tidigare försedd med ett romanskt torn och också smyckad med en profilerad portal och försedd med huggna omfattningar. Kombinationen torn, utsmyckningar och valv kan ses som en antydan till att enskilda personer även intresserade sig för kyrkorna och valvslagningen under senmedeltid. I området framstår valv som något exklusivt.

En del av de kyrkor som fick valv kan knytas till biskoparna i Linköping och Växjö. Av de tre kyrkor i Värend som fick valv, var två, domkyrkan och kyrkan i Hemmesjö direkt knutna till biskopen. Linköpingsbiskopen har haft intressen i kyrkorna i Berga och Vrigstad vilka båda fick valv. Även klosterkyrkan i Nydala fick som tidigare nämnts valv. I en del fall kan valvslagningen knytas till enskilda magnater. Det gäller till exempel kyrkan i Bringetofta som visserligen är ombyggd, men där koret fortfarande har valv. De romanska väggmålningarna i kyrkan kan möjligen knytas till riddaren Magnus Karlsson (Lejonbalk) och hans hustru Cecilia Elofsdotter, vilka eventuellt var bosatta i Bringetofta i slutet av 1200-talet (Ullén 1995). Möjligen kan deras arvingar ha legat bakom en senare valvslagning i kyrkan. Det finns en hel del som tyder på att kyrkan i Bringetofta, en absidkyrka, ursprungligen uppförts som en gårdskyrka. På samma sätt kan man hypotetiskt kanske ana ett samband mellan valven i kyrkan i Annerstad i Finnveden och etablerandet av borgen Piksborg i samma socken.

Samtidigt som viss valvslagning kan knytas till kyrkor med torn och annan särskild ut-smyck-ning, finns även valvförsedda kyrkor där spår av inflytande från enskilda individer inte kan påvisas. Framför allt i Finnveden förekommer valvslagning i flera socknar i söder och väster där varken torn, speciell utsmyckning eller runstenar tidigare förekommit. Här var inte heller frälsets andel av jorden särskilt hög. Det gäller socknar som Markaryd, Långaryd, Södra Hestra och Villstad. Här framstår valvslagningen snarast som ett resultat av sockenböndernas gemen-samma initiativ. Precis som vid kyrkobygge så var det jordägarna i socknen som fick bekosta valvslagningen. I de fall där frälset ägde stora delar av jorden i en socken får man anta att det var denna grupp som bekostade valvslagningen, ensamt eller tillsammans med övriga jordägare. I socknar där självägande bönder var i majoritet får man utgå ifrån att det var detta kollektiv som i förekommande fall bekostade valven. Eftersom andelen frälsejord var betydande i stora delar av Småland kan man anta att frälset många gånger var involverat i förändringar av kyrkobyggnaderna under senmedeltid. I Värend vill till exempel Anita Liepe se ett samband mellan salskyrkor av sten och förekomst av huvudgårdar i socknen (Liepe

Fig. 50 Den romanska kyrkan i Norra Ljunga med sitt kraftiga västtorn. Foto förf.

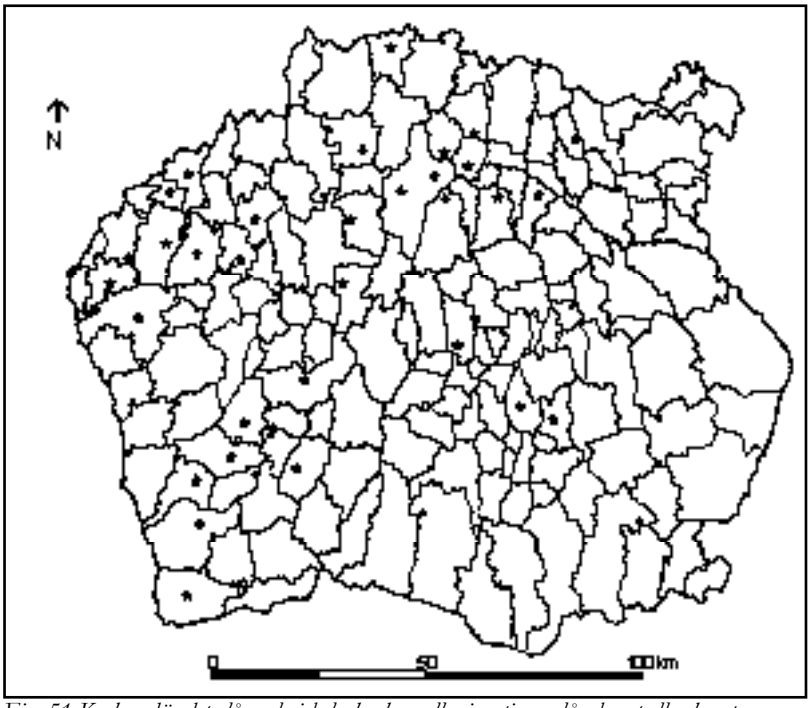

Fig. 51 Kyrkor där det slås valv i hela kyrkan eller i antingen långhuset eller koret.

1984:300). Tillsammans med salskyrkobyggandet ger dock valvslagningen en bild av hur stort genomslag gotiseringen av kyrkorna fick.

Den så kallade ”gotiseringen” innebar en förändring i kyrkornas liturgi, formspråk och utsmyckning (jfr Wienberg 1993). I kyrkomålningarna ersattes en majestätisk, tronande Kristus, med en lidande, plågad Kristus-gestalt på korset. Inom arkitekturen ersattes de mörka, trånga romanska formerna med öppna, ljusa rum. Två inslag i denna process som tydligt avspeglas i kyrkobyggnadernas utseende är den gotiska salskyrkan och de gotiska valven. På en översiktlig nivå kan gotiseringen studeras med hänsyn tagen till i vilken omfattning tidigare kyrkor byggdes om till salskyrkor och i vilken omfattning kyrkorna fick valv. I det här sammanhanget kommer jag att koncentrera mig på stenkyrkorna även om salskyrkobyggandet i trä var omfattande, inte minst i Värend.

Ovan har det konstaterats att salskyrkor i sten byggdes i tjugosex socknar i området, framför allt i Värend och Finnveden, medan valvslagningen huvudsakligen var koncentrerad till Finn-veden. Totalt sett gotiserades ungefär hälften av alla stenkyrkor huvudsakligen genom att det slogs valv i romanska stenkyrkor. I ett femtiotal av de totalt 109 stenkyrkorna kan gotiseringen spåras. Hälften av dessa kyrkorna låg i Finnveden där nästan två tredjedelar av alla stenkyrkor påverkades av gotiseringen. Även i Värend och Njudung var gotiseringen relativt allmän och berörde knappt hälften av socknarna. I Värend rörde det sig dock framför allt om att tidigare träkyrkor nu ersattes av salskyrkor av sten. I två säkert belagda fall byggdes en romansk kor-kyrka av sten om till salskyrka. Femton stenkyrkor gotiserades i Värend. Endast i tre fall slogs dock valv. I Njudung påverkades fjorton av stenkyrkorna. Gotiseringen var sålunda kraftigast i Finnveden och även genomgripande i Värend genom de många salskyrkobyggena. Även om antalet stenkyrkor som påverkades av gotiseringen relativt sett var

ungefär lika stor i Njudung som i Värend verkar denna process ha varit mer genomgripande i Värend. Här handlade det framför allt om byggen av nya salskyrkor medan det i Njudung huvudsakligen rörde sig om valvslagning. Möjligen kan man hävda att gotiseringen var mest framträdande i Finnveden och Värend. I Finnveden yttrade det sig framför allt genom en relativt allmänt förekommande valvslagning, i Värend genom ett fortsatt kyrkobygge i sten. Det kan noteras att det är dessa båda områden som under senmedeltid hyste de flesta huvudgårdarna inom undersöknings-området varför man kan misstänka att lokala frälsemän tog del i och låg bakom denna process.

Stenbehandling, stenkonst, portaler och målningar

Vissa kyrkor fick redan tidigt speciell utsmyckning. Vid andra kyrkor fick själva murverket en speciellt noggrann behandling. Främst står här granitkvaderkyrkan i Rydaholm och granitkvaderkoret i Nydala. Kyrkan i Hamneda verkar ha haft ett väl bearbetat murverk även om det dock inte rört sig om något kvaderstensmurverk. En intressant kyrka i detta sammanhang är Tofteryd (fig. 52). Den medeltida kyrkan i Tofteryd är riven men känd via avbildningar. Det var en romansk absidkyrka med torn som under senmedeltid fick valv. Det speciella är att kyrkan var uppförd i sandstenskvader. Det var den enda stenkyrkan i området som inte var uppförd i gråsten och den enda kyrkan som i sin helhet var uppförd i kvaderteknik (även om det är troligt att det samma gällde för Rydaholm). Vem som låg bakom kyrkan i Tofteryd är oklart. Vid mitten av 1300-talet fanns en huvudgård i Holma, ungefär sex-sju kilometer norr om kyrkan. Möjligen kan det ha funnits ett samband mellan kyrkan i Tofteryd och Nydala kloster, som redan tidigt ägde en hel del jord i socknen och sannolikt hade en huvudgård i Linneryd i början av 1200-talet (Tollin 1999:130). Kyrkan i Tofteryd framstår som något unikt i Smålands inland, framför allt genom användandet av sandsten. Sandsten finns lokalt tillgängligt i Njudung där det kan ha brutits för att användas huvudsakligen till dopfuntar och andra stendetaljer i kyrkorna redan under medeltiden. Kanske ligger den lokala tillgången på sandsten delvis bakom rikedomen på stenskulptur i Njudung.

Som utsmyckning i detta sammanhang har räknats de företeelser på kyrkorna som inte har en primärt liturgisk funktion. En kyrka kan fungera utmärkt som kyrka utan att ha en baldakin-portal över sin sydportal eller ha ornerade kvaderstenar i sitt murverk. Utsmyckade kyrkor är i detta fall kyrkor som varit föremål för speciell stenbehandling, exempelvis med hörnkedjor av kvader, ornerade kvadrar, ornerade figurstenar, profilerad sockel, smyckade och profilerade portaler samt kalkmålningar. Om alla dessa faktorer ska räknas som en speciell utsmyckning eller inte är subjektivt, men eftersom den ”normala” småländska stenkyrkan är oansenlig och utan några utsmyckningar att tala om visar förekomsten av ovanstående element på att man vid byggandet av kyrkan ansett det vara värt att smycka kyrkan med olika detaljer som inte är liturgiskt betingade.

Huvuddelen av de kyrkor som nedan anses ha någon form av utsmyckning har till övervägande delen fått sin utsmyckning som någon form av stenkonst, främst via utsmyckade portaler eller andra ornerade stenar (fig. 54). Kyrkor med målningar är idag relativt ovanliga i Smålands inland (en översikt över småländska kalkmålningar ges i Nisbeth 1985). Romanska kalkmålningar är främst kända från Njudung, i vissa fall som avbildningar från nu rivna kyrkor. Målningar är kända från Vrigstad, Hjälmseryd, Lannaskede, Myresjö, och Bringetofta. Av dessa anses målningarna i Vrigstad, som endast är kända som avbildning vara bland de tidigaste romanska målningarna i Småland, troligen tillkomna vid 1100-talets mitt (Ullén 1985). I Finnveden finns målningsfragment i kyrkorna i Dannäs och Dörarp. I Värend finns romanska

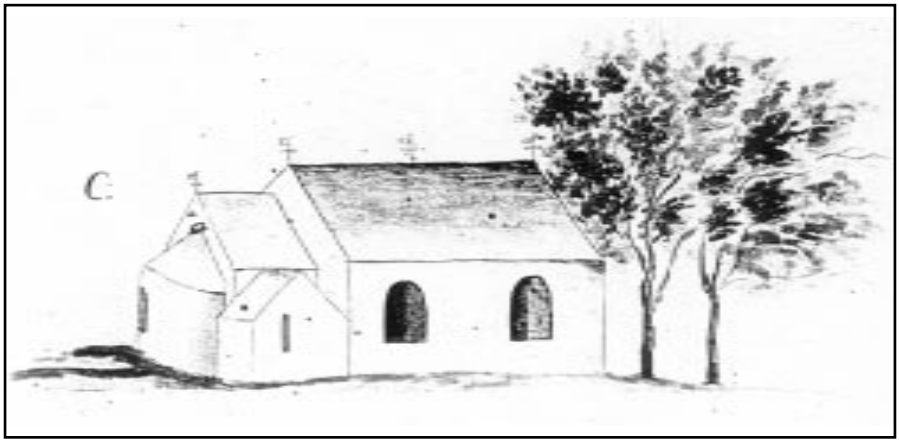

Fig. 52 Den romanska kyrkan i Tofteryd som revs 1835 var en absidkyrka med brett västtorn. Tornet revs 1767. Kyrkan var uppförd av sandstenskvader. Avbildning i Sveriges Kyrkors arkiv.

målningar i kyrkorna i Hemmesjö, Vederslöv samt de välkända målningarna i Dädesjö. Även i träkyrkan i Granhult finns rester av senromanska målningar under de idag framträdande 1700-tals målningarna. Även i andra kyrkor har det vid invändiga renoveringar påträffats spår av kalkmålningar vars datering och motiv dock många gånger är oklara. I detta sammanhang har endast kyrkor med större medeltida målningspartier använts som kriterium på en utsmyckad kyrka. Målningsfragmenten från träkyrkan i Granhult visar att även trä-kyrkorna sannolikt var smyckade med målningar. Romanska målningar finns i kyrkor dit det i flera fall går att knyta eller ana en enskild världslig eller andlig initiativtagare bakom målningarna. I ett par fall, som Hemmesjö och Vrigstad, rör det sig om biskoparna i området, i andra fall som Dädesjö och Bringetofta, kan man ana världsliga magnater bakom kyrkornas utformning och utsmyckning (ang. Bringetofta se ovan).

Speciell utsmyckning, antingen i form av stenskulptur, huggna eller dekorerade stenar eller i form av kalkmålningar, hittas i trettiofem stenkyrkor inom undersökningsområdet (34 sockenkyrkor samt klosterkyrkan i Nydala) (fig. 53). Det innebär att utsmyckningar påträffas vid ungefär en tredjedel av alla stenkyrkor. Av dessa kyrkor är alla utom en av romansk typ. Den helt övervägande delen är absidkyrkor (24 st.). Över hälften av alla absidkyrkor i området var således försedd med någon form av utsmyckning. Det kan jämföras med att bara en fjärdedel av de romanska kyrkorna med rakslutet kor var utsmyckade på något sätt (10 st.). Stenskulptur, stenornering i olika former och även målningar är alltså starkt knutet till romanska absidkyrkor. Bland dessa utsmyckade kyrkor finns de som kan knytas till biskoparna i Växjö och Linköping. I en del fall var kyrkorna både utsmyckade med speciell stenskulptur och målningar, som kyrkorna i Bringetofta, Hjälmseryd och Vrigstad i Njudung. I andra fall kan utsmyckade kyrkor klart knytas till kyrkbyar där det finns tydliga belägg på en nära geografisk koppling mellan kyrka och huvudgård. I Värend gäller det kyrkor som Bergunda, Dädesjö, Jät och Vederslöv, i Njudung kan nämnas Bringetofta, Hylletofta och Vallsjö. Även allmänt sett finns ett klart samband mellan dessa utsmyckade kyrkor och förekomsten av huvudgård i socknen under senmedeltid. Av de trettiofyra socknarna med utsmyckade kyrkor finns huvudgårdar belagda i alla utom två (Fröderyd, Norra Ljunga). Huvudgårdar finns dock även i socknar vars kyrkor inte uppvisar några spår av speciell utsmyckning och också i socknar med träkyrkor.

Av de trettiofem utsmyckade kyrkorna låg tretton i Njudung, tio i Värend och tolv i Finn-

veden. Geografiskt hittar man dessa kyrkor i de gamla landens mer centrala delar. I Värend påträffas de främst i området mellan Åsnen och Helgasjön, i Njudung i de mest centrala delarna och i Finnveden framför allt i Lagandalen. I Njudung var nästan hälften av stenkyrkorna smyckade. Utsmyckningen utgjordes här i de flesta fallen av rikt skulpterade och profilerade baldakinportaler vid långhusens sydportaler. I de flesta fallen är dessa portaler idag förstörda, men rester kan iakttas vid flera kyrkor, bland annat i form av sekundärt placerade stenar från portalomfattningar och tympanonfält. Ett relativt välbevarat exempel finns vid kyrkan i Lannaskede (fig. 55). Även i Värend hade nästan hälften av de romanska stenkyrkorna fått någon form av utsmyckning. I Finnveden var endast tio kyrkor utsmyckade, vilket var mindre än en tredjedel av alla romanska stenkyrkor. Detta kan dock bero på den låga bevarandegraden och det rådande forskningsläget. En mycket stor andel av kyrkorna i Finnveden är rivna och kyrkorna i Finnveden är också de som ägnats minst uppmärksamhet av tidigare forskning, varför utsmyckningar här kanske inte uppmärksammats i samma höga grad som i Värend och Njudung.

I ungefär hälften av de socknar som har utsmyckade kyrkor finns också runstenar. Av de trettiofyra socknar som har utsmyckade kyrkor finns runstenar i sexton. Detta gör att man kan ana en strukturell kontinuitet mellan de stormän som reste runstenar och de magnater som senare lät bygga och i vissa fall också utsmycka de första stenkyrkorna. Studiet av vilka kyrkor som erhöll utsmyckning tyder på att detta kan ses som ett tecken på att kyrkan uppförts på enskilt initiativ. Många gånger kan man genom att jämföra kyrkans utformning med uppgifter från senare delen under medeltid påvisa ett samband mellan smyckade kyrkor och enskilda magnater. Genom att studera de smyckade kyrkorna i förhållande till runstenar och andra gravfynd, kan man också ana att dessa kyrkobyggare många gånger kan söka sina rötter

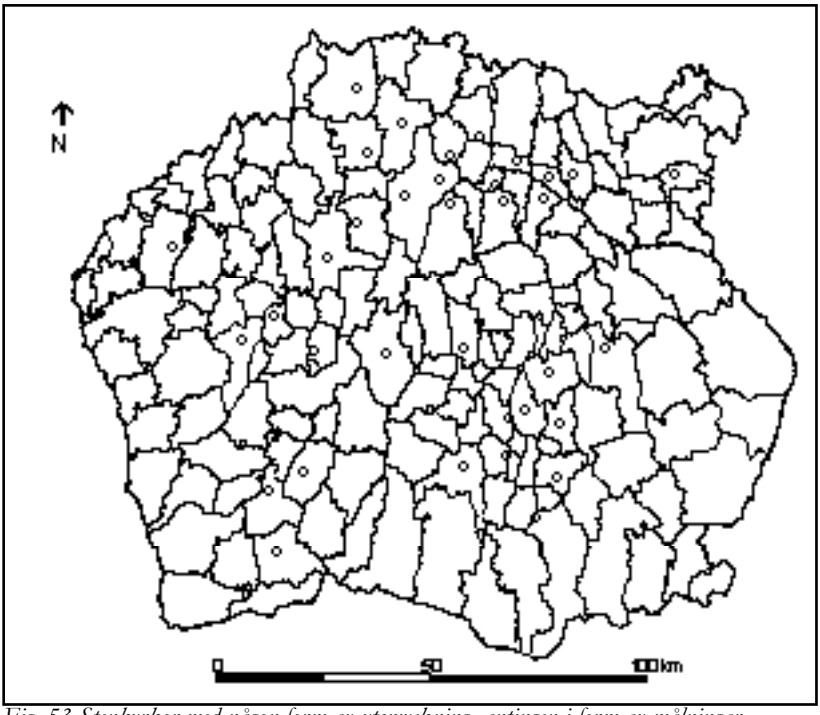

Fig. 53 Stenkyrkor med någon form av utsmyckning, antingen i form av målningar, portaler, stenskulptur eller genom speciell stenbehandling.

Fig. 54 En av flera ornerade granitkvadrar från Skatelövs kyrka i Värend som visar att den kyrka som revs 1820-21 var utsmyckad. Liknande ornerade granitkvadrar har påträffats i kyrkorna i Moheda, Vederslöv, Växjö och Ö Torsås i Värend. Foto Smålands museum.

i ett förhistoriskt samhälle (se kap. 7).

Flera av de kyrkor som har en speciell utsmyckning, har också i många fall även torn och/eller valv. Ett litet antal kyrkor, sex stycken, hade både torn, utsmyckning och de fick sedermera också valv. I Njudung gäller det Norra Ljunga och Hultsjö, i Värend domkyrkan i Växjö samt kyrkan i Moheda och i Finnveden kyrkorna i Hamneda och Tofteryd. Ytterligare tio utsmyckade kyrkor hade dessutom antingen torn eller valv (Bringetofta, Fröderyd, Hylletofta, Vallsjö, Vrigstad, Bergunda, Rydaholm, S Ljunga, Villstad, Värnamo). Dessa kyrkor måste i ett lokalt perspektiv betraktas som mer exklusiva jämfört med vad som var en normal småländsk lant-kyrka. Det är troligt att de rivna kyrkorna i Vetlanda och Berga också borde tillhöra denna grupp av mer exklusiva kyrkor. Det är sannolikt att kyrkan i Berga var försedd med någon form av utsmyckning men några sådana uppgifter är inte kända från den år 1821 rivna kyrkan.

Det framstår dock som sannolikt att de smyckade kyrkorna precis som kyrkor med torn och i vissa fall även valv, många gånger kan knytas till enskilda magnater av antingen världslig eller andlig karaktär. Genomgången av kyrkobyggnaderna visar att det finns anledning att räkna med att en stor andel av de romanska stenkyrkorna i området, inte minst absidkyrkorna, är uppförda som privat- eller gårdskyrkor. Dessa kyrkor finns i många fall i socknar med runstenar och de fick relativt sett oftare ”icke-liturgiska” element som torn och annan utsmyckning. Kyrkorna kan till viss del ses som en form av ”conspicious consumtion”. Även valvslagningen skedde oftast i de romanska stenkyrkorna. Denna tendens som dock inte är entydig förstärks om man studerar förhållandet mellan kyrkorna och den historiskt kända förekomsten av huvudgårdar.

Kyrkor och huvudgårdar

Risken för cirkelbevisning är uppenbar om man efter att ha letat tecken på frälsets inflytande i

kyrkobyggnaderna sedan bekräftar resultaten genom en jämförelse med den kända förekomsten av huvudgårdar. Trots det kan det vara intressant att se om förekomsten av huvudgårdar visar något samband med en speciell sorts kyrkor. I 123 av de 164 socknarna i Tiohärad finns det belägg, antingen skriftliga eller arkeologiska, på att det funnits en eller flera huvudgårdar under medeltiden. Huvudgårdar förekommer därmed i tre fjärdedelar av alla socknar i området vilket i ett nationellt perspektiv sannolikt är en hög siffra. Huvudgårdar förekommer som tidigare nämnts både i socknar med trä- och stenkyrkor. Av dessa 123 socknar med huvudgårdar hade 89 stenkyrkor och 33 träkyrkor vid medeltidens slut (i en socken är kyrkans utformning okänd). Jämför man den relativa fördelningen mellan socknar med olika typer av kyrkor och förekomst av huvudgårdar framträder vissa skillnader. Kring 95 % av alla socknar med absidkyrkor har huvudgårdar jämfört med 70 % av alla socknar med romanska korkyrkor, 81 % av alla socknar med salskyrkor och 61 % av alla socknar med träkyrkor. Sambandet mellan träkyrka och huvudgård är alltså mindre tydligt än förhållandet huvudgård/romansk stenkyrka även om det trots allt är väsentligt. Det är alltså endast undantagsvis som socknar med romanska stenkyrkor saknar huvudgård. Förekomst av huvudgård är dock något vanligt förekommande i Småland, antalet i olika socknar varierar mellan en och tio. Socknar med många huvudgårdar har dock nästan alltid stenkyrka, framför allt en romansk sådan. Ett fåtal socknar med träkyrka har tre eller fyra huvudgårdar.

I de flesta fall ligger dock de huvudgårdar det är frågan om inte i själva kyrkbyn varför det är svårt att hävda något direkt samband, i varje fall geografiskt mellan kyrka och huvudgård. Dessutom är de också kända från en senare period, oftast från perioden efter 1300, än den period då kyrkan tillkommit. Möjligen kan det dock i en del fall vara fråga om huvudgårdar som flyttat ut från kyrkbyarna. Av de cirka 250 huvudgårdarna i undersökningsområdet ligger endast trettioen i direkt anslutning till en kyrka. Dessa huvudgårdar är huvudsakligen om-nämnda i senmedeltida skriftliga källor. Det går inte att se att det skulle råda något tydligt förhållande mellan dessa huvudgårdar och exempelvis romanska stenkyrkor som tidigare hävdats. Av de huvudgårdar som ligger i anslutning till kyrkor ligger tolv vid träkyrkor, nio vid absidkyrkor, åtta vid korkyrkor och två vid salskyrkor.

Huruvida det finns en direkt geografisk koppling i byn mellan huvudgårdsplats och kyrka vilket påvisats inom Ystadsprojektet, exempelvis i Bjäresjö, har inte studerats genomgående, men flera exempel på detta förhållande finns. Två sådana exempel har redan berörts, nämligen kyrkan i Vallsjö i Njudung och kyrkan i Dädesjö i Värend. I det senare fallet kan man genom en studie av det äldsta kartmaterialet i kombination med skriftliga källor ana sig till att kyrkan är uppförd i anslutning till en huvudgård.

Kyrkan i Dädesjö anses av Liepe sannolikt vara uppförd som en gårdskyrka (Liepe 1984:206). Redan vid mitten av 1100-talet skänkte Guttorm jarl egendom i Dädesjö till Vreta kloster. År 1328 sålde kaniken Erland i Linköping sin gård Dädesjö med nybygget Botildeboda till Håkan Carlsson (DS 2665). Omnämnandet av gården Dädesjö som *"..curiam meam Dådesiø, cum colonia Botildaboda*", visar sannolikt förekomsten av en huvudgård med ett underliggande torp. På en karta över Dädesjö 1696 har prästgården sina ägor särhägnade från de andra gårdarna i byn vilket kan tolkas som att en tidigare huvudgård övergått till att bli prästgård, kanske under 1300-talets senare del (fig. 56). Det mesta talar för att kyrkan i Dädesjö ursprungligen var en gårdskyrka. Detta stöds inte minst av absidkyrkans utformning med dess målningar och dess eventuellt projekterade västtorn.

Ett liknande exempel gäller kyrkan och huvudgården i Vederslöv. Huvudgården i Vederslöv var under närmare hundra år huvudgård för olika frälsemän. Kyrkan i Vederslöv är en romansk korkyrka utsmyckad med finhuggna och dekorerade granitblock, dels i hörnkedjan till korets sydöstra hörn, dels i långhusets nordvästra hörn (fig. 57). Det förra har ett lejon med lyft tass

ovan en bård och ett yttäckande mönster av romber. I koret och triumfbågen finns romanska kalkmålningar, vilka daterats till senare delen av 1200-talet. Ett motiv föreställer en biskop som bär fram en kyrkomodell, vilket enligt Liepe indikerar att Växjöbiskopen bör ha stått bakom kyrkobygget. Vid mitten av 1500-talet var socknen prebendeförsamling för präster vid Växjö domkyrka (Liepe 1984:44ff) (se sid 137, 141, 160f).

Ovannämnda exempel gäller romanska stenkyrkor, men samma närhet kan konstateras mellan huvudgård och träkyrka. Exemplet Edshult har nämnts. Ett liknande fall är Tegnaby i Värend. Kyrkan i Tegnaby var en korkyrka av trä vilken revs i samband med att en ny gemensam kyrka för Tegnaby och Hemmesjö uppfördes åren 1852-54. Socken var en av de minsta i Värend både till ytan och räknat till antalet jordeboksenheter under 1500-talet. Den huvud-sakliga bebyggelsen låg antingen i kyrkbyn Tegnaby eller i byn Tofta. Namnet Tegnaby antyder i sig självt att platsen var boställe för en vikingatida magnat (Brink 1998:314). Den äldsta kartan över Tegnaby är från 1746 (lantmäteriarkivet Växjö Tegnaby sn akt 12, 14). Kartan är mycket trasig men det framgår tydligt att kyrkogården precis som på den gamla ekonomiska kartan och fortfarande idag låg på gårdsplanen till gården ”Kyrkobol”. Gården med kyrkan låg längst i söder i förhållande till de andra gårdarna i byn i ett lite avsides läge. På 1746 års karta låg kyrkan och kyrkogården delvis omringade av gårdens byggnader. Vid mitten av 1700-talet var Kyrkobol ett kronohemman, anslaget till biskopen i Växjö. I mitten

Fig. 55 Portalen över syd-portalen i Lannaskede är det bäst bevarade exemplet på de bal-dakinportaler som fanns vid flera kyrkor i Njudung. Foto förf.

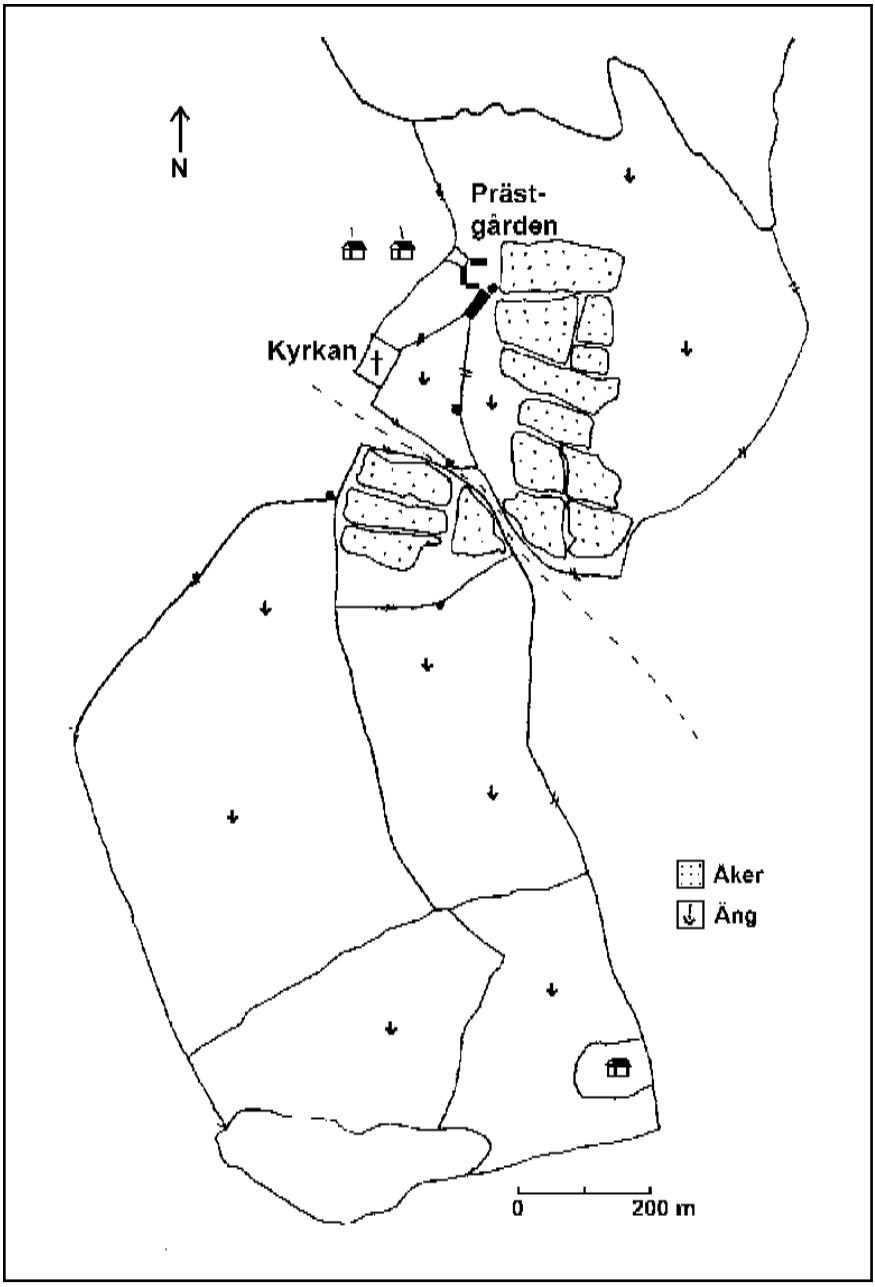

Fig. 56 Utdrag ur karta med beskrivning över Dädesjö Prästgård 1696 (akt 33 Dädesjö sn). Av kartan framgår att prästgården hade sina ägor särhägnade. Detta tillsammans med kyrkans utformning och diplomet från 1327 indikerar att kyrkan ursprungligen uppförts som gårdskyrka. Renritning förf.

Fig. 57 Vederslövs romanska korkyrka är belägen i anslutning till platsen för den medeltida huvudgården Vederslöv. (se sid. 160f). Foto Smålands museum.

av 1500-talet fanns tretton gårdar och en kvarn i byn varav nio skattegårdar, tre frälsegårdar och en prebendegård till domkyrkan i Växjö (Larsson 1979-81:223f). Den nära kopplingen mellan kyrka och gårdsplan, samt inte minst namnet Tegnaby visar att det med största sannolikhet rör sig om en gårdskyrka, ”thegnens” kyrka i ”thegnens” by.

Huvudgårdar i kyrkbyar med träkyrkor förekommer främst i Värend även om ett så nära förhållande mellan kyrka och huvudgård som i fallet med Tegnaby inte alltid kan beläggas. Kyrkbyar där kyrkan är av trä och där det fanns senmedeltida huvudgårdar är i Värend Aneboda, Asa, Eke, Härlöv, Rottne (N Rottne ?), Tofta och Tävelsås, i Finnveden finns exempel i Bosebo, Hånger, Kävsjö, Tånnö och Tannåker. De huvudgårdar det här är fråga om är omnämnda huvudsakligen efter 1350. Naturligtvis finns det inget som direkt anknyter dessa senmedeltida huvudgårdar med byggandet av kyrkorna men dessa exempel tillsammans med Stockaryd och Edshult som tidigare berörts visar att det inte var ovanligt att aristokratin många gånger kunde låta sig ”nöja” med en träkyrka. Att detta inte enbart har berott på att dessa frälsemän tillhörde lågfrälset med mindre välordnad ekonomi, visas av fallet Folke Karlsson, riddare och lagman och en av de första småländska frälsemän som kan sägas ha tillhört högfrälset, men vars sockenkyrka och sannolikt även gårdskyrka var av trä. Ett annat exempel är träkyrkan i Aneboda vilken 1346 omtalas som uppförd av riddaren Karl Tukesson (Larsson 1964:391).

Kyrkor och herravälde - en sammanfattning

Målsättningen med att studera kyrkobyggnaderna har varit att se om det stratifierade samhälle som framträder i det skriftliga materialet från medeltidens senare del, med ett rikligt förekommande frälse även existerade i tidig medeltid. Även om tolkningen av kyrkorna här i första hand är social får man inte glömma att det medeltida samhället var ett djupt religiöst samhälle. Religionen genomsyrade människors liv och världsbild. Den aristokrati som kan sägas

ha påverkat kyrkornas utformning har inte gjort detta enbart med avsikt att manifestera sin egen position. Att bygga en stenkyrka var lika mycket en religiös som världslig manifestation. Enskilda magnater lät inte bygga kyrka för att framhäva sin egen person eller familj. De lät bygga kyrka som en religiös handling mot Gud och med avsikt att försäkra sig om en framtida plats i paradiset. Samtidigt framhävde man sin egen person och familj vilket var viktigt i ett samtida perspektiv. Precis som tidigare var det religiösa och världsliga livet intimt förknippat och omöjliga att separera.

När man diskuterar frågan om hur kyrkobyggnaderna i Småland kom till kan man inte förbigå Tiohäradslagens kyrkobalk, den enda delen av denna lag som är bevarad. Sannolikt är den tillkommen i slutet av 1200-talet. Kyrkobalken refererar hur kyrkbygge skulle gå till (utgiven av Holmbäck & Wessén 1946). Detta var något som angick alla jordägare i socknen som tillsammans skulle se till att bygga och utrusta kyrkan. Av kyrkobalken kan man få intrycket att kyrkobygget var en fråga för sockenmenigheten, men det är tydligt att det kyrkobygge som balken omtalar har gällt byggen av träkyrkor eftersom det omtalas att man ska hugga timmer efter mantal och sätta kyrkan på syllar. Sannolikt såg förhållandena helt annorlunda ut vid stenkyrkobygge. En viss antydning till att enskilda personer kunde ha stort inflytande på kyrkobygget kan man få genom den notis som omtalar böter i samband med att någon försummade sin del av kyrkobygget. Böterna uppbars av den ”*som har kyrkobygget om hand*” (Holmbäck & Wessén 1946:423). Detta måste tolkas som om att enskilda personer kunde styra och ställa med kyrkobygget och därmed också sannolikt hade stort inflytande på kyrkornas utformning. Kyrkobalken motsäger därmed egentligen inte den uppfattning som här framförs, nämligen att en stor andel av kyrkorna, framför allt de romanska stenkyrkorna, uppförts på enskilda initiativ.

En tolkning av kyrkobyggnaderna ur social synvinkel framhäver att det i många fall går att ana en sorts strukturell kontinuitet mellan den yngre järnålderns ”aristokrati” och den medeltida. Det tydligaste exemplet är överensstämmelsen mellan runstenar och romanska stenkyrkor. Denna strukturella kontinuitet understryks av att de romanska stenkyrkorna huvudsakligen byggdes centralt i järnåldersbygden. Detta är speciellt tydligt i Njudung. Även i Finnveden finns denna koppling, även om det här även byggdes romanska stenkyrkor i medeltida koloni-sationsområden. Samma förhållande rådde i Värend, med den skillnaden att ett stort antal träkyrkor även fanns centralt i järnåldersbygden.

Överhuvudtaget visar materialet att kyrkobyggnadernas ursprung i betydligt större grad än vad som hävdats tidigare sannolikt står att finna i initiativ från enskilda individer. Det gäller framför allt de romanska stenkyrkorna, som precis som i Västergötland kan ses som huvudsakligen uppförda på enskilt initiativ. Införandet av stenbyggnadskonsten i området under 1100-talet måste kopplas till den klass som tidigare reste runstenar. Detta gäller kanske inte minst absidkyrkorna. Kyrkor med absid är den kyrkotyp som oftast har torn eller någon form av speciell utsmyckning. De får även i högre grad valv. I nästan alla socknar med absidkyrkor förekommer också senmedeltida huvudgårdar. Att just absiden kan ses som ett tecken på att kyrkan uppförts på enskilt initiativ understryks av att den enda träkyrka som fick absid, något som var byggnadstekniskt komplicerat, var kyrkan i Edshult vilken var uppförd som en gårdskyrka i anslutning till en befäst huvudgård. Samma företeelser kan kopplas till de romanska korkyrkorna, om än inte i lika hög grad. De flesta av dessa kyrkor är också uppförda på initiativ av enskilda magnater men här finns också kyrkor som kanske mer framstår som upp-förda av en ”vanlig” allmoge. Det gäller framför allt de kyrkor som ligger i områden som kännetecknas av medeltida kolonisation. Flera exempel på ett nära samband mellan romanska kyrkor och huvudgårdar kan också påvisas på samma sätt som tidigare gjorts i Skåne.

Kopplingen mellan kyrkor och enskilda individer understryks av det faktum att också flera träkyrkor kan antas ha uppförts som gårdskyrkor. Avsaknad av stenkyrka behöver alltså i sig inte innebära frånvaro av en högre social klass i socknen. Detta gör att bilden av kyrkorna är komplex. Generellt sett har de romanska stenkyrkorna sannolikt uppförts som gårdskyrkor och träkyrkor som menighetskyrkor, men i det enskilda fallen finns undantag. För avhandlingens frågeställning visar dock kyrkobyggnaderna att det i många fall kan ha varit samma familjer/släkter som stod bakom både resandet av runstenar och byggandet av stenkyrka. Inkorporerandet av runstenar i kyrkobyggnaderna kan ses som ett sätt för kyrkobyggaren att bekräfta sitt ursprung och sina rättigheter i lokalsamhället, men även som ett sätt att inkorporera förfäder och avlidna släktingar i den kristna världen (jfr Johansen 1997:242f). Sambandet runsten/stenkyrka understryks av det faktum att i det område, Njudung, där det finns flest runstenar byggs också flest romanska stenkyrkor, de flesta sannolikt redan före 1200. Värend som är det område som har minst runstenar har också minst andel romanska stenkyrkor.

Kyrkorna visar således att det redan i tidig medeltid fanns en lokal ”aristokrati” i undersökningsområdet. Bilden som tonar fram är ett samhälle dominerat av en lokal elit som i de gamla järnåldersbygderna manifesterade sin position genom att låta bekosta uppförandet av stenkyrkor och utsmyckandet av dessa. I ett större perspektiv framstår kanske inte de småländska stenkyrkorna som exceptionellt rikt utsmyckade men i den lokala kontexten så var sannolikt enbart förekomsten av en stenkyrka, i vissa fall även med en rikt ornerad portal, tillräckligt för att stärka den lokala magnatens herravälde. Kyrkobyggnaderna har då tydligt visat att den sociala struktur som framträder under senmedeltid, som ett samhälle kontrollerat av en lokal elit, även existerade i tidig medeltid. Man kan alltså i flera fall antyda att det fanns en form av strukturell kontinuitet mellan den tidigmedeltida aristokratin och senmedeltidens frälse. Om denna kontinuitet var av övervägande ekonomisk eller social art kommer att diskuteras i ett kommande kapitel. Först måste vi dock se närmre på samhällsstrukturen under yngre järnålder.

7. RUNSTENAR OCH VAPENGRAVAR

Ett aristokratiskt samhälle?

Analysen av de medeltida kyrkobyggnaderna visade tydligt att undersökningsområdet under tidig medeltid dominerades av en grupp med magnater som kontrollerade större delen av de områden som sedan järnålder hyst bebyggelse. Genom sambandet mellan romanska stenkyrkor och runstenar kunde man ana att denna sociala struktur även kan gå tillbaka till förhistorisk tid. Frågan blir då hur dessa magnater framträder under yngre järnålder. Avsikten är att se om det medeltida frälset kan söka sitt ursprung i en vikingatida aristokrati. Var samhället i Småland hierarkiskt uppbyggt redan under vikingatid? Ansluter också detta område till den allmänna bilden av den yngre järnåldern som ett aristokratiskt samhälle som senare tids forskning etablerat?

Det tillgängliga källmaterialet från yngre järnålder är dock inte särdeles stort. Eftersom det saknas undersökningar av boplatser från den aktuella perioden får analysen bygga på runstenar och gravmaterial. Småland är ett landskap med förhållandevis många runstenar varför deras lokalisering och inskrifter kan säga en del om samhällets struktur. När det gäller gravmaterial finns ett stort antal bevarade gravfält från yngre järnålder men dessvärre är andelen arkeologiskt undersökta gravar i Småland som tidigare nämnts liten. De flesta gravar som undersökts, undersöktes i slutet av 1800-talet då framför allt höggravfält i Finnveden var föremål för undersökningar av kyrkoherde Palmgren (Palmgren 1875, 1879-81a-c). För övrigt har oftast enstaka gravar undersökts i samband med mindre exploateringar. De flesta av dessa undersökningar har skett under 1900-talets första hälft. Av de gravar som undersökts är inte heller alla säkert daterade. Det gör det något problematiskt att använda gravar, både vad gäller deras yttre former och inventarier för en mer detaljerad studie av sociala förhållanden. Egentligen borde analysen omfatta företeelser som gravarnas yttre former och läge i landskapet, men detta skulle leda för långt i detta sammanhang. Denna fråga har delvis belysts på annat håll (Hanson 1999c). Nedan kommer analysen att koncentreras till att se vad runstenar och förekomsten av vapengravar avslöjar om samhällets sociala struktur under yngre järnålder. Målsättningen är att skapa en översiktlig bild av samhällets struktur vilken ska användas som jämförelse till den bild som kyrkorna gav av den tidiga medeltidens samhällsstruktur. Ett källmaterial som brukar användas vid denna typ av analyser är skattfynd men eftersom endast ett fåtal vikingatida skattfynd är kända från området har de inte bedömts kunna ge något ytterligare bidrag till bilden av det vikingatida samhället och har därför inte använts.

Forskning kring runstenar, varför de restes, vem som reste dem och deras innebörd har under lång tid intresserat flera vetenskapliga discipliner, förutom arkeologer även språkforskare och historiker. Medan den äldre forskningen kring runstenar framför allt var språkligt inriktad har runstensforskningen under senare år, inte minst inom arkeologin, mer betonat runstenen som samhällsfenomen där frågor kring runstensresandet och runstenarnas kontext kommit allt mer i fokus (Sawyer 1989, Johansen 1997, Zachrisson 1998). Gemensamt för den moderna arkeologiska forskningen kring runstenar, är synen på runstenarna som metaforer för andra förhållanden i samhället, där inte minst runstensresarna och deras position i samhället betonats. Under 1980-talet började de vikingatida runstenarna användas som underlag för tolkningar av sociala sammanhang, där bland annat analyser av omnämnandet av vissa titlar, som ”thegn”, ”dreng” och ”skeppare” användes för att studera den danska statsbildningen (Randsborg 1980, Christophersen 1982). Användningen av runstenar i ett socialt sammanhang och som bakgrund till medeltida förhållanden har sedan använts av flera forskare (Rid-

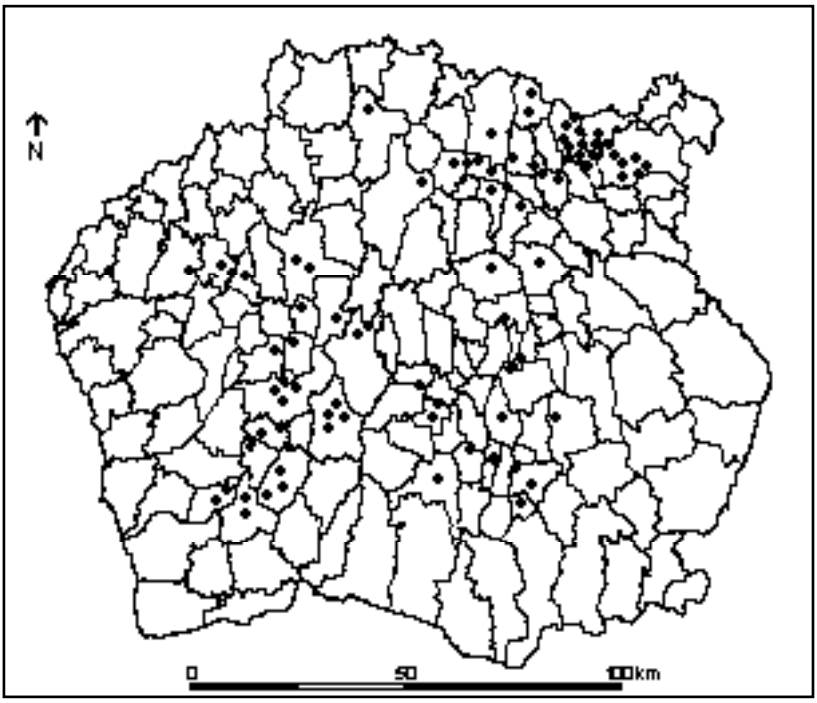

Fig. 58 Runstenar i Tiohärad.

dersporre 1989, Anglert 1995:36ff). Bakom dessa tolkningar ligger den idag förhärskande synen att runstenarna rests av samhällets överklass, storbönder och lokala hövdingafamiljer. Det var dessa som hade råd att bekosta uppförandet av runstensmonumenten. Orsaken till runstensresandet var sannolikt flerfaldig, bl. a. omtalas många gånger arvsförhållanden, men gemensamt för alla runstenar är att de också fungerat som ”statusmarkörer” och använts för att manifestera gamla eller nya sociala klasser.

Här är synen på runstenarna som ”statusmarkörer” central. Runstensresandet ses som en social manifestation där någon eller några personer ville markera ett viktigt förhållande eller en händelse på ett bestående sätt i landskapet. De personer som stått bakom resandet av runstenar har av allt att döma tillhört samhällets övre skikt. För detta talar främst runstenarnas textuella innehåll samt deras relativa ovanlighet. Det intressanta blir därmed var i landskapet runstenarna restes samt innebörden av de inskrifter de innehåller. Lokaliseringen blir ett sätt att lokalisera frälsets möjliga föregångare.

Runstensresandet tar sin början i folkvandringstid men fick i Sverige sitt verkliga genomslag först under 1000-talet. I Danmark verkar de flesta runstenarna ha rests under sent 900-tal eller 1000-talets början. Sammanlagt finns runt 2000 runstenar i Norden, varav närmare 1750 i det medeltida Sverige. Av dessa återfinns mer än hälften, cirka 1000 i Uppland (Sawyer 1989:185). Seden att resa runstenar är alltså väldigt ojämnt spridd över landet. I Götaland är runstenar sällsynta i de områden som starkast kan knytas till den blivande kungamakten. Även i Danmark är runstenarna sällsynta i rikets kärnområde, på Fyn och Jylland, men vanliga i Skåne och på Själland. Idag ser många också runstensresandet som en kristen sed. Ytterst få runstenar kan uttalat sägas vara hedniska (Sawyer & Sawyer 1993:15f).

Fig. 59 Runsten vid Transjö, Hjortsberga sn (Sm5). Inskriften lyder: " Göt satte denna sten efter Kjell, sin son. Han var minst bland män en gnidare". Foto Smålands museum.

Inom undersökningsområdet, Tiohärads lagsaga finns eller har funnits ett åttiotal runstenar av vikingatida typ fördelade på fyrtiofyra socknar (fig. 58) (se bil.3). Dessutom finns ett par tidigmedeltida gravhällar med runinskrifter. En del av runstenarna i området är idag förkomna men kända genom avbildningar, andra är enbart bevarade som fragment. Flest runstenar, trettiosju stycken, finns i Njudung, trettio återfinns i Finnveden, medan femton påträffas i Värend. Koncentrationen till Njudung blir ännu större om man betänker att detta land till ytan är betydligt mindre än både Värend och Finnveden. Runstensresandet slog igenom betydligt kraftigare i detta område än i övriga Tiohärad. I Njudung finns flest runstenar i Vetlanda socken med tio följt av Alseda med sju. I Finnveden är Berga socken den runstensrikaste med fyra runstenar. Ytterligare fyra runstenar ska enligt en tradition ha murats in i den nya kyrka som byggdes under 1800-talet (Kinander 1935-61:90ff). Runstenarna uppträder i områden som utifrån järnåldersgravfältens spridning framstår som tätt befolkade under yngre järnålder. Dessutom finns några runstenar längs antagna kommunikationsleder mellan Värend och Njudung och Värend och Finnveden. De småländska runstenarna har publicerats i Småländska runinskrifter och även bearbetats i en utförlig C-uppsats (Kinander 1935-61, Zachrisson 1985). Beteckningen Sm+nr nedan härrör Smålands runinskrifter (Kinander 1935-61).

Att runstenar försvunnit visar att trots att det rör sig om stora och tunga materiella lämningar har de i ett flertal fall förstörts. Hur representativt det bevarade materialet är svårt att

svara på. Även om ett stort antal runstenar skulle vara försvunna är det inte troligt att så många skulle vara försvunna att den relativa fördelning som framstår av det bevarade materialet där flest runstenar förekommer i Njudung skulle förändras. De småländska runstenarna är relativt enkla till sin form och saknar oftast ornamentik. På språkliga grunder anses runstenarna i Småland huvudsakligen vara resta under 1000-talet (Kinander 1935:23).

Runstenarna i Tiohärad är i allmänhet huggna i granit och har rundad eller tillspetsad topp. Utsmyckningen på stenarna är oftast enkel, endast i ett fåtal fall förekommer djur-ornamentik. Därmed liknar de småländska runstenarna de västgötska. Det kristna inslaget på runstenarna är relativt stort. Nästan två tredjedelar av de bestämbara runstenarna i Småland är försedda med kors. Inskrifterna är enhetliga och följer oftast formuleringen *"NN reste denna sten efter NN, sin (fader, broder osv.)"*. Zachrisson framkastar hypotesen efter en översiktlig genomgång av kompositionstyper och stilelement, att de äldsta runstenarna i Småland finns i Tjust, Eksjöområdet, Växjöområdet och eventuellt även i Kalmartrakten. Det som idag framstår som centrala, runstensrika områden, Finnveden och Njudung tillhör utifrån dessa kriterier den senare delen av runstensresarperioden i Småland (Zachrisson 1985:50)

Av runstenarna i Kronobergs län som Kinander studerat mer ingående är ingen huggen med det äldsta germanska alfabetet. Det sk. "svensk-norska" alfabetet förekommer i en inskrift, det sk. "danska" i 33 fall och det yngre helstungna alfabetet i 12 fall. Flest inskrifter med det helstungna alfabetet förekommer i Värend. Flest korsförsedda runstenar förekommer i Sunnerbo där de korsförsedda runstenarna är tre gånger så många som de utan kors. I Värend råder det motsatta förhållandet (Kinander 1935-61:6, 13).

Zachrisson antar att ungefär två tredjedelar av runstenarna återfinns på ursprunglig plats. Detta innefattar inte de runstenar som finns på kyrkogårdar och vid kyrkor, vilka enligt Zachrisson måste anses vara flyttade hit. Eftersom den äldsta belagda kyrkan i Småland, träkyrkan i Aringsås är daterad till år 1116 och runstenarna huvudsakligen tillhör 1000-talet finns här ett kronologiskt glapp (Zachrisson 1985:11). Andra forskare menar att runstenar vid kyrkor mycket väl kan stå på ursprunglig plats (Gräslund 1991:133). Birgitta Johansen anser att ett urval av runstenar flyttats till kyrkor. De runstenar som haft rätt historisk betydelse och rätt släktmässiga förankring med hänsyn till kyrkobyggnaden har flyttats hit. Framför allt verkar runstenar som tidigare stått på gravfält ha flyttats till kyrkor/kyrkogårdar. När runstenarna murats in i kyrkobyggnaden har det oftast gjorts i anslutning till öppningar, inte minst portaler (Johansen 1997:171ff, 192ff). Om de flyttats bör det sannolikt inte ha varit någon längre sträcka. Placeringen vid kyrkan, oavsett om den är primär eller sekundär, gör att man kan ana ett samband mellan runstensresarens familj och kyrkobyggnaden. Förutom vid kyrkor före-kommer runstenar framförallt vid vägar, broar, vadställen samt vid gravfält (Zachrisson 1985:11).

Rent allmänt ansluter runstenarna till de centrala jordbruksbygderna och den gamla järn-åldersbygden i Småland. Visst inflytande över deras placering anser Zachrisson att det övergripande kommunikationsnätet har haft. Ungefär 10 % av de antagna vikingatida bebyggelseenheterna i Värend, Finnveden och Njudung har rest runsten (Zachrisson 1985:52). Därmed framstår runstenarnas exklusivitet i dåtidens samhälle som tydlig. Runstenar var inget som vem som helst i samhället hade möjlighet till eller kanske ens fick resa.

Inskrifternas innehåll - släktskap och titlar

Tittar man på inskrifterna ser man att män dominerar, både som resare av sten och som föremål för resandet. Fyra ensamma kvinnor förekommer som resare och i sex fall reser kvinnor och män tillsammans sten. Inte i något fall förekommer att en ensam kvinna är föremål för resande av sten. Precis som i Sverige i övrigt reser man stenar över fader (36%), broder (26%) och son (25%) (Zachrisson 1985:39f). I flera fall kan släktskap anas mellan olika runstenar, vilket visar betydelsen av anor, börd och släkthistoria i den yngre järnålderns samhälle. En människas plats i samhället avgjordes av hans eller hennes härkomst(Gurevich 1979:145, 1985:100).

Främst i raden bland dessa runstenar är en ensam runsten som står på en udde en bit från kyrkan i Norra Sandsjö, i Njudung. Inskriften omtalar sex generationer i rakt nedstigande led, ”*Ärinvard lät resa denna sten efter Hägge, sin fader. och Härа, hans fader, och Karl, hans fader, (och) Härа, hans fader och Tegn, hans fader, (och) efter dessa fem förfäder”* (Sm71) (fig. 60).Om stenen är rest på 1000-talet och kan vi anta att Ärinvards släkts ”kollektiva minne” bör ha omfattat hela vikingatiden. Stenen är viktig på flera sätt då den dels visar vikten av familjens historia och vilken betydelse anorna hade som reglerare av den sociala praktiken, dels visar på en släkt som lyckats behålla sin sociala position under lång tid. En man vid namn ”Härа” omtalas också på en av runstenarna i Vetlanda (Sm110). En parallell till stenen i Norra Sandsjö är runstenen i Malsta i Rogsta socken i Hälsingland som omtalar sju generationer (Mogren 1994:84 anf. litt.).

Exempel på stenar som ”hör ihop” finns i Nöttja i södra delen av Finnveden. I Bolmaryd i Nöttja socken står en sten med inskriften *”Önd och Sven satte denna vård efter Assur”* (Sm36). I samma by men en bit därifrån står ytterligare en sten som av inskriften att döma är yngre än den förra. Här fastslås att *”Assur gjorde denna vård efter Önd, sin fader. Han var minst bland män en gnidare (niding), ej snål på mat eller snar till hämnd. På sin Gud den gode trodde”* (Sm37). Av inskrifterna att döma reser antingen först Önd och Sven, kanske två bröder, en sten efter en man (far?) vid namn Assur. En generation senare reser en annan Assur en sten över Önd, sin fader. Naturligtvis kan förhållandet mellan de två stenarna vara det omvända, att först reser Assur sten över sin fader Önd, varefter hans söner (?) reser sten över honom. Att det råder släktskap mellan stenarna är dock troligt och det visar hur en familj genom tre generationer manifesterar sin position som traktens ledare. Att yngre generationer namnges efter förfäder är ett vanligt inslag i samhällen där förfäderskult är vanlig, vilket var fallet i det fornnordiska samhället. Denna sedvänja lever kvar långt fram i tiden. Exempelvis är förnamnen för de medeltida svenska kungarna begränsade till ett fåtal namn som växlar över tid.

I Norra Ljunga socken (numera Sävsjö sn) står två runstenar, en i Sävsjö (Sm77) och en i Komstad (Sm76), som också sannolikt hör ihop. Stenen i Sävsjö har Vråe rest över sin broder Gunne, som dog i England, medan stenen i Komstad är rest över Vråe. Denna gång är det dottern Tova som rest stenen över fadern Vråe, som dessutom var Håkon Jarls stallare. Namnet Vråe tyder på att det är samma person som avses (von Friesen 1922).

Den titulatur som finns på runstenarna har i Danmark använts för att spåra den ”för-feodala” statens framväxt. Genom titlar som thegn, dreng, sven, m. fl. anser man sig kunna spåra personer som ingått i kungens hird (Randsborg 1980, Christophersen 1982). Det kan vara problematiskt att överföra resonemang om titulatur enligt danska förhållanden till Småland som ju inte på samma sätt kan sägas vara direkt inblandat i en statsbildningsprocess. Men även i Småland finns flera exempel på runstenar med titulatur av ovanstående slag. Framför allt återfinns denna titulatur i Finnveden och Njudung. I Finnveden återfinns en skeppare (Sm42 ”Assur, kung Haralds *skeppare*”), i Njudung en stallare (Sm76 ”Vråe, Håkon Jarls

Fig. 60 Runstenen vid Norra Sandsjö kyrka (Sm71).

stallare"). Båda dessa män omtalas som konungs respektive jarls män vilket är sällsynt bland svenska runstensinskrifter. (Zachrisson 1985:42). Det ger också tydliga exempel på individer med personliga trohetsband till en härskare. Stallaren var under medeltid kungens rådgivare och stod närmast under jarl och biskop i rang. Skeppare återfinns framför allt på runstenar i kust-landskapen och har ansetts vara en befälhavare på ledungsskeppen. Andra titlar i detta samman-hang är två omnämnanden av "thegn", båda i Sunnerbo i Finnveden (Sm35 "den bäste av fränder och *thegnar* som i Finnveden fordom levde", Sm37 " På sin Gud trodde den gode *thegnen*"). I Värend finns ett omnämnande av fyra svenner (Sm16"(Rodsten och Eliv, Åke och Håkan, *svennerna*,.."). I Västbo härad i Finnveden finns även ett omnämnande av en dreng (Sm48 "*dreng* harda godan").

Utifrån epitet på andra runstenar visar det sig vilka egenskaper som skattades högt i det dåtida samhället. Det var viktigt att vara frikostig med mat, god mot sitt folk, "mild i ord, på mat ej njugg" (Sm39), "Han var minst av män en gnidare (oniding), ej snål på mat, ej snar till hämnd" (Sm37). Epitet av denna karaktär gör att man anar att de som stod bakom runstens-resandet var en mycket socialt medveten storbondeklass, med stora hushåll och mycket folk i sin tjänst som det gällde att försörja och styra på "rätt" sätt. Dessa personer framstår som lokala hövdingar, sannolikt med betydande makt i sin hand när det gäller rättskipning, försvar och andra frågor av betydelse i lokalsamhället. Runstenar är en företeelse som kan knytas till

enskilda personer och de måste därmed ses som ett sätt att signalera den egna personens/släktens/familjens betydelse jämfört med andra. Mottagaren för dessa signaler har varit den övriga befolkning i området, men kopplingen mellan runstenar och vägar visar även på att man ville att signalen skulle uppfattas av de resenärer som drog förbi. Underlättandet av kommunikationer, bro och vägbyggen är även välkända fenomen som omtalas på runstenar. Stenar som omtalar utlandsfärder visar att man även i Smålands inland var en del av det samtida skeendet i världen bortom hembygden. Även landkrabbor från inlandet deltog i färder till England, till och med som skeppare. Ibland blev de begravda utomlands (Sm101).

Titlar som stallare, skeppare, thegn, dreng och sven, visar att dessa storbönder i vissa fall även lierade sig med de olika yttre inträngande makter av olika slag som under 1000-talet börjar göra sig gällande även i Småland. I Finnveden är olika typer av statusmarkörer betydligt vanligare än i Njudung (Palm 1992:157). Att så stor del av de sydsmåländska runstenarna omtalar titlar som främst förekommer i danska sammanhang gör att det inte är uteslutet att södra Småland under 1000-talet framför allt var ett danskt intresseområde.

Seden att resa runstenar har varit särskilt vanlig i Njudung där ett stort antal runstenar restes i de centrala delarna av landet. Vetlanda och Alseda socknar framstår som exceptionellt rika på runstenar. I Vetlanda har fem stenar påträffats i anslutning till kyrkan eller på kyrkogården. En har stått vid ”Klockarestugan”, även den i närheten av kyrkan. Vid Vetlandas marknadsplats, byn Torget, stod ytterligare en runsten. Runstenskoncentrationen i Vetlanda motsvaras till viss del av Berga i Sunnerbo. Även här fanns flera runstenar i anslutning till kyrkan, en marknadsplats som benämns Torget och på båda platserna har biskopen i Linköping under tidig medeltid skaffat sig huvudgårdar och sannolikt även legat bakom och påverkat kyrkobyggandet på de båda platserna (Schück 1959:288f).

Av de sju runstenarna i Alseda stod fyra stycken i byn Repperda (Sm87-90). En är försvunnen men avbildad, en bevarad i fragment, en är starkt flagad och omöjlig att läsa, medan den fjärde slutligen verkar stå på ursprunglig plats vid ett gravfält. Om runstenarna i Repperda representerar olika generationer eller grenar av samma släkt går inte att avgöra, men det är inte osannolikt.

På många platser sammanfaller spridningen av runstenar, speciella gravar och vapengravar, vilket tillsammans bidrar till att visa på platser dit ”makten i landskapet” koncentrerats. I Trotteslöv i Berga socken finns en storhög, två vapengravar och en runsten. Inskriften på runstenen är fragmentariskt bevarad och lyder *”..tuh, sin son av människor...”* (Sm30). Strax söder om gravfältet vid Hamnedatorp i Hamneda socken, med ett par storhögar, har två runstenar påträffats inmurade i den medeltida kyrkan (Sm32, 33). Även vid gravfältet vid Mjäryd i Södra Ljunga socken finns en storhög och här har också ett runstensfragment påträffats (förvaras på Smålands museum, utan inv. nr).

Det samma gäller för området kring Ingelstad i Östra Torsås socken i Värend, där ett runstensfragment (Sm15) påträffats som ett trappsteg på kyrkogården. Dessutom står en runsten ett par kilometer norr om Ingelstad, i Nöbbele by. Denna sten (Sm16) har en lång inskrift som lyder ”*Rosten och Eliv, Åke och Håkan, svennerna reste åt sin fader Kale, den döde, kumlet vitt synligt. Därför den gode icke skall glömmas så länge stenen står och runornas stavar”*. Inskriften är intressant på flera sätt, bl. a. eftersom fyra personer, bröder, omtalas som ”svenner”, när de reser sten över sin fader. ”sven” är en titel som omtalas på flera runstenar bland annat i Danmark och som tolkats tillhöra yngre medlemmar i kungens hird (Christophersen 1982:130f). Inte bara kungen utan även enskilda magnater omgav sig under vikingatiden med ett eget följe och svennerna i Nöbbele var sannolikt hirdmän till en lokal magnat med säte i Ingelstad. Run-stenarna i området visar således alldeles tydligt att samhället kontrollerades av en runstensresande ”aristokrati”. Men även gravarnas innehåll kan bidra till att förstärka denna bild.

Gravarnas innehåll - vapengravar

En hel del gravar från yngre järnålder är trots allt arkeologiskt undersökta i Smålands inland. Huvuddelen av dessa undersöktes dock i slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet varför materialet är behäftat med en hel del källkritiska problem, bl. a. rörande dokumentation. Materialet är mer eller mindre tillgängligt även om mycket sannolikt har förkommit. För att konkret se vilket material som påträffats i dessa gravar har därför en genomgång av arkeologiskt material från området på Smålands museum, Jönköpings läns museum och Statens historiska museum samt av tillgänglig litteratur gjorts. Det ska betonas att jag inte själv studerat allt gravmaterial utan en stor del av nedanstående sammanställning bygger på uppgifter i litteratur och på registerkort. Målsättningen är inte heller att ge en total bild av vad som framkommit i vikingatida gravar i undersökningsområdet utan att skapa en översiktlig bild av förekomsten av vapen i gravarna från den aktuella perioden, vilket tillsammans med runstenarna ska utgöra grunden för en tolkning av den sociala strukturen i området under vikingatid.

Det material som påträffats i vikingatida gravar i området är generellt sett av samma allmänt vikingatida typ som i övriga Skandinavien. Gravfynden består av olika typer av spännen, knivar, glaspärlor o. dyl. Gravarna är främst brandgravar men även ett femtiotal skelettgravar har påträffats, främst i Finnveden, varav fyrtioåtta bedömts vara vikingatida (Bodin 1997). Hur många gravar från yngre järnålder som undersökts i området är oklart men det rör sig sammanlagt under cirka 150 års tid om flera hundra, varav den helt övervägande delen undersöktes före 1920. Detta innebär att undersökningsmetodik och dokumentation många gånger är bristfälliga, eller saknas helt. Genomgången av fynd har främst inriktats på att finna gravar med vapen, eller andra gravar som uppvisar ett rikt fyndmaterial.

Med vapengravar avses här gravar som innehåller någon av komponenterna svärd, sköld, spjut/lans, yxa, hästutrustning (sporre, stigbygel, betsel) eller pilspetsar, antingen som enda vapentyp eller i olika kombinationer. Urvalet bygger på föreställningar om hur en fullt rustad beriden krigare skulle se ut. Frågor kring vapengravar under järnåldern har varit uppe för förnyad diskussion på senare tid (Braathen 1989, Jakobsson 1992, Nicklasson 1997). Enligt Helge Braathen, som studerat förekomsten av ryttargravar, d.v.s. gravar med sporrar och stigbyglar i Norge, avspeglar denna typ av gravar en social överklass. Gravarna hittas på gårdar med bäst förutsättningar för jordbruk. Dessa gårdar ligger utspritt och en av författarens hypoteser är att gårdarna och deras innehavare fungerat som stödjepunkter för kungamakten. Personerna i gravarna har haft speciella funktioner som kungamaktens representanter (Braathen 1989:130, Skre 1996:471ff).

Vapnens roll, då främst svärdets, som maktsymbol under yngre järnålder har diskuterats av Mikael Jakobsson. Svärdet hade en central symbolisk roll för härskarnas maktutövning i det germanska samhället. Framför allt verkar vapen och krigaridentiteten ha varit viktig för de övre sociala skikten i den yngre järnålderns samhälle (Jakobsson 1992:79ff och anf. litt.). Vapengravar från romersk järnålder har studerats av Påvel Nicklasson som på ett förhållandevis kritiskt sätt berör tidigare tolkningar av vapengravar och visar hur dessa tydligt speglats mot strömningar i det samtida samhället (Nicklasson 1997). Betydelsen av vapen i gravar kan ha varit flerfaldig, från att den döde var en krigare till att det var en person som inte själv var aktiv krigare men som ändå hade rätt att begravas med vapen. Gemensamt för de forskare som diskuterat vapengravsseden är att man ser en koppling mellan vapen och makt i någon form. Framför allt Jakobsson betonar vapnens roll som ett symboliskt sätt att legitimera makt (Jakobsson 1992). I den norröna litteraturen möter oss ett många gånger krigiskt och

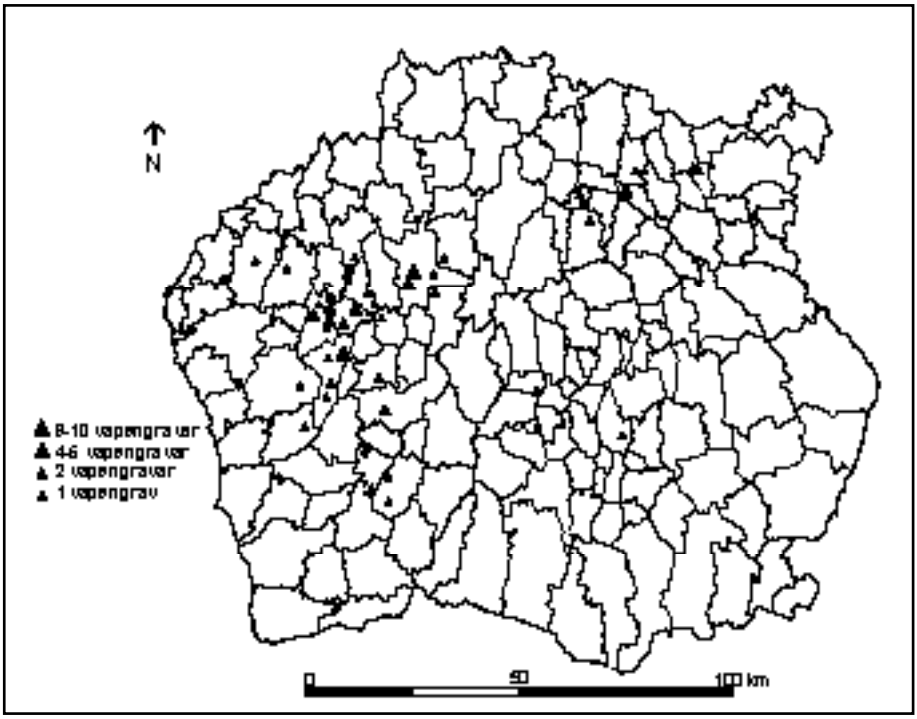

Fig. 61 Vapengravar i Tiohärad.

våldsamt samhälle, med Oden som den främste representanten för de krigare som samlas i Valhall. Att krigaren hade en betydelsefull position under yngre järnålder verkar helt klart. Därmed inte sagt att själva krigaren i sig självt alltid hade en hög social position, utan snarare kan krigargravar ses som gravar för härskarens följeslagare, hirden (Randsborg 1980:121ff, Braathen 1989).

Det råder således närmast enighet om att vapengravar kan tolkas i ett maktideologiskt spektrum. Järnålderns samhälle framstår på flera sätt som ett samhälle där vapen och krigare spelat en viktig roll. Inte minst synliggörs detta i den religiösa överbyggnaden. Världens undergång, Ragnarök, föregås av en strid mellan gudarna och jättarna. Mot denna bakgrund är bruket av vapen som ett sätt att legitimera maktutövning inte förvånande.

Genomgången har resulterat i uppgifter om sjuttiosex vapengravar och vapenfynd (se bil. 4) (fig. 61). Förutom fynd i gravar har även lösfynd av vapen framkommit. En del av dessa kan komma från förstörda gravar. Andra är påträffade i sjöar och kan vara offer eller tappade vapen. De flesta fynden, framför allt lösfynden, är tillvaratagna under 1800-talet. Sextiotre av vapenfynden har påträffats i Finnveden, tio i Njudung och tre i Värend. Den stora övervikten för Finnveden beror med största sannolikhet på att det är i detta område som ojämförligt flest gravar från yngre järnålder undersökts. Huvuddelen av materialet kommer från undersökningar på 1870- och 1910-talen.

De vapen som påträffats i undersökningsområdet är svärd, sköld, spjut/lans, yxa, hästutrustning (sporre, stigbygel, betsel) och pilspetsar. Av ovanstående typer är det främst pilspetsar som kan diskuteras huruvida de ska betraktas som vapen eller ett redskap för jakt. Att kombi-nationen var det vanliga är troligt. Eftersom pilspetsar ofta finns i kombination med andra vapen har det ansetts som befogat att ta med även gravar med enbart pilspetsar. Därmed

inte sagt att gravar med bara pilspetsar representerar krigare, bara att de *kan* göra det. Det är viktigt att komma ihåg att gravarna där fynden gjorts är brandgravar där idag oidentifierbara järn-fragment kan vara rester efter exempelvis sköldbeslag och betsel.

Av de sjuttiosex fynden innehöll femtiotvå endast en sorts vapen, i tretton gravar fanns enbart hästutrustning. Däremot förekom ofta andra typer av fynd i gravarna, i en del fall av exklusiv karaktär. Mest spektakulärt är här fyndet av bl. a. guldgubbar och en spjutspets i en grav på Bolmsö och fyndet av en balansvåg och en spjutspets i en grav i Lannaskede. Det vanligaste är att det vid sidan av andra gravgåvor endast hittas pilspetsar i gravarna, något som är fallet i 24 gravar. Också i andra fall finns gravar där bara en typ av vapen finns bland gravgåvorna eller fynd där enstaka vapen påträffats som lösfynd. I sju fall har enbart svärd påträffats, i fyra fall bara spjut och i tre fall enbart skölddetaljer. En del av dessa ensamma vapenfynd är lösfynd som exempelvis de svärd som hittats i sjön Trummen utanför Växjö och i Nävelsjön i Nävelsjö. Men i flera fall hittas flera typer av vapen i samma grav. I arton gravar förekom två olika vapen eller kombinationen ett vapen och hästutrustning. I två gravar har tre typer av vapen påträffats och i fyra gravar i området fanns fyra olika vapen. De senare fyra gravarna får ses som representanter för fullt utrustade krigare. Två av dessa gravar innehöll svärd, sköld, hästutrustning och pilspetsar, en grav innehöll svärd, sköld, yxa och hästutrustning, medan den fjärde graven innehöll svärd, spjut, hästutrustning och pilspetsar.

I absoluta tal förekommer pilspetsar i 41 av de 76 fynden, hästutrustning (sporrar, stigbygel, betsel) i 32, svärd i 16, spjut i 14, sköld i 10 och yxa i ett fynd. Den vanligaste kombinationen av vapen i gravarna är pilspetsar och hästutrustning vilket hittas i elva gravar eller svärd och hästutrustning vilket påträffats i sju gravar. Den relativt stora mängden gravar med häst-utrustning visar att den beridna krigaren var en etablerad företeelse redan under yngre järnåldern i Smålands inland. En strukturell kontinuitet mellan järnålder och medeltid när det gäller den beväpnade ryttarens betydelse i samhället är tydlig.

En spridningskarta över var vapenfynden påträffats visar som tidigare nämnts en kraftig koncentration till Finnveden. Fynden är av naturliga skäl koncentrerade till järnåldersbygden, här finns gravfälten. I Finnveden märks en särskild koncentration till området runt Bolmsö och Bolmens norra del. Bolmsö, Ås och Torskinge socknar var föremål för Palmgrens och Eneströms undersökningar. En särskild koncentration av gravar med vapen, framför allt häst-utrustning och pilspetsar, kan noteras på nordöstra Bolmsö. På gravfältet vid Håringe/Skeda, finns tio gravar med vapen eller hästutrustning. Totalt har fyrtionio gravar undersökts i området och cirka 20 % av dessa innehöll någon form av vapen, framför allt pilspetsar och hästutrustning. Här kan nämnas hög 25, där två stigbyglar lagts ner i kors. Igenom dessa var nio pilspetsar nedstuckna. I övrigt fanns glas- och järnsmältor, keramik, olika järnföremål samt järnslagg i graven (Eneström 1912). Håringe/Skeda är närmast att betrakta som en aristokratisk miljö. I en av de undersökta gravarna påträffades förutom en spjutspets, två guldgubbar och ett fragment av en guldbrakteat, tjugotre bronsknappar, och två bergkristallpärlor bland mycket annat. Fyndet av guldgubbar i denna kontext är ovanligt. Normalt påträffas guldgubbar på boplatser. Vid Håringe/Skeda finns även en storhög, ”Kungshögen”, runt tjugo meter i diameter och tre meter hög. Den undersöktes delvis av Palmgren 1873, då en ”gång” grävdes in i högen mot dess mitt men i högen ”*fanns så godt som ingenting, ehuru hans undersökning kostade 42 dagsverken*” (Palmgren 1875:221).

De personer som begravts med vapen vid Håringe/Skeda kan ha varit medlemmar i hirden till den magnat som residerat på Bolmsö (Hansson 2000b). Även på andra delar av Bolmsö finns gravar med enstaka vapenfynd eller hästutrustning. Däremot saknas gravar med en större uppsättning vapen. Koncentrationen av vapengravar till Håringe/Skeda och övriga

indikationer gör att själva storgården sannolikt varit belägen i området.
Gravar som annars kommer närmast att representera fullt beridna krigare, har påträffats i Trotteslöv i Berga socken, i Drömminge i Växtorp socken, i Broby i Lannaskede socken och vid Prästgården i Hultsjö socken.

Graven i Trotteslöv innehöll både svärd, sköld, hästutrustning och pilspetsar. Ytterligare en grav, med sporrar, stigbyglar och betsel har hittats i Trotteslöv (båda gravfynden SHM 6638). I Trotteslöv finns som nämnts en runsten (Sm30), vilken idag står vid ett gravfält, men som tidigare legat i en bro.

I Drömminge i Växtorp socken undersöktes 1942, fyra högar på ett gravfält med femton högar och tjugoen runda stensättningar (RAÄ 48). I en av högarna, hög 16, hittades bland annat ett svärd, en holk till en spjutspets, delar till ett betsel och två pilspetsar. På granngårdens ägor i norr, Hindsekind i Värnamo socken, har en sporre tillvaratagits. Från sent 1200-tal är gården Hindsekind i skriftligt källmaterial belagd som huvudgård (se kap.8).
På Prästgårdens ägor i Hultsjö socken har ett svärd, ett spjut, en sporre och sju pilspetsar påträffats, sannolikt från en och samma grav (SHM 736-737).

På Trollagård i byn Broby i Lannaskede socken har vid fyra olika tillfällen under 1800-talet rika gravfynd från yngre järnålder tillvaratagits. Fyndomständigheterna tyder på att fynden egentligen kommer från tre gravar, varav två får betecknas som fullt utrustade krigargravar. År 1865 hittade bonden Johannes Isaksson en mängd fornsaker när han tog bort ett röse. Fynden löstes in för tjugo riksdaler och bestod bl. a. av ett tveeggat svärd, en sporre, ett betsel, två stigbyglar, en fragmentarisk sköldbuckla, en dubbeleggad yxa och en sadelbomsprydnad (SHM 3326). Året efter hittade bonden Johan Peter Svensson ytterligare fornfynd i jorden i närheten av platsen för det borttagna stenröset. Bland de saker som inlöstes med tio kronor fanns en lansspets, en fragmentarisk sköldbuckla, en kedja och två genombrutna sadelbomsbeslag (SHM 3549). Sannolikt rörde fynden sig om två olika gravar. En tid senare, 1879, påträffades en mängd fynd vid borttagandet av ett annat röse. Fynden inlöstes för femton kronor och bestod bland annat av två betsel, två stigbyglar, två sporrar, en yxa med silverinläggningar, delar av en sköldbuckla, två ovala spännbucklor, ett runt spänne, en bronskedja och ett bryne (SHM 6363). När fynden gjordes avbröts borttagandet av röset men markägaren fick Vitterhets-akademiens tillstånd att ta bort resterna av röset, varvid ytterligare fynd framkom. Dessa inlöstes med tio kronor. Här fanns en spjutspets, två pilspetsar, en armring och en fingerring av silver, beslag till selbåge i brons, en del av en stigbygel, delar till en balansvåg och en järnvikt (SHM 6464). Av fynden i röset att döma verkar det här röra sig om en dubbelgrav med både en man och en kvinna.

De rika gravfynden vid Broby visar tydligt på närvaron av en lokal storgård. Att en sådan funnits understryks av de runstenar som finns i socknen. Vid Brobyholm är en runsten rest vid ett vad på gränsen mellan Östra och Västra härad och där sockengränserna mellan Lannaskede, Skepperstad och Fröderyd möts. Inskriften lyder *"Torsten reste denna sten efter Gude, sin son. Torsten gjorde bron efter Gunnvar, sin broder och efter Åsbod, sin hustru"* (Sm96). Även vid kyrkan i Lannaskede finns runinskrifter, dels på resterna efter en Eskilstunakista (Sm95), dels på en fragmentarisk gravsten med runor (Sm94) (Kinander 1961:222ff). I Lannaskede framstår den strukturella kontinuiteten mellan järnålderns och den tidiga medeltidens magnater som tydlig. Det arkeologiska materialet med de rika gravfynden, runstenen, Eskilstuna-kistan och den romanska stenkyrkans utformning som tidigare berörts visar att en sannolik storgård funnits i Lannaskede från vikingatid och upp i 1200-talet.

Vikingatidens lokala herravälde – en sammanfattning

Det presenterade materialet visar således att även det småländska samhället, precis som övriga Norden under vikingatiden kan karaktäriseras som ett aristokratiskt samhälle. Denna slutsats är möjligen inte särdeles uppseendeväckande men mot bakgrund av avhandlingens frågeställning har det ändå bedömts som värdefullt att försöka belägga det som Clas Tollin till viss del tar för givet i sitt arbete (Tollin 1999). I ett nationellt perspektiv är antalet vapengravar från vikingatiden i Smålands inland kanske inte så imponerande men de bidrar ändå till att ge en bild av ett samhälle med en tydlig hierarkisk social struktur. Detta understryks ytterligare av runstenarna i området. Denna hierarkiska eller aristokratiska samhällsstruktur har också kommit till uttryck via gravarnas yttre utformning, genom element som gravtyp, gravstorlek, monumentalitet och gravarnas läge i landskap. Dessa frågor har dock inte diskuterats här. I ett annat sammanhang har en studie presenterats som visat hur exempelvis förekomsten av storhögar och stora skepps-sättningar ytterligare understryker den bild som presenterats ovan (Hansson 1999c).

Ofta förekommer skilda hierarkiska element i samma områden. Rika gravfynd hittas på platser där gravarnas yttre former och förekomsten av runstenar sannolikt lokaliserar platsen för en vikingatida storgård. Ett sådant exempel är Trotteslöv i Finnveden där vapengravar samt en storhög och en runsten förekommer på samma plats. De vapengravar som trots allt finns i Smålands inland visar dessutom att det ”militariserade” samhälle som under medeltiden karaktäriserade Småland i viss mån existerade redan under yngre järnålder.

Det är tydligt att det fanns sociala skillnader mellan olika grupper i järnålderns samhälle. I stort sett över hela det område som utifrån spridningen av gravfält kan sägas ha varit bebott, kan spår av ett socialt ledande skikt spåras, både via gravarnas yttre former, gravinventariet och runstenar. Här har de två sistnämnda elementen studerats. Egentligen finns det stora likheter mellan samhällets struktur i slutet av järnåldern och det som presenterats för medeltiden, nämligen en förekomst av en beriden ”krigarklass”. I slutet av vikingatiden visar materialet på närvaron av ett skikt av runstensresande storbönder eller bygdehövdingar. Dessa personer som av inskrifterna på runstenarna att döma både var män och kvinnor har varit de ledande makthavarna i det lokala samhället. Spåren efter dessa personer påträffas i princip över hela det då bebodda landskapet. Det småländska samhället var precis som andra delar av Skandinavien ett aristokratiskt samhälle vid denna tid. Detta är möjligen föga förvånande men för avhandlingens syfte är det ändå viktigt att visa att så faktiskt var fallet och att det inte bara är något som antas utifrån paralleller från andra håll.

8. HUVUDGÅRDEN OCH PLATSENS BETYDELSE

Gård och tradition

Av ovanstående resonemang har det förhoppningsvis framgått att det i en hel del fall finns indikationer som visar att en huvudgård kan ha existerat som bygdens maktcentrum under lång tid. Varför det var just dessa huvudgårdar som kom att existera så länge kan naturligtvis ha flera orsaker, men en orsak skulle kunna vara att det under tidens gång skapades före-ställningar och traditioner i det ”kollektiva medvetandet” kring vissa platser. Inom förhistorisk arkeologi har man under 1990-talet alltmer börjat tala om ”platsens betydelse” för innebörden av olika monument. Denna platsens betydelse har setts som styrande för varför vissa monument hamnade där de gjorde (Bradley 1993, Tilley 1994). Här kommer ”platsens betydelse” för huvudgårdens etablering och varaktighet att diskuteras. I redogörelsen för de senmedeltida huvudgårdarna i området konstaterades att det grovt sett fanns två sorters huvudgårdar, vissa som verkar ha existerat under mycket lång tid och är omnämnda vid upprepade tillfällen, medan andra snarare endast verkar ha existerat under en generation. Dessa två olika ”typer” av huvudgårdar kopplades hypotetiskt till olika delar av frälset. Det kan vara värt att utvidga denna diskussion eftersom olika typer av sociala bindningar i landskapet och till den egna gården sannolikt var av avgörande betydelse för huruvida en huvudgård fortsatte att existera genom århundradena eller om den försvann efter en kort tids existens.

Vid genomgången av de huvudgårdar som är omnämnda i skriftligt källmaterial kunde det konstateras att en helt övervägande del av dessa endast var omnämnd vid ett enda tillfälle. Ett mindre antal huvudgårdar verkar å andra sidan ha existerat under långa tider, eftersom de är omnämnda återkommande under kanske flera hundra år (kap.5). Detta antyder att många huvudgårdar endast existerade under kortare tid, kanske under en generation, medan andra huvudgårdar i princip existerade under hela medeltiden. Orsakerna till varför vissa huvudgårdar kom att existera kontinuerligt och andra under kort tid kan naturligtvis variera, men det finns en del exempel som visar att en av de faktorer som kan ha spelat in just kan ha varit platsens betydelse.

När man tittar på i vilka delar av undersökningsområdet som huvudgårdar med ”kort” respektive ”lång” existens förekom, så ser man att de förstnämnda fanns över hela undersökningsområdet, både i områden som kan karaktäriseras som järnåldersbygder och i områden som kännetecknas av medeltida kolonisation (fig. 62). Detta är inte så förvånande eftersom denna typ av huvudgårdar var den mest allmänna under medeltiden. Det är väl också troligt att vi i denna grupp bör återfinna de allra minsta huvudgårdarna och godsen. En förklaring till den korta varaktigheten på dessa huvudgårdar är sannolikt att innehavarna hade svårt att fullgöra sin rusttjänst och därför efter kort tid tvingats att återgå till att bli skattebönder. När det däremot gäller de ”långvarigt” existerande huvudgårdarna, d.v.s. huvudgårdar som omnämns vid minst fyra olika tillfällen så hittas de med ett par undantag framför allt i de gamla järn-åldersbygderna. I kolonisationsområdena där det sammantaget inte finns så många huvudgårdar dominerar således huvudgårdar som bara är omnämnda vid ett eller två tillfällen.

En annan skillnad man kan notera är att de ”långvariga” huvudgårdarna i större utsträckning kan knytas till personer ur högfrälset, i det här fallet personer med riddarvärdighet. Riddare kan totalt sett knytas till ett fyrtiotal huvudgårdar inom undersökningsområdet. Ser man på de tjugotal huvudgårdar som existerade under lång tid, d.v.s. omnämns vid minst fyra tillfällen eller under fyra generationer, kan hälften av dessa knytas till personer med riddarvärdighet.

Mot bakgrund av att riddarna utgjorde en minoritet av frälset i området framstår de som överrepresenterade i gruppen med kontinuerligt existerande huvudgårdar. Exempel på huvudgårdar som nämns under lång tid och till vilka personer med riddartitel tidvis kan knytas är gårdar som Bergkvara, Blidingsholm, Jätsholm och Vederslöv i Värend. Bland de långvarigt existerande huvudgårdarna finns även en del som kan knytas till personer ur lågfrälset. I den senare gruppen finns ett par huvudgårdar som under lång tid utmärkte sig som boställe för häradshövdingen. Det tydligaste exemplet är här gården Stora Hindsekind i Värnamo socken i Finnveden.

Den första i den s.k. ”Hindsekindsätten” som kan knytas till gården Stora Hindsekind är Trotte Attason d:ä. som levde åtminstone mellan 1389 och 1428 (gårdshistoriken kring Hindsekind nedan bygger på Härenstam 1946:366ff, 389f och Almquist 1976:1265f). Under åren 1389-92 och 1397-1428 var han häradshövding i Östbo härad. Trotte var sannolikt av en gammal stormannasläkt. Redan 1312 återfinns en Atte Trottason bland Östbo härads förnämsta män. Både namnlikheten och det faktum att båda förde en snedbjälke som vapen, i Atte Trottasons fall kompletterad med en åttbladig ros, tyder på att personerna var släkt. Kring 1360 omtalas prästen Atte i Värnamo som prost i Östbo. Möjligen kan denna Atte ha varit far till Trotte Attason d:ä. Namnen Trotte och Atte bars redan 1238 av ett par av Östbo härads förtroendemän, vilket understryker den s.k. ”Hindsekindsättens” tidigmedeltida ursprung som häradets ledande män. Var dessa förfäder till Trotte Attason d:ä bodde är i vissa fall oklart. I diplomet från 1238 omtalas Trotte som varande från Tånnö. Första gången Hindsekind nämns är 1272, då Peter Erengislesson i Forsheda testamenterade gården Hindsekind till sin hustru (DS 559, översatt i Gejrot 1994:223f). Av testamentet framgår att Hindsekind var huvudgård redan vid detta tillfälle. Mycket talar för att gården var huvudgård från åtminstone 1200-talets andra hälft och långt fram i tiden. Om man vill pressa materialet kan man genom fyndet av en krigargrav med hästutrustning i det närbelägna Drömminge, ett par kilometer söder om Hindsekind hävda att det redan under yngre järnålder sannolikt fanns en storgård i området.

Trotte Attason som med ett mindre avbrott på några år under 1390-talet var häradshövding i Östbo och boende på Hindsekind, efterträddes på gården och på häradshövdingeämbetet av sin son Atte Trottason d:y. Atte levde sannolikt fram till cirka 1480, och fungerade som häradshövding från faderns död och fram till 1400-talets mitt. Under åren 1454 till 1462 nämns Hans Kruse som häradshövding i Östbo. Han efterträddes i sin tur av Håkan Bengtsson (tre balkvis ställda strömmar), som verkar ha fungerat som häradshövding under lång tid, från 1473 till 1507. Håkan Bengtsson bodde också på Hindsekind, men nu på granngården, Lilla Hindsekind, vilken uppträder som huvudgård i mitten av 1400-talet. Redan 1454 skrev sig Håkans fader, Benkt Håkanson till Hindsekind. Enligt Härenstam är det troligt att han gift sig till gården och Härenstam menar att det är sannolikt att denna familj var släkt med den egentliga ”Hindsekinds-släkten”, som samtidigt bodde på Stora Hindsekind. De två grann-gårdarna Lilla (eller Västra) och Stora Hindsekind fortsatte sedan parallellt att vara sätesgårdar under 1400-talets andra hälft och under hela 1500- och 1600-talen, innan de i slutet av 1600-talet slogs samman till det sentida säteriet Stora Hindsekind. Detta förhållande att två grann-gårdar samtidigt är huvudgårdar är i sig något märkligt, men det intressanta i det här samman-hanget är företeelsen att häradshövdingen i Östbo under en period av mer än 150 år nästan kontinuerligt kan visas ha bott på samma ställe, vanligen på Stora Hindsekind, i annat fall på Lilla Hindsekind. Håkan Bengktssons efterträdare som häradshövding 1508 var nämligen Anders Andersson, sonson till den tidigare häradshövdingen Atte Trottason d:y. Därmed hade häradshövdingeämbetet återgått till den ”rätta” släkten. Anders efterträddes sedan som häradshövding av sin son Torkel Andersson (död ca 1551).

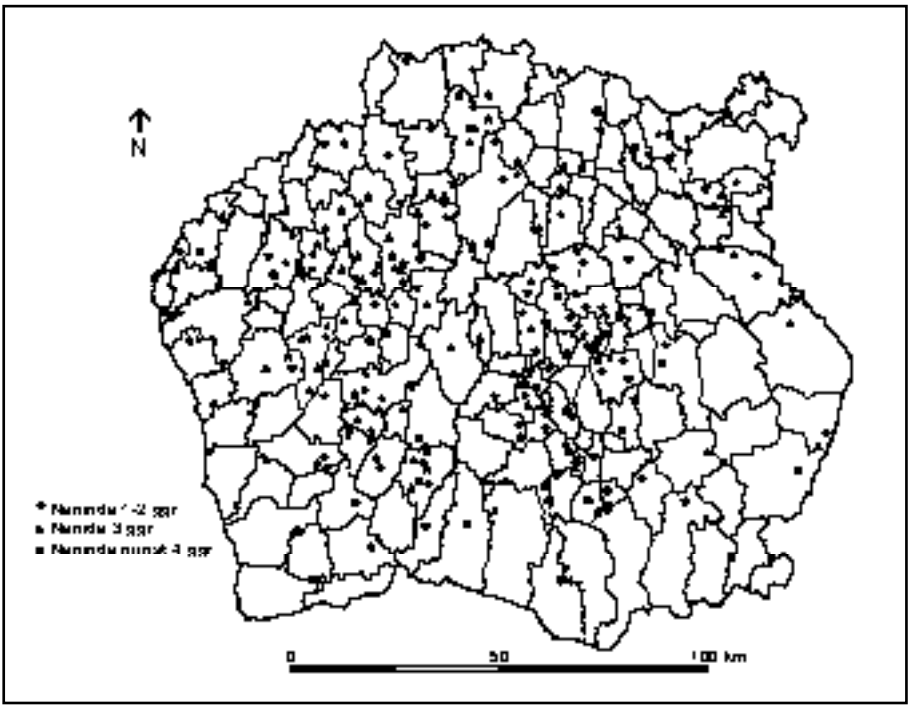

Fig. 62 Det antal gånger som huvudgårdarna i Tiohärad uppträder i medeltida diplom. Antalet kan hypotetiskt ses i relation till hur länge den enskilda huvudgården existerade, även om de källkritiska fällorna naturligtvis är många.

Av tradition bodde alltså häradshövdingen i Östbo alltid på Hindsekind (fig. 63). När häradshövdingeämbetet vid mitten av 1400-talet lämnade ”Hindsekindsätten”, bodde den nye häradshövdingen som möjligen var släkt med sina företrädare, på en granngård till den gamla häradshövdingegården. Även denna var nu en huvudgård. Utvecklingen kan ses som ett bevis för att vissa platser i landskapet, i det här fallet huvudgårdar, fick en speciell betydelse i lokalsamhället, en betydelse som gjorde att vissa förhållanden svårligen ändrades. I Östbo ”skulle” häradshövdingen bo på Hindsekind, det hade han alltid gjort och så skulle det förbli. Därför blev den nye häradshövdingen som tog över under en period då den gamla släkten inte innehade häradshövdingämbetet, en person som bodde så nära den gamla häradshövdinge-gården som möjligt. Denna tolkning är inte alldeles klar, men den stöds av liknande förhållanden på andra håll.

I Kinnevalds härad i Värend bodde häradshövdingen från 1300-talets senare del och fram till 1400-talets slut vanligtvis på gården Vederslöv i kyrkbyn med samma namn. Riddaren och sedermera riksrådet Erland Knutsson var häradshövding på 1390-talet, väpnaren Jon Magnusson på 1450-talet och väpnaren Magnus Nilsson på 1490-talet, alla skrev sig till Vederslöv (Larsson 1964:442ff). Att gården Vederslöv var viktig för häradshövdingens ämbete visas då Magnus Nilsson 1473 sålde sin sätesgård i Vederslöv med underlydande gårdar till Arvid Trolle. Trots det bodde han kvar på sin gamla huvudgård som en form av ”arrende-väpnare”. Samtidigt fungerade han som häradshövding. Denne hade ju alltid av tradition bott på Vederslöv.

Gårdar som Hindsekind och Vederslöv hade båda starka sociala bindningar och traditioner knutna till sig, till gårdens plats i landskapet. Detta har sannolikt varit en bidragande orsak till varför vissa huvudgårdar kom att kvarligga under väldigt lång tid. Gården hade helt enkelt en

lång tradition av lokalt maktcentrum i någon form, antingen enbart som centrum i ett större privat gods, eller i kombination med en funktion som administrativt centrum i den lokala förvaltningen. Traditioner av dessa slag och sociala bindningar som att häradshövdingen av tradition bodde på en och samma plats i landskapet kan ha bidragit till att vissa platser och därmed vissa huvudgårdar fick en utökad betydelse i människornas ”kollektiva” medvetande. Denna betydelse har gjort att deras funktion som huvudgård och lokalt socialt centrum levt vidare generation efter generation. Att platser får stor social och symbolisk betydelse är en del i människans ianspråktagande av landskapet och något som sysselsatt människor i alla tider. Detta är inte minst tydligt för förhistoriska samhällen, där gravar, offerplatser och andra monumentala anläggningar har fungerat som landmärken för människans vistelse i och användande av landskapet. Genom platsens betydelse gavs landskapet mening (Tilley 1994:14f). Samma förhållanden rådde med stor säkerhet under medeltiden. Man kan se förstörelsen av förhatliga fogdeborgar under Engelbrektupproret som ett utslag av allmogens vilja att inte bara erövra utan helt utplåna symbolen och platsen för överhetens herravälde.

Liknande kopplingar mellan medeltida huvudgårdar och äldre maktcentra hittas även på andra håll, exempelvis i England. Inom godset Dudley var det sannolikt på grund av att Dudley tidigare varit centrum i ett pre-normandiskt ”earldom” som just denna huvudgård, en av flera inom domänen, var den som blev centrum i det medeltida godset. Möjligen fanns det också en fornborg i Dudley under järnåldern vilket visar att platsen varit i fokus för det lokala herra-väldet under flera generationer. Därmed var Dudley redan ansedd som en betydelsefull plats vilket de normandiska erövrarna anpassade sig till (Hunt 1997:21ff).

Under förhistorisk tid var gården i sig själv av största betydelse för att kategorisera den enskilda individen och ge honom eller henne en plats i tillvaron. Gården och jorden var den plats som gav den enskilde bonden mening, som styrde hans liv. En mans fulla namn bestod exempelvis av hans egennamn plus namnet på gården där han bodde. En viktig företeelse när det gäller människornas förhållande till jorden och släkten var odalrätten. Odalen fastslog vad som var familjens ursprungliga jord och odaljorden fick inte avyttras utan övriga släktingarnas medgivande. I Norge tillhörde jorden den person som kunde återberätta sina förfäder och därmed även de tidigare ägarna till jorden, antingen i fyra eller sex generationer, beroende på vilken del av Norge det gällde. Under 1200-talet gällde odalrätten den person som kunde återberätta förfädernas innehav av jord sedan heden tid, något som kunde vara avgörande vid rättstvister. Samtidigt var innehav av odaljord något som legitimerade den frie mannens rätt och status i samhället och detta stycke jord band den enskilde mannen/familjen till förfäderna och släkten (Gurevich 1985:45f, 1992a:201).

Odalrätten manifesterades också fysiskt i landskapet, både genom runstenar och deras inskrifter, men också genom de gravhögar som fanns på gården och var centrum för förfäderskulten (Zachrisson 1994). Gården var grunden för människans liv och det som strukturerade hennes liv. Gården som begrepp hade en central innebörd i människornas föreställningsvärld och gården var laddad med flera viktiga betydelser. Det var mindre troligt att en odalgård skulle flytta, däremot kunde dess betydelse dra till sig annan bebyggelse. Odalens betydelse låg just i platsbundenheten, kontinuiteten (Varenius 1998:103ff, 130f). I sin studie av Leksands-bygden har Lars Ersgård visat på gårdens betydelse genom olika tider. Via gravläggningar och järnframställning skapade människan en rituell enhet kring gården i förhistorisk tid. Efter kristnandet bröts denna rituella enhet varefter betydelsen av inägomarken som ett socialt redskap ökade. Genom innehav av inägomark kunde världen struktureras och kontakter och allianser knytas. Jorden blev grunden för den sociala identiteten (Ersgård 1997:109ff).

Gården var sålunda oskiljbar från individen. På samma sätt fick exempelvis de värdeföremål,

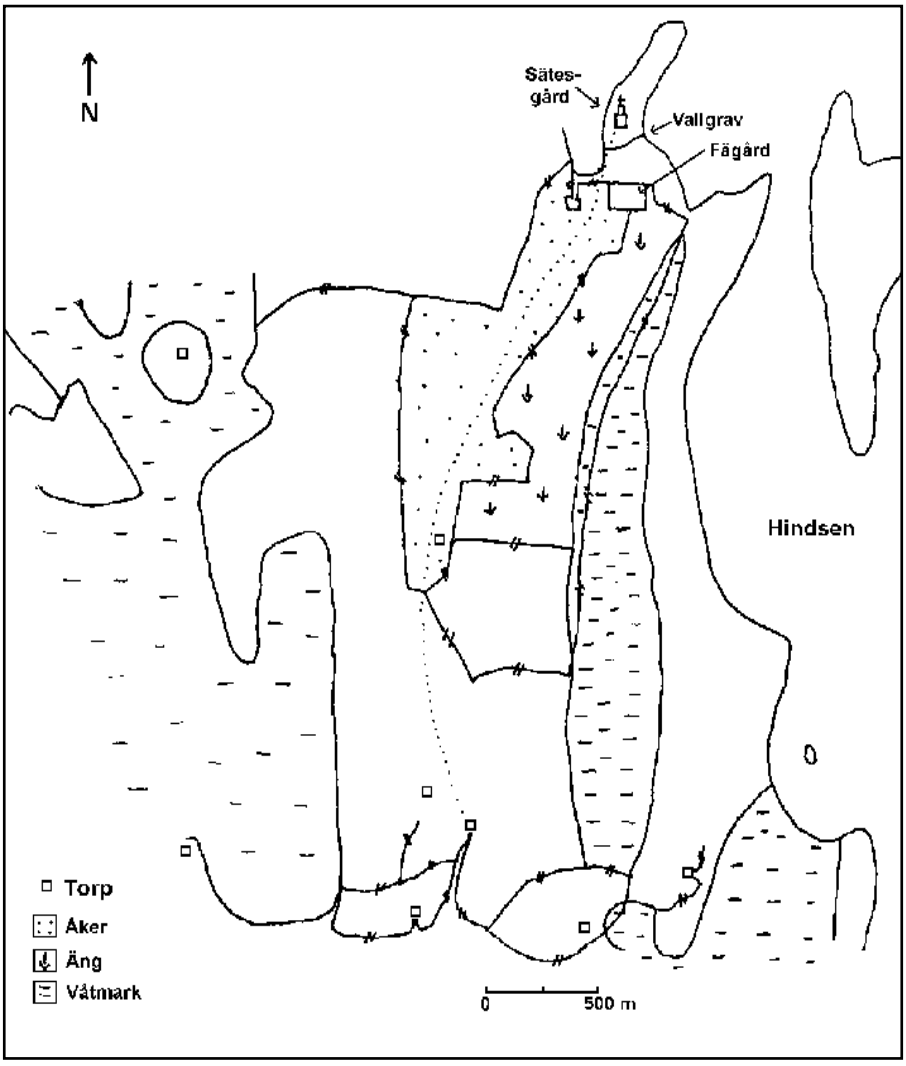

Fig. 63 Utdrag ur karta över St Hindsekind 1685 (akt 8 Värnamo sn). Av kartan framgår sätesgårdens läge på en udde i sjön Hindsen. Udden var avgrävd av en vallgrav. Sannolikt var säteriets läge 1685 detsamma som läget för den medeltida huvudgården. I beskriv-ningen till kartan omtalas att sätesgårdens byggnader var gamla och i dåligt skick. Renritning förf.

silverarmringar eller vapen en man ägde, också hans personliga egenskaper (Gurevich 1985:48, 218f). En mäktig man hade ett mäktigt svärd. Den gård där det bodde en mäktig person blev således också "mäktig" och den person som bodde på en gård där mäktiga personer bodde var självfallet också mäktig. Egenskaper, epitet, plats och person var oupplösligt förenade. Även om dessa förhållanden, som ytterst bygger på de attityder som framkommer i de norska sagorna och lagarna, kanske främst gäller tidigmedeltida förhållanden, är det dock sannolikt att liknande tankar genomsyrat också senare perioder av medeltiden. Egenskaper hos personer/släkten och deras gård har vävts samman. De huvudgårdar som funnits under lång tid har

också i många fall även förhistoriska rötter. Just dessa förhistoriska rötter och den betydelse som gården/platsen fått genom de personer/förfäder som tidigare bott där, tillsammans med det faktum att gården i sig existerat under lång tid, har bidragit till att befästa dess betydelse som socialt centrum. Vid de undersökningar av aristokratiska residens från yngre järnålder som gjorts under 1990-talet har man i flera fall just kunnat konstatera att dessa gårdar och i många fall även enstaka hus verkar ha existerat flera hundra år på samma plats. Ett sådant exempel är den stormansgård som undersökts vid Slöinge i Halland (Lundqvist 1996).

Dessa tankar kring gårdens betydelse som maktsymbol kan kopplas till de tankar kring ”topofili” som lanserats av den kinesisk-amerikanske geografen Yi-Fu Tuan och som utvecklats av socialpsykologen Johan Asplund. Topofili är ett ord som kan sägas betyda ”ortsvänskap” och som beskriver de känslomässiga banden och bundenheten mellan människan och en speciell plats i landskapet (Tuan 1990, Asplund 1983:169ff). Genom de relationer människor har med en viss plats, eller de människor som bor där, eller genom de aktiviteter som äger rum på en plats, får platsen/gården en speciell betydelse. I exempelvis den franska medeltidsbyn Montaillou beskrevs människor inte efter vilken släkt de tillhörde, utan efter vilket ”hus” de tillhörde. Huset, gården var inte bara en bostad, den skapade också människors identitet. Enligt Asplund var det ”topofila” tänkandet speciellt starkt utvecklat i det äldre allmogesamhället före skiftena. En orsak till varför vissa huvudgårdar kom att existera under lång tid skulle således kunna hittas i medeltidens topofila tänkande. Detta tänkande kom då också att påverka huruvida en huvudgård ”kunde” flytta eller ”var tvungen” att stanna kvar. Även denna typ av sociala förhållanden och inte enbart ekonomiska ställningstaganden i samband med exempelvis arv eller försäljningar har legat till grund för hur länge en huvudgård kom att existera.

Gårdens/släktens anor och dess betydelse framstår också som tydlig om man betraktar det faktum att man i flera fall finner runstenar vid eller i närheten av senmedeltida huvudgårdar. Exempel på detta finns vid Erikstad i Vittaryd socken (Sm46), Toftaholm i Dörarp socken (Sm31) samt vid Ed i Växtorp socken (Sm62). I några fall kan också detta samband visas mellan runstenar och tidigmedeltida huvudgårdar, exempelvis i Forsheda (Sm51,52). Detta samband framträder också genom att runstenar som tidigare konstaterats ofta finns vid kyrkor som kan antas ha varit uppförda på enskilt initiativ. Runstenarna står i dessa fall vid gården eller i byn där huvudgården funnits. Man kan fundera kring om detta är ett tidigt utslag av ett medvetet användande av historien och förfäderna för att under medeltiden framhäva sin egen släkt eller gårds betydelse. Kanske är det så att vissa runstenar flyttats till huvudgården för att öka dess betydelse och ytterligare markera kontinuiteten mellan vikingatida och medeltida makthavare (jfr Riddersporre 1989:138 ang. Ystadsområdet). Naturligtvis kan stenarna ha flyttats vid andra tillfällen men just betydelsen av anor är något som får allt större betydelse för frälset ju längre fram i tiden vi kommer. Vid 1500-talets rannsakningar bland halvfrälset gällde att kunna visa att man var av frälse börd. Under 1500-talets slut växte en adelsideologi fram i vilken börden, släktens anor var ett av de fem grundläggande fundamenten (Englund 1989, Samuelsson 1993:261). Denna utveckling startade redan under medeltiden, om inte ännu tidigare. I England är det tydligt redan under 1100- och 1200-talen hur aristokratin med olika medel, genom klädedräkt, uppträdande, men också bostäder och släktvapen började framträda som en egen klass. Vikten av anor och släktskap med berömda släktingar framhävdes (Crouch 1992). Därför är det inte helt orimligt att tänka sig att runstenar faktiskt medvetet flyttades för att ge ökad legitimitet åt en medeltida huvudgård som lokalt maktcentrum.

Om man studerar de huvudgårdar som existerade under lång tid så framträder vissa karaktäristika. De förekommer huvudsakligen centralt i bygderna, i områden med järnåldersgravfält

och i socknar som i många fall, men långtifrån alla har stenkyrkor. Det är också tydligt att de riktigt stora huvudgårdarna vad gäller underliggande gods hittas i denna grupp. Ofta har de också tillhört högfrälset. I en del fall verkar det som om man kan ana ett ”förhistoriskt” förflutet för dessa gårdar, att de etablerats i tidig medeltid eller sen vikingatid.

En sådan plats är det tidigare nämnda Vederslöv där huvudgården genom kyrkans utformning redan kan anas ha existerat under tidig medeltid. Möjligen kan huvudgården i Veder-slöv föras ännu längre tillbaka i tiden. I socken fanns tidigare en runsten vilken är känd genom en avbildning från 1600-talet (Kinander 1935-61:53f, Sm9). Även ortnamnet Vederslöv antyder att platsen hade viss betydelse. Vederslöv är ett namn som tillhör en grupp ortnamn med ändelserna –löv/-lev i betydelsen ”arvegods” eller ”förlänat gods” i någon form (Søndergaard 1972). Vederslöv är sålunda ursprungligen antingen ”Vidars arvegods”, d.v.s. byn har sitt ursprung i en stor bebyggelseenhet eller, och kanske ännu mer spännande, ett gods förlänat till Vidar. Även vid andra –lövorter i området finns en kombination av företeelser som visar att platsen under lång tid fungerat som centrum för ett lokalt herravälde. Högnalöv i Uråsa socken i Värend är ett sådant exempel. Här finns en runsten (Sm13) och från slutet av 1300-talet och under större delen av 1400-talet fanns här en huvudgård (Larsson 1964:445ff). Naturligtvis går det inte att fastslå att vare sig Vederslöv eller Högnalöv fungerade som huvudgårdar kontinuerligt under en period från yngre järnålder ända till 1400-talets slut. Men det är ändå bestickande att flera indikationer på maktens lokalisering i landskapet under lång tid kan återfinnas på samma plats. Detta kan inte enbart förklaras i ekonomiska termer. Både Vederslöv och Högnalöv ligger visserligen i de centrala delarna av Värend, i ett område med de ur lokalt perspektiv bästa förutsättningar för jordbruk. Liknande förhållanden finns dock även på andra håll utan att samma typ av strukturell kontinuitet till en och samma plats kan spåras. Men genom att dessa två gårdar redan tidigt fick ”status” som lokalt maktcentrum ökade platsens betydelse och den kom därigenom att dra till sig makthavare samtidigt som här fanns ekonomiska förutsättningar för dessa att försörja sig.

Det förefaller alltså som om många av de huvudgårdar som kan beläggas under lång tid ofta har sitt ursprung i tidig medeltid. Genom att en historisk betydelse kring dessa gårdar som en plats för maktutövning skapades, och byn där de låg som en plats där makt utövades, ökade möjligheterna för att dessa gårdar skulle fortleva som huvudgårdar. Exemplen med ”häradshövdingeboställen” visar att traditioner kring gårdens sociala betydelse kunde utvecklas även under medeltiden. Mot denna bakgrund blev det lättare för arvtagarna till en frälseman att lägga ner den ärvda huvudgården om den bara funnits en kortare tid och kanske bara förknippades med en enskild person. Gården/platsen hade inte hunnit få någon betydelse, varken i familjens eller i det allmännas medvetande och var därför lättare att låta försvinna. Möjligen kan man därmed tala om två olika typer av frälse. I det första fallet har vi ett frälse som söker sitt ursprung och sina rötter direkt tillbaka till vikingatiden och vikingatida magnater. Bland deras ättlingar finner vi innehavarna av de mer eller mindre ”kontinuerligt” existerande huvudgårdarna.

De ”kortvariga” huvudgårdarna representerar på samma sett ett mer medeltida frälse, de frälsemän vars ursprung står att söka i utvecklingen under medeltiden, då införandet av rusttjänsten gav alla med tillräckliga ekonomiska resurser möjlighet att erhålla frälse. Denna grupp av huvudgårdar måste ses som resultatet av att skattebönder börjat göra rusttjänst och därmed kunde upprätta en huvudgård. Många gånger har dessa huvudgårdar försvunnit när innehavaren inte klarat att fullgöra rusttjänsten, eller så har de lagts ner i samband med arvskiften. I dessa fall får man räkna med att anor och släkttraditioner kring gården inte spelade

samma avgörande roll för huvudgårdens eventuella fortlevnad. De kortvarigt existerande huvud-gårdarna finns representerade i hela undersökningsområdet, både i de tidigare järnålders-bygderna och i de medeltida kolonisationsområdena, där de dock utgör den dominerande delen. Man kan se deras etablering som ett utslag av en ”entreprenörsanda” där skattebönder gripit möjligheten att få skattefrihet mot att göra rusttjänst. I Småland verkar allmogen ha varit snabb till att ta vara på möjligheten att leva som frälseman. Varför det var så kommer att behandlas i ett senare kapitel.

9. KONTINUITET OCH FÖRÄNDRING

En delsammanfattning

Innan vi går vidare till att studera herraväldets och huvudgårdarnas rumsliga förankring kan det vara värt att kommentera de resultat som hittills uppnåtts och som gällt frälsets framväxt i ett långtidsperspektiv. Den genomförda studien har visat att det lokala herravälde som avspeglas i ett rikligt omnämnande av senmedeltida huvudgårdar åtminstone på en strukturell nivå kan kopplas till de lokala magnater som var involverade i byggandet av stenkyrkor, vilka i sin tur kan kopplas till de personer som reste runstenar.

Flera exempel på detta kan påvisas. I Värend kan Östra Torsås tas som exempel. Den medeltida kyrkan i Östra Torsås är riven men var en korkyrka med absid. Enligt Brunius som beskrev kyrkan på 1800-talet, hade den ett murverk med ovanlig omsorg i stentekniken och med socklar och omfattningar av finhuggen gråsten. Här fanns också ornerade kvaderstenar av samma typ som i Skatelöv, Växjö och Vederslöv (Liepe 1984:141ff). Kyrkans utformning visar att den sannolikt var uppförd på enskilt initiativ. Cirka en kilometer väster om kyrkan ligger gravfältet i Ingelstad med två storhögar, däribland *Inglinge hög* och två stora skepps-sättningar (fig. 65). I socken finns vidare två runstenar (Sm15, Sm16) varav den ena är ett fragment som hittades i ett trappsteg på kyrkogården. Området kring Ingelstad framstår som Värends verkliga centralområde under yngre järnålder (Hansson 1999b:49ff). Här kan man se storhögarna, skeppssättningarna, runstenarna och kyrkan som ett uttryck för en kontinuerlig maktutövning i lokalområdet. Att det fanns en tidigmedeltida huvudgård i Ingelstad, kanske en arvtagare till järnålderns hövdingaresidens visas av gården ”Bosagård” i Ingelstad by. På den äldsta kartan över Ingelstads by, storskifteskartan från 1763-79, (akt 23 Ö Torsås sn, lantmäteriet i Växjö), var ”Bosagård” den gård som låg närmast Inglinge hög även om själva högen låg på ägorna till en annan gård i byn, Postgården. Detta kan dock vara en senare förändring. I mitten av 1500-talet hade Jöns Jönsson (gyllenparre) sin sätesgård i Ingelstad (Almquist 1976:1322f).

En liknande strukturell kontinuitet när det gäller det lokala herraväldet från vikingatid till tidig medeltid hittas i Lannaskede i Njudung. I Broby i Lannaskede socken visar flera rika vapengravar från vikingatid att det fanns en vikingatida storgård i trakten. Kyrkan i Lannaskede är en romansk absidkyrka med romanska målningar och smyckad bland annat med en baldakin-portal (fig. 66). I kyrkans vapenhus står idag resterna efter en s. k. ”Eskilstunakista” som tidigare var inmurad i kyrkan. Kyrkan ligger centralt i socknen men ensam i förhållande till socknens bebyggelse, cirka 1,5 km väster om Broby. Kyrkans utformning med baldakin-portal, romanska målningar och förekomsten av en Eskilstunakista, för övrigt den sydligaste i Smålands inland, visar att den bör vara uppförd av en lokal magnat som en gårdskyrka. De rika gravfynden i Broby antyder att de magnater som anas genom kyrkans utformning sannolikt kunde söka sitt ursprung i en vikingatida aristokrati. Just kontinuiteten mellan yngre järnålder och tidig medeltid förefaller många gånger som extra tydlig. Möjligen fanns här även en huvudgård under senmedeltid för 1358 bytte frälsemannen Johan Isesson bort sin huvudgård (?) Broby mot Svenstorp i Svenarum socken (Tollin 1999:153).

Förekomsten av vapengravar, inte minst ryttargravar, visar dessutom att den beridne krigaren under lång tid var en symbol för herravälde och makt. Under hela den studerade perioden har det lokala samhället varit i händerna på ett lokalt förankrat herravälde. Småland ansluter därmed till andra områden i Skandinavien. På detta sätt kan man tala om en strukturell kontinuitet vad gäller makten i landskapet. Hela tiden har någon plats i landskapet fungerat som centrum för herraväldet. Företeelser som runstenar, vapengravar, kyrkor och huvudgårdar

knyter samman vikingatidens och medeltidens lokala aristokrati på ett strukturellt om än inte personligt plan.

Även om det går att hävda att ovannämnda element visar på en strukturell kontinuitet behöver detta inte betyda att det rådde kontinuitet vad gäller enstaka släkter eller familjer, även om detta inte heller kan uteslutas. Kontinuiteten gäller i stället den på många sätt liknande hierarkiska samhällsstruktur som kan spåras från vikingatid och fram i medeltid och de bygder och ibland även platser där denna samhällstruktur hade sin förankring, åtminstone fram till tiden omkring 1300. Fram till dess låg makten i landskapet centralt i järnåldersbygderna i anslutning till byar och annan bebyggelse. Det är här, i de områden som var bäst lämpade för jordbruk som vi finner storhögar, vapengravar, runstenar och stenkyrkor. Efter 1300 får vi allt fler tecken på att de rumsliga förhållandena för herraväldets bas började förändras genom att många huvudgårdar började flytta ut från byarna och även etableras i tidigare kolonisations-områden. Denna rumsliga dimension av herraväldets utveckling kommer att studeras i avhandlingens avslutande del.

Frågan om kontinuitet eller diskontinuitet mellan vikingatidens och medeltidens samhälle är en av de mer spännande i skandinavisk historia. Kontinuitetens vara eller icke-vara har till exempel diskuterats vad gäller stadsväsendets framväxt, lokaliseringen av kyrkor i förhållande till hedniska kultplatser samt även bybebyggelsens uppkomst och lokalisering. Även det medeltida frälsets eventuella ursprung i en vikingatida aristokrati har varit en av de frågor som berörts. För svenska förhållanden har vissa hävdat att Alsnö stadga var riktad till den ”gamla” hövdinga- och stormannaklassen som därigenom fick nya förmåner. En annan tolkning har

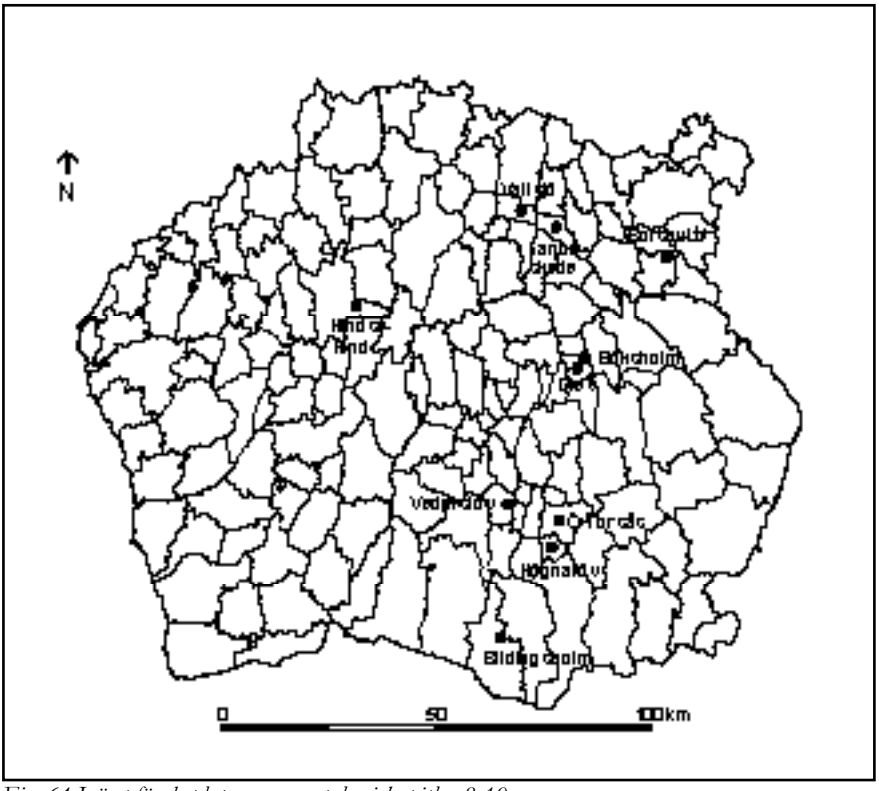

Fig. 64 Läget för de platser som omtalas i kapitlen 8-10.

Fig. 65 Inglinge hög är ett tydligt exempel på maktens manifestering i landskapet. Storhögen ligger på ett gravfält från yngre järnålder och ska sannolikt dateras till denna period. Högen är inte undersökt, men dess existens visar att ett magnatresidens bör ha funnits i när-området. Foto förf.

gjort gällande att stadgan endast avsåg medlemmarna i kungens hird. Diskussionen har således gällt om det var den befintliga stormannaklassen eller om det var personer gjorde tjänst hos kungen som konstituerade frälseklassen. Bland historiker verkar man många gånger se den gamla stor-mannaklassen som grunden till det medeltida frälset (jfr Bolin 1934:142, Andr³ 1960:83f, Rosén 1966, Christensen 1968:37ff). Svaret på frågan om kontinuitet eller inte har således växlat mellan olika forskare, kanske beroende på vilket perspektiv man intagit och beroende på vilket område som studerats. Vissa arkeologer har varnat för att parallellisera arkeologiskt belagda stormän med den aristokrati som under medeltiden framträder i skriftliga källor, då dessa källmaterial inte talar om samma sak (Varenius 1998:8). En del forskare har velat se ett kraftigt brott mellan vikingatidens aristokrati och det medeltida frälset, där det senare representerade en helt ny aristokrati som växte fram ur bondeklassen tack vare starka bindningar till kungamakten. För Mälardalens del har sätesgårdar och runstenar en negativ utbredning i förhållande till varandra i vissa områden (Larsson M G 1997:174, 181ff). Andra har dock hävdat en hög grad av kontinuitet för aristokratiska residens från yngre järnålder till medeltid, både i Mälardalen och Östergötland (Ambrosiani 1985, Rahmqvist 1996:158, Aspeborg 1997, Berg 2000). I Norge har Dagfinn Skre presenterat en modell för hur gods-komplex liknande de medeltida storgodsen existerade och växte fram redan under järnålderns mellersta del. Avgörande för godsens framväxt var en kolonisation styrd utifrån huvudgården. Flera av dessa ”järnåldersgods” och deras strukturer kan även spåras under medeltiden (Skre 1996).

Detta leder till den viktiga om än något banala slutsatsen att frågan om kontinuitet eller diskontinuitet mellan vikingatidens och medeltidens aristokrati inte kan besvaras med ett enkelt ja eller nej. Förhållandena har sett olika ut i olika regioner. I Tiohärad, långt från kungamaktens centrum, är det svårt att se hur personer från allmogen med hjälp av kungens stöd helt skulle

Fig. 66 Lannaskede kyrka med sin baldakinportal och "Eskilstunakista", vilken idag står rekonstruerad i vapenhuset, är ett exempel på en strukturell kontinuitet mellan de mag-nater som begravdes i de rika vapengravarna i Broby och de som lät uppföra de romanska stenkyrkorna. Foto förf.

kunna bryta den gamla aristokratins lokala makt. På andra håll i landet kan utvecklingen ha varit mer diskontinuerlig beroende på att en framväxande kungamakt där lyckades med att bryta den gamla aristokratins herravälde. Frågan om man vill se utvecklingen som kontinuerlig eller diskontinuerlig beror också på vad man lägger i de båda begreppen. Om man som i det här fallet snarare vill hävda en strukturell kontinuitet än en rent personlig har kontinuiteten kanske varit större än man vanligen trott.

Man kan också diskutera på vilken grund som denna strukturella kontinuitet vilat. Var den ekonomiskt eller socialt betingad? Många gånger sammanfaller förekomsten av skilda "maktmanifestationer" som storhögar, runstenar, romanska kyrkor och senmedeltida huvudgårdar med den bästa jordbruksmarken. Man skulle därför kunna hävda att den strukturella kontinuiteten närmast var av ekonomisk art. Genom att det är i dessa områden som vi har de bästa förutsättningarna för jordbruk koncentreras också ett eventuellt överskott hit och därmed också möjligheterna till att på något sätt manifestera detta överskott. Därför hittas "åter-kommande" maktmanifestationer i dessa områden.

Naturligtvis har den ekonomiska grunden varit av stor betydelse när det gäller vilka områden som kom att bli knutpunkter för herraväldet i landskapet. Det är också så, vilket påpekats tidigare, att de flesta medeltida huvudgårdar kan återfinnas i de centrala delarna av respektive land där de bästa förutsättningarna för jordbruk sannolikt återfanns. Men huvudgårdar fanns även i områden där förutsättningarna för exempelvis åkerbruk inte var de bästa och i en del fall har platser som under järnåldern framstår som maktcentrum försvunnit som sådana i medeltid trots att de legat i "ekonomiskt fördelaktiga" områden. Därför kan man också hävda att även sociala bindningar i landskapet måste ha varit betydelsefulla för den strukturella kontinuiteten. Här kommer man in på de tankar kring "platsens betydelse" som berördes ovan. Det är tydligt att det finns platser där betydelsen av samhällets kollektiva medvetande runt en gård var av största vikt för dess existens som maktcentrum. Det gällde exempelvis huvudgårdar som

under hela senmedeltidens lopp var boställen för häradshövdingar och gårdar som genom att vara huvudgårdar och därmed också ett maktcentrum under lång tid, kom att erhålla en form av social kontinuitet. Även vid dessa gårdar har den ekonomiska basen varit betydelsefull för gårdens ställning som maktcentrum, men inte allena avgörande. I de flesta fall har säkerligen den strukturella kontinuiteten baserats på de socioekonomiska förutsätt-ningarna och föreställningarna kring en plats.

Även om man kan tala om en strukturell kontinuitet vad gäller herraväldets utövande, så är materialets karaktär sådan att ju längre tillbaka i tid vi kommer, desto mer svävande blir lokaliseringen av herraväldet. I senmedeltid kan enskilda gårdar genom skriftligt källmaterial eller som befästa gårdslämningar visas ha varit centrum för ett lokalt herravälde. När vi går längre tillbaka i tid till tidig medeltid kan kyrkobyggnadernas utseende avslöja att någonstans i socknen, kanske i anslutning till kyrkan, bodde det en lokal magnat. Går vi ännu längre tillbaka i tiden kan runstenar och gravfynd på samma sätt visa vilka bebyggelseenheter som med allra största sannolikhet hyste en storgård. Kunskapen om herraväldets exakta position i landskapet går alltmer förlorad ju längre bakåt i tiden vi kommer. Genom skriftliga källor har vi under medeltiden möjlighet att lokalisera och studera enskilda frälsemän och deras gods. Herraväldet kan följas ner på en förhållandevis låg nivå. I tidig medeltid och sen vikingatid handlar det snarare om regionala magnater som syns i materialet. Den nivå som en enskild frälseman representerar under 1400-talet, går p.g.a. källmaterialens karaktär inte att återfinna i sen vikingatid eller tidig medeltid. Det är alltså viktigt att komma ihåg att ju längre tillbaka i tiden vi kommer desto mer förlorar herraväldet sin rumsliga exakthet och desto mindre möjlighet får vi att studera andra delar av herraväldet än dess allra högsta nivå.

Samtidigt som det går att spåra en sorts strukturell kontinuitet när det gäller var i landskapet som herraväldet utövats skedde det också förändringar i herraväldets utövning. Genom det stora antalet frälsemän som omtalas i det skriftliga källmaterialet från senmedeltid förefaller det som om stora och kanske helt nya grupper velat ta del av de fördelar som ett innehav ett lokalt herravälde i form av frälsestatus innebar. Utifrån den gjorda analysen verkar man kunna tala om två olika grupper av medeltida frälsemän. Under vikingatid och tidig medeltid, verkar kontrollen över lokalsamhället ha varit begränsat till en mindre grupp jämfört med stora gruppen av frälsemän under senmedeltid. Denna grupp, som vi för enkelhetens skull om än något anakronistiskt, kan kalla för ”*runstensfrälset*”, var den grupp som i sen vikingatid manifesterade sin kontroll genom att resa runstenar och så småningom också lät bygga stenkyrkor vid sina huvudgårdar. Det var dessa personer som kontrollerade de storgods som fanns i stora delar av järnåldersbygden. Genom spridningen av runstenar och romanska stenkyrkor kan detta ”run-stensfrälse” beläggas över i princip hela den gamla järnåldersbygden. Denna lokala aristokrati fortlevde i viss utsträckning också i medeltidens senare del. Det är huvudsakligen inom denna grupp vi hittar innehavarna av de huvudgårdar som under senmedeltid verkar ha existerat under väldigt lång tid.

Men från och med 1300-talets början verkar en ny typ av frälse uppträda vid sidan om det gamla runstensfrälset. Denna grupp framträder i det skriftliga källmaterialet som en stor grupp av lågfrälsemän vilka kanske främst kan knytas till den grupp av huvudgårdar som bara existerade under kort tid. Det rör sig sannolikt om personer som genom att börja göra rusttjänst ville och kunde ta del av det lokala herraväldet. ”Runstensfrälset” kompletterades med ett *rusttjänstfrälse*. Via införandet av det formella frälset öppnades möjligheter för andra än medlemmarna av det gamla ”runstensfrälset” att etablera sig som frälsemän och ta del av det lokala herraväldet. Genom att göra tjänst som beriden krigare och slippa betala skatt kunde den egna ställningen förbättras och den sociala statusen höjas. Det lokala herraväldet delades upp på allt fler händer. Den möjlighet till förändring och därmed också ”ståndscirkulation”

som rusttjänstens införande öppnade, var av stor vikt för en grupp av storbönder som hade de erforderliga resurserna och också viljan att försöka etablera sig som frälsemän.

Den fråga som då inställer sig rör huruvida denna förändring var en reell förändring eller enbart något som genom det skriftliga källmaterialets uppdykande under senmedeltiden synliggörs på ett helt annat sätt än tidigare. Det är ju fullt möjligt att det redan under tidig medeltid fanns en stor grupp som motsvarade det senmedeltida lågfrälset men som aldrig kommer till tals i källmaterialet. Om en sådan grupp existerade är det inte sannolikt att dessa personer hade möjlighet att manifestera sin existens genom att bygga stenkyrkor.

Man kan erinra om att under vikingatid och tidig medeltid så omgav sig enskilda magnater med ett väpnat följe, sin hird och storleken på följet var ett värdemätare på magnatens betydelse (Steuer 1982:54ff, 434, Herschend 1994, Varenius 1998:17ff). Att personer med väpnade följen existerade även i Smålands inland visar till exempel runstenarnas titulatur. Att den härskare som satt i Ingelstad omgav sig med ett väpnat följe av viss omfattning är sannolikt. Möjligen ska man se de många lågfrälsemän som dyker upp i senmedeltid som ”arvtagare” till medlemmarna i dessa väpnade följen. Bakgrunden till det stora antalet frälsemän i Småland ska diskuteras i ett senare sammanhang (kap. 13), men en orsak skulle kunna vara att många lågfrälse personer i stor utsträckning ingick i följet till andra mer välsituerade frälsemän. Att även medeltida stormän omgav sig med ett väpnat följe framgår med all tydlighet av en stadga från 1335 som angav att vid möten i fredstid fick en biskop infinna sig med ett väpnat följe på trettio man, en riddare eller sven i rådet med tolv man, en sven eller riddares vederlike med sex man och slutligen en ”mindre man för sig” med två man (Rosén 1966:281). Till vissa delar har säkert dessa följen bestått av olika lågfrälse personer. Att ingå i det väpnade följet till en storman, eller att göra annan tjänst gav en viss möjlighet till försörjning för många lågfrälse personer.

Att det rådde ett nära tjänsteförhållande mellan hög- och lågfrälset under medeltiden verkar sannolikt även om frågan för svensk medeltids del ännu inte är särskilt utredd. Möjligen kan man se hur frälset under senmedeltiden alltmer utvecklades mot ett tjänstefrälse där innehav av tjänst blev allt viktigare för försörjningen jämfört med innehav av jord. Som exempel kan nämnas den betydelse som inkomsterna från tjänsten som häradshövding hade för lågfrälset (Claëson 1987). I Danmark finns flera exempel på att personer ur lågfrälset gjorde tjänst hos olika kyrkliga institutioner eller hos världsliga stormän. Adelsbrev utställdes efter förbön av högadelsmän och den nyadlade, trogne tjänaren fick ibland en vapensköld som liknade sin beskyddares (se Samuelsson 1993:228 och där anf. litt.). Överhuvudtaget har sannolikt patron/klientrelationer, d.v.s. relationer där personer ur högfrälset beskyddat och hjälpt lågfrälse personer mot att de fått deras stöd vid olika konfliktsituationer spelat en stor roll under medeltiden. Tjänst hos olika institutioner och stormän har sannolikt varit avgörande för att delar av lågfrälset skulle kunna upprätthålla sin status.

Från Småland finns ett par exempel som kan anföras som indicier på detta. Det första gäller Abraham Brodersen och hans fogde Peter Nilsson. Abraham Brodersen är kanske urtypen för den medeltida rovriddaren som genom giftermål erhöll stora jordegendomar i södra Småland. Genom att bli drottning Margaretas gunstling erhöll han även stora förläningar i Halland, Västergötland och Småland i slutet av 1300-talet, bl. a. Finnveden. Hans karriär ändades abrupt då han 1410 avrättades av Erik av Pommern under belägringen av borgen Sönderborg på Als, officiellt för att ha kränkt den frid som kungen utlyst över Als. I början av 1400-talet nämns väpnaren Peter Nilsson (snedbjälke) som Brodersens fogde på Piksborg. Peter Nilsson var fogde på Lagaholm 1399 och på Piksborg 1403-1411. Efter Brodersens död omtalas han också som fogde på Flataryd 1415 och 1421 omtalas en Peter Nilsson som fogde på Trollaborg (Härenstam 1946:73ff, Stibéus 1992a). Alla dessa borgarna var fram till

1410 i Brodersens händer, och det är möjligt att Peter Nilsson, som för övrigt var Brodersens svärson, fungerade som hans ”läntagare” och skötte borgarna i Finnveden åt sin herre i början av 1400-talet. Att Peter Nilsson förefaller ha varit i Brodersens tjänst verkar vara ett rimligt antagande.

Ett annat exempel som sannolikt döljer en patron/klientrelation kan hämtas från Värend och huvudgården Vederslöv som tidigare berörts. År 1473 köpte Arvid Trolle på Bergkvara gården Vederslöv av väpnaren och häradshövdingen Magnus Nilsson och hans hustru Karin Sigvardsdotter (Almquist 1938:146). Trots att Magnus Nilsson sålt sin huvudgård så fortsatte han att skriva sig till Vederslöv i ytterligare tretton år. Samtidigt var han häradshövding i Kinnevalds härad. Magnus Nilsson fungerade närmast som en sorts ”arrendeväpnare” åt Arvid Trolle. Kanske ska man se hans position efter 1473 som fogde åt Arvid Trolle, där han fortsatte att sköta sina gods som tidigare även om han av någon anledning blivit tvungen att sälja dem. Att tolka förhållandet mellan Magnus Nilsson och Arvid Trolle som en patron/klientrelation ligger nära till hands.

Inledningsvis nämndes också huvudgårdarna i Tjureda socken. Där framgick det att Karin Olofsdotter stod i ett klientförhållande till Birgitta Haraldsdotter på Eknaholm. Som tack för sin långa och trogna tjänst fick Karin två gårdar i Ekna i gåva. Gåvan omvandlades sedan till en huvudgård för henne och hennes make (se sid. 12f).

I England har forskningen visat hur de formella banden mellan lord och vasall alltmer löstes upp och ersattes av personliga band. Lågfrälset anpassade sig till de politiska svängningarna genom att med personliga allianser se till att stärka sin egen position och inte bli alltför beroende av en enda patron. De patron/klientförhållanden som fanns var mycket rörliga och mer bundna till personliga relationer än formella band. De följen som större magnater uppträdde med bestod inte bara av egna vasaller, utan också av andras vasaller vilka dock stod i ett personligt beroendeförhållande till magnaten. Inte heller kunde man räkna med att alla vasaller med automatik skulle stödja sin herre. Medan magnaterna sökte få ett stort följe för att stärka sin status sökte vasallerna en framgångsrik patron (Hunt 1997:64ff).

Tjänsteidealet inom det medeltida samhället och därmed också inom frälset var viktigt. Detta framkommer inte minst genom formuleringar i brev, där brevskrivaren ofta uttrycker sig underdånigt i förhållande till mottagaren. Att göra tjänst åt någon var inget vanhedrande, det var något grundläggande i samhället både för hög- och lågfrälset. Tjänsten gav dessutom möjlighet till belöning och gentjänster. Runt olika högfrälse stormän bildades grupper av tjänare och anhängare som oftast utgjordes av lokalt förankrade lågfrälsemän, vilka understödde varandra och utbytte tjänster (Bisgaard 1988, Reinholdsson 1998:98ff, 150ff).

Man kan således tänka sig att en del av de nya frälsemän som etablerades i de medeltida kolonisationsområdena utanför järnåldersbygden, gjorde detta på initiativ av det gamla runstensfrälset. Överhuvudtaget verkar en hel del av den medeltida kolonisationen i Småland ha initierats av frälset (Larsson 1964:97). Precis på samma sätt som att frigivna trälar etablerades som landbor kan man mycket väl tänka sig att medlemmar i magnatens väpnade följe etablerades som ”frälsemän” i samma område. Därigenom fick de ansvar för sin egen försörjning samtidigt som de genom att fortsätta göra tjänst hos magnaten bidrog till att hans/hennes herravälde bibehölls.

Huruvida det allmänt uppträdande lågfrälset efter 1300 ska ses som en utveckling eller avknoppning från stormännens väpnade följe eller inte, går egentligen inte att svara på. Det småländska lågfrälsets talrikhet under senmedeltiden visar att det nu var viktigt att tydliggöra att man tillhörde gruppen frälsemän. Genom rusttjänstens införande hade denna möjlighet öppnats för en större grupp i samhället än det gamla ”runstensfrälset”. Samtidigt finns det andra indikationer, inte minst när det gäller herraväldets lokalisering i rummet, som gör att

1300-talet framstår som en period av viktiga förändringar. Från att ha varit nära integrerat i lokalsamhället flyttade nu många huvudgårdar ut ur byarna och befästes. Man kan till skillnad mot föregående period tala om att makten i landskapet avskildes och isolerades. De tidigare starka rumsliga banden mellan herraväldet och lokalsamhället bröts upp. Detta kommer att diskuteras utförligare nedan.

Ovan hävdades att det fanns en strukturell kontinuitet när det gäller hur, och många gånger var herraväldet manifesterades. Men samtidigt med denna kontinuitet förändrades sättet som herraväldet utövades, vilket har beskrivits som en övergång från en yttre till en inre tillägnelse. Det är i ljuset av denna förändring som framväxten av en territoriell organisation som grund för ett skatteväsende ska ses. Jordinnehav blev nu grunden för både rikedom och identitet (Lindkvist 1990).

I det lokala perspektiv som här är aktuellt visar runstenarna att även människor från Smålands inland deltog i vikingatågen varför det avbräck i inflöde av resurser som deras upphörande medförde också måste ha märkts här. När herraväldet nu på ett helt annat sätt än tidigare började grundas på jordinnehav förändrades basen för det lokala herraväldet. Betydelsen av familjegården och dess anor ökade sannolikt betydligt. Gården och jorden blev viktig som skapare av människors sociala identitet. Kanske ska man se aristokratins intresse för kyrkobyggandet i detta perspektiv. Från England finns exempel på att innehav av en kyrka i tidig medeltid genom olika avgifter var en inkomstkälla för ägaren (Platt 1988:25f, Morris 1989:132). Intresset för kyrkobyggandet var möjligen också ett uttryck för att man genom kyrkoägandet kunde bekräfta och berika sitt lokala maktinnehav. Kyrkan kan ses som en symbol för övergången från yttre till inre tillägnelse. Ytterligare ett utslag för denna herraväldets förändrade bas är att huvudgårdarnas lokalisering i landskapet kom att ändras.

Det småländska landskapet var således under både vikingatid och medeltid kontrollerat av ett lokalt herravälde som både visar spår av kontinuitet och förändring. Medan de förändringar som skedde i övergången mellan vikingatid och medeltid främst innebar att sättet herraväldet grundades på förändrades, från en hednisk till kristen grund, innebar dessa förändringar samtidigt inga ändringar i herraväldets rumsliga organisation. I rummet förändrades herraväldet först under 1300-talet. Då verkar också alltfler genom rusttjänsten vilja ta del av de möjligheter till lokalt herravälde som frälsemöjligheten medförde. Det är de rumsliga spåren av herraväldets utövning som kommer att diskuteras i avhandlingens avslutande del. Först kommer huvudgårdens plats i kulturlandskapet att fokuseras där frågan gäller i vilken miljö de småländska huvudgårdarna återfanns, i byar eller som ensamgårdar. Här kommer en viktig fråga att vara att se om det mönster kring huvudgårdar som konstaterats på andra håll, att de under senmedeltid flyttade ut från byarna också kan beläggas i Småland. Intimt förknippad med detta problemområde är frågan om frälsets borgbyggande och befästande av sina huvudgårdar varför ett stort utrymme kommer att lämnas åt områdets borgar och befästa huvudgårdar.

10. I BY ELLER SOM ENSAMGÅRD

Huvudgården i kulturlandskapet

Hittills har huvudgårdarna huvudsakligen diskuterats i ett generellt kronologiskt perspektiv medan deras rumsliga lokalisering i landskapet ännu inte berörts i någon större grad. Ett av huvudsyftena med avhandlingen är att belysa huvudgårdarna ur ett rumsligt perspektiv. Hittills har detta bara gällt på en översiktligt nivå med avseende på i vilka delar av undersökningsområdet och i vilka delar av de tre landen som huvudgårdarna återfanns. Av stort intresse är att ytterligare belysa rumsliga förhållanden kring huvudgårdar eftersom de kan ses som ett väsentligt element i det medeltida landskapet. Genom sitt läge i landskapet kan således huvudgården avslöja frälsets ideologi och föreställningar kring hur ett landskap skulle organiseras och om detta landskap var ett aktivt eller passivt medium för frälset när denna ideologi skulle tydliggöras. I lokalsamhället var huvudgården på många sätt ett centrum i landskapet. Under huvudgården lydde landbor och torpare vars skyldigheter till jordägaren reglerades utifrån den avgränsade yta av jordägarens domän de brukade. Det rumsliga centrumet för de underlydande landborna var huvud-gården dit de i vissa fall även fick ta sig för att göra dagsverken. Huvudgårdens kvarn fungerade samtidigt som landbornas kvarn. På många sätt kan därför huvudgården ses och definieras ur ett rumsligt perspektiv, som ett centrum till vilket omgivningen på olika sätt, både ekonomiskt och socialt, var beroende. Huvudgårdens rumsliga förankring och förändringar i denna är således av största vikt för att förstå en viktig aspekt på det medeltida samhället.

Att studera huvudgårdens rumliga förankring under den långa tidsperiod som tidigare studerats hade naturligtvis varit önskvärt. För att kunna göra detta måste läget för huvudgården vara känt men dessvärre är källmaterialet av den karaktären att detta i någon större utsträckning endast gäller för medeltidens mellersta och senare del. Som påpekades ovan blir kunskapen om herraväldets lokalisering i landskapet alltmer diffus ju längre tillbaka i tid vi kommer. Därför blir avhandlingens rumsliga del framför allt inriktad på förhållandena under medeltidens mellersta och senare del. Det bör dock inte råda några tvivel om att man vid framtida arkeologiska undersökningar i området har möjligheter att undersöka huvudgårdar och stor-gårdar från äldre perioder.

Nedan kommer en mer detaljerad diskussion av huvudgårdarnas lokalisering i landskapet att föras. Målsättningen är för det första att se i vilken miljö huvudgårdarna i Tiohärad låg, om de uppträdde i byar eller som ”ensamgårdar”. Detta kommer att ligga till grund för fortsättningen där huvudgårdarnas befästande kommer att stå i fokus. Den schablonbild som idag är etablerad utgår från att huvudgården låg i byn i tidig medeltid för att under senmedeltid flytta till en mer avlägsen plats. Detta var exempelvis ett av resultaten av studien av huvudgårdarna i Ystadsområdet (Reisnert 1989b). Denna anknytning mellan byn och huvudgården är ju naturlig för ett område som det kring Ystad eftersom Skåne redan under medeltiden till övervägande delen var ett bylandskap. I Småland var bebyggelsebilden annorlunda. En stor del av bebyggelsen bestod av ensam- och dubbelgårdar eller små byar om 3-4 gårdar. Därför kan det vara intressant att se om motsvarande koppling mellan by och huvudgård kan återfinnas även här. Är det så att även huvudgårdarna i Tiohärad huvudsakligen återfanns i bymiljöer, eller kan de också vara ensamgårdar? Vanligen ses kopplingen mellan huvudgården och den underliggande byn som något naturligt. Detta förhållande mellan huvudgård och by är dock inte alltid så tydligt i Småland.

Huvudgårdens förhållande till byn leder också in på frågan om dess eventuella utflyttning från byn. Inledningsvis redogjordes för resultaten från Ystadsprojektet där man kunde visa hur huvudgårdarna under senmedeltid flyttade ut ur byarna och i flera fall befästes. Däremot bortsåg man i viss mån från att vissa huvudgårdar kom att ligga kvar i byarna (se kap. 3). Frågan blir då vad materialet säger om denna förändring i undersökningsområdet. Går det att påvisa utflyttade huvudgårdar och/eller kvarliggande huvudgårdar i även i Småland?

Efter att ha redogjort för huvudgårdens förhållande till byn framgår det att det i området finns ett betydande antal huvudgårdar som ligger utan någon direkt kontakt med en by. Dessa huvudgårdar har fungerat som ensamgårdar utan en direkt underliggande ”by”. Vad detta innebar berörs slutligen, innan det i nästa kapitel är dags att beröra frågan om de befästa huvudgårdarna och de många små borglämningar som finns i landskapet.

Att få reda på om en huvudgård under medeltiden låg i en by eller som en ensamgård är inte alldeles problemfritt. Enda sättet att få en uppfattning om medeltidens bebyggelsestruktur är att använda 1500-talets jordeböcker. De anses generellt avspegla en senmedeltida situation varför man därigenom kan få en uppfattning om en speciell bebyggelseenhet då var en by eller en ensamgård. Om huvudgården fortfarande existerade när jordeboken skrevs var den dock oftast inte medtagen i denna, men eventuella andra gårdar i samma bebyggelseenhet kan vara med. Att studera de äldsta jordeböckerna för hela Tiohärad är dock inte alldeles okomplicerat. Speciellt när det gäller Njudung är ”luckorna” många. Därför har jag för denna delstudie endast utgått från huvudgårdarna i Värend, eftersom 1540-talets jordeböcker för Värend är publicerade (Larsson 1979-81). Resultatet härifrån får därför fungera som vägledning till huruvida huvudgårdarna huvudsakligen förekom i byar eller som ensamgårdar. Att utvidga denna undersökning till att även gå igenom jordeböckerna för Finnveden och Njudung har bedömts vara en alltför stor arbetsinsats som inte rymts inom ramen för detta arbete.

Naturligtvis kan stora förändringar ha skett sedan en medeltida huvudgård försvann. Att en huvudgård upplöses och styckas på landbor är en vanlig utveckling som det bl. a. finns exempel på i Arvid Trolles jordebok. Här framgår det att den tidigare huvudgården Engaholm i Aringsås socken, i slutet av 1400-talet brukades av två landbor. Samma utveckling där tidigare huvudgårdar styckas upp och blir landbogårdar har för övrigt belagts på andra håll (Riddersporre 1989:136, Rahmqvist 1996). Därmed skulle man kunna riskera att förledas att tro att tidigare huvudgårdar, som egentligen var ensamgårdar, genom en senare uppsplittring av huvudgården, i 1500-talsmaterialet förefaller ha legat i en by. På samma sätt kan även en huvudgård redan under medeltiden ha avhyst en by, varför den under 1500-talet framstår som en ensamgård. Exempelvis verkar huvudgården Bergkvara ursprungligen ha legat i en by, som dock redan under medeltiden inkorporerades under huvudgården (Larsson 1964:425, 1979-81:43ff).

Av de hundratalet bebyggelseenheter i Värend som någon gång under medeltiden hyste en huvudgård var ungefär hälften byar i 1540-talets jordeböcker (by = minst 3 gårdar), medan resterande enheter då antingen var ensam- eller dubbelgårdar. Huvudgårdsenheter som var byar dominerar av naturliga skäl främst i den gamla järnåldersbygden, det var här som bebyggelsen var som störst, men i dessa områden finns också huvudgårdsenheter som var ensam- eller dubbelgårdar. Två exempel på detta är det tidigare nämnda Engaholm i Aringsås socken och Agnäs i Skatelöv socken. När bebyggelseenheter med huvudgårdar i de centrala delarna av Värend på 1540-talet framstår som ensamgårdar, kan detta ha förorsakats av att en tilliggande by avhysts. Detta skedde exempelvis vid Bergkvara. En liknande utveckling kan antas ha förekommit i flera fall i de centrala delarna av Värend, eftersom det var här som byar existerade i större utsträckning och det där var ”möjligt” att avhysa byar. I de medeltida kolo-

nisationsområdena har huvudgårdar däremot sannolikt i större omfattning redan från början etablerats på bebyggelseenheter som var ensamgårdar. Ett sådant exempel är Blidingsholm i Almundsryd socken i södra delen av Värend vilken kommer att beröras nedan. Men även i dessa områden kan en huvudgård ha omstrukturerat och avhyst bebyggelse. Antydningar till detta finns vid Agundaborg i Agunnaryd socken i södra delen av Finnveden, där marknamn som ”Gamla Agunnaryd” och ”Agunnarydsbackarna” indikerar förekomsten av en försvunnen bebyggelse i anslutning till den befästa huvudgården ”Agundaborg”. Någon medeltida be-byggelse med namnet Agunnaryd, bortsett från kyrkan och prästgården, är inte känd (Hansson 1999a:38ff).
En utveckling där huvudgården avhyste eller inkorporerade byar var dock sannolikt mindre vanlig i kolonisationsområdena, framför allt mot bakgrund av att det här i princip saknades större byar under medeltiden. Ännu långt fram i historisk tid bestod bebyggelsen i dessa områden huvudsakligen av ensam- och dubbelgårdar, varför behovet eller ”möjligheten” att avhysa en by saknades. Dessutom beboddes majoriteten av de småländska huvudgårdarna av lågfrälse personer som många gånger säkert saknade resurser att likt Trollesläkten på Bergkvara avhysa byar.

Att flytta eller inte flytta — huvudgården och byn

Huvudgårdens läge i byn, gärna i närheten av kyrkan framstår som ett typiskt drag för framför allt den tidiga delen av medeltiden. I samband med diskussionen kring kyrkor och huvudgårdar, visades flera exempel på ett många gånger nära samband mellan huvudgård och kyrka också i Småland. Detta samband kan utvidgas till att gälla byn som helhet. I en diskussion kring förhållandet huvudgård/by blir också frågan om huvudgårdarnas eventuella flyttning ut ur byarna av stort intresse. Kan denna utveckling spåras i undersökningsområdet ?

Vallsjö är en by i socknen med samma namn som ligger i de centrala delarna av Njudung längs Emåns vattensystem. Ett flertal järnåldersgravfält och två runstenar finns i socknen. Den medeltida kyrkan i Vallsjö har redan berörts (sid 109). Kyrkan ligger centralt i socknen och är en absidkyrka med ett något smalare, närmast kvadratiskt torn. Kyrkans utformning visar tydligt att den är uppförd på enskilt initiativ, troligen som en gårdskyrka (fig. 67). Strax sydväst om kyrkan står idag en runsten (Sm80). Runstenen omtalar tre bröder som byggde bro och satte sten till minne av sin fader. Runstenen är flyttad och stod tidigare närmare en kilometer söder om kyrkbyn på Vallsjö stomhemmans ägor (Kinander 1935-61:200ff). Ytterligare en runsten finns i socknen, i byn Uppåkra ett par kilometer nordväst om kyrkbyn (Sm78). Det stora antalet yngre järnåldersgravfält och de båda runstenarna visar att området som sedermera blev Vallsjö socken var tätt befolkat under slutet av järnåldern. Runstenarna visar också att här fanns en eller flera familjer vars medlemmar manifesterade sin kontroll över landskapet genom att resa runstenar. Bland dessa familjer finns säkerligen föregångarna till de personer som sedermera lät bygga stenkyrkan i Vallsjö.

Vallsjö omnämns första gången i ett brev av Sverker Karlsson från tiden kring 1200 (DS 102). Brevet stadfäste att Nydala kloster hade rätt till fisket i sjön Rusken och bekräftade de stadfästelser som Sverkers fader Karl Sverkersson tidigare gjort då han satt i Sunnerby i Vrigstad. Brevet nämner att dessa i sin tur hade stadfästs av kung Knut Eriksson då han uppehöll sig i Vallsjö. Knut Eriksson som regerade under 1100-talets andra hälft uppehöll sig alltså någon gång i Vallsjö. Sannolikt fanns här vid denna tid en huvudgård. Därefter omnämns Vallsjö först på 1350-talet då Anders Ingemarsson, kyrkoherde i Svenarum, och systern Ormlög Ingmarsdotter, skänkte gods i Vallsjö till Nydala kloster (DS 4566). År 1355

skänkte Tyrgil ”staerlungur” (stallare ?) sin gård i Vallsjö till Nydala kloster, en gård som han köpt för 34 mark penningar (SRP 226). År 1379 skänkte jarlen Erengisle Sunesson (båt) med sin hustrus samtycke sin gård i Vallsjö till Nydala kloster (SRP I:1398). Gården i Vallsjö omtalas då som ”curia”, vilket antyder att det kan ha varit en huvudgård. Samma term användes i Tyrgils donation. I det skriftliga källmaterialet omnämns ingen huvudgård i Vallsjö rent ut men att en sådan funnits visas av kyrkans utformning och av det historiska kartmaterialet, där en huvud-gårdstomt kan anas i anslutning till kyrkan.

I samband med storskiftet i Vallsjö 1805 upprättades två kartor varav den ena visar ägofördelningen före storskiftet (akt 16, Vallsjö sn, lantmäteriarkivet Jönköping) (fig. 68). I jordeboken 1545 bestod Vallsjö av fyra hemman varav ett tillhörde Nydala kloster, ett tillhörde kyrkan och två var frälsehemman (F-Topo, Jönköpings läns museum). Fortfarande 1805 bestod byn av fyra gårdar vilka alla låg i området söder om kyrkan, som låg och ligger i en nordsluttning ner mot Vallsjön. Tre av gårdarna taxerades till ett mantal medan den fjärde, Backagården, endast taxerades till 1/2 mantal. Den högsta punkten i området ligger strax sydost om kyrkan. Här låg *Vallsjö Storegård*. Omedelbart söder om kyrkan låg prästgården. Ägofördelningen av inmarken visar att Storegården hade huvuddelen av sina ägor samlade i anslutning till gårds-platsen, främst åt norr och öster, närmast i ett hemägoblock (om hemägoblock se Widgren 1997:54). Namnet Storegård visar att gården ursprungligen måste ha varit större än övriga gårdar i byn,

Fig. 67 Utsmyckat korportal vid Vallsjö kyrka.

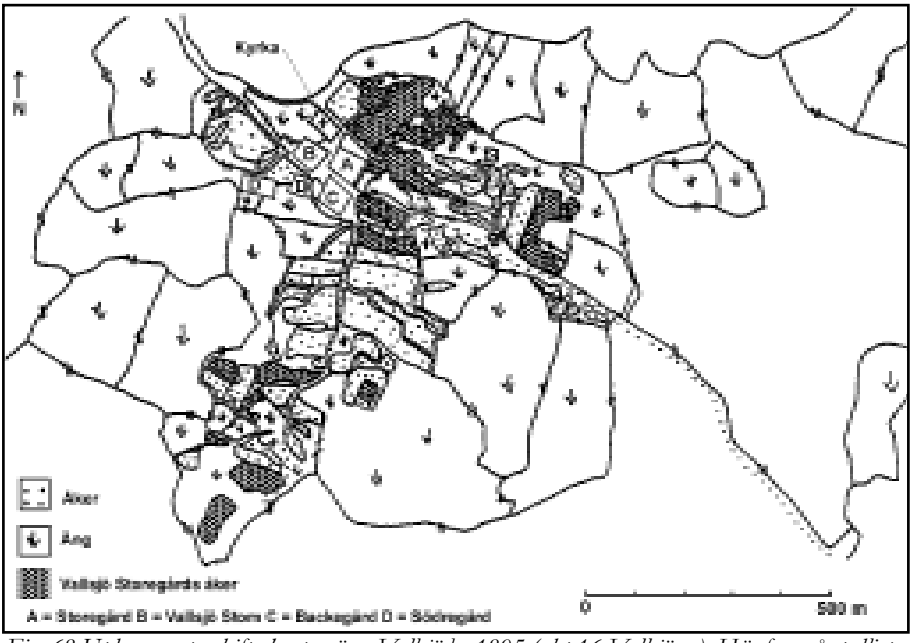

Fig. 68 Utdrag ur storskifteskartan över Vallsjö by 1805 (akt 16 Vallsjö sn). Här framgår tydligt att Storegårdens ägor till stor del var koncentrerade till området öster om kyrkan. Renritning förf.

vilket den av taxeringen 1805 att döma inte längre var. Storegårdens läge var manifest, på en markerad kulle med utsikt över sjön, byn och kyrkan. Kyrkan låg strax nedanför gårdsplatsen. Idag är Vallsjö by försvunnen och bebyggelsen består av Vallsjö gård, som är resultatet av en sammanslagning av gårdarna i byn till en enhet under 1800-talet. Därmed saknas den rätta känslan av förhållandet by, huvudgård och kyrka i dagens landskap vid Vallsjö. Trots det ger dagens Vallsjö åtminstone en bra bild av hur förhållandet mellan den medeltida huvudgården och kyrkan kan ha gestaltat sig eftersom Vallsjö gård ligger på ungefär på samma plats som den tidigare Storegården (fig. 69).

Sannolikheten är stor för att Storegårdens läge 1805 i princip motsvarades av läget för den tidigmedeltida huvudgård som bör ha legat på kullen ovanför kyrkan. Parallellen till huvud-gården i Bjäresjö är tydlig när det gäller det topografiska förhållandet mellan huvudgård och kyrka. Där låg den tidigmedeltida huvudgården på kullen omedelbart väster om kyrkan (Callmer 1992). Om det går att finna en parallell mellan utvecklingen i Vallsjö och utvecklingen i Bjäresjö även under senmedeltid är inte lika klart. I Bjäresjö kunde man som tidigare nämnts i mitten av 1300-talet konstatera att huvudgården flyttade från sitt läge byn intill kyrkan till ett mer avskilt och befäst läge på en ö i Bjärsjöholmsjön.

I det skriftliga materialet finns inga tydliga belägg för att en huvudgård skulle ha existerat i Vallsjö efter 1300. Visserligen används termen ”curia” om en gård i byn både 1355 och 1379 varför det inte är otänkbart att så är fallet. I så fall har denna huvudgård skänkts till Nydala kloster. Under medeltiden framträder också en annan huvudgård i socken, det senare Eksjö Hovgård. Eksjö ligger ungefär fyra kilometer väster om kyrkbyn Vallsjö och omnämns första gången 1287. Detta år testamenterade Cecilia Elofsdotter, gift med lagmannen Magnus Karlsson (Lejonbalk), bl. a. sju alnar tyg till sin gårdsfogde i Eksjö (DS 951). Att familjen hade en gårdsfogde i Eksjö visar att de här hade en av sina många huvudgårdar. Magnus och Cecilia

Fig. 69 Dagens Vallsjö med Vallsjö gård på kullen och kyrkan nedanför ger en bra bild av hur det medeltida Vallsjö kan ha sett ut, en huvudgård med sin gårdskyrka strax nedanför. Det moderna Vallsjö gård ligger på Storegårdens plats. Foto förf.

var sannolikt bosatta i Västra härad i Njudung där de ägde en betydande godsmassa (Silfving 1951:11f). Senare blev Eksjö en befäst sätesgård och platsen var även tingsplats i Västra härad. År 1474 skrev sig Nils Bosson (Natt och Dag) som var dotterson till Sven Sture och antog Sture som släktnamn, till Eksjö. På 1490-talet ärvdes Eksjö av riksföreståndaren Svante Nilsson och därefter av hans son Sten Sture d.y. Både Svante och Sten skrev sig hit och Eksjö blev administrativt centrum i ett län. Vid Eksjö finns lämningar efter en slottsbyggnad som uppfördes under 1600-talets andra hälft, men som möjligen i vissa delar kan ha medeltida ursprung (Werdenfels & Garmer 1969, Lovén 1996:316). Om Eksjö var en huvudgård även mellan 1287-1474 är oklart men inte helt omöjligt. Det är dock tydligt att Eksjö övertog Vallsjös plats som socknens maktcentrum under senmedeltid, något som också understryks av att platsen var tingsplats för Västra härad. Att det fanns ett samband mellan den senmedeltida huvudgården i Eksjö Hovgård och kyrkbyn visas av att en gård i Vallsjö ingick i arvskiftet efter Svante Sture 1528 (Werdenfels & Garmer 1969:9f) (se också sid. 184f, 211). Ännu 1805 ägdes *Backegården* i Vallsjö av Eksjö Hovgård.

Även om mycket är oklart kring Vallsjö och förhållandet med Eksjö, kan man hypotetiskt se förhållandet Vallsjö-Eksjö som en parallell till Bjäresjö-Bjersjöholm. Om så skulle vara fallet, så framstår Eksjö som en osedvanligt tidig utflyttning av en huvudgård, eftersom den existerade redan 1287. Det är också möjligt att huvudgården kan ha tidigmedeltida anor i Eksjö och att denna sedermera övertagit också funktionen från huvudgården i Vallsjö. Bortsett från detta så visar ändå exemplet Vallsjö att den nära koppling mellan by, huvudgård och kyrka som påvisats på andra håll också kan påvisas i Småland.

Samma nära förhållande mellan huvudgården, här i form av en ”borglämning”, och byn, hittas i *Borshult* i Lemnhult socken i sydöstra delen av Njudung. Lemnhult är en socken som saknar gravfält från yngre järnålder och som därmed huvudsakligen kan karaktäriseras som ett medeltida kolonisationsområde. Byn Borshult bestod enligt 1541 års jordebok av sju hemman varav sex var frälsehemman under sätesgården Trollebo, medan ett hemman var av skattenatur.

Storleken på byn gör dock att man kan undra om byn inte existerade redan i tidig medeltid eller ännu tidigare. På 1490-talet ägde Arvid Trolle fem gårdar i Borshult.

Bebyggelseenheten Bo, eller Trollebo som det senare kom att kallas ligger norr om Borshult och var huvudgård för Nils Bengtsson (lejonansikte) 1361 och mödernearv och huvudgård för Birger Trolle d.ä. under 1400-talets första hälft (Larsson 1964:420, 450). Borshult nämns första gången 1287 i Cecilia Elofsdotters testamente. Även här hade hon och maken en huvudgård precis som i Eksjö (DS 951). Huvudgården i Borshult omtalas sedan åter i mitten av 1300-talet. År 1352 utarrenderade Magnus Holmgersson, kanik i Västerås och brorson till Magnus Karlsson (Lejonbalk) huvudgården i Borshult på åtta år till Nils Bengtsson (lejonansikte), som då bodde på Bo. Huvudgården i Borshult omtalas som "*curiam meam in Byrssshult ... cum coloniis..*", d.v.s. med underliggande torp eller landbor (DS 4821). Året efter fick Magnus femton mark av Nils Bengtsson i arrende för huvudgården *"..ok hans tillägor.."* (DS 4899). År 1358 tilldömdes Nils Bengtsson äganderätten till godset Borshult av kung Erik Magnusson i en tvist med Magnus Holmgerssons broder Ulf, som hävdat sin bördsrätt till godset och ville häva det köp som Nils gjort. I transaktionerna mellan Magnus och Nils ingick också Virkesbo kvarn som verkar ha legat under huvudgården.

Det skriftliga källmaterialet visar tydligt att det fanns en huvudgård med kvarn och under-lydande gårdar/torp i Borshult under andra halvan av 1200-talet och åtminstone fram till mitten av 1300-talet. Eftersom Borshult är granne med Bo är det sannolikt att huvudgården avvecklades när Nils Bengtsson förvärvade den.

I Borshult finns en "borglämning" i form av en vallgravsanläggning på Lögudden, en udde i Holmasjön (RAÄ 55). Udden är avgrävd av en vallgrav bakom vilken det förefaller finnas en husterrass. Stenvallar finns också på udden som delvis är påverkad av sentida täktverksamhet och båtplatser. Provstick med jordsond har visat att det verkar finnas kulturlager på platsen. Anläggningens topografiska läge på en udde i en sjö antyder att det rör sig om en lämning efter den medeltida huvudgården som således i något skede var att betrakta som befäst. Vad denna typ av enkla befästningar representerade kommer att diskuteras mer utförligt senare (se kap. 11).

Den äldsta kartan över Borshult är från storskiftet 1813 (akt 14 Lemnhult sn lantmäteriarkivet i Jönköping) (fig. 70). Byn bestod då av åtta hemman som alla taxerades till ett mantal. Sju av gårdarna tillhörde det närbelägna säteriet Trollebo medan den åttonde, var en skattegård. Denna åttonde gård som tillkommit i byn sedan 1500-talet var sannolikt gården Edstorp längst i söder. Edstorp hade sina marker särhägnade vilket tyder på det ursprungligen var en separat enhet. Vid kartans tillkomst fanns inte någon bebyggelse på Lögudden som då var ängsmark till ett soldattorp. Innan torpet etablerades var området utmark. Det kortaste avståndet mellan Lögudden och byns åkermark var cirka 300 meter och till närmsta bebyggelse 500 meter om man bortser från det sentida soldattorpet. En av gårdarna i byn kallades "Storegården". Därmed bör det ursprungligen ha varit den största gården i byn något den inte längre var. Gårdarnas storlek var egaliserade 1813, kanske ett resultat av att en tidigare huvudgård delats upp på olika brukare.

I Borshult fanns alltså en huvudgård som någon gång under sent 1200-tal eller tidigt 1300-tal flyttade ut till ett avsides läge på en udde i en sjö och "befästes". Detta bör ha skett innan huvudgården övertogs av Nils Bengtsson (lejonansikte) 1358, eftersom denne bodde på det närbelägna Bo. Namnet "Storegården" minner om den gamla huvudgården och dess läge i byn. I Borshult kan man påvisa en nära kontakt mellan en "borglämning" och byn och Borshult blir därmed ett exempel på att huvudgårdsflyttningar ut ur byarna till befästa lägen även förekom i Småland.

Ett liknande exempel där man kan fundera kring om det inte har skett en "klassisk"

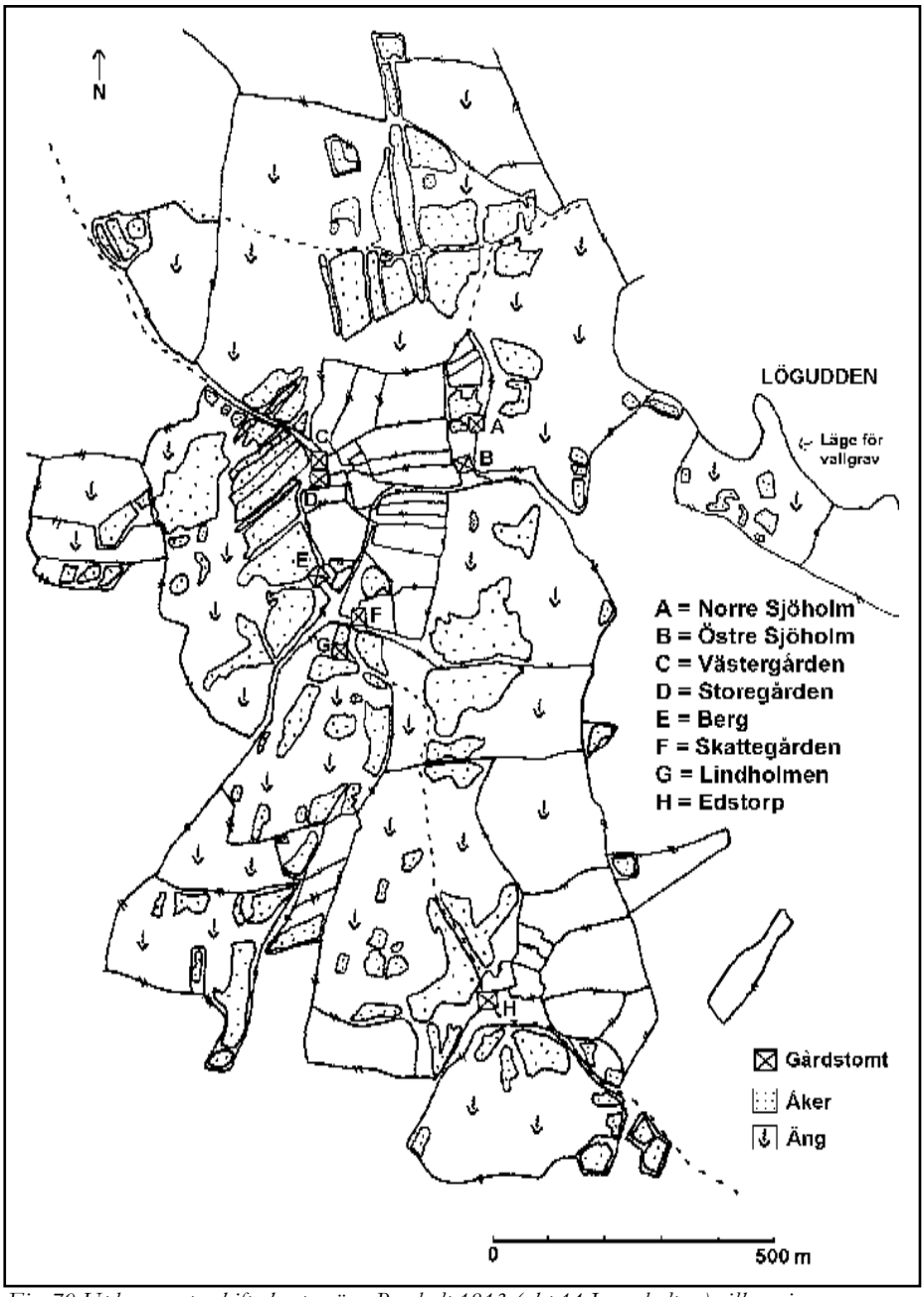

Fig. 70 Utdrag ur storskifteskartan över Borshult 1813 (akt 14 Lemnhult sn) vilken visar förhållandet mellan byn och den befästa huvudgården på Lögudden. Denna var belägen bakom en vallgrav vars ungefärliga läge markerats på kartan. Renritning förf.

huvudgårdsflytt är förhållandet mellan *Drev* och *Böksholm* i Drev socken i Uppvidinge härad i Värend. Drev är en av de minsta socknarna i Värend och bestod på 1540-talet av sexton jordeboksenheter, varav fjorton var i frälsehänder medan de övriga två tillhörde sockenkyrkan (Larsson 1979-81:371f). Den helt dominerande enheten var Drevs by med åtta enheter medan övriga bebyggelseenheter var ensamgårdar. På 1350-talet var Böksholm huvudgård för riddaren Nils Dannes (Bielke), och det är möjligt att Böksholm ska ses som en utflyttning av en huvudgård som tidigare låg i Drevs by. Avståndet mellan byn och sätesgården är cirka tre kilometer.

De främsta indikationerna på att det fanns en huvudgård i Drev visas av kyrkans utformning. Kyrkan är en romansk absidkyrka i sten som med hjälp av dendrokronologi daterats till tiden omkring 1170 (fig. 37). I väster finns en tidigare bred, ursprunglig öppning, som indikerar att det projekterats ett västtorn till kyrkan. Detta kan tyda på att kyrkan är uppförd som en gårdskyrka (Liepe 1984:190ff). Det finns dock inga skriftliga uppgifter om någon tidigmedeltida huvudgård i Drevs by. På storskifteskartan över Drev, från 1823-24 (akt 10 Drev sn, lantmäteri-arkivet i Växjö) ligger kyrkan längst norrut i byn. Några arkeologiska undersökningar eller fynd som styrker tesen kring en tidig medeltida huvudgård i Drev finns inte, men kyrkans utformning visar att en sådan sannolikt funnits.

Åren 1812-22 genomfördes storskifte av utägorna till Drevs skogelag, vilket omfattade alla bebyggelseenheter i socknen (akt 7 Drev sn lantmäteriarkivet i Växjö). Skogelagen är något som Clas Tollin menar kan avspegla tidigare storgods (se sid. 70). Detta gäller särskilt när ett skogelag omfattar all bebyggelse i en socken och där en av enheterna, i det här fallet Drevs by, är markant större än övriga enheter. Tanken är att skogelaget omfattar den egendom som

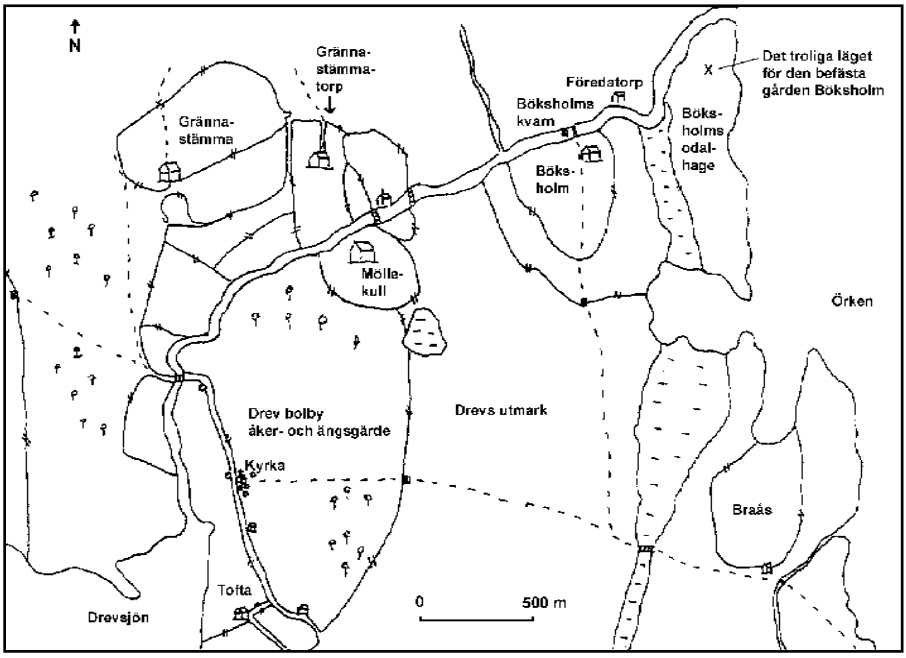

Fig. 71 Utdrag ur karta över Drevs by och Böksholm upprättad 1699 (akt 6 Drev sn). Kartan visar förhållandet mellan kyrbyn Drev och den sannolikt utflyttade huvudgårdens läge vid Böksholm. Renritning förf.

ursprungligen ingick i ett storgods. En parallell till Drev är Tånnö, där hela socknen utgjordes av ett skogelag. I det skriftliga källmaterialet finns dessutom indikationer på att det fanns tidigmedeltida stormän i Tånnö (Tollin 1999:65f, 101ff). I fallet med Drev så visar kyrkan samt skogelagets utformning att Drev socken sannolikt har sitt ursprung i ett storgods och att det därmed bör ha funnits en tidigmedeltida huvudgård i anslutning till kyrkan i Drev. Sockens huvudgård möter oss dock först i det skriftliga källmaterialet på 1350-talet då den ligger i ett mer avsides befäst läge vid *Böksholm*.

Böksholm omtalas som huvudgård 1352 och 1355 för riddaren Nils Dannes (Bielke), varefter gården gick i arv till hans barn och barnbarn. I slutet av 1600-talet blev gården säteri och på 1780-talet anlades Böksholms bruk (Vejde 1929:105, Larsson 1964:394, 480). Den medeltida huvudgården Böksholm låg möjligen vid hemmanet Holmen som ligger strax nordost om dagens Böksholms gård. Torpet Holmen ligger på en udde som på den östra sidan avgränsas av sjön Örken, på den västra och norra sidan av Mörrumsån. Idag är delar av området mellan torpet och fastlandet i väster delvis våtmark, något som också var fallet på 1699 års karta över Drevs by och Böksholm (akt 6 Drev sn, lantmäteriarkivet i Växjö) (fig. 71). Holmen var då obebyggd och betecknades som ”Böksholms odalhage”. Vid denna tid låg Böksholms gård på sin nuvarande plats cirka 450 meter sydväst om torpet Holmen, vars namn sannolikt är en förkortad form av Böksholm (Mattison 1986:35f). Fornminnesregistret har inga uppgifter om några gårdslämningar vid Böksholm, men enligt Wrangel ska det åtminstone på 1930-talet ha funnits en hustomtning, terrasser och ”spåren av en rundborg” just väster om torpet Holmen (Wrangel 1938:65). Idag syns endast ett par terrasskanter på platsen, men då området runt torpet varit uppodlad kan tidigare lämningar ha försvunnit. Rent topografiskt ligger dock torpet Holmen på en plats som mycket väl skulle kunna motsvara läget för en medeltida befäst huvudgård. Paralleller med andra befästa gårdar i Småland gör det troligt att Böksholm under medeltiden var befäst. Även i detta fall kan man således ana att en huvudgård har flyttat ut från ett ursprungligt läge i byn och vid kyrkan någon gång under 1300-talets första hälft. Exemplet Drev/Böksholm är ytterligare ett exempel på att även småländska huvudgårdar flyttade ut från byarna. Denna process framstår närmast som en generell företeelse som huvudsakligen verkar ha ägt rum under 1300-talet.

Att huvudgården lämnade byn var en väsentlig förändring i det medeltida samhället. Det kan ses som ett utslag av en ny syn på landskap, människor och makt jämfört med tidigare. Samtidigt med att detta nya förändrade synsätt verkar ha slagit igenom på bred front, denna utveckling kan beläggas på flera håll, finns det även exempel på att andra huvudgårdar fick ligga kvar i byn. I dessa fall kan ett äldre synsätt på makt, landskap och människor sägas ha förblivit förhärskande. Ett sådant exempel är Vederslöv i Värend som det kan vara dags att återvända till.

På 1540-talet bestod Vederslöv socken av trettiotvå jordeboksenheter. Sex av dessa låg i kyrkbyn *Vederslöv*. Fem av dem var frälsehemman medan det sjätte var prästgården. På 1490-talet ägdes Storegården plus tre andra gårdar i byn av Arvid Trolle (Larsson 1979-81:50ff). Kyrkan i Vederslöv är en romansk korkyrka vars utformning visar att den med största säkerhet är uppförd som en privatkyrka. Tidigare visades att Vederslöv genom förekomsten av en runsten och ortnamnsändelsen –lev kan ha ett ursprung i ett storgods med rötter långt ner i järnålder (se sid 118ff, 137, 141).

Under åren 1387-1486 var Vederslöv huvudgård för en hel rad frälsemän, i tur och ordning riddaren Erland Knutsson, dennes änka Märta, väpnaren Jon Magnusson och väpnaren Magnus Nilsson som 1473 sålde gården till Arvid Trolle. Förutom huvudgården ”Storegården” ingick ytterligare tre gårdar i byn Vederslöv, två gårdar i Odenslanda och en i Villetofta i Vederslöv socken samt ytterligare sju gårdar och ett ödesbol i Kinnevald, Allbo och Östbo härader i

försäljningen (Almquist 1938:43, 146ff, Larsson 1964:442ff). Sammanlagt tretton gårdar och ett ödesbol låg under huvudgården. Nästan hälften låg i samma socken som huvudgården. Trots att Magnus Nilsson sålde sin huvudgård, så fortsatte han att skriva sig till Vederslöv i ytterligare tretton år som en form av ”arrendeväpnare”.

Den äldsta kartan över Vederslöv är en geometrisk karta från 1761, vilken användes i samband med storskiftet några år senare (akt 42, 43, Vederslöv sn, lantmäteriarkivet Växjö) (fig. 72). Kartan visar den äldsta kända bebyggelsens läge samt den dåvarande ägofördelningen mellan de olika gårdarna i byn. Byn bestod av sex kamerala gårdar precis som på 1540-talet varav två, Bosagård och Ringagård brukades tillsammans som boställe åt regementsskrivaren vid Kronobergs regemente. Namnet ”Bosagård” visar att detta bör vara den gamla huvudgården, ”Storegården” i Arvid Trolles jordebok. Bosagården låg och ligger på en markerad svag förhöjning med utsikt över Vederslövssjön. Gården ligger ungefär 150 meter öster om kyrkan. Omedelbart norr om kyrkan låg prästgården, en bit söderut låg Backagård, medan Gategård låg i anslutning till Bosagård.

Utifrån kartbilden kan en hypotetisk bild av den medeltida byn skapas. Fram träder bilden av en by dominerad av en huvudgård som låg på en hög punkt i landskapet och kontrollerade by och kyrka. Det topografiska förhållandet mellan kyrka och huvudgård är detsamma som i fallet Vallsjö även om det där framträder tydligare. Vederslöv framstår som en parallell till det tidigmedeltida Bjäresjö men också till det senmedeltida St Herrestad, en annan by som berördes av Ystadprojektet. Till skillnad från i Bjäresjö låg huvudgården i St Herrestad kvar på sin ursprungliga plats genom hela medeltiden, och gör så än idag (Skansjö, Riddersporre & Reisnert 1989:113ff). Även i Vederslöv förblev huvudgården liggande kvar i byn och vid kyrkan under hela medeltiden och även senare. Bosgården blev sedermera under 1800-talet majorsboställe vid Kronobergs regemente och innehavaren fick till viss del samma ställning i byn som inne-havaren av medeltidens huvudgård. Den lilla kullen öster om Vederslöv kyrka återfick alltså något av sin medeltida betydelse som lokalt ”maktcentrum”.

Till skillnad från i Vallsjö (?), Drev och Bjäresjö, där huvudgårdarna lämnade bygemenskapen låg den alltså kvar i Vederslöv. Detta innebär att sättet att se på landskapet och på hur människorna i detta skulle kontrolleras, måste ha varit annorlunda hos innehavaren av huvudgården i Vederslöv jämfört med hur innehavarna av de huvudgårdar som lämnade byarna såg på dessa saker. Valet om huvudgården skulle flytta eller inte måste således ses som ett utslag av olika syn på hur det lokala herraväldet skulle utövas.

Huvudgårdens läge i byn var det gamla, normala och invanda sättet. Redan de vikingatida storgårdarna låg i dessa lägen, vilket exemplet Bjäresjö visar i sin äldsta fas. Både den förmedeltida och medeltida storgården var maktens centrum. Härifrån utövades herraväldet över personer som var knutna till hushållet, gården och byn som gården kontrollerade. Detta skedde genom en mer eller mindre daglig kontakt mellan magnaten och hans underlydande. Att huvudgården under medeltiden fortsatte att ligga i byn får således ses som ett ålderdomligt drag, ett utslag för en fortsatt mer personlig maktutövning där möjligheten till daglig personlig kontroll mellan ”herren” och de ”behärskade” var en viktigt ingrediens. En utflyttning av huvudgården ur byn kan å andra sidan ses som ett uttryck för att man anammat ett nytt, mer territorialiserat och därmed också ett mer ”feodalt” sätt att utöva makt. När makten utövas över ett territorium blir den direkta närvaron av makten bland undersåtarna inte nödvändig på samma sätt. Genom att exempelvis egalisera landbornas gårdar var det givet vad var och en skulle prestera i ränta, utan att han/hon behövde vara dagligen övervakad och kontrollerad av jordägaren. Huvud-gården behövde inte ligga i bygemenskapen. Utflyttningen av huvudgårdarna ur byarna kan enligt detta synsätt ses som ett synbart bevis för genombrottet

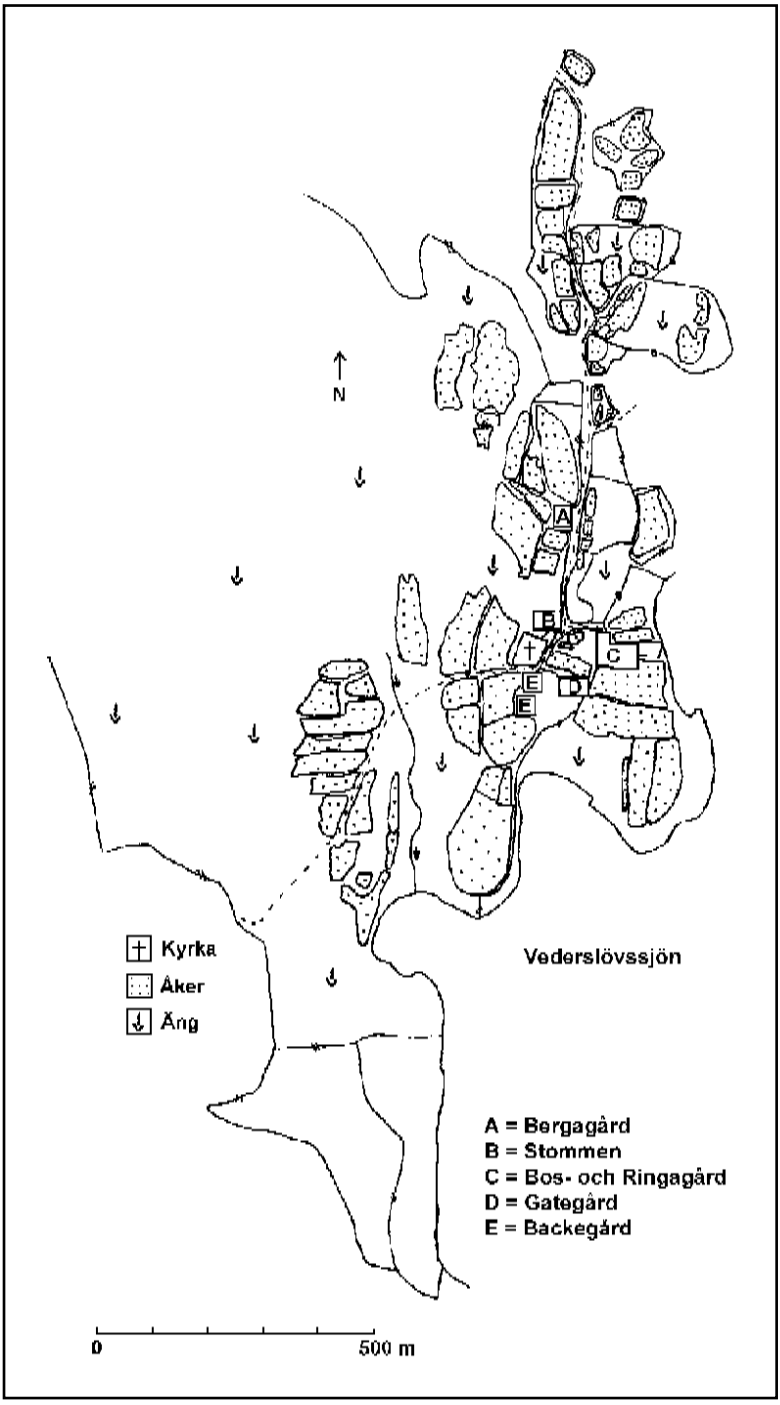

Fig. 72 Utdrag ur karta över Vederslöv från 1761 (akt 42 Vederslöv sn) där förhållandet mellan byn, kyrkan och huvudgården (Bosgården) framgår. Renritning förf.

för det feodala samhällets territorialiserade landskapssyn. Att huvudgårdar i vissa fall låg kvar i byarna och i andra fall flyttade från byarna visar också att de olika ”modellerna” för hur man skulle utöva och mani-festera sin makt fortsatte att existera sida vid sida. Det visar också att en del av frälset inte såg det som nödvändigt att flytta ut ur byn. Om man hårdrar tolkningen kan man säga att dessa frälsemän inte feodaliserades utan fortsatte att utöva sin makt och kontroll på det sätt som man alltid gjort, på ett mer personligt plan, antingen själva eller genom sina fogdar. I vissa fall kan en utebliven flyttning naturligtvis förklaras med bristande ekonomiska resurser men denna förklaring är enligt ovanstående synsätt inte enarådande. I fallet Vederslöv så var Erland Knutsson som residerade här i slutet av 1300-talet riddare och riksråd och därmed en man som säkerligen hade erforderliga resurser för att kunna befästa sin gård. Ändå gjorde han inte detta. I just fallet Vederslöv har säkerligen gårdens betydelse i det lokala kollektiva medvetandet bidragit till att huvudgården varit mer eller mindre omöjlig att flytta. En huvudgårdsflytt skulle i detta fall innebära att herraväldets lokala legitimitet gick förlorad (jfr. kap.8).

Också i Småland finner man en nära kontakt mellan huvudgården, byn och kyrkan. Eftersom de flesta huvudgårdarna kan återfinnas i den gamla järnåldersbygden där också bybebyggelsen är vanligast, är sambandet mellan by och huvudgård naturligt. Under sen vikingatid verkar det i dessa bygder ha funnits storgods som i en del fall kom att utvecklas till socknar. Dessa socknar känns igen på att de är små till ytan och dominerade av en större by, som i fallet Drev. Man kan undra om inte dessa större byar kan söka sitt ursprung i storgårdens hushåll med hirdmän, tjänstefolk och trälar som under tidig medeltid etablerades på egna gårdar under huvudgården. Detta kom att bilda grunden för byn. En sådan utveckling där byarna formas under kontroll av en huvudgård är belagd i England (Saunders 1990). Kunskapen om hur bybildningen gick till i dessa men också andra sammanhang, inte minst i Småland är dock fortfarande långt ifrån utredd.

Huvudgården som ensamgård

En betydande del av de medeltida huvudgårdarna verkar dock redan när de första gången uppträder i källmaterialet ha varit ensamgårdar utan någon som helst kontakt med en by. Dessa gårdar uppträder över hela undersökningsområdet men dominerar av naturliga skäl framför allt i de områden som karaktäriseras av medeltida kolonisation. Här präglas bebyggelse-bilden av spridda ensam- och dubbelgårdar varför huvudgårdens anknytning till bybebyggelse blir svag. Att huvudgården uppträder som ensamgård måste till viss del ha inneburit skilda förutsättningar för innehavaren vad gäller hur gården kunde drivas jämfört med om den låg i anslutning till en by. I det senare fallet fanns möjligheten att huvudgården i större utsträckning kunde försörjas av produkter från närliggande landbogårdar i byn. Dessa naturaprodukter kunde stå för huvudgårdens dagliga försörjning medan mer avlägset liggande landbogårdar snarare stod för de inkomster som godsherren kunde använda för avsalu och för att få inkomster i penningar. I en studie av 1500-talets högadliga gods har Olle Ferm just visat hur underhållsräntor från landbor nära huvudgården användes till att försörja denna, medan överskottsräntor som användes till övriga inkomster kom från mer avlägset belägna landbogårdar (jfr Ferm 1990:91, 94). I de medeltida kolonisationsområdena i Småland var bebyggelsen i vissa stycken gles varför huvudgården ofta låg relativt långt från närmsta landbogårdar. Om den då var en ensamgård, vilket oftast var fallet i dessa områden, var man i större utsträckning tvingad att via egen drift klara huvudgårdens dagliga försörjning. Dessa huvudgårdar framstår närmast som stora ensamgårdar som också var boställe för en frälseman. Ett tydligt exempel på detta är den befästa huvudgården Blidingsholm.

Blidingsholm är en huvudgård som ligger i Almundsryd socken söder om Åsnen i Värend. Socknen är en gränssocken mot Blekinge och saknar enligt förstagångs-inventeringen fornlämningar från yngre järnålder. Området har sålunda koloniserats under medeltiden. Bebyggelsen i socknen utgjordes under medeltiden huvudsakligen av ensamgårdar. Av de femtioåtta bebyggelseenheter som framträder i 1540-talets jordeboksmaterial bestod endast tre av mer än två hemman. Trettiosex av hemmanen var vid denna tid i det världsliga frälsets ägo (inkl. 2,5 hemman arv och eget). Sexton hemman var kyrkligt frälse av olika slag medan resterande sex var skattehemman. Frälsejordens dominans var således överväldigande (Larsson 1979-81:86ff). Blidingsholm omtalas första gången 1445 då gården var huvudgård i ett godskomplex som omfattade omkring hundra gårdar, huvudsakligen belägna i Värend och Blekinge. Lars-Olof Larsson har visat att Blidingsholm var centrum för släkten Hjärne, vars äldste kände medlem Jon Hjärne (d.ä.) omtalas som riddare och riksråd under 1300-talets andra hälft (Larsson 1964:404ff). Sannolikt var Blidingsholm hans sätesgård eftersom hans privata godsaffärer nästan uteslutande berörde södra delarna av Värend. År 1445 omtalas att Henrik Hjärne ärvt Blidingsholm av sin far, Jon Hjärne d.y. och 1457 sålde han godset till den danske marsken Klaus Rönnow, som i sin tur 1472 sålde det vidare till Ture Turesson (Bielke) vars änka 1503 överlät Blidingsholm till sonen Peder Turesson. I detta brev omtalas gården ”med de avgärdatorp som av fordom haver legat till gårdsens avel” (citerat efter Rahmqvist 1996:34). Formuleringen är enligt Rahmqvist ett direkt belägg för hans tes att huvudgårdstorpen var en viktig del av huvudgårdsdriften under medeltiden. Kring 1540 kom gården i släkten Banérs ägo. I början av 1800-talet styckades gården och såldes till bönder. En del av det gamla godset återsamlades på 1870-talet då den nuvarande huvudbyggnaden uppfördes (Vejde 1929:88ff). Den ligger med största sannolikhet på den medeltida huvud-gårdens plats. Blidingsholm förefaller ha varit en huvudgård mer eller mindre kontinuerligt från 1300-talets andra hälft och fram till 1500-talet, även om det är tveksamt om den också fungerade som sätesgård efter 1457.

Den äldsta kartan över Blidingsholm är en avmätning över gårdens alla ägor från 1823-24 (akt 17, Almundsryd sn, lantmäteriarkivet Växjö) som är upprättat några år efter det att godset splittrats på flera bondebruk. Själva gården Blidingsholm bestod då av två bruk som hade del i samma tomt och gårdsplan (fig. 74). Genom marknamn som ”Riddarkärret”, ”Riddarelyckan”, ”Riddareåker” och ”Lilla Riddareåker” avslöjar kartan gårdens förflutna som medeltida huvud-gård. Gården låg, och ligger, vid Mörrumsån en bit söder om Växjöbiskopens borgar Bosholme och Hackekvarn vilka är belägna ett par kilometer uppströms. Boningshuset låg 1823 på en holme i ån. Holmen var avskild från land med en smal kanal, möjligen grävd, över vilken det gick en bro. Förhållandet är detsamma idag. På fastlandet direkt innanför ”vallgraven” låg gårdens ekonomibyggnader i omedelbar anslutning till åker- och ängsmarken. Inägorna av-gränsades i väster av Mörrumsån, i öster och söder av våtmarker, bl. a. ”Riddarkärret”. En bit söder om gården låg en kvarnanläggning som fortfarande finns kvar. Med stor sannolikhet har kvarnen ett medeltida ursprung eftersom kvarnrättigheter var ett sätt för godsägare att skaffa sig inkomster.

En bit norr om holmen med boningshuset ligger två mindre holmar i ån, på kartan kallade Ale- respektive Björkekläppen. Båda nyttjades som ängsmark. Holmarna ligger parallellt på ömse sida om åns huvudfåra vid ett smalt sund där ån bildar en mindre fors. Idag kallas holmarna Eveholme respektive Kungsholme och på båda finns rester efter medeltida husgrunder (RAÄ 139). Kungsholmen, är avgrävd med en smal grav från fastlandet. Längst ut på holmen ligger en cirka 12x9 meter stor husgrund samt en rektangulär grop, 3x6 meter stor och närmare en meter djup. På Eveholme finns en 18x8 meter stor husgrund som ligger med långsidan mot Kungsholme. Lämningarna har setts som resterna efter den medeltida sätesgården Blidingsholm

Fig. 73 Dagens Blidingsholms gård där mangårdsbyggnaden sannolikt ligger på samma plats som den medeltida huvudgården, avskild från fastlandet av en "vallgrav". Foto förf.

som här kunnat kontrollera transporterna på ån. Att lämningarna är medeltida är sannolikt, då de inte är markerade på kartan från 1823. Det är dock mer sannolikt att själva huvudgården låg på samma plats som dåvarande och nuvarande boningshus. Holmen med boningshuset är till skillnad från de båda mindre holmarna högre och ger ett mer manifest läge. Man kan fundera kring om inte denna holme delvis är konstgjord eftersom den sticker upp närmast onaturligt i förhållande till omgivande terräng. Dessutom är Eveholme och Kungsholme sannolikt för små för att kunna ha inrymt en permanent gårdsbebyggelse. Lovén anser också att det är troligt att sätesgården låg på samma plats som nuvarande huvudbyggnad och för fram möjligheten att lämningarna på Eveholme och Kungsholme är lämningar efter en kvarn eller ett fast fiske (Lovén 1996:327). Denna tolkning förefaller rimlig (jfr fig. 73).

Huvudgården i Blidingholm får således sägas ha varit befäst genom att den låg på en holme i ån. Jämfört med läget i landskapet för de huvudgårdar som flyttat ut från byar till befästa lägen, uppvisar ensamliggande huvudgårdar som Blidingsholm ett helt annorlunda topografiskt läge när det gäller gårdens förhållande till åker- och ängsmark. Medan den utflyttade huvudgården i bymiljö ofta hamnade långt från åker- och ängsmark, som i fallet med Borshult, rådde det motsatta förhållandet för ensamliggande huvudgårdar. Även dessa anlades ofta i anslutning till vatten men då hittas gårdens åker- och ängsmarken oftast i direkt anslutning till gården. Så var fallet i Blidingsholm. Dessa skilda förhållanden kan avspegla olika aspekter på huvudgårdens ekonomi.

Blidingsholm var en huvudgård som också fungerade som en "normal bondgård" där den egna gårdens produktion svarat för den huvudsakliga dagliga försörjningen. Därför låg gården i direkt anslutning till sin åker- och ängsmark. I exemplet Borshult visar avståndet mellan den befästa huvudgården på Lögudden och byns åkermark att gårdens invånare sannolikt inte själva var direkt involverad i någon agrar produktion organiserad från det utflyttade läget. Om en direkt huvudgårdsdrift förekommit i detta fall bör den ha varit organiserad via en ladugård

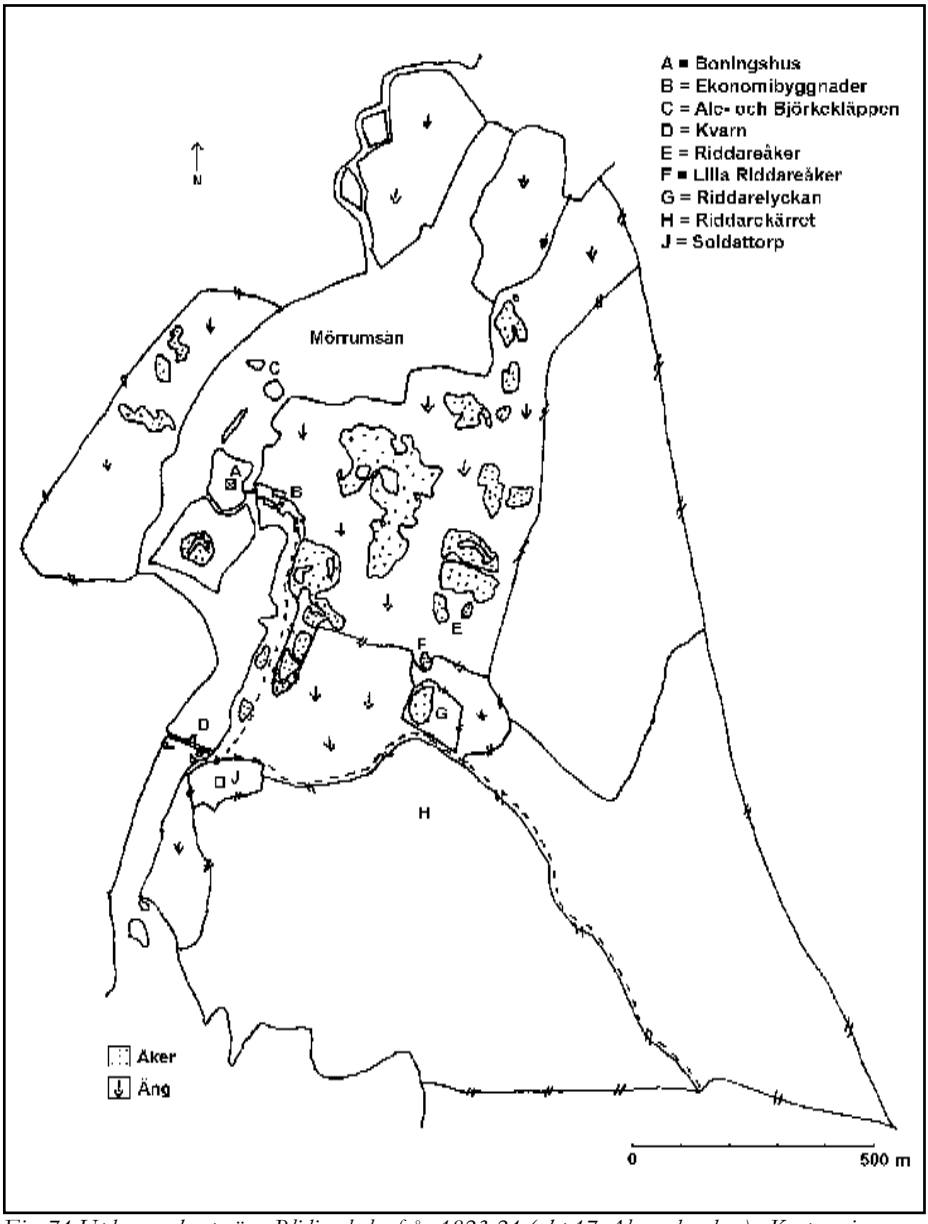

Fig. 74 Utdrag ur karta över Blidingsholm från 1823-24 (akt 17 Almundsryd sn) . Kartan visar mangårdens läge på en holme avskild av en "vallgrav", det troliga läget för den medeltida huvudgården (A). De lämningar som tidigare setts som lämningar efter den befästa huvudgården ligger på Ale- och Björkekläppen (C). Ett flertal marknamn visar också att gården varit en huvudgård (E-H). Renritning förf.

inne i byn. Blidingsholm är troligen direkt etablerad som en ensamliggande huvudgård och har inte flyttat ut från en näraliggande by. Detta är inte så konstigt mot bakgrund av att någon egentlig bybebyggelse inte förekom i Almundsryd socken. Det fanns inga möjligheter för en frälseman att flytta sin huvudgård från en by i detta område. Vad skiljer då Blidingsholm från en ordinär ensamgård? Att gården var boställe för en frälseman visas framför allt två saker, dels lokaliseringen av gården på en holme i ett vattendrag vilket var ett typiskt feodalt drag, dels namnet, Blidings*holm*.

Att etablera sin gård på en ö i ett vattendrag, sjö eller annan våtmark är inte något som man gör med tanken att befrämja sitt jordbruk. En lokalisering i detta läge underlättar inte det direkta dagliga arbetet på åkrarna eller med boskapen, snarare tvärtom. Men samtidigt har detta topografiska läge givit gårdens innehavare en boställe som var detsamma som det andra frälsemän hade. Gårdens topografiska läge gav det därmed en ”feodal” status. Denna diskussion kommer att utvecklas i samband med en diskussion kring frågan om frälsets befästa huvudgårdar.

Ann-Christin Mattisson har studerat medeltida sätesgårdsnamn på -holm och ser detta namngivande som ett gemensamt drag bland frälset under hög- och senmedeltid. Appellativet *holm* är vanligt i de nordiska språken och har en allmän betydelse av ”liten ö” och ”upphöjning i terrängen” (oftast i sumpmark o. dyl.). Under medeltiden kom ett stort antal sätesgårdar och borgar att få namn med ändelsen –holm. I Småland finns flera exempel vid sidan om Blidings-holm. Bland de som berörts i texten kan nämnas Eknaholm och Bökshol m. Även om det i en del fall rört sig om helt vanliga ortnamn som sekundärt kommit att beteckna sätesgårdar blev namngivningen med -holm ett sätt för frälset att manifestera sin status och många gånger fick äldre sätesgårdar ett nytt namn på -holm i samband med att gården befästes (Mattisson 1986).

Att många av rikets förnämsta borgar, exempelvis Stockholm, hade namn på -holm var säkert en orsak till varför just detta namn kom att bli populärt bland frälset. Dessutom var namnet också i de flesta fall topografiskt riktig. Gårdar som kallades –holm låg också på vattenomflutna platser. Från mitten av 1400-talet finns dock tecken på att namnet –holm kunde användas för sätesgårdar som inte låg på ”riktiga” holmar (Mattisson 1986:129f). Namn på –holm hade utvecklats till en statusmarkör.

Om Blidingsholm är ett ”nytt” namn på en äldre bebyggelse är väl mer oklart. Det verkar snarare som om gården redan från början etablerades som en huvudgård på holmen i ån. I kartmaterialet finns inga indikationer på att det ska funnits ett äldre gårdsläge på ”fastlandet” även om ett sådant naturligtvis inte kan uteslutas. Ett alternativ är att gården ursprungligen var en normal ensamgård som etablerats någon gång under tidig medeltid vilken under 1300-talet förvärvades av Jon Hjärne d.ä. och därmed förvandlades till huvudgård. I samband med detta kan gården ha flyttat ut på holmen i ån. En orsak till att gården etablerades vid ån var sannolikt det rika fisket i denna del av Mörrumsån där det långt fram i historiskt tid funnits fasta fisken i ån.

Att huvudgårdar etableras som ensamgårdar är något som är karaktäristiskt för områden som kännetecknas av medeltida kolonisation. I Smålands kolonisationsområden har en mer territorialiserad landskapssyn kunnat slå igenom utan att möta några låsningar av äldre sociala bindningar vad gäller äganderätt och markutnyttjande. Etableringen av gården Blidingsholm direkt på en udde/ö i ett vattendrag visar hur man genom gårdens lokalisering framhävde innehavarens feodala status eller i vissa fall kanske önskan om feodal status. Samtidigt visar det nära sambandet mellan gård, åker och äng att gården när det gällde driften i princip inte skilde sig från en ”vanlig” gård.

Till skillnad från den vanliga schablonbilden låg de småländska huvudgårdarna alltså inte

bara i anslutning till byar utan också som ensamgårdar. Vanligast var dock ett nära samband mellan huvudgården och byn, oavsett om denna var en kyrkby eller inte. Framför allt i de gamla järnåldersbygderna var detta samband tydligt, medan huvudgårdar i kolonisations-områden oftare uppträdde som ensamgårdar. I de fall där huvudgården uppträdde som ensam-gård i järnåldersbygden kan det i många fall sannolikt förklaras med att byar avhysts. Mot bakgrund av den syn som här hävdas och som innebär att stora delar av järnåldersbygden kontrollerades av storgods, kan man fundera kring om inte bybildning och storgårdar ska ses i ett och samma sammanhang. Möjligen växte byn fram som ett resultat av att storgårdens tjänstefolk och trälar etablerades på gårdar i anslutning till huvudgården. Att småländska stormän frigav trälar och ibland också gav dem jord att bruka finns det flera exempel på i olika testamenten (ex DS 559, 901,902). I sitt testamente från 1282 frigav lagmannen Folke Karlsson (Lejonbalk) trälen Brynolf timmerman och gav honom dessutom ett antal kreatur och utsäde. Detta kan tolkas som att avsikten var att Brynolf skulle etablera sig som landbo, antingen på någon av lagmannens befintliga gårdar eller genom att ta upp en ny (Larsson 1987a:106).

Det finns precis som på andra håll exempel på att huvudgårdarna under senmedeltid både flyttade från och lämnade bygemenskapen och att de låg kvar på sina gamla platser i byn under hela medeltiden. Detta har setts som ett utslag av att olika frälsemän tillägnade sig skilda förhållningssätt till landskap, människor och maktutövning. Utflyttningen av huvudgårdarna ur byarna, ofta till ett ”befäst” läge, ses här som ett resultat av att man anammat en ny feodal och territorialiserad syn på omgivningen och de människor som levde där. Jorden och territoriet var grunden för herraväldet. Att huvudgården stannade kvar i byn kan ses som ett konservativt drag där man fortsatt att betrakta människor och landskap på samma sätt som man alltid gjort. Direkt kontroll över människor var fortsatt grunden för herraväldet.
I kolonisationsområdena etablerades många huvudgårdar utan någon kontakt med by-bebyggelse, eftersom någon sådan sällan förekom i dessa områden. För att visa att även dessa gårdar verkligen var bebodda av frälsemän, lokaliserades de ändå ofta i lägen i landskapet som kan betecknas som befästa. Men eftersom de samtidigt var tvungna att till stora delar sköta den dagliga försörjningen med egna medel låg gårdens åker och ängsmark i direkt anslutning till gården och inte som vid andra befästa gårdar på stort avstånd. Genom att lokalisera dessa ensamgårdar till ”befästa” lägen ville man framhäva gårdens och ägarens feodala status.

11. BORGAR OCH BEFÄSTA HUVUDGÅRDAR

Något om borgstudier

I föregående kapitel diskuterades huvudgårdarnas utflyttning ur byarna. Intimt förknippad med denna process är frågan om huvudgårdarnas befästande eftersom utflyttningen i realiteten oftast innebar att huvudgården befästes i någon form. Att diskutera befästa huvudgårdar i ett småländskt perspektiv är ytterst relevant mot bakgrund av att det i de småländska landskapet finns ett stort antal mer eller mindre tydliga ”borglämningar”. Ett par av dessa har berörts tidigare men i detta kapitel är avsikten att angripa problemet på ett mer strukturerat sätt. Mål-sättningen är att försöka formulera en hypotes kring de många mindre borglämningarna i Småland, en hypotes som kommer att tydliggöras genom en analys av fyra borgar i nästa kapitel. Det bör återigen understrykas att detta inte är en renodlad borgstudie inriktad på borgens morfologi och typologi. Det som främst intresserar i det här sammanhanget är de många mindre anläggningar som finns i landskapet och som ofta kopplas samman med frälsets borgbyggande. För att förstå dessa anläggningar kommer de att studeras ur ett rumsligt perspektiv. Därigenom blir det möjligt att förstå avsikten bakom de många gånger svårförståeliga mindre borganläggningarna i Småland.

Efter ett inledande avsnitt kring borgforskning i allmänhet presenteras materialet översiktligt och en genomgång görs av undersökta borgar i området för att få en bild av dateringen av dessa anläggningar i området. Därefter struktureras borgarna efter ”byggherre”, varför kunga-maktens och biskoparnas borgar i området presenteras innan diskussionen går in på frälsets befästa gårdar. Att även kungamaktens och biskoparnas borgar presenteras beror på att en full-ständig översikt av områdets borglämningar har eftersträvats, men framför allt på att det blir svårt att förstå frälsets anläggningar utan att se när, var och hur kung respektive biskop byggde borgar. Även kungamaktens och biskopens borgar kan betraktas som en form av huvudgårdar om än i mångdubbel skala. Precis som frälsets huvudgårdar fungerade kungens borg som ett centrum för herraväldet även om detta herravälde snarare var nationellt och regionalt än lokalt. På en principiell nivå kan därför en kunglig fogdeborg jämställas med en enskild frälsemans huvudgård. Genom kungamaktens och biskopens borgar går det att få ett bättre perspektiv på frälsets befästa gårdar.

Borgen var ett av de första medeltida objekt som arkeologer intresserade sig för även om borgstudier länge var något som främst intresserade konsthistoriker. Det var framför allt de stora nationella monumenten som väckte forskningens intresse. Borgforskningen var därmed länge koncentrerad till borgar som kunde kopplas ihop med kungamakten och biskoparna, medan borgar som tillhört enskilda frälsemän inte väckte samma intresse, kanske delvis för att dessa anläggningar inte var lika imponerande som kungliga stenborgar som Kalmar slott eller Nyköpings hus.

När man diskuterar frälsets befästa gårdar leder diskussionen ofrånkomligen in på just medeltida borgar. Detta faktum understryks av att forskningen vad gäller frälsets befästa gårdar framför allt fokuserat på stora anläggningar uppförda av personer ur högfrälset. Dessa anläggningar har många gånger haft likheter med kungamaktens borgar och i vissa fall har de både haft en funktion av privat bostad åt en enskild frälseman samtidigt som gården genom frälsemannens officiella roll i samhället närmast fått en offentlig prägel. Ett sådant exempel är borgen Aranäs vid Vänern som i 1300-talets början var säte för marsken Torgils Knutsson. Möjligen innehade han endast borgen åt kungamakten (Lovén 1996:275ff, Lundqvist & Stibéus 1999). Detta exempel visar på svårigheterna med att klart urskilja kungamaktens

borgar från frälsets. Även i Småland har en liknande diskussion förts kring borgar som Piksborg, Trollaborg och Skagaholm. Där har man diskuterat huruvida dessa uppförts på direkt initiativ av kunga-makten, av enskilda frälsemän på kungens uppdrag eller varit privata borgar som övertagits av kungamakten.

Genom svårigheterna med att klart karaktärisera enskilda borgar och fokuseringen på större anläggningar har forskningen kring frälsets befästa huvudgårdar starkt kopplats samman med den allmänna borgforskningen. Med borg brukar man avse en befäst bostad, d.v.s. en bostad som omges av fysiskt anlagda hinder för tillträde för människor och vapen (jfr. Lovén 1996:27). Det är den militära sidan, försvarsaspekten, som betonas i första hand och som många gånger setts som avgörande för om en plats betecknats som borg eller inte. Den definition av befästa anläggningar som används av Riksantikvarieämbetet i samband med fornminnes-inventeringen är mindre fokuserad på försvar och mer inriktad på kontroll av tillträde till ett område. *"De befästa anläggningarna utgör områden som på en eller flera sidor avgränsas eller utmärks av anlagda murar, vallar, palissader, vallgravar eller kombinationer av dessa. Tillträde/utträde och /eller insyn har varit begränsad och/eller kontrollerad"* (Johansen & Petterson 1993:10). Denna definition ska även omfatta befästa anläggningar från andra perioder än medeltiden men borde kanske i större utsträckning också användas på medeltida förhållanden. Därigenom möjliggörs en mer nyanserad syn på den medeltida borgen som inte så starkt fokuserar på frågor om krig och försvar.

Även inom den europeiska borgforskningen har den militära synen och definitionen av den medeltida borgen länge varit förhärskande. Anläggningar har ofta tolkats mot bakgrund av en antagen militär funktion och precis som i Skandinavien har forskningen kring borgar nästan undantagslöst haft sin utgångspunkt i de borgar som tillhört kungamakten. Mot bakgrund av tillgången till ett rikligare skriftligt källmaterial jämfört med i Sverige har detta ofta också blivit styrande för forskningen. Bland annat har man försökt att sammanföra de olika termer för borgar som återfinns i skriftliga källor med olika typer av borglämningar. Alltför ofta har dock forskningen koncentrerats till enstaka objekt med fokus på arkitektur- eller militärhistoria och ofta har tolkningar baserats på skriftliga källor. Arkeologer har varit dåliga på att använda sitt eget källmaterial och fastnat i frågor och begrepp som fastslagits av andra discipliner. Borgen har studerats lösryckt från sin kontext, trots att den "bara" var ett element i landskapet (Austin 1984:72f).

Det är dock tydligt att den medeltida borgen är en anläggning som förknippas med makt, kontroll och erövring. I exempelvis England anses den medeltida borgen etableras efter normandernas erövring i mitten av 1000-talet. Inom den äldre borgforskningen har man också ofta försökt typologisera borgar, framför allt efter arkitekturens utformning. Denna typologi har sedan fått utgöra grunden för dateringen av olika borgtyper. Därmed har stenborgen många gånger kommit att bli normbildande för hur en medeltida borg skulle gestalta sig (angående borgforskning se exempelvis Janssen 1990, Pounds 1990, Fehring 1991:89ff, Eriksson A-L 1995, Mogren 1995a). Inom senare tiders borgforskning har man alltmer frångått denna typologisering och insett att den ger en alltför förenklad bild av verkligheten. Det har visat sig att olika typer av borgar uppförts samtidigt och de tidigare borgtypologiernas kronologi har inte visat sig stämma (Olsen 1996:84).

Sammankopplingen mellan frälsets "befästa" gårdar och kungamaktens och biskoparnas borgar, vilka i allmänhet var de militärt sett starkaste anläggningarna har fått vissa olyckliga konsekvenser, framför allt för att borgarnas militära betydelse och funktioner projicerats även på frälsets "befästa" gårdar. Denna "militaristiska" syn genomsyrar de senaste översikterna av dessa anläggningar i Danmark och Sverige (Lovén 1996, Olsen 1996). Den befästa gården har

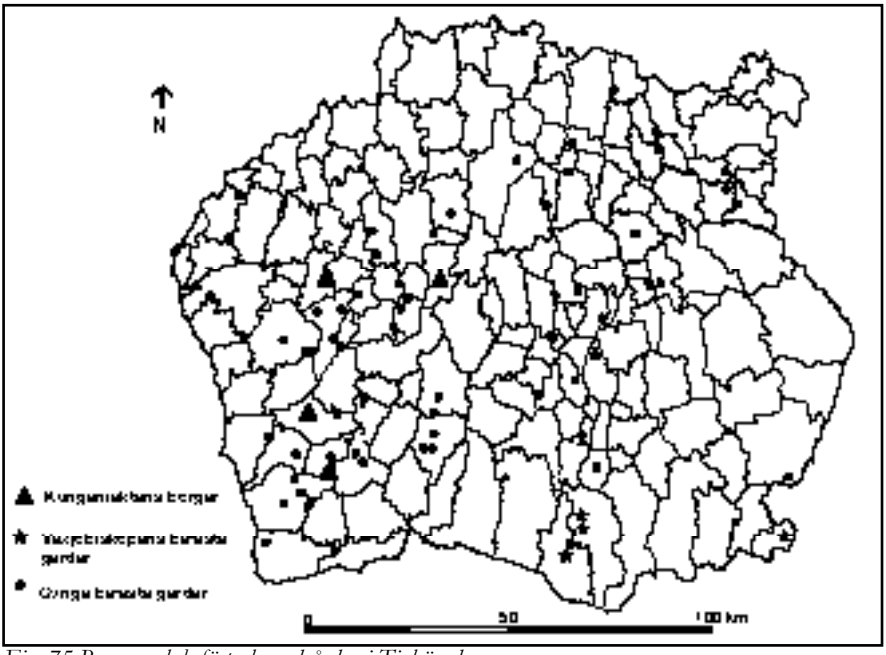

Fig. 75 Borgar och befästa huvudgårdar i Tiohärad.

setts som en plats definierad av krig. Även om många borgar var föremål för och förstördes i strider, måste man ändå inse att de under större delen av sin existens levde i fred. Den långt drivna militära inriktningen, kanske ett arv från att många tidiga borgforskare var militärer till yrket, har lett till att många av frälsets ”befästa” gårdar i flera fall kommit att betraktas som obefästa eftersom de inte uppfyllt uppställda krav på vad som ska krävas av en borg i militärt avseende (se Lovén 1996 och en del av de platser som ingår i avhandlingens appendix).

Därmed bortser man från de stora likheter som finns mellan dessa anläggningar och ”riktiga” borgar vad gäller deras topografiska lokalisering i landskapet. Just lokaliseringen till avsides belägna platser, i våtmarker, på uddar och liknande, visar att det även bakom de mindre ”befästa” gårdarna låg samma föreställningar som kring anläggandet av mer uttalat militärt befästa anläggningar. Naturligtvis har tankar kring försvar och personlig säkerhet legat bakom en frälsemans beslut att flytta sin huvudgård till en avsides belägen plats, men samtidigt har den avsides belägna bostadsplatsen blivit en synonym för en frälseman. Det har legat en stor symbolisk betydelse i att bosätta sig i ett avsides läge varför även avsides belägna gårdar, som ur fortifikatorisk synvinkel inte kan betraktas som befästa, ändå måste sägas vara det ur social synvinkel. Platsen befäste innehavarens status som frälseman. Med ordet befäst menas i fortsättningen en gård som inte bara ur fortifikatorisk, utan också ur social synvinkel kan sägas vara befäst genom att den befäste innehavarens sociala position i samhället.

I det arkeologiska materialet döljer sig huvudgården bakom termer som ”borg” eller ”befäst sätesgård”. Inom undersökningsområdet finns det ett sextiotal platser av denna karaktär (bil. 5) (fig. 75). I en del fall är platsens karaktär av borg mer eller mindre osäker och för att avgöra dess verkliga status skulle i en del fall en arkeologisk undersökning krävas. Alla dessa lämningar (65 st) har dock det gemensamt att de ligger i ett avsides läge, ofta på en ö eller udde i ett vattendrag, sjö eller våtmark, samt att här finns olika typer av husgrunder och ibland även

en vallgrav. De uppvisar en stor heterogenitet, med allt från ”riktiga” borgar till anläggningar som är mer eller mindre tveksamma att se som militärt befästa. Bland borgarna i området finns lämningar efter kungliga fogdeborgar som Piksborg, Trollaborg och Skagaholm, högfrälsets sätesgårdar som Hultaby, Bergkvara och Toftaholm till helt anonyma anläggningar som Drakulla i Myresjö (RAÄ 33 Myresjö sn) eller ”Herrebacken” i Arnåsholm (RAÄ 308 Villstad sn). Spännvidden inom denna grupp av lämningar är som synes lika stor som spännvidden inom det medeltida frälset som helhet. I fornminnesregistret finns ett flertal olika beteckningar på denna typ av lämning, alltifrån ”borg”, ”ruinområde”, ”befästningsanläggning”, ”gårdsplats” till ”bebyggelselämning”. Det som förenar dem är likheterna i deras topografiska läge i landskapet. Denna topografiska överensstämmelse vad gäller platsernas lokalisering gör att man hypotetiskt kan utgå ifrån att de är lämningar med likartad funktion. Skillnaden i storlek, eller kanske snarare skala, mellan dessa platser gör dock att det har funnits avsevärda skillnader mellan dem. Trettiofem borgar är kända i skriftligt källmaterial, en del som huvudgårdar (26 st), andra som borgar tillhörande biskopen i Växjö (5 st) och några som kungliga fogdeborgar (4 st). Dessa trettiofem borgar är huvudsakligen omnämnda i källor från 1300- och 1400-talen. De skriftliga källorna behöver dock inte direkt nämna den enskilda lämningen. Ofta är det gården där borgen ligger som nämns utan att det framgår att här fanns en borg. Nästan hälften av borgarna i området (30 st) är för övrigt helt okända i det skriftliga källmaterialet.

Rent konkret utmärks borgarna i området av olika typer av bebyggelselämningar i form av husgrunder, vallar och vallgravar. De ligger nästan alla i anslutning till vatten, på näs eller öar i sjöar, vattendrag eller våtmarker (fig. 76). Överhuvudtaget är borgarna väl anpassade till de topografiska förhållandena på platsen vilka ofta förefaller ha fått styra borgens utseende. Vid majoriteten av anläggningarna verkar det inte ha skett några mer omfattande markarbeten i form av gravgrävande eller uppförande av borgkullar. Det typiska är snarare att borgen är väl anpassad till lokala topografiska förhållanden utan att några mer omfattande markarbeten behövt genomföras. Många gånger finns flera husgrunder på platsen och ibland ligger dessa bakom en mindre, oansenlig vallgrav. I de fall en vallgrav saknas har naturliga hinder i form av öppet vatten eller våtmarker fått fungera som ”vallgrav”. På många mindre borgar är en större källargrop det karaktäristiska inslaget och det är många gånger också den vanligaste lämningen vilken återfinns på en majoritet av borgarna i området. Källaren eller ett annat större förvarings-utrymme kan vara av mer eller mindre ansenligt format. I vissa fall framstår de som en djup grop, i andra fall kan man se att dessa källare är ingrävda i en kulle och har haft kallmurade väggar. Sannolikt har de burit en ovanliggande träbyggnad.

Hypotetiskt kan man hävda att källaren ska ses som en symbol för det medeltida frälsets möjlighet att samla in och förvara den avrad landborna var skyldiga. Källarens förvarings-utrymme blir därmed en maktsymbol. Med historiematerialistiska ord skulle källaren bli en symbol för tillägnelsen av den feodala räntan. Kombinationen stora källare och huvudgårdar har påvisats även på andra håll. Undersökningarna i Bjäresjö utanför Ystad framstår här som ett paradexempel där huvudgårdens murade stenkällare var byggd i samma stenmaterial och med samma stenbehandling som den romanska kyrkan (Callmer 1992). Även för danska och skånska förhållanden i allmänhet har sambandet kyrka-huvudgård-källare noterats (Andersen 1992, Thomasson 1996). Stora förrådskällare framstår överhuvudtaget i dagsläget som förhållandevis ovanliga i ett ordinärt medeltida agrart sammanhang (jfr katalog i Ersgård & Hållans 1996).

Ett första steg i studien av områdets borgar måste bli att försöka avgöra om de borgar som återfinns via en genomgång av fornminnesregistret, verkligen kan sägas vara lämningar

Fig. 76 Källarholmen i Sunneå i Ryssby socken i Finnveden är en typisk representant för borgarna i Tiohärad. Borgen ligger på en holme i Ryssbysjön och har en stor källare ingrävd i holmens högsta punkt (till vänster på bilden). Källaren har sannolikt legat under en tornbyggnad av något slag (se vidare sid. 234ff). Foto förf.

efter en medeltida befäst gård. För att klargöra detta har studier av historiska kartor över de aktuella platserna genomförts. I de fall dessa platser är omnämnda i skriftliga källor går det sällan att koppla den skriftliga källan till själva den fysiska lämningen i landskapet. Skriftliga källor kring gårdar som hyser en borglämning behöver således inte, även om de är medeltida, ha något med själva borglämningen att göra. Denna kan antingen vara äldre eller yngre än det skrivna dokumentet. De kartor som använts har huvudsakligen varit storskiftes- och laga skiftesakter vilka har studerats på lantmäteriarkiven i Halmstad, Jönköping, Kalmar och Växjö. Avsikten med kartstudierna har varit att analysera borglämningarnas läge i förhållande till den näraliggande bebyggelsen samt att avgöra att platserna inte var lämningar efter någon sentida verksamhet. Så visade sig dock inte vara fallet. Ingen av platserna som utifrån fornminnesregistrets beskrivning kunde bedömas vara en borglämning var bebyggd på 1700- och 1800-talskartorna. Lämningarna måste därför vara äldre än så. En medeltida datering för dessa lämningar är således sannolik. Kartstudierna visade också en del intressanta resultat vad gäller huvudgårdslämningarnas lokalisering i förhållande till den rent agrara bebyggelsen.

En utgångspunkt för analysen är att man genom historiska kartor kan få en bild av en äldre situation än den som framträder direkt på kartorna. Under 1980- och 1990-talet har användandet av historiska kartor inte minst i medeltidsarkeologiska sammanhang ökat kraftig. Metoden att framställa historiska kartöverlägg används regelmässigt och studier av det historiska agrarlandskapet utifrån historiska kartor är återkommande inom kulturgeografin (se ex Riddersporre 1995, Tollin 1991, 1999). En grundtanke inom denna forskning är att man via en analys av kartor kan få en bild av tidigare förhållanden och den landskapsutveckling som skett. Vissa strukturer i kartorna antas generellt sett avspegla ålderdomliga drag. Det gäller exempelvis gränser och åkermarkens huvudsakliga utbredning.

Detta har legat till grund för den gjorda analysen som utgått från att gränser, åkermarkens huvudsakliga utbredning och bebyggelsens ungefärliga läge på kartorna bör motsvara medeltida förhållanden. Det ska betonas att analysen varit inriktad på att se de grövre strukturerna i den enskilda byn, inte att studera detaljer. Naturligtvis har förändringar skett från medeltidens slut fram till exempelvis laga skiftet, men knappast så stora så att kartorna inte i grova drag skulle avspegla en medeltida struktur vad gäller gränser samt bycentrum med åkermark och by- och gårdstomter. I samband med kartstudierna har spår efter äldre bebyggelselägen noterats där dessa förekommit. Några regelrätta kartöverlägg har däremot inte upprättats. De kartstudier som bedrivits kan inte betraktas som fullständiga ur en kulturgeografisk synvinkel men de har bedömts vara fullt tillräckliga för att visa att den antagna ”borgen” inte är en sentida lämning samt att ge en grov bild av ”borgens” förhållande till bebyggelsen och dess åker- och ängsmark. Att de agrara strukturerna i södra Småland faktiskt många gånger var förhållandevis sega visas av att de grova strukturerna från 1600-talets kartbild i vissa fall fortfarande kan återfinnas på 1950-talets ekonomiska karta (Höglin 1998:8 fig. 1).

För alla de aktuella borglämningarna har historiska kartor analyserats där sådana funnits att tillgå. Äldre kartor har studerats för 51 av de 65 borgarna. Borglämningarna låg till övervägande del, ungefär i två tredje delar av fallen, på byns eller gårdens inägomark och då av naturliga skäl på ängsmarken, i annat fall hade de sannolikt inte varit bevarade. Resterande lämningar låg på utmarken. Hit hör framför allt de lämningar som ligger på öar i sjöar och de som ligger längst från gårdstomt och åkermark. En plats, Sunnerborg som ligger på en ö i Lagan i Hamneda socken, låg möjligen på en allmänning. Närheten till vatten framstår som mycket tydlig. Femtiosex av borgarna ligger i direkt anslutning till vatten och i de flesta fall måste läget i förhållande till den angränsande bebyggelsen sägas vara avskilt. Att bedöma om ett läge är avskilt eller inte är naturligtvis subjektivt eftersom detta till stor del beror på topografiska förhållanden på platsen, framför allt vad gäller förekomsten av våtmarker. Med ett avskilt läge avses här att tillträdet till platsen var fysiskt begränsat på något sätt, främst av våt- och myrmarker eller öppet vatten, inte att platsen låg på ett speciellt avstånd till byn eller åkermarken. Avskildheten har i nästan samtliga fall orsakats av att tillträdet till dessa platser begränsats av vatten eller våtmarker. Vad gäller avstånd låg lämningarna vanligen cirka 400 meter från närmaste bebyggelse. Avståndet varierade dock från 0 till 2000 meter. Alla avstånd är mätta fågelvägen varför det verkliga avståndet sannolikt var större. Hälften av alla anläggningar ligger mindre än 400 meter från bebyggelsen. Vad gäller avståndet till åkermarken så låg lämningar relativt sett något närmre.

Just avståndet till åkermarken är ett viktigt element som gör att dessa platser tydligt skiljer sig från ordinära agrara bosättningar. Det naturliga för en ”vanlig” agrar bosättning är att denna ligger centralt i brukningsmarken. Vanligen låg gårdarna i övergången mellan inägo-marken och utmarken, där man dels hade nära till den brukade åkern, dels hade nära till att släppa djuren på bete i utmarken. Bebyggelsens läge präglades tydligt av näringens inriktning (jfr Werne 1993:34f). På samma sätt avslöjar frånvaron av åkermark och det många gånger stora avståndet till denna att dessa ”borglämningar” inte kan ha varit ordinära gårdar. Att bosätta sig på en udde eller ö i en sjö eller våtmark var något som inte gjordes med avsikt att söka en optimal placering för att få bästa avkastning på sitt jordbruk. Jordbruket har sålunda inte varit styrande för lokaliseringen av dessa gårdar på öar och uddar. Den ”icke-agrara” lokaliseringen tyder snarare på att gårdarna måste ha försörjts från annat håll. Därmed kan de sannolikt karaktäriseras som en form av huvudgårdar.

Att dessa platser sågs som olämpliga boställen för vanliga bönder framkommer tydligt i fallet med en borglämning vid gården Rostock i Algutsboda socken. Här ligger en borglämning, Rostockaholme, på ett näs mellan två sjöar. Anläggningen har genom en arkeologisk under-

sökning daterats till 1300-1400-talen (Melin 2000). Den äldsta kartan över gården Rostock är en enskifteskarta från 1826 (akt 155 Algutsboda sn, lantmäteriarkivet i Kalmar). Vid denna tid var gården Rostock delad på tre brukare. Vid enskiftet ville lantmätaren att en av åborna skulle flytta ut till holmen där borgen ligger, en plats som för övrigt sägs ha varit bebodd i ”förra tider”. Detta vägrade man dock med hänvisning till att holmen hade för liten och för dålig åker, samt att här fanns små möjligheter till nyodling då marken var sidlänt och stenbunden. Resultatet blev att alla åbor fick del av marken på holmen, men ingen flyttade hit.

Exemplet från Rostock visar att det för en allmogebefolkning åtminstone under 1800-talet framstod som omöjligt att bosätta sig på dessa avsides platser i landskapet . Här var det inte möjligt att försörja sig på vanligt sätt. Detta berodde inte på att just Rostockaholme var en särdeles liten holme, tvärtom är näset i jämförelse med många andra holmar och näs med borglämningar förhållandevis stort och sentida åkermark visar att det trots allt gått att odla på holmen. Men dessa platser ansågs helt enkelt inte som lämpliga för en vanlig bondgård. Med stor sannolikhet var synen likartad på medeltiden.

En inte alltför djärv tolkning är således att alla platser med denna typ av avsides belägna gårdslämningar ska betraktas som huvudgårdar. De var under alla omständigheter inga ordinära bondgårdar. Ett mindre antal av dessa lämningar var kungliga borgar eller biskopsborgar. Det topografiska läget för dessa ”riktiga” borgar och för de många mindre borglämningarna är likartat. Hypotetiskt kan man därför hävda att alla dessa borglämningar var befästa och att man ska se dem som sociala befästningar av innehavarnas samhälleliga status.

När det gäller de ”borgar” som omfattas av avhandlingen så har jag besökt de flesta. Undan-tagen är de som ligger på öar i sjöar och som därmed är svåra att nå. För närvarande pågår fornminnesinventeringen i Kronobergs län varför ett ytterligare antal mindre borglämningar kan komma att påträffas. Misstänkta borglämningar har framkommit vid reviderings-inventeringen i södra delen av Sunnerbo härad. I den mån dessa lämningar kommit till min kännedom har de medtagits i avhandlingens borgregister. Regelrätta arkeologiska under-sökningar skulle självklart förändra den bild som presenteras nedan. En del borgar har dock varit föremål för någon form av arkeologiska undersökningar. Därigenom kan vissa hållpunkter om de småländska borgarnas datering och materiella kultur erhållas.

Undersökta borgar i Tiohärad

Sammanlagt femton ”borgar” inom undersökningsområdet har varit föremål för arkeologiska undersökningar i någon form, huvudsakligen på 1920- och 1930-talen (fig. 77). De flesta undersökningarna har varit av begränsad storlek och i flera fall inte givit något närmare daterande fyndmaterial. Oftast är det också anläggningar som i skriftligt källmaterial kunnat kopplas till antingen kungamakten, biskopen i Växjö eller högfrälset som undersökts. Redan i början av 1900-talet var Piksborg föremål för en närmast totalundersökning av borgplatån (Stibéus 1986). På 1910-, 1920- och 1930-talen undersöktes Hultaby (Olsson 1948), Husholmen i Bolmen, Kungsholmen i Unnarydssjön (Kugelberg 1926a, 1926b), Björnskog (Landegren 1935), Kronoberg (Tuulse 1951), Skagaholm (Kugelberg & Claesson 1933) samt Bosholme och Hackekvarn i södra delen av Åsnen (Kjellmark 1925). Medan Harald Olsson undersökte Hultaby grävde han också några schakt på Eksjö Hovgård dock utan att hitta några fynd som kunde datera borgens tillkomst. På 1950-talet gjorde en mindre undersökning på Sundskullen vid Hallsnäs (Nilsson 1958) och på 1960-talet genomförde Lunds universitets historiska museum förnyade undersökningar på Bosholme i Åsnen i form av en seminariegrävning (Mildner 1966, 1967). Därefter dröjde det till slutet av 1980- och 1990-talet innan nya undersökningar av denna fornlämningstyp åter aktualiserades. År 1989 gjordes en mindre undersökning av Trollaborg

(Stibéus 1992b) och under 1990-talet har Rostockaholme i Alguts-boda socken undersökts (Melin 2000). I samband med detta avhandlingsprojekt gjordes 1998 undersökningar av Agundaborg och Källarholmen i Sunnerå och 1999 en mindre kom-pletterande undersökning på Hultaby (Hansson 1999a, 2000a). Eftersom det tillgängliga materialet när det gäller arkeologiska undersökningar från området är begränsat kan även borgen Edshult dras in i diskussionen. Denna borg som undersöktes 1988-89 ligger i Edshult i socknen med samma namn i Södra Vedbo härad omedelbart nordost om undersöknings-området (Stibéus 1997).

Undersökningarna av de olika borgarna har varit av mycket varierande kvalitet och omfattning. Ofta har man bara grävt mindre ytor och några stratigrafiska iakttagelser finns sällan från de äldre undersökningarna. Mängden fynd vid undersökningarna är med undantag av undersökningarna av Piksborg, Hultaby och Kronobergs slottsruin fåtaliga. När det gäller Kronobergs slottsruin är dock större delen av fyndmaterialet eftermedeltida. Det är också dessa tre undersökningar som berört störst yta. Oftast har dock fyndmängderna varit mycket begränsade och fyndmaterialet framstår som ”anonymt” till sin karaktär. När man sammanställer de undersökningar som gjorts visar det sig dock att man trots det ofta torftiga dokumentations-materialet från de äldre undersökningarna kan få fram vissa uppgifter om de befästa huvud-gårdarnas och borgarnas datering.

Elva av undersökningarna har givit daterande fynd. De visar att de småländska borgarna, precis som borgar i allmänhet i Sverige huvudsakligen existerade under 1300- och 1400-talen. Med daterande fynd menas här framför allt mynt, i en del fall kompletterade med keramikmaterial. Precis som med all arkeologisk datering finns vissa osäkerheter med den exakta dateringen. Många gånger antyder materialet bara en grov datering till 1300- och 1400-talen. Dessutom är det daterande fyndmaterialet i flera fall litet och består av enstaka fynd. Flera av undersökningarna är dessutom begränsade till sin yta varför de kanske inte berört anläggningens äldsta delar. I en del fall framgår det inte heller klart om man grävt schakten till steril botten. Detta hade man exempelvis inte gjorts på Hultaby (Hansson 2000a). Möjligen råder samma förhållanden på Kronoberg. Det är alltså klart att det råder en del källkritiska problem med de dateringar som presenteras nedan.

I ett nationellt perspektiv började det medeltida borgbyggandet i större skala med att kungamakten under 1200-talets andra hälft började bygga borgar framför allt i rikets centrala delar och vid viktiga städer som Lödöse, Kalmar och Stockholm. Kungamaktens verkliga borgbyggande tog dock fart under 1300-talets andra hälft, då ett stort antal nya borgar tillkom. Många av dessa förstördes under Engelbrektupproret 1434-36. Det var också under 1300-talet andra hälft som de första kungliga borgarna etablerades i undersökningsområdet. Under 1400-talets senare del var annars det kungliga borgbyggandet närmast obefintligt. När det gäller biskoparnas borgbyggande var detta framför allt koncentrerat till stiftens mer centrala delar i anslutning till stiftsstäderna. Huvuddelen av biskoparnas borgbyggande verkar ha ägt rum efter 1300, även om enstaka borgar möjligen hade ett äldre ursprung. Till skillnad från kungamakten så byggde biskoparna även nya borgar under 1400-talets andra hälft. När det gäller det enskilda frälsets borgbyggande så startade detta också så smått under 1200-talet senare hälft, men tog verklig fart först under 1300- och 1400-talen (Lovén 1996). De småländska borgar som undersökts passar väl in i detta mönster.

Det verkar som om de två äldsta daterade anläggningarna i området, Hultaby och Agundaborg, tillkommit redan under 1200-talets senare del eller kring år 1300. Dessa båda anläggningar tillhör en typ av ”öppna” borgar. De ligger båda i ett avsides läge i landskapet men ingen av de två ”borgarna” är skyddade bakom någon vallgrav och de ger båda snarare intryck av att vara residens än militära anläggningar (se vidare kap.12). Nio av anläggningarna verkar ha varit i bruk under 1300-talet, fem också under 1400-talet, medan två existerade under 1500-

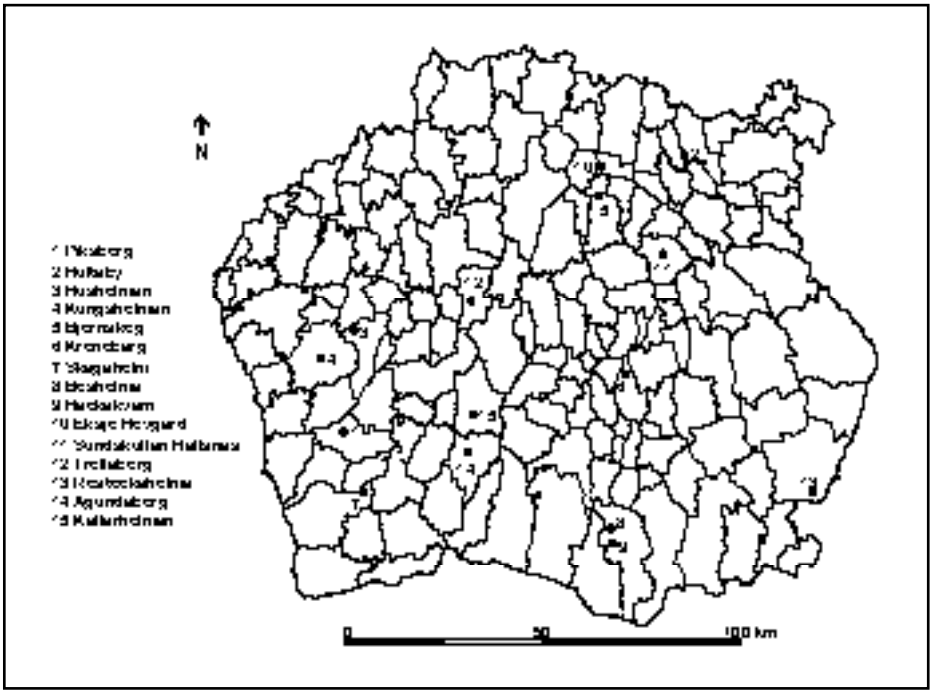

Fig. 77 De borgar i Tiohärad som varit föremål för någon form av arkeologisk undersökning.

talet. Det verkar dock som om 1300-talet är det avgörande århundradet. Det är nu som de flesta borgarna och befästa gårdarna etableras (fig. 78). Av de fem som verkar existera under 1400-talet har fyra också givit fynd från 1300-talet. Den enda nyetablerade borgen av de undersökta borgarna i området som tillkom under 1400-talet är biskopsborgen Kronoberg vilken troligen anläggs på 1440-talet. Av borgar som inte är arkeologiskt undersökta byggdes både Bergkvara och Toftaholm på 1470-talet. I fallet med Bergkvara är det dock sannolikt att det stenhus som byggdes på 1470-talet ersatte en äldre anläggning. Det är tydligt att de personer som befäste sin position under 1400-talet tillhörde högfrälset. Liknande förhållanden där det privata borgbyggandet generellt sett kopplats till högfrälset har konstaterats i Danmark (Rasmussen 1986). En plats har endast givit fynd från 1500-talet, nämligen Kungsholmen i Unnarydssjön i Södra Unnaryd socken i Finnveden. Platsen undersöktes av Bror Kugelberg 1919 och bland fynden fanns en öltapp i brons, tio skärvor yngre rödgods och ett polykromt kakel med en mansbild i renässansskläder (Kugelberg 1926a, SHM 16234). Det råder dock visst tvivel om undersökningens kvalitet varför det är möjligt att Kungsholmen tillkommit tidigare men fortfarande var i bruk under 1500-talet. Kungsholmen ligger vid gården Vallsnäs som 1425 var huvudgård för Magnus Jönsson (sparre över blad) och 1444 och 1460 för väpnaren Jöns Haraldsson. Gården var även huvudgård under 1500-talet (Lovén 1996:326).

Av de borgar som undersökts finns i den lokala kontexten oproportionerligt många som tillhört antingen kungamakten eller biskopen i Växjö. Av de elva som givit daterande fynd-material har bara sex tillhört enskilda frälseman och av dessa sex har möjligen en, Källarholmen, varit en ”privat” anläggning för biskopen i Linköping och en annan anläggning, Agundaborg, ska möjligen också kopplas till kyrkans män (se sid. 225ff). Av de befästa gårdar som tillhört enskilda frälsemän, Kungsholmen i Södra Unnaryd, Edshult, Hultaby och troligen också Rostockaholme i Algutsboda socken kan tre dateras till 1300-talet, två till 1400-talet och en

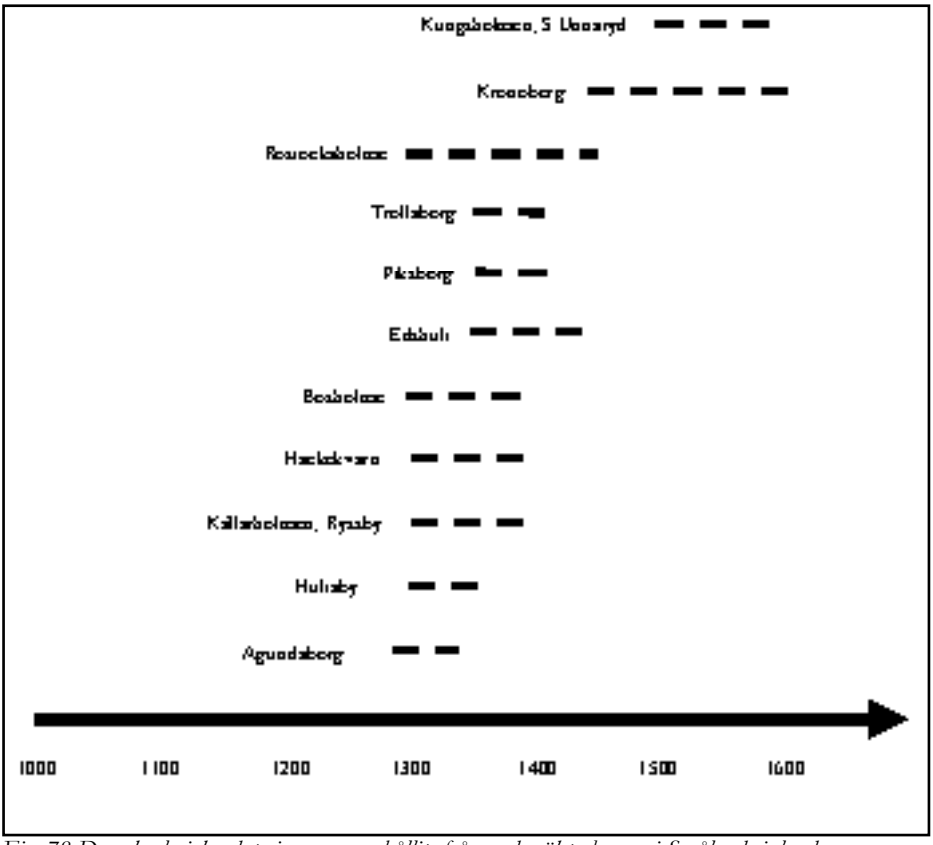

Fig. 78 De arkeologiska dateringar som erhållits från undersökta borgar i Smålands inland.

till 1500-talet. Även om det i dagsläget saknas undersökningar av den allra ”minsta” typen av befästa gårdslämningar, de som endast består av någon enstaka husgrund, finns det dock i nuläget inget som motsäger att även dessa huvudsakligen tillhört 1300- och 1400-talen (jfr. Göshult sid. 240ff).

Vad som bör noteras är att i den här delen av Småland var det antingen kyrkan, huvudsakligen genom biskopen i Växjö, eller enskilda frälsemän som först befäste sig. Kungamaktens borgar tillhör en senare del av borgbyggarperioden. Däremot är kungamaktens borgar mer militariserade, d.v.s. det är de anläggningar där störst vikt verkar ha ägnats åt ett militärt försvar jämfört med de anläggningar som tidigare fanns i området och som framför allt förknippas med enskilda frälsemän. Denna utveckling där borgarna alltmer fick en militär inriktning är något som måste ses som ett utslag av de ökande inbördes stridigheterna i Norden från och med 1300-talets mitt.

Den många gånger noterade fyndfattigdomen vid arkeologiska undersökningar av medeltida befästa gårdar och borgar är ett allmänt fenomen, inte minst i Småland. Detta kan i vissa fall tas som intäkt för att många av dessa anläggningar övergavs ”i god ordning” och inte brändes medan de var fullt bebodda. Exempelvis har Piksborg som brändes vid Engelbrektfejden 1434 givit ett mycket rikt fyndmaterial. Vid undersökningen 1908 av cirka 2000 m^2 tillvaratogs över 4000 fynd varav 390 mynt (Stibéus 1986). Detta i jämförelse med Hultaby där ungefär 3500 m^2 undersöktes. Även om här tillvaratogs närmare 7600 fynd bestod dessa fynd till över 80 %

av föremål som kan karaktäriseras som byggnadsmaterial. Precis som Piksborg verkar Hultaby ha bränts ner men det magra fyndmaterialet gör att man kan undra om det inte var tomma byggnader som brändes. I en diskussion kring fyndmaterial från borgar får man heller inte glömma bort att just borgen var en plats där renhållning säkerligen förekom. Man kan diskutera om inte renhållningen kan ha använts som en social strategi i dessa miljöer. Genom att hålla rent visade man omsorg om platsens yttre miljö och därigenom framhävdes också dess betydelse. Att renhållning inte var allmänt förekommande i exempelvis de tidig- och högmedeltida städerna visas inte minst av den kraftiga kulturlagertillväxten. Att renhållning fungerat som en social strategi på borgar har diskuterats bl. a. för ärkebiskopspalatset Lundagård i Lund men även för Hultaby i Småland (Gardelin m fl. 1997:101, 161, Hansson 2000a:41).

Just att många befästa gårdar övergavs i ”god ordning” samt att renhållning var ett förekommande fenomen, kan vara två orsaker till att fyndmängderna ofta är små på borgar. Vanligen frammanas en bild där den medeltida borgen förstördes och brändes i samband med någon krigshandling. Men av de undersökta anläggningarna i Smålands inland verkar bara fem ha förstörts via brand. Två av dessa, Piksborg och Trollaborg, brändes båda under Engelbrektfejden 1434. I övriga fall är det svårt att avgöra om branden orsakades av en fientlig handling eller genom vådeld. I fallet Hultaby är det förra troligt, vad gäller Edshult är det mer oklart. Även på Rostockaholme hade husen brunnit.

Nedan följer en genomgång av kungamaktens borgar och biskopens befästa gårdar i under-sökningsområdet. Därefter koncentreras diskussionen på frågor kring frälsets befästa huvud-gårdar och de många anonyma gårdslämningar som finns runt om i landskapet och vad dessa egentligen representerar.

Kungamaktens borgar

Av det sextiotal borgar som finns i Tiohärads lagsaga kan kungamakten kopplas till fem. Fyra av dem låg i Finnveden och en i Njudung (fig. 79). De etablerades under 1300-talets andra hälft varefter de existerade i närmare hundra år. De äldsta borgarna är Piksborg och Trollaborg vilka båda verkar ha anlagts på 1360-talet och sedan existerat tills de brändes 1434 i samband med Engelbrektsfejden. *Piksborg* ligger i Annerstad socken i Sunnerbo härad, vid sjön Bolmens sydspets, medan Trollaborg ligger vid Ed i Växtorp socken i Östbo härad. Piksborg består idag av en fyrsidig, sannolikt delvis konstgjord borgkulle vilken omges av en låg vall (fig. 80). Runt borgkullen löper en grav och utanför denna på landsidan en vallgrav. Ytterligare anläggningar fanns sannolikt på de andra holmar som tidigare fanns i borgområdet, vilket förändrades kraftigt i samband med anläggandet av järnvägen mellan Bolmen och Halmstad vilken berör förborgsområdet. Några husgrunder, bortsett från en källargrop är inte synliga på platsen. Det verkar helt klart att Piksborg var en träborg. Borgen närmast totalundersöktes redan 1908 och undersökningen lämnade ett osedvanligt rikt fyndmaterial (Stibéus 1986). Närmare 400 mynt påträffades vilka understryker att borgen ungefärligen existerade åren 1360-1434. Bland fynden märks ett stort antal förarbeten och restprodukter från metallbearbetning. Sannolikt har metall-produktionen varit mer omfattande än för att bara täcka borgens egna behov. Piksborg är en plats där borgens relation med omlandet när det gäller varuproduktion, handel och kontroll kan diskuteras (jfr. Mogren 1995b).

Trollaborg ligger idag på herrgården Eds marker, under medeltiden platsen för Eds by. Borgen ligger på en långsmal udde mellan Årån och sjön Flåren. Udden är ca 500 m lång och avgrävd av sex vallgravar (fig. 81). Förutom vallgravarna finns inga synliga spår av bebyggelse men en mindre provundersökning har visat att det finns medeltida bebyggelselämningar längst ut på udden där huvudborgen sannolikt har legat. Undersökningen visade att det fanns

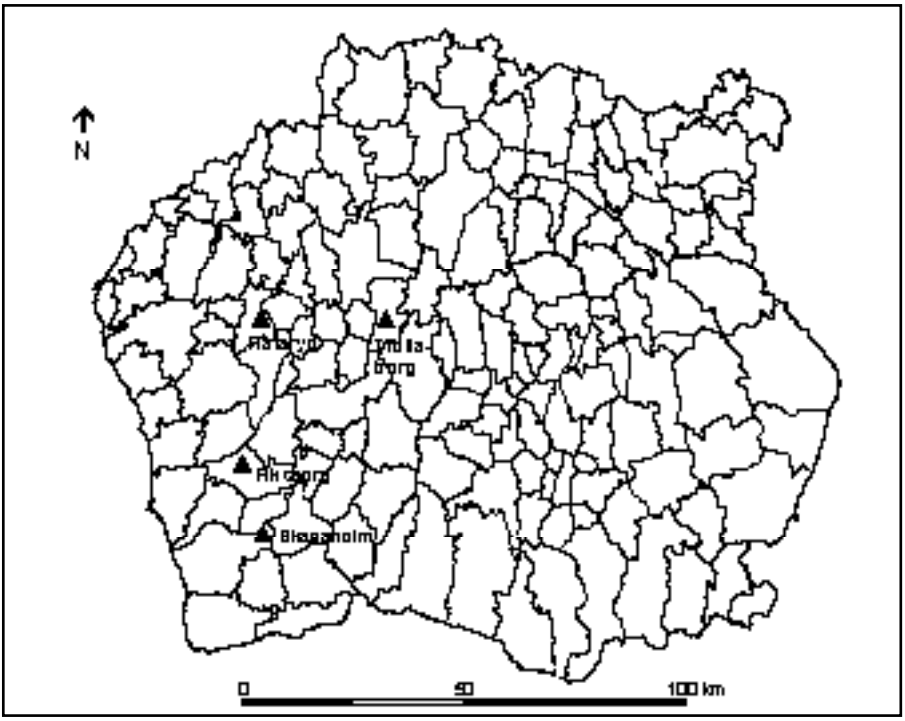

Fig. 79 Kungamaktens borgar i Tiohärad. Vid sidan om de fyra i Finnveden fanns en femte borg, Sundholm, i Njudung men dess exakta lokalisering är inte känd.

två byggnadsskeden på huvudborgen vilka båda förstörts genom brand. Sex mynt daterade det yngsta skedet till 1400-talets första hälft, vilket bör överensstämma med det skede som brändes 1434. Fyndmaterialet bestod förutom av mynt av hästutrustning, vapendetaljer och en del husgeråd. Några murade byggnader kunde inte iakttas varför även Trollaborg verkar ha varit en träborg. Medeltida bebyggelselämningar finns också på andra platser i närheten. I anslutning till den yttre vallgraven påträffades en järnugn i slänten ned mot Årån. Dess datering är dock oklar. Fyndmaterialet från den yttre delen av borgen tyder dock på att här funnits en smedja. Efter att Trollaborg förstörts 1434 låg Ed först öde en tid innan gården på 1460-talet blev huvudgård för riddaren Lars Haraldsson. Denne var gift med en syster till Arvid Trolle. Eftersom deras äktenskap var barnlöst ärvdes Ed så småningom av Arvid Trolle och blev en av hans sätesgårdar (Stibéus 1992b).

Båda anläggningarna har satts i samband med det danska borgbyggande som omtalas i södra Småland på 1360-talet. Trollaborg nämns första gången 1367 och var då i danska händer. Piksborg nämns första gången 1402 (Larsson 1994, Lovén 1996:129ff). Under de inbördes striderna i Sverige i mitten av 1300-talet erövrade Valdemar Atterdag Finnveden 1361 och ska enligt en något omstridd uppgift ha byggt borgar i området, som han verkar ha kontrollerat under några år (Härenstam 1946:53ff). Att Trollaborg var i danska händer 1367 tyder på att uppgiften om ett danskt borgbyggande kan ha en viss sanningshalt bakom sig.

År 1415 omtalas en fogde på *Skagaholm* i Hinneryd socken i Sunnerbo härad. Borgen omtalas vid skilda tidpunkter från 1400-talets början fram till dess mitt (Lovén 1996:164). Skagaholm låg på en långsmal udde i sjön Exen på byn Skararps mark. Udden är avgrävd av

tre vallgravar och längst ut på udden syns lämningar efter åtminstone två hus, varav det ena sannolikt är grunden till en tornbyggnad av trä med underliggande kallmurad källare (fig. 82). På 1930-talet gjordes en mindre provgrävning inne i ”tornet”, varvid tegelrester och murbruk ska ha framkommit. Murens konstruktion kunde dock inte fastställas varför det råder oklarheter om huruvida tornet hade en murad eller kallmurad källare. Tillsvidare får Skagaholm betraktas som en träborg. Allmänt medeltida fynd i form av tre yxor och en dolk samt en stor mängd stenkulor gjordes på platsen (Kugelberg & Claesson 1933). Runt udden har omfattande pålverk i form av en pålkrans iakttagits. Borgens datering är långtifrån klarlagd.

Flataryd ligger vid nuvarande gården Svanaholm i Ås socken i Västbo härad. År 1410 omtalas den tidigare fogden på Piksborg, Peter Nilsson, som fogde på Flataryd. Redan 1408 var platsen dateringsort för ett brev med ett stort antal frälsemän som sigillvittnen varför borgen möjligen redan då var ett förvaltningscentrum. Flataryds tid som kungligt admini-strationscentrum tycks ha varit kort. Efter 1415 omtalas endast Flataryds kvarn som 1440 tillhörde Vadstena kloster. I slutet av 1500-talet blev Flataryd säteri och bytte namn till Svanaholm (Lovén 1996:164f). En bit sydost om Svanaholms by finns spår efter en vall-gravsanläggning på en äng som på 1824 års skifteskarta kallas ”Gårdstaden” (akt 15, 18 Ås sn lantmäteriarkivet i Jönköping). På kartan framträder kvarvarande gravar i norr och väster tydligt. I dag är området uppodlat och några synliga spår bortsett från vallgravarna kan inte ses. Det verkar dock som om Flataryd var en regelbunden, nästan kvadratisk anläggning som omgetts av vallgravar. Denna vallgravsanläggning är dock inte daterad. Några synliga spår efter byggnader kan inte

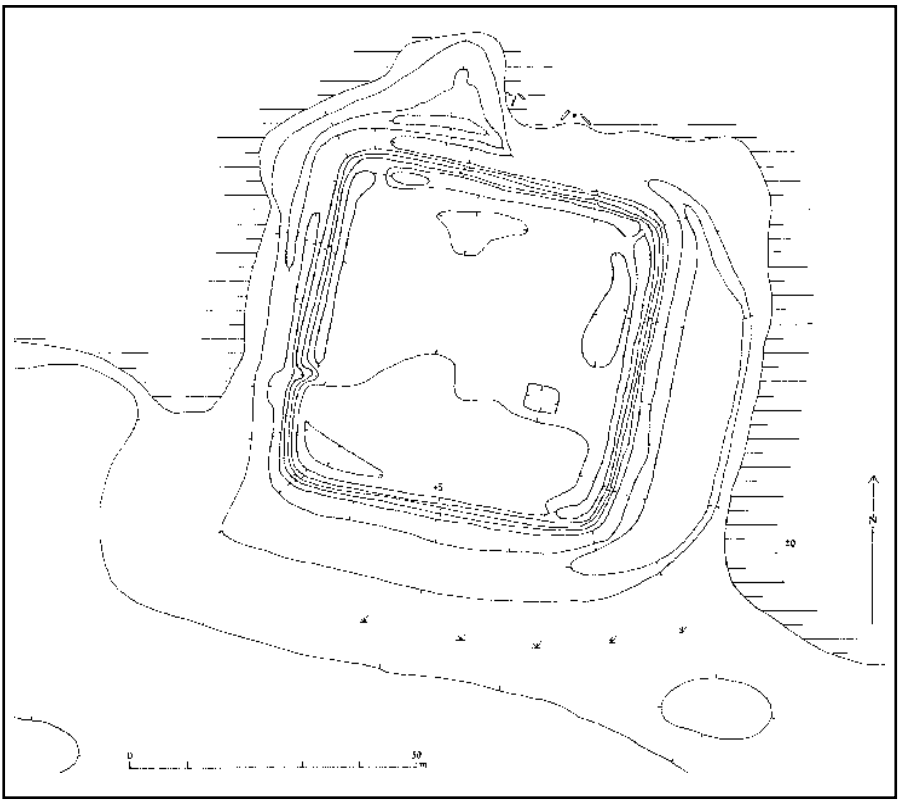

Fig. 80 Piksborg i Annerstad socken. Efter Lovén 1996:130.

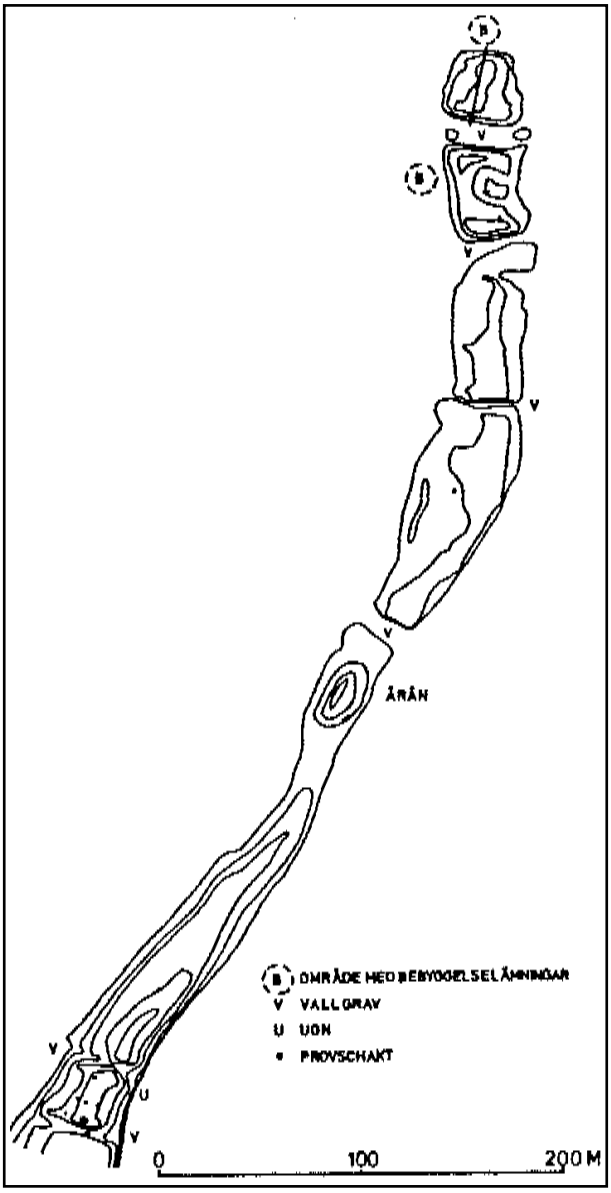

Fig. 81 Trollaborg i Växtorp socken. Efter Stibéus 1992b:186.

ses. Finnveden var förlänat till Abraham Brodersen från slutet av 1300-talet och fram till 1410 då han avrättades (Härenstam 1946:72ff). Vid denna tid kontrollerade han alla kronans borgar i Finnveden. Möjligen var Brodersen den som låg bakom uppförandet av både Skagaholm och Flataryd (Lovén 1996:164).

Ytterligare en kunglig borg är omnämnd i området, *Sundholm* i Njudung. Sundholms borg omtalas första gången 1374 och sista gången 1423. Karlskrönikan nämner dock före-komsten av ett Sundholms län ännu 1439. Exakt var borgen låg framgår inte av de dokument där den omnämns, mer än att den låg i Västra härad i Njudung. Styffe anser att borgen troligen låg i Norra Sandsjö socken, en lokalisering som tidigare accepterats (Styffe 1911:209, Fritz 1973 II:100). Denna lokalisering har dock avvisats av Ann-Christin Mattisson som utifrån studier

Fig. 82 Skagaholm i Hinneryd socken, Finnveden. Efter Lovén 1996:165.

av ortnamn och släkthistoria vill lokalisera borgen till den borglämning som finns vid gården Hallsnäs i Ramkvilla socken, även det i Västra härad i Njudung (Mattisson 1989). Denna lokalisering har sedan accepterats av Lovén (Lovén 1996:135f). Vid gården Hallsnäs finns spår efter medeltida bebyggelse på en kulle i ett sund i sjön Örken. En provgrävning 1958 gav som resultat att ett par medeltida fynd gjordes, bl. a. en pilspets och ett bultlås. Stora delar av kulturlagren på platsen tolkades som påförda och några regelrätta byggnadslämningar framkom inte (Nilsson 1958). Lämningarna av ”borgen” består idag av en sluttande platå omgiven av jordvallar på två sidor. Platån ligger på en hög kulle som åt söder avgränsas av en vallgrav och åt norr av en eventuell ”torrgrav”. Norr om denna finns ytterligare en kulle som dock är något lägre. Lämningarna är inte speciellt tydliga. De är ganska svårförståeliga och associationen till en fogdeborg är inte helt självklar. Allan Nilsson som ledde undersökningen 1958 var också skeptisk till att kullen, som kallas ”Huskullen” eller ”Sundskullen” skulle innehålla lämningar efter en borg. Platsen har långt fram i tiden använts som park till Hallsnäs herrgård vilken är känd från senare tid.

Ett argument för att lokalisera en borg till Sundskullen är bl. a. den tydliga vallgrav som avgränsar borgen åt söder. Därmed bildas den holme vars existens förklarar den naturliga efterleden i namnet Sundholm (Mattisson 1989:218). Problemet är dock att denna ”vallgrav” inte är en vallgrav utan en kanal tillkommen någon gång efter 1855. Studerar man laga skiftes-kartan över gården Hallsnäs, vilken upprättades 1855, framgår det att Sundskullen vid denna tid inte var en holme utan ett näs i sjön Örken (akt 39 Ramkvilla sn, lantmäteriarkivet i Jönköping). Däremot är kanalens blivande sträckning markerad på kartan vilket visar att denna bör ha tillkommit kort tid därefter. Även om det strategiska läget i ett sund är karaktäristiskt för en borg återstår därmed inte mycket av de eventuella borglämningarna i Hallsnäs. Utan vallgravens medeltida existens finns ”bara” ett par medeltida fynd på en platå med påförda massor och några jordvallar. Dessa kan för övrigt vara ett resultat av anläggandet av parken på kullen. Sundholm existerade i över femtio år varför borgens lämningar borde vara större och åtminstone borde en kunglig fogdeborg ha varit omgiven av en vallgrav. Lokaliseringen av Sundholm till Hallsnäs måste därför avvisas. En placering av en förvaltnings-borg över Njudung eller enbart Västra härad till en så perifer plats som Hallsnäs verkar inte heller sannolikt. Hallsnäs omnämns som sätesgård under 1500- och 1600-talen och enligt en obekräftad uppgift var gården vid mitten av 1400-talet sätesgård för Offe Nilsson (Bååt). Gården omnämns som frälseägd 1329 (Lovén 1996:136). För att klargöra bakgrunden till lämningarna på Sundskullen krävs ytterligare arkeologiska undersökningar. Tillsvidare får man konstatera att lokaliseringen av Sundholm fortsatt är oklar.

En alternativ placering för Sundholm skulle kunna vara Eksjö Hovgård, en plats som tidigare berörts. På 1410- och 1420-talen var Sundholms fögderi förlänat till Sven Sture som 1420 bytte till sig all jord som Nydala kloster ägde i Eksjö och upprättade en huvudgård. Kopplingen mellan Sven Sture, Sundholm och Eksjö gör att man skulle kunna tänka sig Eksjö Hovgård som platsen för Sundholm. Eksjö vore också en mer naturlig ort för förvaltningen av Västra härad eftersom detta också var häradets tingsplats (jfr Larsson 1987:103). För att klargöra om Eksjö var befäst redan 1374 då Sundholm omtalas första gången, krävs dock arkeologiska undersökningar. Vid Eksjö Hovgård finns lämningar efter ett 1600-talsslott, som möjligen innehåller delar som kan vara medeltida (jfr sid 156, 211).

Trots att platsen för Sundholm inte går att fastställa mer exakt än till Västra härad i Njudung visar ovanstående genomgång att kungamakten inte hade något mer omfattande grepp om rikets södra och sydvästra delar. Permanent närvaro av kungamakten kan inte beläggas i Smålands inland förrän under andra halvan av 1300-talet. Det är också tydligt att det framför allt var i Finnveden som kungamakten valde att etablera sig, sannolikt som ett utslag av

Lagastigens betydelse för kontakterna söderut med Danmark. Kungamaktens borgbyggande framstår dock som en relativt kortvarig affär. Under 1300-talets andra hälft och 1400-talets början existerade fem kungliga borgar mer eller mindre samtidigt i Finnveden och Njudung. Efter 1450 fanns här inte någon utan hela inre Småland förvaltas då från andra håll, något som också varit vanligt tidigare (se Fritz 1973 II s105ff). I Värend lyste kungamakten helt med sin fysiska frånvaro till efter Dackefejden på 1540-talet då den tidigare biskopsborgen Kronoberg övertogs av kungamakten. Under medeltiden förvaltades Värend ofta från Kalmar, men regionalt framstår biskopen i Växjö som kungamaktens förlängda arm och som den regionale makthavaren. Som ett led i denna utveckling kan man se Magnus Erikssons beslut 1342 att ge Växjö stadsprivilegier. Enligt privilegiebrevet gjordes detta uttryckligen för att gynna biskopens ekonomiska intressen (Larsson 1964:113f). Under hela medeltiden var Värend således ett område som närmast låg utanför kungamaktens direkta kontroll. Gustav Vasas utbyggnad av statsmaktens kontrollapparat måste således ha framstått som en oerhörd skärpning av överhetens kontroll i södra Småland som tidigare varit förskonat från kungamaktens närgångna intresse.

Biskopens befästa gårdar

Växjöbiskopens roll som regional makthavare förstärks när man ser att han kontrollerade fyra befästa gårdar i Värend. Söder om Åsnen ligger flera borgar, varav två eller tre kan knytas till biskopen i Växjö (fig. 83). Det gäller för det första *Bosholme* eller *Boslott*, belägen vid Bosgård i Urshult socken. Borgen ligger på östra delen av en ö i ett smalt sund i Åsnens södra del. Ön är delad av en cirka fyra meter bred grav. Själva borgdelen är närmast kvadratisk med rundade hörn, ungefär 68x64 meter stor och har sannolikt omgetts av en mindre kallmurad ringmur av gråsten vilken utgjort grunden för ett trävärn (fig. 84). En undersökning 1966 visade att markytan på borgdelen höjts med 60 centimeter för att möjliggöra bosättning på det annars alltför sanka området. På borgöns västra del finns en mindre kulle som av undersöknings-resultaten att döma var konstgjord och bestod av massor från gravgrävningen. På kullen framkom spår efter ett golv av stenflisor och en härd vilket visar att den hyst en byggnad. Frånvaron av murbruk och grundmurar visar att denna har varit av trä. Ytterligare en träbyggnad har stått längs borgens östra sida. I det nordvästra hörnet vittnar en grop om att här bör ha funnits en källare. Fyndmaterialet från borgen består bl. a. av två mynt präglade under Magnus Erikssons regering. I övrigt framkom mest järnföremål, däribland en kniv och sex armborstpilar samt en skärva från en äldre rödgodskanna. Fyndmaterialet visar att borgen verkar ha varit i användning under 1300-talets första hälft eller mitt (Mildner 1966, 1967, Lovén 1996:242f). Biskop Bo i Växjö utfärdade kring 1290 ett brev på sin huvudgård ”Hvæm”. Hvæm var det tidigare namnet på Urshult socken och gården Bosgård ligger idag på Vemboö, där tidigare även Hvæms kyrka har legat. Bosholme är alltså resterna efter biskopens befästa huvudgård. Inget tyder på att borgen använts efter år 1400, varken i skriftligt eller arkeologiskt material. År 1358 uppträder det nya sockennamnet Urshult för första gången, vilket talar för att en ny sockenkyrka uppförts i Urshult i stället för den som tidigare fanns vid Bosgård (Larsson 1964:368f, 1979-81:74). Detta kan indikera att biskopens intresse för platsen nu minskat.

Cirka 3,5 kilometer söder om Bosholme längs samma vattenled ligger den s.k. *Kungsholmen eller Slottsholmen i Hackekvarn*, med lämningar efter ”*Hake slott”* (Lovén 1996:412f). Lämningarna omnämns redan 1558 då en källare ska ha funnits kvar. Genom grävningsarbeten har holmen som är närmare 80 meter lång fått en kvadratisk form. I norra delen av den platå som bildats finns två källargropar och i det nordvästra hörnet ligger ett stenröse (fig. 85). Något murbruk

har inte iakttagits på borgholmen men en uppgift från 1691 talar om att en källare ska ha varit välvd. Tills detta har konstaterats måste man dock anta att byggnaderna på borgen var av trä. En planskiss från 1925 visar grunderna till två mindre träbyggnader på borgens östra sida. År 1924 genomfördes en mindre undersökning under ledning av Knut Kjellmark (Kjellmark 1925). Fyndmaterialet bestod av tre 1300-talsmynt och ett flertal järn-föremål, häribland en sporre och ett par pilspetsar. Förekomsten av järnslagg visar att järnbear-betning ägt rum på borgen. Mynten visar att borgen använts under 1300-talet och den är således närmast samtida med Bosholme.

Det faktum att två mer eller mindre samtida borgar legat längs samma vattenled med endast 3,5 kilometers mellanrum är förbryllande. Eftersom biskopen redan på 1320-talet hade egendomar i området menar Lars-Olof Larsson att även denna borg skulle tillhört biskopen av Växjö (Larsson 1964:368ff). Christian Lovén tycker att denna tolkning är osannolik eftersom det framstår som oförklarligt varför biskopen skulle kosta på sig att anlägga två liknande borgar på så litet avstånd från varandra. Istället anser Lovén att borgens omsorgsfulla kvadratiska utformning tyder på att någon med ansenliga resurser legat bakom bygget av borgen i Hackekvarn och menar att denna någon bör ha varit kungamakten, speciellt eftersom det saknas uppgifter om att borgen skulle ha varit frälseägd (Lovén 1996:412f).

På samma sätt som man kan fråga sig varför biskopen behövde två borgar intill varandra, så kan man fråga sig varför kungamakten skulle behöva ha en borg intill biskopens. Denna framstår under 1300-talet närmast som kungens ställföreträdare i Värend. Under 1300-talet rådde ett nära förhållande mellan biskopen i Växjö och Magnus Eriksson, som både gynnade biskopen med godsdonationer och gav stiftscentrumet Växjö stadsprivilegier. Det är nog trots allt mer sannolikt att se de båda anläggningarna i en gemensam kontext. Det enda samtida skriftliga källmaterialet visar också att biskopen i Växjö var en stor godsägare i trakten. Orsaken till att två borgar anlades intill varandra framstår dock som svårförklarlig. De kan naturligtvis ha avlöst varandra.

Ytterligare en borg i området söder om Åsnen har av vissa forskare kopplats samman med biskopen i Växjö. Borgen kallas *Hönshylte skans* och ligger på en smal landtunga cirka två kilometer norr om kyrkan i Almundsryd alldeles intill den lands- och vattenväg som från centrala Värend gick ner mot städer som Sölvesborg, Åhus och Vä (Ericsson 1980, Lovén 1996:399ff). Det är den sydligaste av de fyra borgar som ligger längs denna vattenled inom ett avstånd av 15 km, med borgarna Bosholme och Hackekvarn längst i norr, därefter Hjärnesläktens befästa huvudgård Blidingsholm och slutligen Hönshylte skans längst i söder. Ytterliggare en bit söderut i Blekinge ligger borgen Hörneborg. Hönshylte skans omtalas redan 1667 då den kallas Trälleborg och kopplas ihop med traditionerna om Bråvallaslaget. Borgen består av två uppkastade kullar omgivna av gravar, som skadades när nuvarande landsväg och en tidigare järnväg anlades på ömse sidor om den (fig. 86). Hönshylte skans är en lite speciell anläggning eftersom det är en av få ”riktiga” motte-anläggningar i Sverige, d.v.s. den består av en större konstgjord kulle. Precis som med Bosholme och Hackekvarn är Hönshylte en borg där avsevärda arbetsinsatser i form av markarbeten har gjorts vid uppförandet. Flera stora gravar har grävts och en konstgjord kulle har byggts upp.

Några skriftliga källor som kan kopplas till borgen är inte kända, varför borgens tillhörighet är oklar. Den är inte heller arkeologiskt undersökt. Lars-Olof Larsson ser Hönshylte som en del av Hjärnesläktens godskomplex och som deras befästa sätesgård tillsammans med anläggningen vid Blidingsholm. År 1445 ingick gården Hyltan i Jon Hjärne d.y:s gods. I mitten av 1500-talet var dock Hönshylte ett skattehemman (Larsson 1964:408ff). Ingolf Ericsson vill istället se borgen som ytterligare en av Växjöbiskopens borgar, vilken ska ha fungerat som omlastningsplats mellan land- och vattentransporter för biskopens handel. Almundsryd

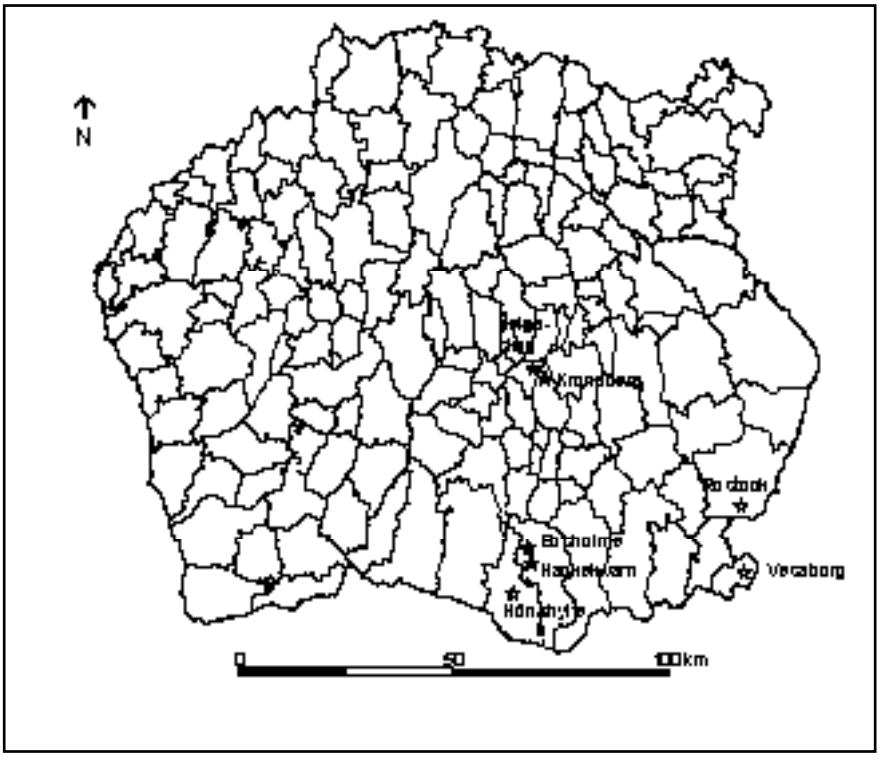

Fig. 83 Borgar och befästa gårdar som tillhört biskopen i Växjö (fylld stjärna) eller som vanligen kopplats ihop med denne (ofylld stjärna).

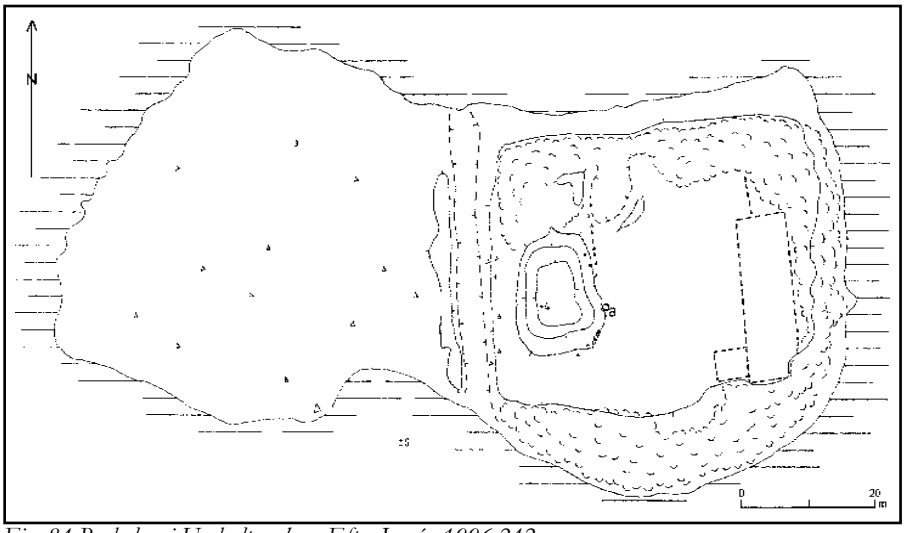

Fig. 84 Bosholme i Urshult socken. Efter Lovén 1996:242.

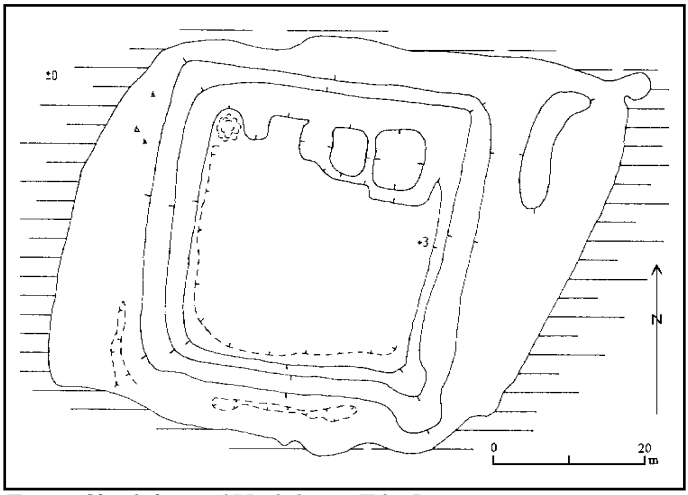

Fig. 85 Slottsholmen vid Hackekvarn. Efter Lovén 1996:413.

socken bildades genom en avknoppning från den gamla socknen ”Hwaem” vilken ägomässigt var helt dominerad av biskopen i Växjö. Sannolikt skedde detta vid mitten av 1300-talet. Därför menar Ericsson att borgen vid Hönshylte byggdes av biskopen i mitten av 1300-talet i samband med att Almundsryd uppstod som självständig socken, men att borgen genom att Sverige förlorade de skånska landskapen 1360 snabbt förlorade sin betydelse. Magnus Eriksson hade som ett led i sitt stöd för biskopen i Växjö förlänat honom en hel del gods i det tidigare danska Blekinge vilka nu gick förlorade. Just att Hönshylte är en borg av ”mottetyp” gör att Ericsson vill datera borgen till 1300-talets mitt, eftersom detta är den ”vanliga” dateringen för danska borgar av samma typ. Den är därmed sannolikt äldre än Hjärnesläktens godskomplex i området (Ericsson 1980). Av dessa två tolkningar menar Lovén att Larssons är mer övertygande och ser möjligen Hönshylte som en äldre föregångare till Blidingsholm. Eftersom detta var en militärt sett starkare borg än anläggningen vid Blidingsholm var kanske flyttningen beordrad av drottning Margareta. Som en tredje möjlighet anför Lovén också att borgen kan ha anlagts av kungamakten (Lovén 1996:399f).

Som synes finns det flera förslag till vem som byggde borgen vid Hönshylte. Däremot verkar alla överens om att detta bör ha skett under 1300-talet, kanske vid dess mitt eller andra hälft. För att komma längre i diskussionen runt Hönshylte krävs en arkeologisk undersökning så att borgens datering kan klargöras. I diskussionen kring Åsnenborgarna har ofta anläggningen *Hörneborg* i nordöstra Blekinge kopplats in. Även denna har ansetts vara från 1300-talet. Nyligen har dock en mindre undersökning av Anders Ödman visat att ”borgen” sannolikt är tillkommen redan under 1200-talet. Istället för att se anläggningen som en borg, tolkar Ödman Hörneborg som en form av ”skattelada” anlagd av kungamakten under 1200-talet för att kräva in skatt i nykoloniserade områden i norra Skåne och Blekinge (Ödman 1997).

Detta visar svårigheten med att diskutera borglämningar enbart utifrån skriftliga källor och diskussioner kring en historisk kontext. När det gäller Hönshylte skans bör man dock notera att borgens konstruktion avviker från det vanliga i området. Stora markarbeten har gjorts i samband med dess uppförande då man grävt gravar och kastat upp åtminstone den ena borgkullen. I det lokala värendska sammanhanget kan de enda borgarna där liknande omfattande markarbeten förekommit knytas till just biskopen i Växjö. Indikationer på medeltida kungliga borgar i Värend saknas och de befästa huvudgårdar som kan kopplas till enskilda frälsemän

är av en betydligt enklare typ. På dessa platser kan några mer omfattande markarbeten inte spåras. Möjligen ska man se detta som en indikation på att byggherren bakom Hönshylte bör sökas hos antingen kungamakten eller biskopen. I det här fallet är trots allt kanske biskopen i Växjö mest sannolik.

Däremot är det klart att biskopen i Växjö stod som byggherre till *Kronoberg* strax norr om Växjö. Om biskopen i början av 1300-talet ofta verkar uppehålla sig på Hvæm verkar Växjö och Kronoberg alltmer bli den permanenta uppehållsplatsen från 1300-taletets mitt. Borgen Kronoberg ligger på en ö i Helgasjön, längst ut vid det näs som norr om Växjö sträcker sig ut i sjön. I det äldsta skedet verkar borgen ha bestått av ett murat stentorn och två stenhus varav det ena var ett tvåvåningshus, samt av flera enklare byggnader (Tuulse 1951). Borgen verkar ha haft en regelbundet kvadratisk grundplan (fig. 87). Eftersom borgen under 1500-talet byggdes ut till en kunglig fogdeborg har mycket av spåren av den äldsta borgen förstörts. Idag kvarstår Kronoberg som en ståtlig ruin präglad av ombyggnader under 1500-talets senare del (fig. 88). Det fyndmaterial som tillvaratogs vid de restaureringar och arkeologiska undersökningar som gjordes åren 1935-43 är huvudsakligen också eftermedeltida, även om en del senmedeltida keramik förekommer. De äldsta mynten som påträffades var från 1440-talet, varför det verkar sannolikt att borgen tillkommit vid denna tid. Enligt en skriftlig källa från 1500-talets slut ska borgen ha anlagts 1444. År 1469 brändes borgen av danskarna, varefter den började återuppföras 1472. Armin Tuulse som sammanställt 1930- och 1940-talens byggnadsarkeologiska undersökningar anser att borgen var en kastellborg av 1400-talstyp, men att den i sina äldsta delar kan härstamma från 1300-talets andra hälft (Tuulse 1951:27ff). Borgens tillkomst är dock något oklar och Tuulse påpekar mycket riktigt att de äldsta kulturlagren blivit förstörda av senare tiders, framför allt 1500-talets, byggnadsverksamhet. Det är dock oklart om undersökningarna på 1930-talet verkligen berörde de äldsta lagren på platsen.

Redan 1351 utfärdade biskop Thomas i Växjö ett brev från ”manerium Kronobiergh”

Fig. 86 Borgkullen vid Hönshylte. Foto Smålands museum.

varefter gården Kronoberg nämns flera gånger. Om detta betyder att gården var befäst redan nu är däremot oklart. Lovén anser att så bör ha varit fallet (Lovén 1996:244). Tillsvidare tyder dock framför allt det bevarade myntmaterialet och även keramikmaterialets sammansättning på att borgen tillkommit först vid 1400-talets mitt. Det finns inga klart högmedeltida fynd i fyndmaterialet från Kronoberg varför en datering av borgen till tiden före 1400 inte kan försvaras utan ytterligare arkeologiska undersökningar som möjligen skulle kunna datera even-tuella äldre kulturlager på platsen. Ett par hundra meter söder om borgen ligger det som efter reformationen blev Kronobergs kungsgård. Detta bör ha varit biskopsborgens ladugård. Möj-ligen låg 1300-talets Kronoberg på denna plats. Några arkeologiska undersökningar har dock inte skett på denna plats.

Allaredan i början av 1300-talet hade biskopen ett residens, *Helgaskog,* på ön Helgö i Helgasjön strax nordväst om Växjö. Helgaskog omtalas som biskopsresidens 1305 och 1318 (Larsson 1964:368, Beckman 1966 har en annorlunda, dock ej trovärdig tolkning). Vid Bokelund på Helgö ska det ha funnits ett flertal husgrunder som på 1600-talet sattes i samband med biskopens residens. Här ska ha påträffats flera husgrunder, källare, tegelrester och en brunn. Namnet ”Herrängen” minner också om det gamla biskopsresidenset (Vejde 1927). Redan 1927 beskrev Vejde att en del husgrunder ska ha förstörts genom bortodling och forn-minnesinventeringen från åren kring 1950 upptar inga bebyggelselämningar alls vid Bokelund på Helgö. Idag finns här inga synliga spår efter någon tidigare bebyggelse. Sannolikt har lämningarna förstörts genom bortodling. Att här verkligen funnits husgrunder framgår av en karta över Kronobergs kungsgård från 1725 (akt 79, Växjö sn, lantmäteriarkivet i Växjö). Denna del av Helgö tillhörde då Kungsgården och brukades som äng. Något torp fanns här inte vid denna tid. På kartan har lantmätaren ritat in de många stora bronsåldersrösen som finns på Helgö, bl. a. de två som idag ligger vid Bokelund (RAÄ 8, 9). I området mellan dessa står på kartan från 1725 ”*rudera efter H bygg ?*”, vilket visar att här har funnits lämningar efter något som 1725 möjligen tolkades som det gamla biskopsresidenset. Även på en ännu äldre karta över Helgö från 1693 finns husgrunder och anteckningar om en stor murad källare (Tuulse 1951:39f). Mycket talar alltså för att residenset vid Helgaskog låg i anslutning till det sentida torpet Bokelund. Det bör dock noteras att inget tyder på att dessa gårdslämningar ska ha varit befästa i något militärt avseende, snarare verkar det ha rört sig om just ett residens. Kartorna avslöjar inga spår av någon grav eller vall och något sådant kan inte heller ses i ter-rängen i dag. Platsen ligger inte heller i ett sådant läge att den lätt kunde försvaras. Residenset på Helgaskog nämns inte efter 1318, möjligen beroende på att Kronoberg tillkom som nytt residens redan vid mitten av 1300-talet. Residenset på Helgö var sannolikt militärt obefäst, precis som de tidiga kungapalatsen i Vadstena och på Alsnö.

Förutom borgarna vid Åsnens södra del och Kronoberg har biskopen i Växjö möjligen också kontrollerat två borgar i sydöstra Värend. Vid kyrkan i Vissefjärda fanns det enligt rannsakningarna 1667 lämningar efter ett slott med en vallgrav, *Vesaborg*, som skulle ha varit biskopssäte (Lovén 1996:244f). Vallgraven fylldes sedan igen i samband med att den användes som gravplats under peståren 1710-11. Idag syns inga spår efter någon borg vid kyrkan i Vis-sefjärda, som ligger på en udde ut i Lyckebyån (fig. 89). Tidigare låg kyrkan och borgen på en ö i ån (Larsson 1979-81:291). Några klara belägg för att anläggningen vid Vissefjärda kyrka och den näraliggande anläggningen vid Rostock (se nedan) båda ska ha tillhört biskopen i Växjö finns egentligen inte, bortsett från att denne tillsammans med domkyrkan vid medel-tidens slut ägde en ansenlig mängd gårdar i anslutning till dessa båda anläggningar. År 1349 fick biskop Thomas i Växjö också en större mängd gods på andra sidan gränsen i norra Blekinge i donation av den svenske kungen. Detta gods ska ha legat i anslutning till biskopens gods på smålandssidan av gränsen. Enligt Larsson uppvisar läget för biskopens borgar vid Åsnens

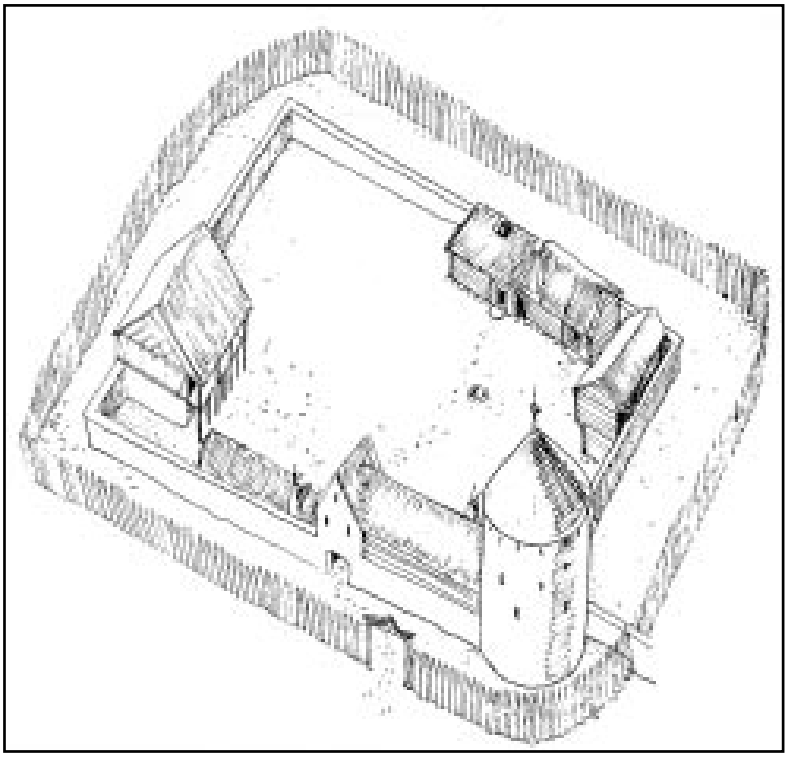

Fig. 87 Biskopsborgen Kronoberg som den kan ha sett ut kring år 1500. Efter Tuulse 1951:28.

Fig. 88 Kronoberg är idag en borg präglad av 1500-talets ombyggnationer. Foto förf.

södra del och i Vissefjärdatrakten stora likheter, då de alla ligger i anslutning till kommunikationsleder från den värendska centralbygden till städerna i Blekinge och nordöstra Skåne. Borgarna har således anlagts för att kunna behärska dessa vägar och den handel som följde dem. Biskopens handelspolitiska överväganden skulle alltså ha legat bakom deras tillkomst (Larsson 1964:370ff).

Anläggningen vid *Rostockaholme* skiljer sig något åt jämfört med framför allt biskopsborgarna Kronoberg, Bosholme och Hackekvarn som alla är resultatet av omfattande arbetsinsatser. Några skriftliga källor som berör anläggningen finns inte men den är omtalad i muntliga tra-ditioner sedan mitten av 1700-talet. Gårdslämningen består av fyra husgrunder och en källar-grop vilka ligger på ett näs mellan två sjöar i Lyckebyåns vattensystem ungefär femton kilometer norr om Vissefjärda. Gårdens läge ansluter därmed till det ”normala” läget för en befäst huvudgård. Däremot saknas egentliga befästningsverk. Några vallgravar eller palissader verkar inte ha funnits. Detta är också ett relativt vanligt fenomen. Många gånger har sannolikt de kringliggande våtmarkerna fått utgöra ett tillräckligt skydd. I fallet med Rostock är dessa omfattande och platsen är idag svårtillgänglig. Under 1990-talet har mindre undersökningar skett vilka visat att gården huvudsakligen använts under 1300-talet och övergivits i början av 1400-talet (Melin 2000). Bland fynden på platsen märks flera järnföremål, en stengodsskärva, samt en brakteat präglad under Magnus Erikssons regeringstid. Undersökningen av källaren visade att denna var kallmurad, 8x8 meter stor och uppförd av vald, men ej bearbetad sten. I källarens mitt fanns rester efter en mittpelare av trä. Eftersom mängden fynd i källaren var förhållandevis stor, verkar det som om den var i full användning när den brändes. Att den brändes syns av de kraftiga brandlager som fanns på platsen. I källaren påträffades också en stor mängd förkolnad säd.

Gården vid Rostock framstår utifrån sin struktur och sitt topografiska läge snarare som en ”normal” befäst huvudgård belägen i ett avsides läge i landskapet, än som en fortifikatorisk befästning. Den skiljer sig också vad gäller struktur från biskopens övriga borgar. Både Bosholme, Hackekvarn och Kronoberg verkar ha varit regelbundna, närmast kvadratiska anläggningar. Alla visar spår av omfattande arbetsinsatser genom att terrängen modellerats. På Bosholme har omfattande mängder fyllnadsmassor transporterats ut till ön för att fylla ut topografin och på Kronoberg vittnar de murade byggnaderna om den stora arbetsinsats som ägt rum. Även Hönshylte skans kan föras till denna grupp av borgar. Karaktären på borgen i Vissefjärda går inte att bedöma, men Rostock skiljer sig betydligt från övriga kvadratiska anläggningar. Här har inga större arbetsinsatser vad gäller jordtransport eller liknande skett utan gården är betydligt mer anpassad till den naturliga topografin. Om gården tillhört biskopen i Växjö är långtifrån klart. Den kan lika gärna och kanske troligare vara lämningen efter en enskild frälsemans huvudgård. Gården liknar i allt väsentligt de enkla befästa gårdslämningar som Småland är så rikt på och som verkar ha tillhört enskilda frälsemän.

Trots det var biskopen i Växjö välförsedd på mer eller mindre befästa gårdar, åtminstone från 1300-talets början. Framför allt under 1300-talet verkar detta ha varit fallet. Under 1400-talet koncentrerades biskopens intresse alltmer till Växjö där Kronoberg byggdes på sin nuvarande plats vid 1400-talets mitt. Under 1400-talet skedde också stora ombyggnader av Växjö domkyrka. Biskopens ökande intresse och koncentration till Växjö kan ses som en följd av att Växjö fick stadsprivilegier 1342 och därmed befäste sin ställning även som ekonomiskt centrum i Värend. Biskopens befästa gårdar tillhörde sannolikt de militärt sett starkast befästa anläggningarna i Värend. Detta visas inte minst av förekomsten av murade stenhus på Krono-berg, sannolikt de första murade byggnaderna i Värend vid sidan av stenkyrkorna. Både Krono-berg, Bosholme och Hackekvarn var som tidigare poängterats regelbundna fyrsidiga anlägg-ningar där mycket arbete lagts ner på att modellera terrängen. Liknande markarbeten

verkar inte ha förekommit i samma utsträckning på de befästa gårdar som kan kopplas till enskilda frälsemän. Biskopens borgar var också starkt koncentrerade till landets södra delar. De ska möjligen precis som Lars-Olof Larsson hävdat ses i samband med biskoparnas handelspolitiska strävanden vilka just under 1300-talets mitt då Skåne och Blekinge för en tid var svenskt, tydligt har varit riktade åt söder. Vid mitten av 1300-talet erhöll biskopen flera gods i Blekinge. Enligt uppgifter från 1500-talet ska Växjöbiskopen sedan lång tid ha ägt en gård i Ronneby (Larsson 1964:372f). Under 1300-talets mitt verkar biskopen ha stått på mycket god fot med kungamakten varför man samtidigt möjligen ska se dessa borgar som en form av gräns-befästningar.

Större delen av undersökningsområdet låg dock utanför Växjö stift och lydde under biskopen i Linköping. Till skillnad från sin kollega i Växjö kan denne, möjligen med ett undantag, inte visas ha haft några befästa gårdar i Finnveden eller Njudung. Däremot ägde han särskilt i tidig medeltid en hel del gods både i Finnveden och Njudung som sköttes från ett flertal huvudgårdar. I det skyddsbrev som påven Alexander III utfärdade för biskop Kol i Linköping 1178 räknas femton huvudgårdar upp i olika delar av stiftet, däribland flera i Finnveden och Njudung (Schück 1959:280ff). Ingen av dessa gårdar befästes dock under senmedeltiden. Istället avvecklades de och gjordes om till landbogårdar. Biskopens intresse koncentrerades till Östergötland, där han hade flera befästa gårdar. Vid medeltidens slut hade biskopen i Linköping huvudgårdar i Linköping, Vadstena och Munkeboda (Schück 1959:382f).

Som ska visas nedan är det möjligt att biskop Karl i Linköping låg bakom uppförandet eller utbyggnaden av *Källarholmen* i Sunnerå i Ryssby socken. Karl var bördig från Värend och ägde sannolikt betydande privata gods i området. Att han kan kopplas till anläggningen på Källarholmen är inte helt osannolikt eftersom han verkar ha innehaft en kvarn i Sunnerå, samtidigt som borgen existerade. I så fall får man se denna anläggning som ett utslag av biskopens behov av en ”befäst” uppbördsplats för sitt privata gods i området. Källarholmen bör alltså inte ha haft något med biskopsbordets gods att göra (se sid. 234ff).

Det är tydligt att biskopen i Växjö var en närvarande makt i Värend under hela medeltiden. Just under 1300-talet verkar biskopens makt ha materialiserats över stora delar av Värend möjligen som ett utslag av biskopens handelspolitiska strävanden. Mot slutet av 1300-talet och ännu tydligare under 1400-talet koncentrerades biskopens maktmanifestationer till centrala Värend och området runt Växjö. Efter att Växjö fått stadsprivilegier, uttryckligen för att gynna biskopens handel, började Växjö långsamt växa fram som stad. Under 1300-talet och även 1400-talet utvidgades domkyrkan i Växjö i flera etapper, samtidigt som Kronoberg etablerades som biskopens ”huvudborg”. Den samtida frånvaron av kungliga stödjepunkter i Värend samt de nära banden mellan Växjöstiftet och kungamakten under 1300-talet gör att man kan se biskopen som kungens förlängda arm i Värend.

I Finnveden och Njudung var förhållandena annorlunda. I tidig medeltid hade Linköpings-biskopen ett flertal huvudgårdar i de centrala bygderna och precis som i Värend var det biskopen och kyrkan som under denna period var den enda egentliga yttre feodala makt som fanns etablerad i området. Inte minst avspeglas detta genom biskop Henriks intentioner att grunda en stad i Berga 1279 (Klackenberg 1986). Precis som i Värend kan man under denna period se biskopen som kungamaktens företrädare i denna del av Småland. Inte heller här finns några klara indikationer på några kungliga stödjepunkter före mitten av 1300-talet. Under loppet av 1300-talet verkar dock mönstret förändras. Linköpingsbiskopens huvudgårdar försvinner. Endast de som förblev biskopens residens bibehölls som huvudgårdar. De låg dock alla i Östergötland. De småländska godsen blev landbogods (Schück 1959:291f, 379ff). Precis som i fallet med Värend verkar biskopen under 1300-talet ha centraliserat sin verksamhet och manifesterat kyrkans makt till stiftets mer centrala delar. Det är möjligen i ljuset av denna

Fig. 89 Vissefjärda kyrka ligger på en tidigare ö i Lyckebyån. Vesaborg ska ha legat där klockstapeln står. Kyrkans läge liknar till stora delar de lägen i vilka andra borgar återfinns. Foto förf.

utveckling som man ska se etablerandet av kungliga fogdeborgar i Finnveden och Njudung under mitten och andra halvan av 1300-talet, som en följd av att dessa stora områden annars skulle ha kommit att sakna en lokal representant för en mer central makt. Både kyrkan som organisation och kungamakten måste ses som representanter för en central maktapparat, även om de båda inte alltid hade sammanfallande intressen. I ett lokalt perspektiv representerade dock båda något främmande, något som representerade en avlägsen feodal överhet.

Frälsets ”befästa” gårdar

Huvuddelen av alla de ”befästa” gårdar som finns i undersökningsområdet är dock lämningar efter enskilda frälsemäns ansträngningar och ambitioner. Många gånger är det svårt att klart avgöra vem som låg bakom uppförandet av en befäst gård och i många fall har innehavet av en befäst plats växlat mellan kungamakten och enskilda personer. Av de sextiofem befästa lokaler som ingått i undersökningen har sannolikt ett femtiotal uppförts på privat initiativ. Som framgått ovan så förenas dessa lokaler av sitt topografiska läge medan däremot deras inre struktur och uppbyggnad har varierat i allra högsta grad.

Tidigare nämndes att trettiofyra av lokalerna var nämnda i skriftligt källmaterial. Tjugofem av dem framstår där som huvudgårdar för enskilda frälsemän. Genom att se på vilka titlar de personer har som nämns i samband med dessa huvudgårdar, skulle man kunna se om befästa gårdar i Småland, precis som i Danmark, främst är något som ska förknippas med högfrälset, eller om även lågfrälset befäste sina gårdar. Ett källkritiskt problem är som tidigare nämnts att de skriftliga belägg det handlar om egentligen inte behöver ha någonting med själva borgen att göra. Ett exempel på detta är Källarholmen i Sunneå i Ryssby socken.

Sunneå omnämns första gången i ett morgongåvobrev 1445 då riddaren Knut Grundis bland mycket annat gav gården Sunneå i morgongåva till sin hustru. Den arkeologiska undersökningen av Källarholmen som genomfördes 1998 visade att ”borgen” huvudsakligen har använts under 1300-talet (Hansson 1999a). När Knut Grundis ägde Sunneå 1445 var borgen redan övergiven. Det finns alltså stora problem med att använda titlarna på de personer som nämns i samband med en befäst gårdslämning, som belägg för huruvida borgen anlagts av eller innehades av en person ur hög- eller lågfrälset. Under medeltiden uppträder också personer med olika titlar under olika tider av sina liv, något som avspeglar deras ”karriär”. Problemet med att använda titeln för att karaktärisera en persons eventuella tillhörighet till hög- eller lågfrälset kompliceras ytterligare av att vissa tydligt ”högfrälse” personer endast var väpnare och först sent i livet blev riddare. Ett sådant exempel är Arvid Trolle som uppträder som riddare först 1497, ett par år före sin död 1505 (Sjögren 1944:320). En indelning i hög- eller lågfrälse enbart utifrån en persons titel är således inte helt enkel. Men om vi bortser från ovanstående problem och ändå ser på vilka titlar frälsemän som kan knytas till borgar uppträder med, blir resultatet följande.

Vanligast är att personer med riddartitel kan knytas till en borg. Detta förekommer i femton fall. Därmed är det klart att högfrälset sannolikt var starkt inblandat i borgbyggandet i Småland. I tjugotre fall kan personer med titlar som väpnare (12 fall), häradshövding (7 fall) eller frälseman (4 fall) knytas till en borg. Dessa titlar tillhör personer som till övervägande del bör kopplas till lågfräset. I sin studie av häradshövdingeämbetet i senmedeltidens Sverige har Sten Claëson visat att detta till övervägande delen innehades av lågfrälset (Claëson 1987). Detta gällde speciellt för Sunnerbo, ett av de härader som Claëson specialstuderade. Här kunde det kon-stateras att häradshövdingarna oftast kom från ett lokalt lågfrälse och då från lågfrälsets övre skikt (Claëson 1987:159). Med tanke på lågfrälsets talrikhet i Småland är det sannolikt mest rättvist att hänföra häradshövdingarna till lågfrälset tillsammans med personer som omnämns som ”väpnare” eller ”frälseman”. Troligen ska häradshövdingar och väpnare räknas till lågfrälsets övre skikt medan frälseman tillhörde dess nedre del. Därmed verkar det som om det främst är högfrälset tillsammans med det övre skiktet inom lågfrälset som ”befäste” sina gårdar. Högfrälsets andel av det småländska frälset var sannolikt inte särdeles stor. Med tanke på att så stor andel av de befästa gårdarna kan kopplas till riddare skulle en slutsats vara att i princip alla personer ur högfrälset kontrollerade en befäst gård under senmedeltid. Inom lågfrälset var det på samma sätt vanligt att en stor andel av dess övre skikt också innehade en befäst gård. Mot bakgrund av att nästan hälften av borgarna i området är okända i skriftligt källmaterial och med tanke på frälsets sammansättning i området är det inte osannolikt att huvuddelen av borgarna i området tillhört lågfrälset.

Vanligen brukar privatborgar i Sverige knytas till högfrälset, till personer med riddartitel och personer som var riksråd. En del mäktiga personer skrev sig dock aldrig till någon egen befäst gård sannolikt eftersom de residerade på någon av de kungliga borgar de hade i förläning. Ett sådant exempel är Abraham Brodersen. I främst Västergötland och Småland där lågfrälset var talrikt finns det dock flera exempel på att även personer ur lågfrälset innehade befästa sätesgårdar (Lovén 1996:354.). Detta är något som också antyds av ovanstående genomgång och som troligen var betydligt vanligare än vad man vanligen ansett, speciellt om man även beaktar de allra minsta borganläggningarna. Många gånger uppmärksammas inte de enklaste befästa gårdslämningarna eftersom deras ”militära” försvar anses vara alltför dåligt. Samtidigt är det sannolikt att just denna grupp av gårdar är de som främst ska kopplas till lågfrälset.

I Danmark var det högfrälset, riddarna, som befäste sig. Framför allt var det riddare som var inblandade i det politiska spelet som lät befästa sina gårdar. De danska privatborgarna ska

huvudsakligen knytas till olika högfrälse släkter (Rasmussen 1986). Även i Småland förefaller de högfrälse riddarna ha haft en befäst gård, men även personer utanför denna grupp befäste sina gårdar. Huruvida de personer i Småland som befäste sina gårdar precis som i Danmark var de som var särskilt involverade i politiska stridigheter går däremot inte att svara på.

Trenden att frälset befäste sina sätesgårdar är något som framför allt gäller för 1300– och 1400-talen. I Danmark är 1300-talet ”borgens århundrade” då ett omfattande borgbyggeri ägde rum, framför allt under århundradets första hälft, den period då den danska kungamakten i princip upphört att fungera. Redan tidigare hade ett visst privat borgbyggeri förekommit, då begränsat till frälsets högre skikt och kungasläktingar. Under 1300-talets andra hälft förstördes ett stort antal borgar i samband med rikets återsamling under Valdemar Atterdag. Efter att Danmark konsoliderats under Valdemar Atterdag och Margareta upphörde i stort sett det privata borgbyggandet i Danmark. Privata borgar var något som aktivt motarbetades av Margareta som 1396 utfärdade ett borgbyggnadsförbud. Under 1400-talet residerade det danska högfrälset i stor utsträckning som läntagare på kungamaktens borgar vilka i vissa fall närmast blev synonyma med vissa släkters ”sätesgårdar”. Samtidigt försågs framför allt högfrälsets sätes-gårdar med både vallgravar, skyttegluggar och andra försvarstekniska anordningar, vilka dock numer endast var av symbolisk art och visade på gårdsinnehavarens status som frälseman (Reisnert 1989a, Olsen 1996).

I Sverige anser Lovén att ungefär 8-10 % av rikets samtliga sätesgårdar var militärt befästa. Andelen befästa sätesgårdar var ungefär densamma i de flesta landskap. Av hela Smålands cirka 300 sätesgårdar anser Lovén att ett trettiotal var befästa (Lovén 1996:347). Med den sociala tolkning av begreppet ”befäst” som används här var detta antal säkerligen högre. De äldsta befästa sätesgårdarna uppträdde redan under 1200-talet, framför allt i Västergötland medan de i Småland verkar ha tillkommit under 1300-talets första hälft (Lovén 1996:350f tabell). Även i Småland kan dock enstaka befästa gårdar som tidigare nämnts beläggas under 1200-talets senare del. Till skillnad från i Danmark fortsatte dock det privata befästandet av sätesgårdar under 1400-talet i Sverige. Sammantaget är dock få privatborgar kända före 1300-talets mitt. Efter en nedgång i antalet privatborgar under Margaretas och Erik av Pommerns regeringar, ökade antalet befästa sätesgårdar åter efter 1434.

Man har diskuterat om det borgbyggnadsförbud som unionsdrottningen Margareta utfärdade 1396 för Danmark också kom att gälla för Sveriges del. Rent allmänt krävdes kungens tillstånd om en enskild frälseman ville anlägga en borg. Den som senast behandlat frågan om kungens överhöghet över de enskilda frälsemännens borgbyggande och Margaretas eventuella förbud mot borgbyggande i Sverige är Christian Lovén. Han menar att det inte finns något som tyder på att Margareta verkligen utfärdade ett förbud mot privat borgbyggande i Sverige, men att försöket i Kalmar recess 1483 att ge frälset rätt att fritt bygga borgar visar att det fanns kungliga begränsningar mot det privata borgbyggandet. Redan under 1300-talets mitt och andra hälft finns enstaka belägg för att till exempel Magnus Eriksson och Albrekt av Mecklenburg gav enskilda frälsemän tillstånd att uppföra borgar. Det skriftliga källmaterialet pekar enligt Lovén på att kungen försökte upprätthålla sin kontroll över frälsets borgbyggande, men att tillstånd till att bygga borgar utfärdades till kungens gunstlingar och i tider av svag kungamakt. Tillståndet blev ett sätt för kungen att knyta frälsemannen till sig (Lovén 1996:45ff). I vilken grad kungen hade möjlighet att upprätthålla sin överhöghet över frälsets borgbyggande kan diskuteras. Var gränsen mellan en befäst och obefäst gård skulle dras var säkerligen lika svårt på medeltiden som idag. Mot bakgrund av utformningen av de mindre borganläggningarna i Småland kan man också fråga sig om de ens i sin samtid betraktades

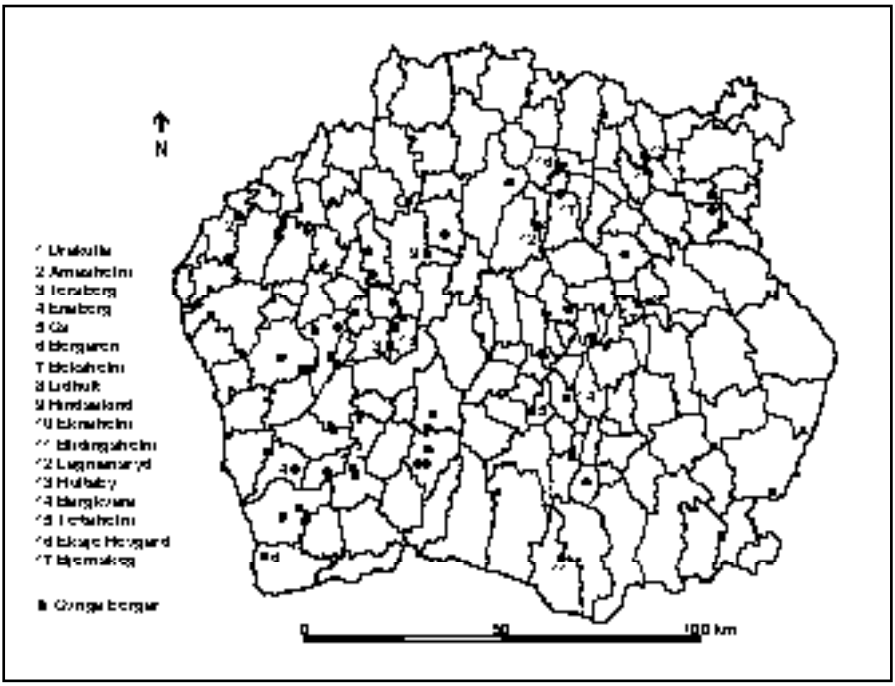

Fig. 90 Borgar och befästa gårdar som sannolikt ska förknippas med enskilda frälsemän i Tiohärad. De platser som numrerats är de som omtalas i kapitel 11.

som militära befästningar. Möjligen var de så enkelt utformade att de var ointressanta ur kungamaktens synvinkel. Bakgrunden till att kungen ville kontrollera frälsets borgbyggande var att borgarna var potentiella militära orosmoment. Detta kan dock knappast sägas vara giltigt för majoriteten av de småländska privatborgarna.

Precis som det inom frälset som helhet fanns en enorm spridning mellan oerhört rika jorddrottar ner till fattiga frälsemän som kanske bara ägde en eller ett par gårdar uppvisar de befästa gårdarna både i undersökningsområdet men också på andra håll stora skillnader när det gäller vilken typ av materiell kultur de avspeglar. Det kan noteras att de befästa gårdar i området som uppvisar den mest utvecklade materiella kulturen vad gäller arkitektur d.v.s. lokaler med stenhus, har tillhört enskilda frälsemän eller biskopen i Växjö. Kungamaktens borgar i området har hyst träbebyggelse. Att strukturera detta många gånger disparata material är inte okomplicerat och hur man än gör finns stora felkällor, främst eftersom så många platser inte är arkeologiskt undersökta och deras verkliga utseende och inre struktur därmed inte är känd. Det är helt klart att det inte går att dela in områdets borgar i några tydliga grupper utan de är snarare befästa gårdar i en gradvis fallande skala, från verkligt militärt befästa platser till lokaler som enbart förefaller vara sociala befästningar.

När man studerar fornminnesregistret så finner man en hel del platser med lämningar som ligger på sådana lägen att de antyder att det handlar om tidigare medeltida huvudgårdar. Ofta är dessa platser inte omnämnda i några skriftliga medeltida källor. Ett par sådana exempel ska beröras. Vissa av dessa lokaler är redan accepterade av tidigare forskning som medeltida borgar, medan andra är okända eller inte har ansetts tillräckligt ”militärt befästa” för att riktiga kvalificera sig i detta sammanhang. Genom att redogöra för dessa exempel vill jag klargöra bristerna i den ”militära” syn på borgar som varit förhärskande. Dessutom visar exemplen på

svårigheterna med att tolka det arkeologiska materialet och avgöra vad en lämning i landskapet verkligen representerar.

En plats som anses vara en medeltida borglämning är *Drakulla* i Myresjö socken i Njudung (RAÄ 33 Myresjö sn) (fig. 91). Drakulla ligger cirka 5,5 kilometer öster om kyrkbyn Myresjö i anslutning till sjön Grumlan. Byn är inte känd i några medeltida källor men på 1600-talet omfattade den ett skatte-, ett kyrko-, samt ett domkyrkohemman. De två sistnämnda hade 1649 donerats av Anna Eresma Klencke varför två av gårdarna tidigare var i frälsehänder. På 1660-talet blev Drakulla säteri för ryttmästaren Måns Sunesson (Klint) (Almquist 1976:1152). Cirka 400 meter öster om dagens Drakulla ligger Källarön, idag en udde, tidigare en ö i sjön. På den norra delen av ön, som är cirka 140 meter lång och 30 meter bred, finns en sommar-stugetomt varför delar av ön påverkats av senare tiders verksamhet, men på den södra delen finns lämningar efter en större kallmurad källargrop samt ytterligare någon husgrund. Ytterligare en möjlig husgrund fanns tidigare på den norra delen av ön men den är idag borta. Källargropen är ungefär sju meter i diameter och 2,5 meter djup. Den ligger på öns högsta topp där den är ingrävd i en kulle. Sannolikt har den utgjort grunden till ett trätorn. Källaren verkar ha haft kallmurade väggar eftersom det inte finns några spår av kalkbruk på de nedfallna stenarna i gropen. Anläggningen är inte undersökt.

Att diskutera Källarön vid Drakulla som en borg är inte kontroversiellt. Platsen har länge betraktats som en borg, sannolikt en befäst huvudgård för en enskild frälseman. Ur militär synvinkel har den dock ansetts vara en svag befästning (Lovén 1996:424). Detta är något som man kan hålla med om. När man betraktar Källarön så framstår platsen närmast som oförsvarad. Ön avgränsas inte av någon vallgrav som skyddat gården på ön. Den låga vall som omger ön är en rest efter en äldre strandlinje (sjön är sänkt). Om inte gården omgetts av en träpalissad vilket naturligtvis inte kan uteslutas, så måste den ha varit svår att försvara med tanke på den långa strandlinje som behövt bevakas. Det enda som avskilt gården från omgivningen var att den skildes från fastlandet av ett smalt sund eller en våtmark. Gårdens försvar utgjordes således av det sannolika trätorn som stod ovan källaren. Detta kan dock inte ensamt ha varit särdeles effektivt. Något direkt militärt intryck ger inte borgen vid Drakulla. Däremot avslöjar gårdens topografiska läge, på en ö i en sjö, att här har någon bott som velat avskilja sig från samhället i övrigt. Även om avståndet till dagens åkermark vid Drakulla inte är alltför stor (gården saknar äldre kartor i lantmäteriarkivet i Jönköping), visar ändå läget på en ö att man inte har bosatt sig på denna plats med avsikt att syssla med något eget jordbruk. För det ändamålet finns det betydligt mer lämpliga platser att lokalisera sin gård. Så den eller de personer som byggde gården på Källarön gjorde det snarare med avsikt att visa sina anspråk på att tillhöra frälseklassen eller att bekräfta att man redan tillhörde denna klass. Drakulla är en typisk representant för det småländska frälsets befästa huvudgårdar. Gården ligger i ett avsides topo-grafiskt läge i anslutning till vatten men saknar egentliga försvarsverk. Samtidigt är den dom-inerande synliga byggnadslämningen en källargrop som sannolikt var nedre delen av ett trätorn.

Vid sidan om platser som Drakulla som länge setts som lämningar efter borgar eller befästa huvudgårdar finns även platser som sällan diskuteras i dessa sammanhang. En orsak till detta är dels att de saknar skriftliga belägg som antyder att de var medeltida sätesgårdar, dels att de fysiska lämningarna inte är tillräckligt imponerande för att ”kvala in” bland medeltida borgar. Men ofta överensstämmer dessa platsers topografiska läge med ”riktiga” borgars, varför man kan misstänka att det faktiskt även i dessa fall kan vara fråga om lämningar efter en medeltida huvudgård.

En sådan plats är *”Herrebacken”* i Arnåsholm i Villstad socken i den nordvästra delen av Finnveden (RAÄ 308 Villstad sn). I fornminnesregistret är Herrebacken registrerat som

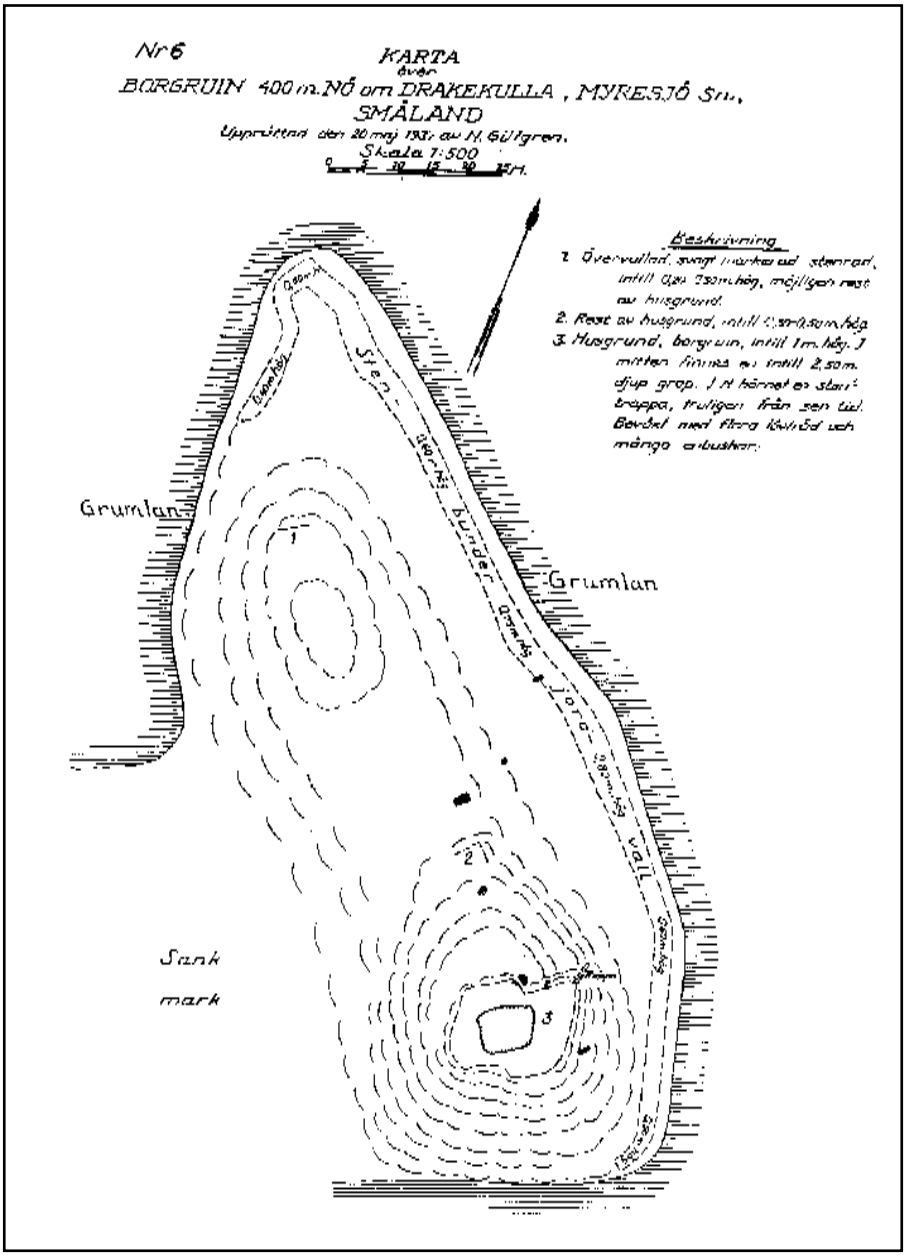

Fig. 91 "Borgen" vid Drakulla är en typisk representant för de mindre borganläggningarna i Smålands inland. Karta i ATA upprättad av N Gillgren 1937.

gårdsplats. Platsen ligger på en höjd vid Sävsjön som idag vid högt vattenstånd förvandlas till en ö. Idag ligger två sommarstugor på platsen som därför är mycket förstörd, men här finns ändå rester efter en vall, stenmurar och flera gropar varav den ena verkar ha haft kallmurade väggar och varit en källargrop. Några arkeologiska undersökningar är inte gjorda på platsen varför lämningarnas datering är oklar. Den äldsta kartan över Arnåsholm är en laga skiftesakt från 1852 (akt 51, Villstad sn, lantmäteriarkivet i Jönköping). På denna karta kallas platsen ”Herrabacken” (fig. 92). Här fanns inga spår av bebyggelse utan området var då huvudsakligen ängsmark.

I skriftligt källmaterial finns inga uppgifter som visar att Arnåsholm ska ha varit en medeltida huvudgård. Arnås omtalas första gången 1346 som *”..arnaas quernae”*, d.v.s. Arnås med kvarn i ett arvsskifte då Knut Abjörnsson erhöll gården i arv efter sina föräldrar, Abjörn Ulvsson och Kristina Nannadotter. Knut var sannolikt präst i Södra Hestra men av frälse börd. Föräldrarnas arv omfattade ett fyrtiotal gårdar, kvarnar och ollonskogar i Västbo och angränsande delar av Västergötland. År 1561 uppges att Ture Jönsson (tre rosor) ägde en gård i Arnås. Arnåsholm ligger mellan Harasjön och Sävsjön som här är förbundna via ett vattendrag. I dag finns här en mindre kraftstation som sannolikt ligger på den gamla kvarnplatsen. Själva namnet Arnåsholm är däremot eftermedeltida och resultatet av en säteribildning under 1600-talet (Härenstam 1946:293ff, Agertz 1997:20f).

Flera indicier antyder att Herrebacken var platsen för en medeltida huvudgård. För detta talar platsens topografiska läge, förekomsten av en större källargrop samt inte minst marknamnet Herrebacken. Dessutom är förekomsten av en medeltida kvarn intressant eftersom ett samband mellan huvudgårdar och kvarnar kunnat konstateras på andra platser, exempelvis Bergkvara i Värend och Källarholmen i Sunneå. Genom att kontrollera kvarndriften kunde frälset kon-trollera de kringboende bönderna. Herrebacken är ett exempel på en arkeologisk lämning, ”anonym” i skriftligt källmaterial, som genom en indiciekedja med stor sannolikhet kan visas ha varit en befäst huvudgård.

Exemplen med Herrebacken och Drakulla visar alltså att det finns platser som med största sannolikhet var medeltida huvudgårdar utan att detta har avsatt något spår i det skriftliga källmaterialet. En del av dessa platser kan vara de materiella lämningarna av en befäst gård som tillhörde den allra nedersta delen av frälset. Dessa personer tillhörde ett gränsskikt mellan frälse- och bondeklassen, men som genom sitt användande av landskapet och av den materiella kulturen, i det här fallet genom gårdens läge och utformning, försökte visa att de var frälsemän.

Det är dock inte alltid lika ”enkelt” som i ovanstående två fall att avgöra om en fornlämning utgör lämningen efter en huvudgård eller efter något annat. I flera fall är frågetecknen många vilket är en orsak till varför det inte går att ge ett exakt svar på hur många lämningar efter huvudgårdar det finns inom undersökningsområdet, lika lite som det går att säga hur många huvudgårdar det fanns totalt sett. Precis som det finns tolkningsproblem med betydelsen och innebörden i det skriftliga källmaterialet finns det tolkningsproblem med det arkeologiska källmaterialet. Till exempel kan en borg som idag ger intryck av att vara en plats med stor permanens och varaktighet i landskapet endast ha varit i bruk under väldigt kort tid, kanske bara några veckor eller månader i samband med ett fälttåg. Idag ger dessa anläggningar ett lika permanent intryck som borgar och befästa huvudgårdar som existerade under lång tid.

Två sådana exempel på anläggningar vars karaktär gör att de, trots att de räknas som borgar inte kan sägas vara några mer permanenta anläggningar finns i undersöknings-området och ska kort beröras. Ett exempel är den s.k. ”*Torsborg*” eller ”Danaborg” som ligger vid gränsen mellan Dörarp och Vittaryd socknar där Lagan rinner ur sjön Vidöstern (RAÄ 3 Dörarp sn). Borgen ligger på en moränkulle alldeles intill Lagan. En torrgrav delar kullen i två delar (fig.

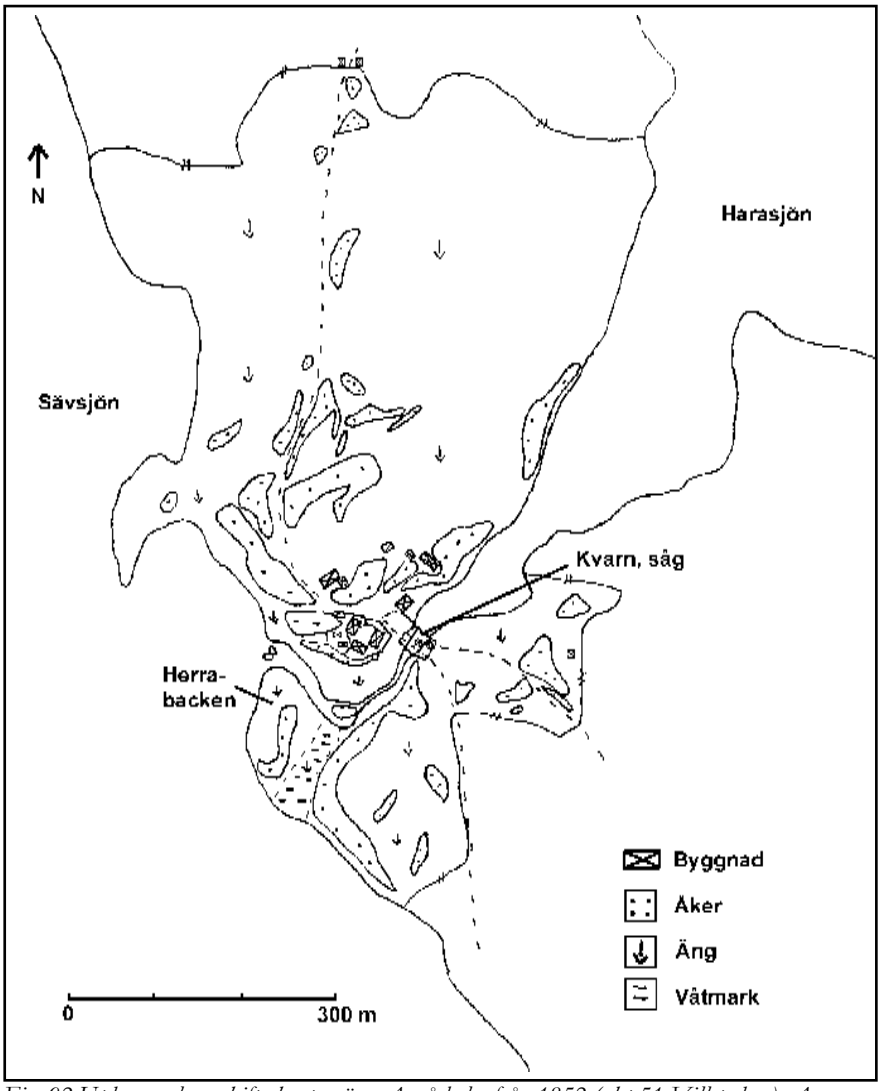

Fig. 92 Utdrag ur laga skifteskartan över Arnåsholm från 1852 (akt 51 Villstad sn). Av kartan framgår läget för Herrabacken i förhållande till bebyggelsen, åker- och ängsmarken samt till kvarnen. Någon bebyggelse fanns inte vid denna tid på "Herrabacken". Renritning förf.

93). Möjligen finns några husgrunder på den norra kullens topp, men utrymmet för byggnader är här begränsat eftersom kullen är toppig och slänterna branta. Den norra kullen skyddas inte heller av någon vallgrav till skillnad från den södra, som förutom den vallgrav som delar kullen i två också skyddas av en vallgrav i söder vilken har förbindelse med Lagan. Anläggningen är något svår att förstå, det område som omges av vallgravar ligger lägre än borgens norra del och "borgen" ger inte intryck av att ha varit bruk någon längre tid. Lokaliseringen är dock strategisk, då borgen kunnat kontrollera trafiken på Lagan och på landsvägen och passagen över Lagan alldeles intill borgen.

Torsborg har kopplats samman med uppgifter om en borg kallad ”Danaborg” som uppfördes av danskarna i samband med unionsstriderna 1455. Enligt Vadstenadiariet ska danskarna 1455 ha byggt en borg i Småland, Danaborg, men redan samma år ska borgen ha förstörts av den svenske marsken Tord Bonde, varefter svenskarna ska ha kallat borgen för ”Danasorg”. I Lunds ärkestifts krönika från tiden kring 1500 berättas också att danskarna ska ha byggt en borg kallat Danaholm vid Tofta bro i Linköpings stift. Tofta bro ligger sex kilometer norr om Torsborg. Att helt säkert lokalisera Danaborg till Torsborg är naturligtvis inte möjligt, men mycket talar för att så trots allt är fallet även om andra förslag till borgens lokalisering har föreslagits. Borgens svårförklarliga utseende beror då på att den aldrig byggdes färdig innan den förstördes (Lovén 1996:187f).

En liknande något svårförståelig plats är *Eneborg* eller Söderborg i Torpa socken i sydvästra delen av Finnveden (RAÄ 13 Torpa sn). Här finns traditioner om en borganläggning, första gången omtalad i rannsakningarna 1667, belägen vid byn Södertorpa två kilometer sydost om kyrkan i Torpa. Borgen ligger en bit söder om byn och består av en stor nord-sydligt liggande ås, närmare 140 meter lång. Denna är delad i två platåer av en grav som troligen är en natur-bildning. Graven mynnar i två små platåer, varav det på den ena har funnits en husgrund. Dessutom är graven spärrad med en mindre vall, både i sin västra och östra sida. Den norra kullens platå är cirka 45x12 meter, den södra kullens närmare 15x15 meter stor. Hela borgkullen är tio meter hög och har väldigt branta sidor. Utrymmet på platåernas topp för en eventuell bebyggelse är inte stort. Borgen ligger invid Torpaån och omges av våtmarker i öster och väster. Den väg som idag går omedelbart norr om borgen gick på 1850-talet hundra meter längre norrut. Avståndet till den medeltida riksgränsen är cirka tjugofem kilometer.

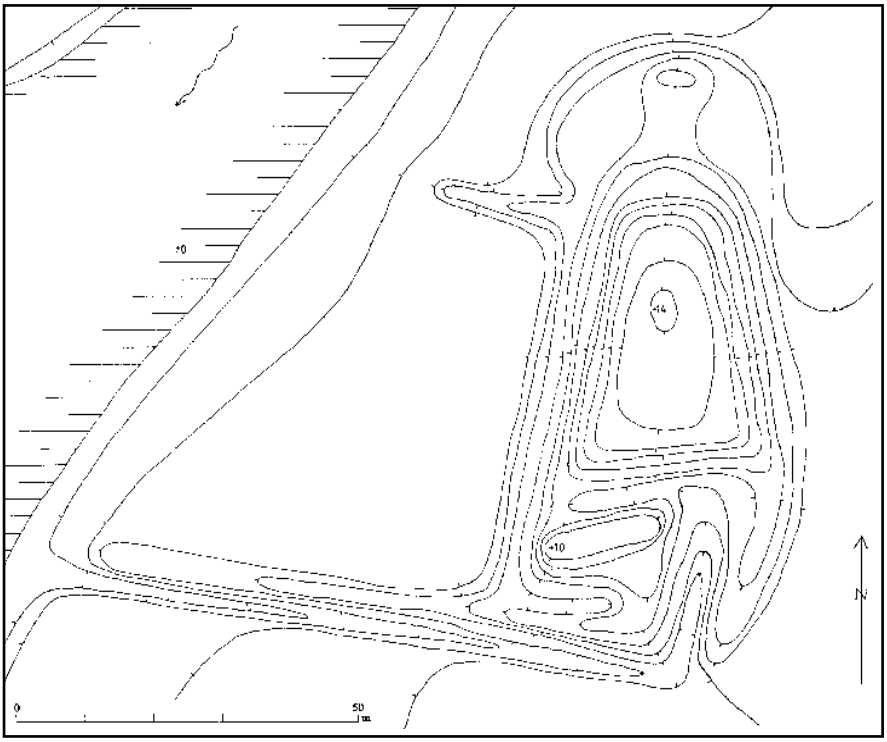

Fig. 93 Borglämningen Torsborg i Dörarp socken. Efter Lovén 1996:187.

Enligt lantmäterikartorna över Södertorpa, från 1799-1800 och 1848-50 (akt 2 och 29 Torpa sn, lantmäteriarkivet i Växjö), låg borgen på byns utmark, cirka 200 meter (fågelvägen) från närmaste gård. Platsen kallas då för Järabacke och var skogbevuxen. Kartorna ger inga indikationer på att någon bebyggelse skulle ha funnits på platsen. Inte heller ger lämningen i sig intryck att ha hyst en medeltida huvudgård. Kullen är alltför brant och platåerna på dess topp alltför små för att ha kunnat hysa någon gårdsbebyggelse.

Men medeltida aktiviteter har ägt rum på platsen, det är tydligt genom de fynd som gjordes vid en form av ”undersökning” 1941. Det finns inga uppgifter om var eller hur mycket som undersöktes, däremot finns en fyndföreteckning. Fynden förvaras på Historiska museet i Stockholm (SHM 32 525). Bland fynden finns bl. a. en pilspets av järn, en bronsskål, olika järnfragment samt två stengodsskärvor. Just förekomsten av stengods tyder på en datering till senmedeltid. Detta skulle kunna sammanfalla med de uppgifter som finns om ett danskt krigståg mot Sverige 1449. Enligt Vadstenadiariet nådde styrkan under kung Kristian just Torpa innan den upplöstes (Härenstam 1946:82ff). Denna uppgift har Christian Lovén kopplat samman med Eneborg, något som förefaller kunna vara riktigt (Lovén 1996:388f). Precis som Torsborg ger Eneborg inget intryck av att ha varit en permanent bebodd plats. Det är svårt att se hur anläggningen skulle ha kunnat fungera i det dagliga livet på en gård med tanke på de våldsamma höjdskillnader som finns på platsen. Däremot är det mycket tänkbart att platsen med dess fördelar av stor höjd kan ha utnyttjats vid ett tillfälligt krigståg. Tolkningen av Eneborg som en tillfälligt utnyttjad plats motsägs dock till viss del av fynden av stengods på platsen. Medeltida stengods är i dagsläget inte vanligt förekommande i Smålands inland, varför dess uppdykande på en plats som Eneborg är svårförklarlig. Men den troligaste tolkningen är nog trots allt att Eneborg var en tillfälligt utnyttjad plats, möjligen en skans.

Om Torsborg och Eneborg är exempel på lämningar i landskapet som snarare än permanenta anläggningar vittnar om mer tillfälliga aktiviteter i samband med krigståg finns det också en del lämningar eller indikationer vars funktion inte alltid är alldeles klar. Det finns ju även andra aktiviteter som kan vara vattenanknutna på det sätt som huvudgårdslämningar ofta är.

I Öja socken sydväst om Växjö finns en borglämning vid *Os*, där Mörrumsån mynnar i sjön Salen ungefär tre kilometer sydväst om Öja kyrka (RAÄ 38 Öja sn). Här finns en rund kulle som skjuter ut i vattnet. Kullen är cirka tjugotvå meter i diameter och ungefär 2,5 meter hög och uppvisar vissa likheter med typiska ”motte-kullar”. Uppe på kullen finns en platå, cirka sju meter i diameter och i mitten av denna finns en rund grop som är ungefär fem meter i diameter och ungefär 1,4 meter djup. Därmed liknar anläggningen exempelvis den källargrop som återfinns på Källarön i Drakulla och skulle mycket väl kunna var nedre delen av en tornbyggnad av i trä. Något murbruk är inte synligt på platsen. Enligt Wrangel är det också en ”fullkomlig rundtornsanläggning” (Wrangel 1938:41). Lovén avfärdar däremot kullen som en naturbildning (Lovén 1996:469). Detta är dock något förhastat. På fastlandet innanför själva ”tornkullen” är terrängen plan och här finns inte några spår efter ytterligare byggnader eller efter någon vallgrav. Området har dock nyttjats som åker i sen tid varför äldre byggnads-lämningar sannolikt försvunnit. Att här förekommit bebyggelse visas av att jorden på sina ställen verkar bemängd med träkol och fragment av bränd lera.

Lämningen vid Os uppfyller alltså flera kriterier för att kunna tolkas som en befäst huvudgård men tolkningen försvåras av att det saknas äldre historiska kartor över platsen. I skriftligt källmaterial finns inte heller några uppgifter om att det ska ha funnits en huvudgård i Os. Däremot fanns det under medeltiden en kvarn i Os vilken på 1490-talet tillhörde Arvid

Trolle på Bergkvara i grannsocknen Bergunda. Kvarnen jämte en äng i Os var upptagen i hans jordebok. Jordeboken från 1545 redovisar ingen bebyggelse i Os som då möjligen saknade bebyggelse bortsett från kvarnen (Larsson 1979-81:40). Möjligheten finns alltså att lämningen vid Os kan ha haft något med den medeltida kvarndriften att göra, även om någon ”kvarnränna” eller liknande inte finns invid ”tornkullen”. Men det går inte att bortse från likheterna mellan tornkullen i Os och andra tornkullar, som den vid Drakulla. Kanske var tornkullen vid Os en del i kontrollen av kvarnen. Kvarntvånget var ett sätt för frälset att kontrollera landborna. Vid medeltidens slut kontrollerades alla stora kvarnar i Värend antingen av enskilda frälsemän eller av biskopen i Växjö (Larsson 1979-81:492). Att anlägga en befäst gård eller en tornbyggnad vid kvarnen var ett konkret sätt att manifestera denna kontroll. Mot denna bakgrund blir det svårt att säkert avgöra vilken funktion lämningen vid Os hade. Kanske var den en huvudgård, kanske del av en kvarnanläggning, men oavsett vilket så har platsen haft stor betydelse i lokalsamhället och kan som sådan ses som en plats där ett lokalt herravälde manifesterades.

Att det finns ett samband mellan borgar och kvarnar har uppmärksammats på andra håll. I Danmark har man noterat att kvarnar i flera fall var direkt inkorporerade i borgkomplexet och kunde försvaras från denna. Det finns även exempel på att kvarnen och vallgravarna kring borgen var resultatet av en gemensam teknisk lösning (Stiesdal 1981:216). Även i Småland verkar det finnas ett samband mellan befästa huvudgårdar och kvarnar. Detta har inte studerats genomgående men i ett par fall vid sidan om Os, vid Källarholmen i Sunneå och det tidigare nämnda ”Herrabacken” i Arnåsholm finner man detta samband. Att studera sambandet huvud-gårdar och kvarnanläggningar vore en angelägen framtida forskningsuppgift.

Det finns således flera platser vars funktion är svår att förklara. Ytterligare ett exempel ska anföras. I september 1991 genomfördes en mindre arkeologisk undersökning på ”*Borgarön*”, en ö i Lagan belägen på byn Flässeryds marker i Markaryds socken, längst i söder i Finnveden. Undersökningen gjordes på initiativ av och med deltagare från hembygdsföreningen. Orsaken var att namnet Borgarön och lokala traditioner talade för att det kunde finnas en borg på ön. Dessvärre finns varken någon rapport eller något dokumentationsmaterial från undersökningen vars målsättning och genomförande verkar ha varit något förvirrat. Resultatet blev också något förvirrande. (Tack till Christer Knutsson som uppmärksammat mig på denna undersökning och som försökt sammanställa uppgifterna om undersökningen).

Borgarön är en större ö i Lagan som till stora delar är låglänt, men i vars södra del det finns en markant moränkulle, hundra meter i diameter och ett tiotal meter hög. Kullen är en natur-bildning och bortsett från grunden till en ängslada (?), vid kullens fot, finns det inga spår efter bebyggelse uppe på kullen vars övre del sluttar åt väster. Kullens övre del är ingen jämn platå lämplig för bebyggelse. Här finns en del större block, men också en del vaga spår efter odling. Vid undersökningen grävdes ett par sökschakt utan att några fynd gjordes men i ett av de odlingsrösen som finns på kullen hittades en fragmentarisk sporre av medeltida typ (förvaras hos markägaren!). I röset hittades också brända ben och flinta och anläggningen uppfattades av utgrävaren som en grav, något som dock inte verkar särskilt sannolikt. Ett träkolsprov från röset där sporren hittades ^{14}C-analyserades och gav en datering till tidig medeltid. Kalibrerat med ett sigmas värde ligger dateringen mellan 1170 och 1290 e. Kr. (Naturhistoriska riksmuseet, labnr. ST 12979, BP 770 ±70, kalibrerat med Oxcal, v 2.0). ^{14}C-dateringen och sporren, som möjligen ska dateras till 1300-talet, visar att aktiviteter ägt rum på platsen under 1200- och 1300-talen. Vad dessa aktiviteter egentligen hade för karaktär är dock svårt att reda ut utan ytterligare undersökningar. Frånvaron av bebyggelselämningar eller exempelvis vallgravar

gör att det är svårt att se Borgarön som en befäst anläggning. Möjligen har platsen använts tillfälligt, kanske vid något krigståg, precis som Torsborg och Eneborg. Läget vid Lagan talar för detta. Under medeltiden var Lagan den stora kommunikationsleden mellan Sverige och Danmark och marschväg för flera krigståg. När det gäller namnet Borgarön så verkar det vara en relativt sen företeelse. Både på enskifteskartan från 1825 och laga skifteskartan från 1872 heter ön ”Laduön” och brukas som äng. Inga spår efter bebyggelse på platsen kan spåras i kartmaterialet (akt 6, 7 Markaryd sn, lantmäteriarkivet i Växjö).

Ovanstående fyra exempel visar att tolkningen av de arkeologiska lämningarna inte är alldeles självklara. Problemet vid landskapsstudier är att veta hur länge ett landskapselement ”fungerade” och ibland också vilken dess ursprungliga funktion var. Risken är många gånger stor att platser med höga kullar med diffusa spår av mänsklig aktivitet kopplas samman med tankar kring medeltida borgar. Många gånger krävs en mer ingående analys av olika typer av källmaterial för att man ska kunna nå fram till orsaken bakom en viss lämnings tillkomst och dess funktion. De anförda exemplen har varit ämnade att visa svårigheterna med att tolka det arkeologiska materialet. Ett annat problem som alltid förknippas med arkeologiskt källmaterial är dess representativitet. Exempelvis kan man undra hur representativa de studerade exemplen är för materialet som helhet, hur stor andel av de ursprungligen befästa huvudgårdarna som är bevarade och hur många som kan tänkas ha blivit förstörda av senare tiders aktiviteter.

Försvunna befästa huvudgårdar

Det finns en del fall där man kan misstänka att en huvudgård faktiskt var befäst under medeltiden, utan att det idag finns några synliga spår efter detta. Men genom analogier med andra gårdar där ”befästningslämningar” är bevarade och genom att studera äldre kartor kan flera indicier samlas som visar att ytterligare ett antal gårdar faktiskt var att betrakta som befästa. Ett par sådana exempel ska diskuteras.

På ömse sidor om sjön Örken i Värend, nästan mittemot varandra ligger gårdarna Lidboholm, det tidigare *Lidhult* i Sjösås socken och *Bökshom* i Drev socken. Lidhult var under senare delen av 1300-talet huvudgård för häradshövdingen i Uppvidinge härad, Arvid Bengtsson (lejonansikte). Senare ägdes gården av hans dotter Iliana som var gift med riddaren Magnus Sture. År 1429 skiftades arvet efter Iliana, varvid huvudgården Lidhult och två andra gårdar i Lidhult med en sammanlagd smörränta om tolv lispund ärvdes av Ilianas sondotter Sigrid Karlsdotter som var gift med väpnaren Peter Ryning. Därefter ärvdes Lidhult av deras son Erik Ryning som 1457 blev riddare och några år senare även riksråd. Erik Ryning skrev sig till Högsrum i Fliseryd socken norr om Kalmar. Samtidigt var Lidhult sannolikt en av hans huvudgårdar. Eriks son Nils Ryning blev riddare, troligen 1497, och också riksråd. Han skrev sig till Lidhult vid tiden kring 1500. När Nils dog 1507 ärvdes Lidhult av hans bror Bengt, som också var riddare och riksråd (Larsson 1975).

Vid Lidhult finns lämningar efter en medeltida ”borg” på Husholmen, cirka 500 meter syd om nuvarande gårdens plats. Avståndet från *”Husholmen”* som ön kallas till fastlandet är närmare 200 meter. På Husholmen finns två husgrunder, den ena med en 7x7 meter stor källare (RAÄ 118 Sjösås sn). Några arkeologiska undersökningar av platsen är inte gjorda. Något murbruk eller tegel syns inte på platsen varför husen troligen var av trä. Vid lågt vattenstånd har två rader med bropålar, som sträcker sig från en på fastlandet utskjutande udde och ut till ön iakttagits. Eftersom pålarna upphör tjugofem meter från stranden i bägge ändar, menar Lovén att detta skulle visa att sjön är höjd och att Husholmen ursprungligen var större.

Det skulle också förklara varför man inte använt sig av den nuvarande gårdsplatsen (Lovén 1996:329). Att bropålarna inte går ända in till nuvarande stranden hör dock snarare ihop med att bevaringsförhållanden för trä försämras på grundare vatten. Sannolikt var Hus-holmen inte särskilt mycket större under medeltiden än vad den är idag. Den nuvarande gårdsplatsen ligger på en udde vilket troligen också var fallet under medeltiden.

Så var i alla fall fallet 1698 då Assar Rohman karterade Lidhults säteri. En mer detaljerad karta från 1811 visar att säteriet då låg på samma plats som 1698 och som idag. Av kartan framgår att den udde som gården ligger på tidigare varit avgrävd av ett dike. Sannolikt är detta en äldre vallgrav vars norra del 1811 var igenfylld (akt 44, 46, Sjösås sn, lantmäteriarkivet i Växjö). Kartstudierna visar att huvudgården mycket väl kan ha legat på samma plats som i dag redan under medeltiden och att den då varit skyddad av en vallgrav (fig. 94). Naturligtvis kan gårdsläget 1698 med sin vallgrav vara en följd av att Lidboholm blev säteri under mitten av 1600-talet, men det kan också vara en återetablering av ett äldre huvudgårdsläge. Förhållandet mellan gårdsläget på fastlandet och lämningarna på Husholmen kan möjligen förklaras med att Husholmen fungerade som en tillflykt i oroliga tider och som förrådsplats. Husholmen var förmodligen för liten (ca 70x50 m stor), för att rymma alla byggnader som huvudgården behövde.

Också på Galgön, ett par hundra meter norr om Husholmen, men också på Lidhults ägor, finns osäkra bebyggelselämningar i form av en kulle (RAÄ 119 Sjösås sn). Dessa diffusa lämningar har kopplats samman med namnet Galgön, vilket ansetts tyda på att ön varit avrättningsplats. Lars-Olof Larsson har dock klart visat att namnet är ett sentida påfund. Ön hette ursprungligen Gallön, men genom den sägen kring ”den elake Röding” som florerar kring Husholmen har öns namn förvanskats till Galgön (Larsson 1975).

Även om alla förhållanden kring belägenheten för den medeltida gården Lidhult inte är klarlagda, visar ändå de lämningar som finns och de kartstudier som gjorts att gården var befäst under medeltiden. Det intressanta i det här fallet är förekomsten av en gårdsplats på en udde avgränsad av en vallgrav. Detta förhållande hittas vid flera gårdar, inte minst via genom kartstudier. I en del fall finns det bevarade borglämningar på dessa platser, i andra fall saknas det. Tidigare har gårdarna Bökshol och St Hindsekind berörts. Båda var belägna på uddar avgränsade av en vallgrav eller en våtmark (se sid. 136ff, 159f), men ytterligare paralleller kan påvisas.

En sådan finns vid gården *Eknaholm* i Tjureda socken en bit söder om Lidhult. De medeltida ägoförhållandena runt Eknaholm redogjordes för inledningsvis (sid 11ff). Gården ligger idag på en markant höjdplatå med huvudbyggnaden ut mot vattnet med en flygelbyggnad i väster och en ekonomibyggnad i öster. De två senare byggnaderna ligger båda på kanten av platån, som har femtio meters sida och är belägen cirka 3-4 meter över omgivande terräng. Anknyt-ningen mot land består av en trettio meter bred sänka som mycket väl kan vara rester efter en äldre vallgrav. Platån som gården ligger på ger intryck av att delvis vara ett resultat av mark-arbeten. Den äldsta kartan över Eknaholm är en karta från 1685 (akt 1 Tjureda sn, lantmäteri-arkivet i Växjö). Då ligger gården på samma plats som idag. Gårdsläget på höjdplatån vid sjön är sannolikt medeltida. Några medeltida bebyggelselämningar finns inte vilket troligen beror på att gården fortfarande är bebyggd. Enligt en uppgift ska det dock finnas en äldre tunnvälvd källare under en av gårdens byggnader med något oklar datering (Wrangel 1938:40, Lovén 1996:286).

Det topografiska läget för Eknaholm, Lidhult, Hindsekind och Bökshol samt för det tidigare nämnda Blidingsholm är närmast identiskt. Alla gårdarna ligger på uddar i sjöar eller vattendrag och skyddas av en våtmark eller ett dike/vallgrav. I anslutning till två av dessa

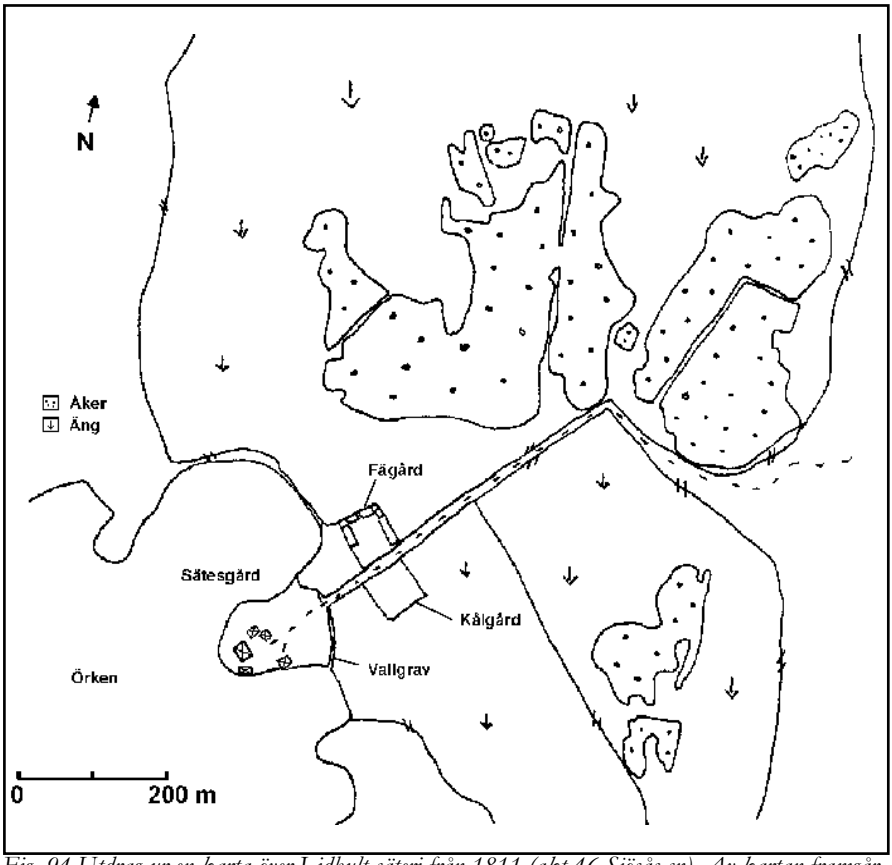

Fig. 94 Utdrag ur en karta över Lidhult säteri från 1811 (akt 46 Sjösås sn). Av kartan framgår mangårdens läge på en udde bakom resterna efter en tidigare vallgrav. Läget kan jämföras med gården St Hindsekind som berördes i kapitel 8 (se fig. 61). Renritning förf.

gårdar finns lämningar som setts som den befästa huvudgården. Att lämningarna har med huvudgården att göra är otvetydigt, men däremot kan man diskutera vilken funktion själva lämningarna egentligen hade. I fallet Blidingsholm är det tydligt att lämningarna inte är rester efter själva huvudgården. Detsamma är också troligt för Lidhult. Samtidigt visar parallellerna med Bökshol och Eknaholm att antalet befästa huvudgårdar sannolikt var större än det som avspeglas av det arkeologiska källmaterialet. En stor mängd befästa gårdslämningar har säkerligen förstörts eftersom många av gårdarna efter medeltidens slut fortsatt att vara stora gårdar och många är det fortfarande. Just i fallen med Bökshol och Eknaholm så visar dessutom namn-ändelsen –holm att dessa gårdarna medvetet anlagts med, eller fått ett aristokratiskt namn (jfr. Mattisson 1986:35ff). Men spår efter tidigare befästa gårdar, kanske framför allt där man i ordet befäst lägger en social betydelse kan återfinnas även på gårdar som inte fått dessa ”aristokratiska” namn.

År 1282 skrev riddaren och lagmannen Folke Karlsson (Lejonbalk) sitt testamente på sin huvudgård *Lagmansryd* i Stockaryd socken i Njudung. I testamentet frigav Folke flera trälar, däribland timmermannen Bryniolf och donerade sin gårdskyrka till sockenkyrkan i Stockaryd. I mitten av 1300-talet var Lagmansryd huvudgård för Ragvald Erengislesson, barnbarn

till Folke Karlssons syster Katarina, varefter gården ärvdes av Ragvalds son Peter (Larsson 1964:386ff, 402f, 1986:115ff). Efter 1300-talets mitt verkar den ha sjunkit ner och blivit en vanlig landbogård. I jordeboken 1545 var Lagmansryd ett frälsehemman. Några medeltida gårdslämningar är inte kända vid Lagmansryd, men ett par hundra meter söder om dagens Lagmansryd finns en åker med namnet ”Hovgården”. Åkern ligger på en kulle som stupar brant ner mot sjön Hillen i väster. I norr och i öster omges kullen, som från sin högsta punkt i norr sluttar åt söder och väster av förhållandevis sanka marker. På den äldsta kartan över Lagmansryd, en laga skiftesakt från 1864 (akt 45 Stockaryd sn, lantmäteriarkivet i Jönköping), kallas åkern ”Hofgårdsträdan” (fig. 95). Namnet ”Hovgården” antyder att detta högst troligt är platsen för den medeltida huvudgården. I åkermarken finns på sina ställen rikligt med tegelflis och större tegelbitar möjligen av medeltida ursprung har hittats på platsen.

Det är alltså mycket som talar för att Hovgården är platsen för den medeltida huvudgården Lagmansryd. Var då denna befäst? Inte nödvändigtvis, men samtidigt visar gårdsplatsens topografiska läge på en höjd vid sjökanten, att gården sannolikt bör betraktas som befäst i någon form, dock inte i militärt avseende. Om detta är ett gårdsläge med ursprung i 1200-talets andra hälft är det inte heller sannolikt att tänka sig att den gård som då fanns här var militärt befäst. Militärt befästa huvudgårdar är något som troligen tillhör senare delar av medeltiden och kanske framför allt perioden efter 1350, då de allt mer omfattande inbördes striderna ökade stormännens försvarsbehov. En avgörande faktor som talar för att Hovgården är platsen för en befäst gård är att gårdsläget ligger förhållandevis icke-centralt jämfört med gårdens åkermark. Avståndet mellan Hovgården och gården Lagmansryd är närmare 200 meter fågelvägen, och själva gården ligger också mer centralt i förhållande till gårdens åkermark än bebyggelsen på Hovgården. En hypotes skulle vara att platsen för gården Lagmansryd 1864 är platsen för den medeltida ”produktionsgården” Lagmansryd, platsen där trälar som timmer-mannen Bryniolf bodde och arbetade, medan den representativa mangården med sitt gårdskapell låg på Hovgården avskilt från gårdens vardagliga bestyr, allt för att befästa innehavarens sociala ställning. Exemplet Lagmansryd uppvisar därmed flera typiska rumsliga drag för hur en huvudgård kunde vara organiserad.

Ovanstående exempel är ämnade att visa att det finns ytterligare platser än de som påträffas vid en genomgång av fornminnesregistret som sannolikt var befästa i både en mer fysisk och även social mening. Hypotetiskt skulle man kunna hävda att det enskilda frälsets borgar i området främst ska ses som sociala befästningar där gårdens topografiska läge befäste innehavarens sociala status som frälseman. Samtidigt visar ovanstående exempel på de svårigheter som alltid föreligger när det gäller att tolka funktionen hos fysiska lämningar. Dessa tolkningsproblem är den främsta orsaken till varför det inte går att uppge en exakt siffra på hur många befästa huvudgårdar det fanns i undersökningsområdet. Ett sextiotal platser framstår i det arkeologiska materialet som lämningar efter borgar, huvudgårdar, delar av huvudgårdar eller möjliga sådana. Förutom dessa har det sannolikt funnits ett relativt stort antal befästa gårdar som idag inte går att återfinna ovan mark. Ser man till antalet huvudgårdar i sin helhet, som i undersökningsområdet uppgår till cirka 250 stycken verkar minst en femtedel av dem ha varit befästa i någon form. Detta antal var säkerligen betydligt högre. Kanske var så många som upp emot en tredjedel av alla huvudgårdar, befästa i någon mån. Det råder dock ingen tvekan om att andelen befästa gårdar är betydligt högre än de 16 % som framförts i en preliminär studie (Hansson 1997a:25). Dessa befästa gårdar ska inte bara ses som huvudgårdar utan också som sätesgårdar. Eftersom deras läge har använts för att framhäva ägarens sociala position är det troligt att de också utgjorde säte för en frälseman.

De lämningar som finns bevarade uppvisar således en mycket heterogen bild. I denna grupp finns både kungliga fogdeborgar, biskopliga residens samt huvudgårdar för både riks-,

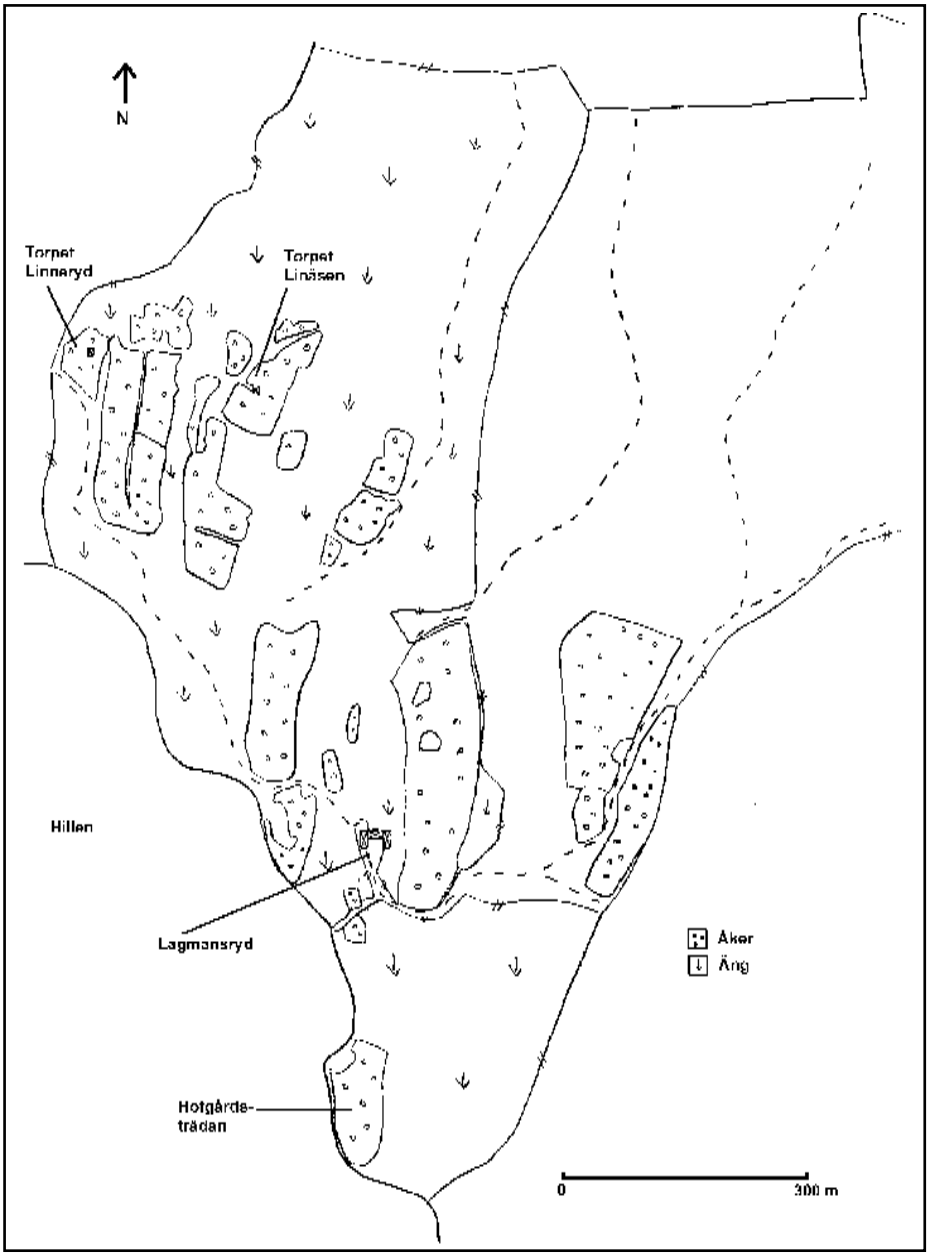

Fig. 95 Utdrag ur laga skifteskartan från 1864 över Lagmansryd (akt 45 Stockaryd sn). Kartan visar det antagna läget för den medeltida huvudgården på "Hofgårdsträdan" och "produktionsgården" Lagmansryd. Renritning förf.

region- och lokalfrälse. Som framgått ovan finns det betydande tolkningsproblem med att arbeta med frågan om befästa huvudgårdar. Bevarandegraden är kanske inte så stor som man många gånger tror speciellt som huvuddelen av de småländska huvudgårdarna var byggda i trä. I det sammanhanget blir närvaron av murade byggnader intressant att studera. Förekomst av murade stenbyggnader kan ses som en avspegling av innehavarens sociala position i samhället. I Småland som långt fram i tiden varit ett trähuslandskap har kunskapen och möjligheterna att bygga stenhus sannolikt varit begränsad och krävt material och kunnande utifrån. De murade byggnader som påträffas måste då ses som ett uttryck av exklusivitet.

Profana stenhus

Angående förekomsten av stenhus visar en genomgång att detta framstår som något oerhört exklusivt i området. Medeltida murade byggnader är säkert belagda på endast fyra platser i undersökningsområdet. På *Hultaby* (RAÄ 15 Näsby sn) i Njudung finns en murad stenkällare som burit en överbyggnad av trä. Man har också murat delar av den ”ringmur” som omger den platå på vilken stenkällaren ligger. Hultaby borg är tillkommen i sent 1200-tal (se sid. 217ff). Något regelrätt stenhus har alltså inte funnits på Hultaby, däremot ett delvis murat hus. Detta är vid sidan av de romanska kyrkorna den i dagsläget äldsta kända murade byggnaden i Smålands inland. Hultaby tillhörde vid mitten av 1300-talet riddaren och riksrådet Erengisle Sunesson (båt), som också var titulärjarl av Orkneyöarna. Troligen har borgen tidigare tillhört hans far, riddaren Sune Jonsson (båt) (Hansson 2000a).

Efter stenkällaren på Hultaby verkar det dröja till mitten av 1400-talet innan stenhus åter uppförs i området, nu på biskopsborgen *Kronoberg* (RAÄ 93 Växjö sn). Borgens tillkomst är som ovan visats något oklar, men fyndmaterialet från Kronoberg tyder på att borgen tillkommit vid 1400-talets mitt (se fig. 84, 85).

Möjligen kan det faktum att biskopen i Växjö manifesterat sin position i Värend genom att bygga en stenborg ha bidragit till att Arvid Trolle på 1470-talet byggde ett sex våningar högt stenhus på sin sätesgård *Bergkvara* utanför Växjö sedan den tidigare sätesgården bränts i slutet av 1460-talet (Larsson 1964:450ff, Lovén 1996:315f). Bergkvara kvarstår som en ruin men på en avbildning i Erik Dahlbergs Suecia-verk syns byggnaden sex våningar hög och med hängtorn i varje hörn. Idag är ruinen närmare tjugo meter hög och 20x15 meter stor (RAÄ 32 Bergunda sn). Huset ligger på en udde som är avskild från fastlandet av en mindre vallgrav (fig. 96). Arvid Trolle var vid den här tiden riksråd och en av Skandinaviens rikaste män och det nya stenhuset motsvarande hans position i samhället. Byggnadens storlek framgår av att varje våning hade en golvyta på närmare 300 m^2. Totalt kan alltså byggnaden haft en golvyta på uppemot 1800 m^2. Bergkvara måste vid den här tiden ha varit ett av de större stenhusen i Sverige.

Det fjärde stenhuset, *Toftaholm* i Dörarp socken i Finnveden byggdes samtidigt som Bergkvara på 1470-talet. Byggherre var riddaren och riksrådet Gustav Olofsson (Stenbock). Åren 1466-70 förvärvade han åtta gårdar i byn Tofta och började från 1475 att skriva sig till Toftaholm efter att tidigare ha bott på sin faders sätesgård Erikstad på andra sidan Vidöstern. Denna hade bränts under striderna 1455 varvid fadern hade omkommit (Härenstam 146:344ff, Lovén 1996:314). Toftaholm ligger på norra änden av en långsträckt holme, Stenhusholmen, i sjön Vidöstern (RAÄ 34 Dörarp sn). Idag finns en ruin av själva stenhuset, en rektangulär byggnad, 23x10 meter stor, som ligger omedelbart bakom en vallgrav som skär av holmen (fig. 97). Förutom stenhuset finns även en större källargrop, samt en husgrund, 18x8 meter stor, efter ett trähus på platsen. Av ruinen framgår att stenhuset varit uppfört i minst två våningar.

Möjligen döljer sig också ett medeltida stentorn bland murarna till *Eksjö Hovgård* i Vallsjö socken i Njudung. På en holme i Hovgårdsjön finns ruinerna efter Eksjö Hovgård, vilken började uppföras vid mitten av 1600-talet (RAÄ 31 Vallsjö sn). Flera forskare har tidigare anfört att delar av 1600-talsbyggnaden skulle vara rester efter ett medeltida stenhus. Centralt i 1600-talsbyggnaden finns ett oregelbundet trapptorn. Dess oregelbundna form i förhållande till byggnadens i övrigt regelbundna plan har lett till tolkningen att detta möjligen skulle kunna utgöra resterna efter ett medeltida stentorn (Werdenfels & Garmer 1969:40). Eksjö som berörts ovan innehades från 1490-talet av riksföreståndaren Svante Nilsson och därefter av hans son, Sten Sture d:y. Båda skrev sig till Eksjö. I ett brev till Svante Nilsson 1505 berättar fogden att byggnation pågår på holmen (Lovén 1996:316). Dagens ruin är kraftig restaurerad varför det är svårt att avgöra huruvida trapptornet är äldre än byggnaden i övrigt men detta är inte otänkbart. Om så är fallet, är stenhuset förmodligen inte äldre än 1470-talets andra hälft. Kanske är det troligare att se Svante Nilsson som tänkbar byggherre. Omnämnandet av byggnation på holmen 1505, då det omtalas leveranser av kalk och sten, kan mycket väl ha gällt detta stenhus. För att klargöra dessa frågor krävs en ingående byggnadsarkeologisk undersökning. Möjligen har sentida restaureringar omöjliggjort detta. Eftersom osäkerheten kring Eksjö är så stor betraktas det i det följande inte som ett medeltida stenhus (se också sid. 165f, 196).

Ytterligare ett stenhus finns i undersökningsområdet men även dess datering är oklar och högst sannolikt är byggnaden eftermedeltida. Vid *Björnskog* i Hultsjö socken finns en liten stenbyggnad, 9x9 meter stor på en liten holme ungefär hundra meter från gården Björnskog. Björnskog var huvudgård under 1400- och 1500-talen (Almquist 1976:1105f, Lovén 1996:465). Huset har två rum täckta med valv och är idag i en våning. Enligt den grävnings-rapport som finns från en mindre undersökning på platsen 1935 ska huset tidigare enligt uppgift haft en knuttimrad överbyggnad. Det är oklart om huset var ett boningshus utan det förefaller snarast ha varit ett förrådshus. Vid den lilla undersökningen 1935 undersöktes 3x3 meter stora rutor i området runt byggnaden. De fynd som framkom i form av keramik (yngre rödgods?) och glasskärvor förefaller ha varit sentida (Fynden är förkomna). Något kulturlager påträffades inte utan jorden verkade omrörd. Murverket är inte heller av den karaktär att det klart antyder en medeltida datering (Landegren 1935, Lovén 1996:465). Mot bakgrund av oklarheterna kring byggnadens datering betraktas det i detta sammanhang inte som ett medeltida stenhus. Om det är medeltida bör det ha uppförts mot medeltidens slut.

Alla de fyra säkert belagda medeltida stenhusen var uppförda i gråsten. Tegel har huvudsakligen använts i omfattningar runt fönster och dörrar samt i spisar. Det är värt att notera att alla stenhusen kan knytas till personer som tillhört högfrälset, personer som var riddare, riksråd eller biskop. Denna sociala kontext understryker stenhusens exklusivitet under medeltiden. De enda som bodde i stenhus vid sidan av dessa samhällets högsta var ”Vår Herre”. Inte ens ”Vår Herre” hade dock alltid förmånen att få vördas i ett stenhus. Ännu vid medeltidens slut var exempelvis som visats ovan nästan hälften av kyrkorna i Värend av trä. Den sociala betydelsen av innehavet av ett stenhus har varit utomordentligt stor. Den makt som Arvid Trolles Bergkvara måste ha utstrålat under samtiden kan inte överskattas. Det är också intressant att notera att två av stenhusen är tillkomna samtidigt, på uppdrag av de då två största godsägarna i området, Arvid Trolle och Gustav Olofsson (Stenbock). Förmodligen ska dessa byggen ses som ett utslag av den rivalitet som rådde mellan dessa två herrar. På samma sätt har bygget av Bergkvara inneburit att Arvid Trolle på ett övertygande sätt har övertrumfat biskopen i Växjö, vars borg Kronoberg tidigare var den enda stenborgen i området. Efter bygget av Bergkvara framstår Kronoberg inte som speciellt imponerande. Härmed blir områdets stenhus tydliga exempel på hur arkitekturen använts som ett socialt maktmedel med avsikt att stärka inne-

Fig. 96 Ruinen av Arvid Trolles stenhus vid Bergkvara. Ruinen ligger på en liten udde som är avskild från fastlandet av en vallgrav. Ursprungligen var huset sex våningar högt. Foto Smålands museum.

Fig. 97 Lämningarna efter det stenhus som Gustav Olsson (Stenbock) lät uppföra vid Toftaholm på 1470-talet. Till vänster om huset skymtar vallgravens mynning. Foto förf.

havarens egna sociala prestige.

Detta kan jämföras med 1500- och 1600-talens ”tornhus” i Skottland, vilka trots sitt ofta befästningsliknande utseende snarare var ett sätt för frälsemannen att framhäva sin egen position i rivaliteten med grannarna (Samson 1990b). Under 1600-talet skulle likaså den svenska adeln ”ha beröm” av sin bostad. Stormaktstidens adelspalats framstår som typexempel på användandet av arkitekturen som ett sätt i den sociala prestigekampen mellan stormännen. Byggenskapen var det största området för lyxkonsumtion (Englund 1989:73, Ellehag 1994). Byggnadens storlek kan ses som en avspegling av innehavarens betydelse. I fallet Bergkvara framstår just detta som tydligt. Höga stenbyggnader var ur försvarssynpunkt redan omoderna på 1470-talet då eldvapen och kastmaskiner gjort sitt intåg (Lovén 1996:38). Naturligtvis har Bergkvara kunnat motstå ett anfall av en mindre styrka och så var också fallet 1501, men stenhusets imponerande yttre framstår ändå mer som en symbolisk/social befästning än en militär. Bergkvara blir här ett tydligt exempel på arkitekturens sociala och symboliska innehåll och kan ses som en konkretisering av Arvid Trolles herravälde (jfr Werne 1987). Det är tydligt att stenarkitekturen både när den förekommer i profana och sakrala byggnader ska uppfattas som något exklusivt. Sambandet mellan stenhus och högfrälset är tydligt. Förhållandet var likartat på 1500-talet, då stenhus framför allt innehades av högfrälset (Samuelsson 1993:148ff).

Sammanfattning

Det här kapitlet har fokuserat kring frågor om borgar och befästa huvudgårdar i undersökningsområdet. Ett sextiotal platser kan återfinnas där det finns lämningar som kan karaktäriseras som borgar eller befästa huvudgårdar. Bland dessa finns kungliga fogdeborgar, biskopsborgar, enskilda frälsemäns befästa gårdar men också anläggningar som sannolikt är tillfälligt använda i samband med olika krigiska förvecklingar. Många av anläggningarna är anonyma i det skriftliga källmaterialet men genom att studera historiska kartor kunde det visas att alla dessa lämningar sannolikt är medeltida. Femton anläggningar i området är undersökta och i de fall dateringar har erhållits så visar dessa att de äldsta anläggningarna tillkommit i slutet av 1200-talet, men framför allt 1300-talet framstår som den period då borgar och befästa gårdar anlades. Date-ringarna av de småländska borgarna ansluter till det allmänna borgbyggandet i det medeltida Sverige.

Inledningsvis formulerades en utgångspunkt där tolkningen av dessa anläggningar gavs en mer social än militär prägel framför allt genom användandet av ett rumligt perspektiv. Genom att studera hur dessa många gånger svagt befästa ”borgar” var lokaliserade i landskapet i förhållande till annan bebyggelse och odlingsmark kunde det visas att de inte rörde sig om lämningar efter ordinära bondgårdar. Just deras läge i landskapet visade att de som bodde på dessa platser måste ha försörjts från annat håll och att de därmed kunde karaktäriseras som en form av huvudgårdar. Anläggningens rumsliga läge kan därmed sägas ha använts som ett sätt för innehavaren att befästa sin sociala status i samhället. Därmed kan man hypotetiskt hävda att många småländska borgar snarare var sociala än militära befästningar. I en småländsk kon-text, med ett mycket stort antal frälsemän har dessa avsides belägna gårdar, eller ”borgar” under senmedeltiden varit ett aktivt medel för personer inom frälseklassen att visa att man aspirerade på en plats bland det ”riktiga” frälset och att man inte bara var en bonde som börjat göra rusttjänst. De platser där befästa huvudgårdar påträffats, tillsammans med de platser där sådana kan misstänkas ha funnits, visar således var det lokala frälset var bosatt. Sannolikt ska dessa platser ses som regelrätta sätesgårdar. De är tillkomna för att framhäva

innehavarens personliga status och kan inte sägas ha något med huvudgårdens egentliga produktion att göra. Landskapet kan således ses som ett socialt rum som användes för att klargöra lokala herravälden.

En genomgång av titlarna på de frälsemän som kan kopplas till befästa gårdar visar att inte bara personer ur högfrälset utan också delar av lågfrälset var inblandade i processen med att befästa sina gårdar. Sannolikt kontrollerade alla högfrälse personer en befäst gård, medan det bland lågfrälset framför allt verkar ha varit den övre delen som lät befästa sina gårdar. De många borgar som inte är kända i det skriftliga källmaterialet visar att lågfrälsets andel av borgbyggandet kanske var betydligt större än vad man tidigare trott.

När man studerar de befästa anläggningarna i området är det tydligt att det först var enskilda frälsemän och kyrkliga dignitärer som började befästa sina gårdar i Smålands inland. Kungamaktens borgar etableras först under 1300-talets andra hälft, då framför allt i Finnveden men också i Njudung. Först i och med dessa kungliga borgar verkar ett mer militärt inriktat borgbyggande ta fart. Under hela medeltiden saknade kungamakten stödjepunkter i Värend där biskopen i Växjö framstår som den regionale makthavare som kontrollerade landet. Under stora delar av 1300-talet stod också biskopen i Växjö på god fot med kungamakten. I Värend befäste biskopen i Växjö flera av sina gårdar. Dessa borgar var de ur militär syvinkel starkaste och uppfördes alla med ett undantag troligen under 1300-talet. De var nästan alla mer eller mindre fyrsidiga anläggningar och uppvisade i samtliga fall förekomsten av omfattande markarbeten, vilket skiljer dem från det lokala frälsets befästa gårdar som var betydligt enklare i sin utformning.

Biskopen i Linköping vars stift omfattade Finnveden och Njudung hade under tidig medeltid ett antal obefästa huvudgårdar vilka under senmedeltid utvecklades till landbogods, medan biskopens befästa anläggningar koncentrerades till stiftets mer centrala delar. Huvuddelen av de befästa gårdslämningarna har dock tillhört enskilda frälsemän och fungerat som deras sätesgårdar. Genom den sociala betoningen av begreppet ”befäst” betraktas här sannolikt fler anläggningar än vad som kanske är vanligt som befästa gårdar. Gårdens topografiska läge har befäst innehavarens sociala position som frälseman snarare än att primärt vara en plats definierad av fortifikatoriska behov.

Många gånger är det svårt att klart avgöra vad en lämning representerar varför det inte går att säkert ange hur många befästa gårdar det egentligen fanns i området. Vissa platser kan dessutom hysa lämningar efter mer tillfälliga krigiska aktiviteter. Dessutom har ett okänt antal befästa gårdar försvunnit. Trots det kan deras existens påvisas genom olika kartstudier, där kartan tillsammans med gårdens topografiska läge avslöjar att gården sannolikt var befäst under medeltiden. Ser man i förhållande till det totala antalet huvudgårdar i området under medeltiden så verkar åtminstone en femtedel av huvudgårdarna under senmedeltiden ha varit befästa.

När det gäller byggnadskulturen på frälsets befästa gårdar så dominerades denna av trä-byggnader. Den mest typiska byggnadslämningen är i många fall en stor källargrop. Endast på fyra borgar förekom stenhus eller delvis murade byggnader. Stenhus påträffas på gårdar som kan knytas till personer ur högfrälset, något som visar den stora sociala betydelsen av att bo i en murad byggnad. Då tre av dessa uppfördes under 1400-talet mitt eller andra hälft kan dessa stenhus delvis ses som resultatet av en prestigefull kamp mellan områdets tre mäktigaste herrar.

12. DEN BEFÄSTA HUVUDGÅRDEN

Ett uttryck för herraväldet

I föregående kapitel framfördes en social tolkning av de befästa gårdarna i Småland och det hävdades att frälset använde landskapet som ett sätt att understryka och bekräfta sin position i samhället. Denna tolkning byggde framför allt på en analys av de enskilda lämningarnas topografiska läge och deras förhållande till övrig bebyggelse och odlingsmark. Tolkningen kan därmed sägas ha utgått från ett rumsligt perspektiv. Detta rumsliga perspektiv kan även användas vid en analys av den enskilda befästa gården. Genom att anlägga detta perspektiv på enskilda gårdsanläggningar förstärks den sociala tolkningen av de småländska ”borganläggningarna” ytterligare. Avsikten med detta kapitel är att genom en detaljerad genomgång av fyra olika befästa gårdar förstärka bilden av att många borglämningar är tillkomna mot en annan bakgrund än en rent militär. Tre av nedanstående exempel har varit föremål för arkeologiska under-sökningar inom avhandlingsarbetets ram.

Under senare år har arkeologer alltmer kommit att studera begrepp som landskap och rum på ett mer problematiserat sätt. Rummet har fått ett större innehåll genom att också dess betydelse som social arena betonats. Rummets sociala dimension har både diskuterats för landskapet som helhet och för enskilda byggnader eller boplatser, inte minst inom engelsk arkeologi, men också i Skandinavien (ex Samson 1990a, Magnusson Staaf, Eriksdotter & Larsson 1995, Larsson & Saunders 1996, Andersson A 1997 Grenville 1997). Genom att strukturera och organisera landskapet kunde sociala relationer vidmakthållas och reproduceras. Ovan

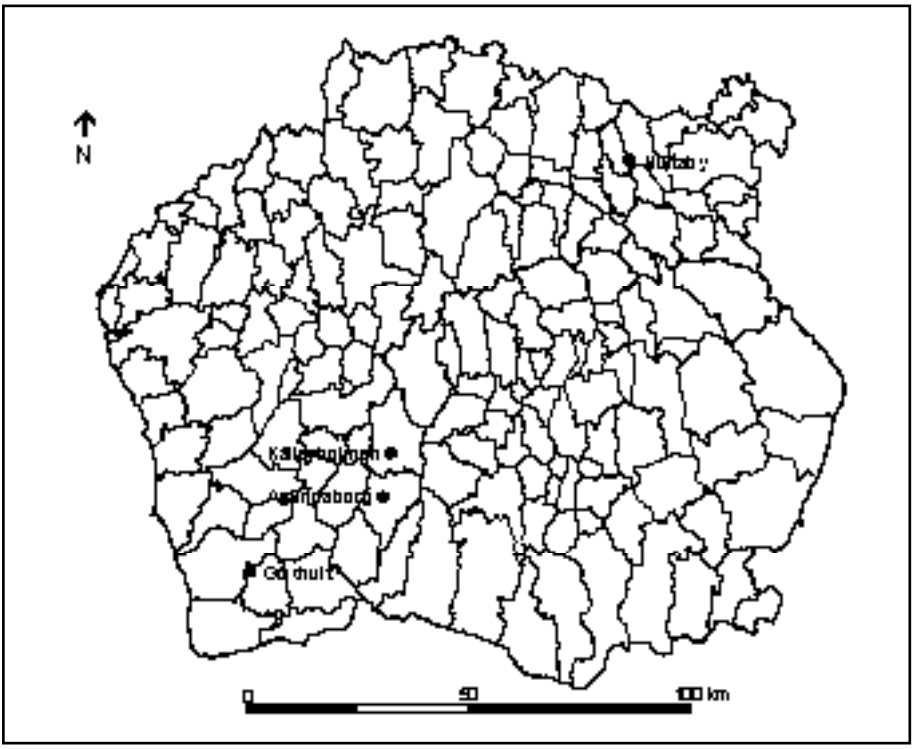

Fig. 98 Läget för de platser som diskuteras i kapitel 12.

har det visats hur frälset använde landskapet för att bekräfta och understryka sitt herravälde. Detta synsätt blir än mer tydligt när man studerar befästa huvudgårdar i detalj och ser på hur rummet på gården organiserats. Landskapets rumsliga mönster och arkitekturens symbolik var och är ett sätt att upprätthålla och reproducera maktrelationer. Detta gäller både för enskilda byggnader, gårdar eller landskapet i stort. Just när det gäller borgar och huvudgårdar är detta extra tydligt (jfr. Coulson 1979, 1982). Genom att organisera rummet har borgherrens status och intentioner tydliggjorts och hans/hennes makt upprätthållits.

Residenset i Hultaby

Hultaby ligger strax väster om Vetlanda i det gamla småländska landet Njudung. *Hultaby borg* eller *Hultaboda ö* ligger idag på en halvö i ett sund mellan Norrasjön och sjön Grumlan i Näsby socken (RAÄ 15 Näsby sn). I sundet alldeles intill borgen rinner Emån. Hultaby är en av få småländska borgar där murverk murat med kalkbruk uppträder. På platsen för borgen finns lämningar efter ett stort komplex bestående av en murad källargrund, själva ”borgen”, vilken är belägen på en ringmursomgärdad klippa och väster om denna en borggård kringgärdad av två vinkelräta längor med sammanlagt tio träbyggnader. Sydost om dessa hus ligger ytterligare ett femtontal mer eller mindre tydliga husgrunder. Även dessa hus har varit träbyggnader men till skillnad från husen i de två längorna ligger de helt oregelbundet (fig. 99). Den totala bebyggda ytan på alla hus på Hultaby kan beräknas till ungefär 1400 m^2.

Hultaby nämns första gången 1353 då Erengisle Sunesson (båt), daterade ett brev här. Erengisle tillhörde högfrälset, var riddare och riksråd och lyckades genom giftermålet med dottern till jarlen av Orkneyöarna även bli titulärjarl av Orkneyöarna. Platsen omnämns sista gången i Erengisles testamente 1392, då ”Hultaboda ö” och flera andra gods testamenterades till domkyrkan i Växjö. Erengisle var son till Sune Jonsson (båt) vilken omtalas som riddare och lagman i Tiohärads lagsaga på 1330-talet. Sune Jonsson ingick även i hertigarna Erik och Valdemars råd. Sunes bror Peter Jonsson var 1331 hövitsman i Viborg. Även han blev rid-

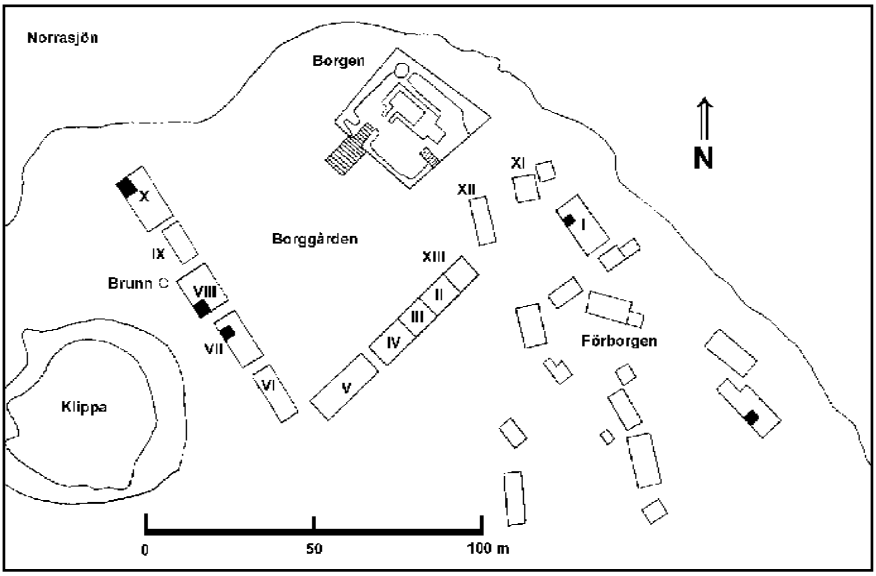

Fig. 99 Översiktsplan över residenset vid Hultaby. Svarta fyrkanter markerar spisrösen. Efter Hansson 2000a.

Fig. 100 "Borgen" på Hultaby med sin ca 4-4,5 meter höga "ringmur" mot borggården. Den breda paradtrappan är nästan nio meter bred. Foto förf.

dare och riksråd. Båda bröderna ägde gods i Östra härad i Njudung och hade sannolikt sitt ursprung i detta område. Enligt Lars-Olof Larsson finns mycket som talar för att Hultaby förstördes under 1350- och 60-talens strider (Larsson 1964:399ff, 1986:123ff). Hultaby är känt som ruin sedan slutet av 1600-talet. Borgen undersöktes åren 1934-36 och i anslutning till avhandlingsarbetet gjordes en mindre kompletterande undersökning 1999. Resultatet från denna undersökning och en sammanställning av 1930-talets undersökning har presenterats i annat sammanhang (Hansson 2000a).

Undersökningen 1934-36 berörde huvudsakligen de synliga husgrunderna runt borggården samt själva borgplatån med omgivande ringmur. Sammanlagt undersöktes omkring 3800 m^2. En stor del av arbetet utgjordes av restaureringsarbeten på murarna. Ett stort antal fynd tillvaratogs, närmare 7600 stycken, men av dessa fynd var närmare 5900 spik. Av dessa låg nästan 4500 uppe på borgplatån och hela 2800 inne i borgkällaren. Fyndmaterialet är anmärkningsvärt anonymt och består nästan helt av olika byggnadsdetaljer, huvudsakligen av järn. Vissa föremål, som en fragmentarisk skära och en lie, minner om de agrara aktiviteter som förekom på borgen. Fynd av järnslagg och ett förarbete till nitbrickor visar att en viss järnproduktion, sannolikt för borgens egna behov förekom. Vidare visar fynden av förarbeten till sländtrissor i sandsten att även sådana tillverkats på platsen. När det gäller "militära" föremål påträffades sex pilspetsar, en möjlig spjutspets och tre sporrar. Endast ett fåtal dräktdetaljer, i form av söljor och bältesbeslag påträffades. Av hushållsföremål framkom trettio knivar, fem sländtrissor, en blosshållare och en sammansatt dubbelkam.

Av daterande fynd påträffades fyra brakteater, alla från 1300-talets första hälft eller mitt. Även i övrigt antyder fyndmaterialet att borgen bör ha varit i bruk under 1300-talets första hälft. Det verkar dock som om man inte grävde schakten till botten vid 1930-talets under-sökning. Då konstaterades att två av husen, hus IV och hus VIII var uppförda i flera faser, men husens äldsta fas kunde inte dateras. Detta gjordes dock vid undersökningen 1999. Därmed kunde den datering som Harald Olsson antog för Hultaby, perioden 1250-1350, men inte hade några

belägg för bekräftas. Undersökningen visade också att den regelbundna struktur som uppträder på Hultaby sannolikt tillkom redan när platsen anlades under 1200-talets andra hälft.

Vid undersökningen 1934-36 kunde man konstatera att alla byggnader täcktes av kraftiga brandlager, vilket visade att husen brunnit. Det i många stycken ”torftiga” fyndmaterialet indikerar att borgen var övergiven när den brändes och att det som brändes snarast var tomma hus. Frånvaron av fynd kan ses som ett utslag av att städningen av borgen ingick i den sociala strategin för att framhäva platsens betydelse. Renhållningen var ytterligare ett sätt att skilja platsen från mer ”ordinära” gårdar. Det finns inget i fyndmaterialet som tyder på att platsen varit i bruk under 1400-talet, däremot finns några eftermedeltida ströfynd.

Genom att studera den rumsliga strukturen på Hultaby så finner man snart att denna avslöjar en hel del kring frälsets användande av rummet som maktmedel. Borgen kan vid en översiktlig analys delas upp i tre huvuddelar, här för enkelhetens skull kallade *borgen*, *borggården* och *förborgen*. Det senare området är dock ingen verklig förborg. Någon avgränsning i form av en vallgrav finns inte. Anläggningen ligger längst ut på en udde och avgränsas av de vinkelställda huslängor som tillsammans med sjön inramar borgen. Husen på förborgen ligger utanför denna regelbundna del av borgen och avskärmas inte alls från omgivningen.

Borgen är den del som ligger uppe på en ringmursomgärdad, trapetsoid platå som är närmare 900 m^2 stor och som omges av en ringmur, cirka 4-4,5 meter hög (fig. 100). Uppifrån platån har ringmuren inte varit mer än cirka 0,5 meter hög. Mitt på borgplatån ligger anläggningens huvudbyggnad, det s.k. borghuset. Borghuset är ett hus med en rektangulär murad källardel i nordväst och en mindre kvadratisk del i sydöst. Därmed får huset ett närmast kyrkliknande utseende. I samband med diskussionen runt Hultaby har likheten i planform mellan borghuset på Hultaby och Alsnö hus poängterats. Borghuset på Hultaby skulle då vara en ”primitivare” variant av palatset på Alsnö (Olsson 1948:53f). Borghusets södra del ligger på bergknallens högsta punkt, medan källardelen ligger på en lägre nivå (fig. 101). Borghuset var en kombinerad sten- och träbyggnad med en murad källardel i norr. Ovan källarrummet som verkar ha varit ca två meter högt fanns en träbyggnad i skiftesverksteknik. Denna fortsatte söder om källaren i två mindre rum. Rummet ovan källaren kan ha fungerat som sal och var närmare 60 m^2 stor. Funktionen på rummen i husets södra del är oklar. De verkar ha varit för små för att ha kunnat fungera som bostad för borgherren. Ett viktigt konstaterade är att det inte fanns spår efter någon eldstad eller annan värmekälla i borghuset, eller ens uppe på själva borgplatån. Det verkar alltså som om borghuset saknat en större permanent eldstad. Avsaknaden av värmekälla gör att man kan fundera på om byggnaden endast eller främst, användes på sommarhalvåret, eller i alla fall inte var avsedd för bostadsändamål.

Några ytterligare tydliga spår efter huskonstruktioner uppe på platån framkom inte. I det allra nordligaste hörnet finns en dock en rund källargrop (cistern ?), delvis omgiven av en rundad stensyll. Tillträdet till borgplatån har skett via två trappor, en mindre smalare i sydväst, nästan sju meter lång och en större i väster. Denna framstår närmast som en paradtrappa, som utanför ringmuren är cirka nio meter lång och sex meter bred. Genom ringmuren är trappan nästan 3,5 meter lång och över två meter bred. Trappan mynnar nästan direkt framför borghus-källarens ingång.

Borggården är ca 3200 m^2 stor och begränsas i norr av sjön och borgen, i övrigt av två huslängor som båda består av fem ”sammanbyggda” hus. Området som längorna avgränsar sluttar mot väster och norr. Den stora borggården och de två huslängorna kan ses som delar av ett och samma strukturella komplex. Alla husen i längorna har sina huvudingångar in mot borggården och kan sägas vända sig inåt denna. I båda längorna verkar husen ha varit mer eller mindre hopbyggda, varför de har bildat två större huskomplex, närmare sextio respektive åttio meter långa. I den östra längan verkar husen ha varit förrådshus eftersom dessa saknat

Fig. 101 Borghuset på Hultaby med sin murade källardel beläget uppe på "borgen". I högra kanten syns övre delen av paradtrappan. Foto förf.

eldstäder. I den västra längan hade tre av husen eldstäder och kan följaktligen tolkas som bostadshus (fig. 102). Vissa hus verkar bara ha bestått av ett rum, andra har varit indelade i flera mindre rum. Husen i den östra längan hade förmodligen trägolv, med undantag av hus XIII där golvet var stensatt. Det gör att man får svårt att tänka sig att något hus, kanske förutom hus XIII, har fungerat som stall eller fähus. Att ha djur i hus med trägolv förefaller inte ändamålsenligt.

I den västra längan fanns tre bostads- och två förrådshus. Av bostadshusen hade hus VIII, beläget mitt i den västra längan en hög och vällagd stenfot av grova block i oregelbundna skift. Detta var det enda huset som har en stensyll i flera skift. Dessutom ligger huset nästan mittemot paradtrappan upp till borgen. Dess centrala placering, mitt i den västra längan och mittemot borgens paradtrappa gör att det sannolikt hade en speciell betydelse. Hypotetiskt skulle man kunna tolka huset utifrån dess utformning och läge som borgherrens egentliga bostad.

Hus X som ligger längst i norr i den västra längan var det största huset med eldstad på Hultaby. Husets ingång verkar ha legat mitt på fasaden på borgsidan och någon tydlig rumsindelning kan inte spåras. Eldstaden var ungefär 4x4 meter stor, den största i Hultaby, och låg i husets nordvästra, bortre hörn. I anslutning till denna fanns ett tegelgolv. Den stora härden, användandet av tegel i huset, samt dess storlek, visar att det troligen hade en speciell betydelse.

Möjligen fanns en port in på borggården mellan hus VI och VII men det är tydligt att de båda huslängorna bildat en kompakt avgränsning mot området utanför och effektivt begränsat tillträdet till borggården. Sannolikt var mellanrummen mellan husen stängda med plank. Fyndmaterialet i bostadshusen runt borggården var magert, så magert att man kan fundera kring om de verkligen var permanent bebodda. Möjligen användes de bara vid de tillfällen då borgherren med följe bodde på Hultaby.

Endast tre av de många husen i *förborgen* under-söktes helt eller delvis, hus I, XI och XII. Om alla hus som ligger på förborgen är samtida med borgen är oklart, men sannolikt tillhör

de flesta av dem Hultabys medeltida fas. Även om det finns vissa oklarheter kring denna del av borgen är framför-allt det rumsliga mönstret här helt annorlunda. Be-byggelsen ligger helt oregelbundet, utan synbar ord-ning till skillnad övriga delar av borgen som ger ett mycket stramt och reglerat intryck. Delvis kan detta bero på topografin, terrängen sluttar relativt kraftigt åt norr ner mot sjön, men huvudorsaken är att det är ett uttryck för och avspegling av borgens olika sociala rum.

I hus I påträffades ett varierat fyndmaterial, bl. a. tre brakteater, en benkam, tretton knivar samt fem hela och fyra förarbeten till sländtrissor i skiffer. Vidare påträffades en sporre och en trissa till en sporre. Fyndmaterialet är varierat och tyder verkigen på att huset var permanent bebott till skillnad från bostadshusen i den västra längan vid borggården. Där var fyndmaterialet bortsett från byggnads-detaljer mycket magert. Då huset hade en eldstad var det sannolikt ett bostadshus. Förekomsten av förarbeten till sländtrissor kan tyda på att här före-kommit en form av husflit.

Hus I ligger närmast i en form av ”övergångszon” mellan förborgen och borgens övriga delar. Det förhållandevis stora och varierade fynd-materialet i huset gör att det är den byggnad på Hultaby som verkar ha varit mest fyllt med ”liv” av olika slag. Hypotetiskt skulle man kunna tolka det som Hultabys egentliga centrum, som navet för vardagslivet på Hultaby. Var det här fogden bodde och tog emot besökande landbor? Möjligen skulle detta hus kunna ses som centrum för den agrara enheten på Hultaby. Hultaby kan på detta sätt ses som en tidig föregångare till eftermedeltidens herrgårdsanläggningar, där stall- och fähus skiljs från bostadshus och vi får regelrätta fägårdar avsides belägna i förhållande till mangården.

Denna korta genomgång av den rumsliga strukturen på Hultaby visar att borgen kan delas in i skilda rum, rum dit olika personer sannolikt hade olika rätt att ha tillträde (fig. 103). Tillträdet till förborgen (I), som var det första rummet en besökare mötte var inte begränsat på något sätt. Denna del av borgen låg inte skyddad bakom någon vallgrav eller vall. Hit kunde man ta sig utan hinder. Förborgen måste sägas ha varit ett ”öppet rum” dit

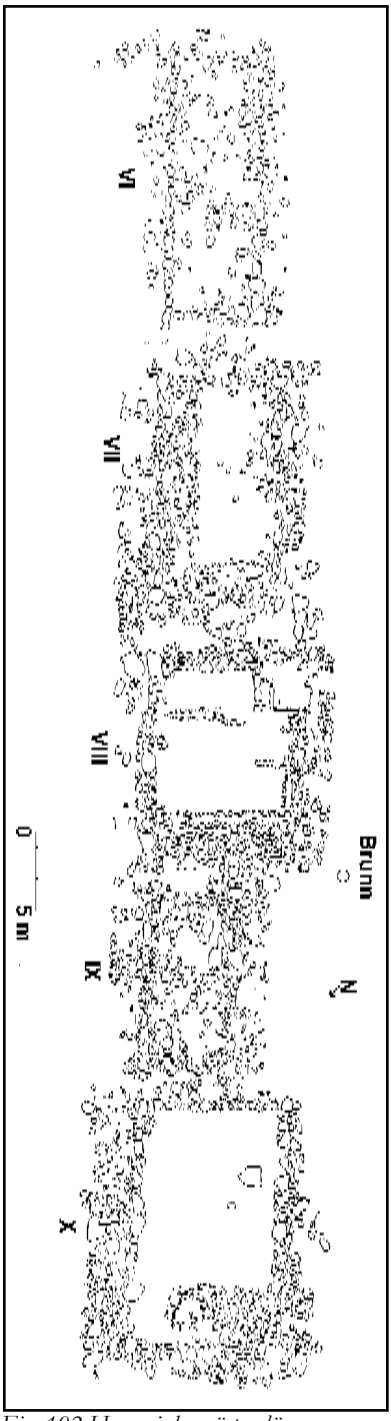

Fig. 102 Husen i den västra längan runt borggården. Efter Hansson 2000a.

tillträdet inte var begränsat. Vem som helst kunde röra sig mellan byggnaderna på denna del av borgen, som snarast framstår som en ordinär gårdsbebyggelse där hus I förefaller ha varit borgens dagliga mötesplats. Här togs ordinära besökare emot, härifrån leddes arbetet med att försörja borg-herrens hushåll.

Det andra rummet utgjordes av borggården (II) som däremot var ett avgränsat, stängt rum. Detta signalerades tydligt genom de långa, slutna huslängor som omgav borggården. Eventuella mellanrum mellan husen var säkert stängda med plank. Alla husen hade sina huvudingångar från borggården och nåddes huvudsakligen från detta håll. För att nå dessa hus var man alltså tvungen att ha tillträde till borggården, ett tillträde som förmodligen var reglerat och antingen skedde från en port, möjligen mellan hus VI och VII, eller via utrymmet sydost om själva borgen, en väg som närmast framstår som ”bakvägen” in till borggården. Här tvingas man gå uppför en sluttning för att kunna komma upp på borggården.

Det är lätt att se borggården som ett område dit bara inbjudna gäster och borgherrens följe fick komma. Möjligen användes bara dessa byggnader i samband med att borgherren med familj och följe vistades på Hultaby, medan hans permanent boende fogde som skötte den ”agrara enheten Hultaby” bodde på förborgen. Antaganden som dessa kan verka spekulativa, men den markanta skillnaden i rumslig organisation mellan borgens olika delar, måste ses som ett uttryck för de skilda sociala rum som borgen var indelad i. Denna rumsliga organisation antyder funktionella och sociala skillnader. Här framstår det väldigt tydligt hur frälset använde det lokala rummet för att utöva sitt herravälde. Just bebyggelsens regelbundenhet avslöjar de medvetna avsikterna med rummets organisation och regelbunden bebyggelse är något som vanligen kännetecknar bebyggelse i härskarmiljöer. Genom att betvinga rummet och naturen visas aktörens personliga makt. Allt, både människor och natur kan kontrolleras. Detta blir inte minst tydligt under 1600-talet, då symmetriska herrgårdar med reglerade parker anläggs (jfr. Werne 1980:130f, Englund 1989:79).

Också när det gäller det stängda rummet runt borggården kan man se att den rumsliga organisationen hade en viktig social dimension. Hus VIII, som ligger i mitten av sin länga, och dessutom nästan mitt emot den stora paradtrappan upp på borgen, framstår som det hus som

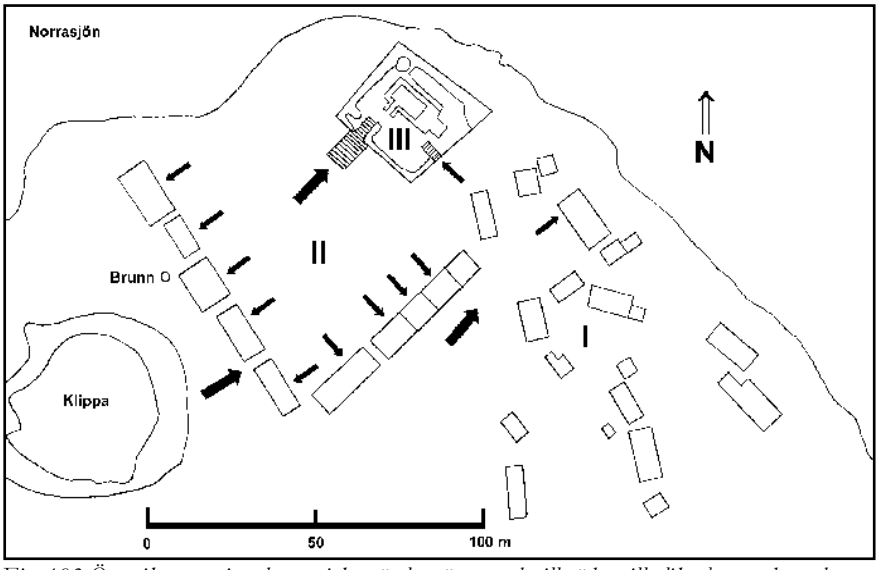

Fig. 103 Översikt som visar hypotetiska rörelsemönster och tillträden till olika byggnader oxh skilda delar av anläggningen. Efter Hansson 2000a.

var av störst betydelse. Huset var dessutom det enda med en stenfot i flera skift. Detta måste ytterligare ha bidragit till att framhäva huset. Läget mitt emot paradtrappan gör att axeln mellan denna och hus VIII sannolikt var betydelsefull. En möjlig tolkning är att hus VIII var det hus där borgherren med familj bodde vid sina besök på Hultaby, medan hans följe sannolikt härbärgerades i hus X. Hus X är det största huset på Hultaby men det har en betydligt mer undanskymd roll, längst i norr i den västra längan. Möjligen kan hus X motsvara det som på en större borg var ”borgstugan” där manskapet bodde, åt och tillbringade sin tid. Övriga hus runt borggården var förrådshus eller fungerade som gästbostäder för besökande gäster.

Det tredje rummet på Hultaby var utrymmet uppe på själva borgplatån med det delvis murade borghuset (III). Detta verkar enbart ha varit ett tillfälligt använt utrymme, kanske främst sommartid. Den arkeologiska undersökningen visade att här saknades ordentliga uppvärmningsmöjligheter. Visserligen kan enklare uppvärmning, exempelvis genom fyrfat ha förekommit, men eldstäder av samma stabila konstruktion som finns i övriga bostadshus saknas. Någon mat kan inte heller ha tillagats här, utan måste ha transporterats hit, sannolikt genom den mindre trappan i söder.

Borghuset på Hultaby var sannolikt en offentlig arena, en miljö där herraväldet mani-festerades genom gästabud och offentliga mottagningar. Man kan se det som en efterträdare till den vikingatida hallbyggnaden. Den vikingatida hallen var en byggnad där hövdingen visade och befäste sin makt, bland annat genom gästabud. Genom fester och gåvor knöts också förbund med andra stormän (Herschend 1997). Detta var något som också var högaktuellt under medeltiden. Även då var den sociala samvaron vid högtider och fester av största betydelse för att knyta kontakter. Hallen/salen var den del av hushållet som dominerade det sociala livet. Vanligen var salen inte bebodd och inte heller platsen för matlagning. Dess främsta funktion låg i rollen som samlingssal, inte minst vid måltider, och som arena för ”herremannens” offentliga maktutövning. Salen var representativt centrum för det höviska riddarlivet (Thompson 1995, Bengtsson 1999:52ff).

Borghuset i Hultaby kan på sitt sätt kopplas till denna typ av aktiviteter. Hela borgen framstår i detta perspektiv närmast som en anläggning för representation. Man kan nästan föreställa sig hur borgherren stod högst uppe på trappan upp till borgen och tog emot sina gäster som kommit på gästabud och som var samlade på borgården, medan tjänstefolk, landbor och annat ”småfolk” höll till ute på förborgen. Att få tillträde till borggården och även borgen var sannolikt en fråga om status och prestige. Att borghuset endast användes i representativa sammanhang förstärkte säkerligen dess symbolvärde. Dessutom var borgen ett byggnadsverk som delvis var uppförd som en murad byggnad. Murade hus var som tidigare konstaterats mycket ovanliga i Smålands inland vid den här tiden. Det intryck av makt och välstånd som användandet av murad sten på Hultaby hade på allmogen var sannolikt stort. Denna tolkning stöds av det faktum att det var huvudsakligen den del av ringmuren runt borgen som vätte mot borggården som var murad, medan sidan mot sjön huvudsakligen var kallmurad.

Det rumsliga mönstret på Hultaby avslöjar därmed en tydlig social strukturering av rum och funktioner och därmed också av de människor som fanns på platsen. Den slutna, avskilda borggården och borgen, avsedd för borgherren med följe framstår som ett representativt rum för en offentlig maktutövning. Genom att på detta sätt strukturera och organisera rummet har borgherren framhävt sin egen betydelse och tydliggjort sina ambitioner på att verkligen tillhöra rikets förnämsta män. Herraväldet materialiserades i rummet, både genom en strikt uppdelning av rummet på själva huvudgården men också genom hur landskapet i stort utnyttjades.

Detta framkommer när man ser hur borgen ligger i förhållande till det omgivande landskapet. Precis som de flesta andra befästa gårdar ligger Hultaby i ett ”icke-agrart” läge, ytterst på en udde. På storskifteskartan över Hultaby från 1774 (akt 2, Näsby sn, lantmäteriarkivet i

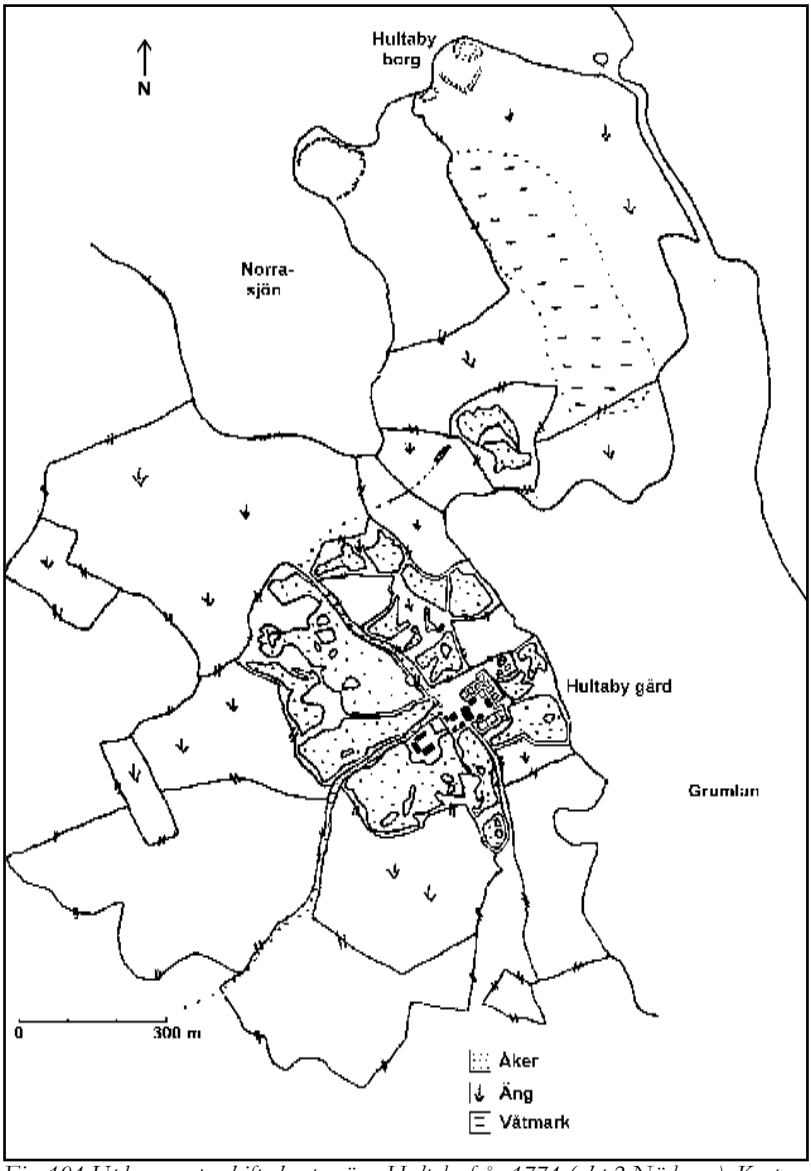

Fig. 104 Utdrag ur storskifteskartan över Hultaby från 1774 (akt 2 Näsby sn). Kartan visar förhållandet mellan residensets läge på udden och gårdens huvud-sakliga åker- och ängsmark. Renritning förf.

Jönköping) framgår detta tydligt (fig. 104). Det sentida Hultaby säteri låg då på samma ställe som idag, i ett höjdläge ut mot Grumlan och omgivet av sin åker- och ängsmark. Avståndet mellan gård och borg har varit cirka 1,5 kilometer landvägen. Det finns inga spår av att man under medeltiden haft åkermark i någon större omfattning i direkt anslutning till borgen. Här är marken delvis fuktig vilket framgår av 1774 års karta. Det mest troliga är att huvuddelen av den åkermark som under medeltiden tillhörde Hultaby låg där den historiskt kända

åkermarken till gården ligger. Denna moränhöjd är egentligen det närmast lämpliga området för åkerbruk. Det är inte alls omöjligt att här under medeltiden låg några landbogårdar som lydde under Hultaby vilka svarade för en del av huvudgårdens direkta försörjning. Företeelser som självvald isolering i landskapet och strikt uppdelning av gårdens olika rum är egentligen utslag av samma sak, frälsets försök att via rummet tydliggöra sitt herravälde.

Hultaby har genomgående i texten kallats för borg, vilket också är den vanliga benämningen på platsen i litteraturen. Men när man studerar anläggningen så kan man börja fundera kring begrepp som ”borg” och ”befäst”. Att karaktärisera Hultaby som en borg kan i högsta grad ifrågasättas. Det finns exempelvis ingen vallgrav som avskärmar och skyddar gården. Dessutom ligger gårdens brunn väster om hus IX i den västra längan, d. v. s. utanför borggårdslängorna. Här finns dessutom en hög bergklack uppifrån vilken man har haft fritt skottfält över husen och in på yttre borggården. Även själva borgens militära förmåga kan betvivlas. Den omgivande ringmuren har inte skyddat de som stått uppe på borgplatån. Uppe på borgen finns inga möjligheter till matlagning och om det har funnits vatten har det varit i begränsad mängd. Den stora, breda trappan upp på borgen måste också ses som oförnuftig om anläggningen byggts med försvar i åtanke. Slutsatsen blir att om man i begreppet befäst anläggning främst lägger ett militärt perspektiv, kan Hultaby inte karaktäriseras som en sådan.

Om man däremot ser begreppet ur den sociala synvinkel som anlagts i avhandlingen framstår Hultaby däremot som en stark befästning, en manifest anläggning som imponerat i den kringliggande bygden. Bara antalet byggnader och storleken på de reglerade huslängorna måste ha framstått som främmande för lokalbefolkningen. Detsamma gäller användandet av sten som byggnadsmaterial. I stället för att se, och kalla Hultaby för en borg, borde man snarare beteckna anläggningen som ett palats eller residens, en plats som organiserats för att belysa och förstärka innehavarens personliga prestige och status. Istället för att vara en plats där makten reproducerades genom våld eller hot om våld, var det en plats där makten reproducerades genom mottagningar och gästabud. Vid dessa tillfällen kom borghuset och paradtrappan till sin rätt.

De personer som kan knytas till Hultaby tillhörde det allra översta skiktet av högfrälset i Sverige och ingick i dåtidens överklass, både ekonomiskt, kulturellt och socialt. Därmed kan man anta att de vid uppförandet av Hultaby har varit väl medvetna om tidens trender och rådande konventioner inom arkitektur och materiell kultur. De var också väl medvetna om hur arkitekturen kunde användas för att understryka familjens prestige. Vid Hultaby kan rummets och arkitekturens sociala dimensioner och strukturer tydligt avläsas.

Agundaborg

”Agundaborg” är namnet på en gårdslämning belägen på Brånanäset i Agunnarydssjön på byn Brånas ägor i Agunnaryd socken i sydöstra delen av Finnveden. Gårdslämningen som inte är känd i några medeltida skriftliga källor var föremål för en mindre arkeologisk undersökning sommaren 1998 (Hansson 1999a). Platsen omtalas första gången av Rogberg som i sin ”Smålands Beskrifning” från 1770 nämner att den dåvarande kyrkan i Agunnaryd var byggd av ett ”förmögit fruentimmer”, som ska ha bott på ett näs i Agunnarydssjön på ett ställe där det fanns lämningar efter byggnader (citerat efter Vejde 1926). I ett visitationsprotokoll från 1830, förvarat i Växjö domkapitels arkiv, nämns att en gammal kyrka ska ha funnits vid Bråna.

På Brånanäset, ursprungligen på Bråna Södregårds ägor, finns lämningar efter tre byggnader (RAÄ 39 Agunnaryd sn) (fig. 105). Den största byggnaden ligger i öst-västligt riktning och var försedd med källare under halva huset, själva ”borgen” (hus I). Ovan källaren har det stått en timrad byggnad. Cirka 6,5 meter öster om denna byggnad ligger, också i öst-västlig riktning,

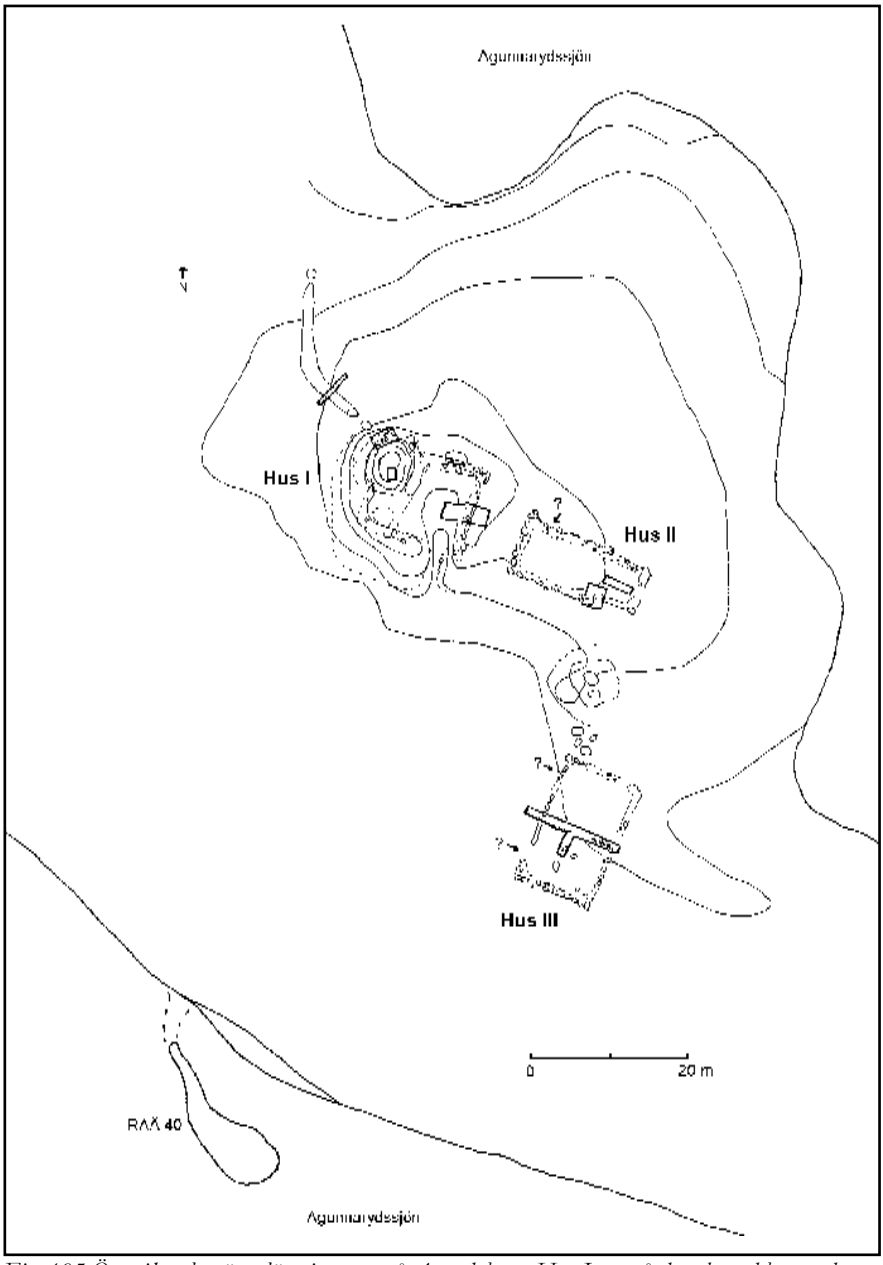

Fig. 105 Översiktsplan över lämningarna på Agundaborg. Hus I var gårdens huvud-byggnad, hus II gårdskapellet och hus III sannolikt en förrådsbyggnad. RAÄ 40 är i fornminnesregistret registrerat som en eventuell kajanläggning. Efter Hansson 1999a.

en byggnad, som på grund av sin kyrkoform med ”långhus och kor” allmänt tolkas som den kyrka som omtalas i de lokala traditionerna kring platsen (hus II). Sex meter söder om kyrkans ”kordel”, finns en närmast rund förhöjning, ungefär nio meter i diameter. Enligt Vejde är detta lämningen efter kyrkans klockstapel (Vejde 1926), en tolkning som dock inte verkar särskilt sannolik. Fem meter söder om förhöjningen syns grunden till en stor byggnad (hus III). Denna ligger i nord-sydlig riktning vilket gör att de olika byggnaderna är belägna i vinkel kring en gårdsplan. Alla husen har varit timmerbyggnader. Den sammanlagda storleken på de olika byggnaderna kan beräknas till 530 m^2. Vid den mindre undersökning som gjordes 1998 undersöktes sammanlagt 49 m^2 i flera mindre schakt i anslutning till de olika byggnaderna.

Brånanäset där gården ligger är en 400 meter lång och upptill 100 meter bred halvö som sträcker sig ut i Agunnarydssjön i sydostlig riktning. Innan sjön sänktes var näset avskild från fastlandet av en våtmark. Enligt skifteskartorna bestod området närmast fastlandet av våtmarker, kärr och madängar (akt 4, 7 Agunnaryd sn lantmäteriarkivet i Växjö). Topografin på näset är plan med undantag för området norr om hus I och II, där terrängen stiger något och blir blockrik. Höjden över havet varierar huvudsakligen mellan 139—140 m. ö. h. I området söder och väster om anläggningen finns nästan inga stenar i marken överhuvudtaget. Agundaborg ligger ungefär 100 meter ut på näset, något förskjutet åt norr. Avståndet till sjön norr om anläggningen är runt trettio meter, söder om cirka sextio meter. Ungefär fyrtio meter öster om Agundaborg smalnar näset av något och topografin sjunker i ett lägre liggande parti, som sannolikt delvis var vattenfyllt före sjösänkningen, innan den åter stiger varefter näset fortsätter ytterligare cirka 250 meter ut i sjön. Längre ut på näset är terrängen mer blockrik och sannolikt också fuktigare. Den gamla strandlinjen syns tydligt som en kraftig kant en bra bit ifrån dagens delvis tätt bevuxna strandlinje. Agundaborg låg sålunda på en ö i Agunnarydssjön i anslutning till en mindre höjdrygg i vilken källarbyggnaden var ingrävd.

Den äldsta kartan över Brånanäset är storskifteskartan över Bråna bys inägor från 1792 (akt 4 Agunnaryd sn) (fig. 106). Då bestod Bråna by av tre gårdar, Norre-, Västre- och Södregård. Brånanäset tillhörde Södregård och brukades som äng. Någon bebyggelse fanns inte markerad på näset. Södregården taxerades till ett mantal frälse och brukades av tre brukare. Även i 1545 års jordebok över Sunnerbo bestod Bråna by av tre gårdar, varav två frälse- och ett kyrkohemman. Bråna nämns första gången 1385 då Karl Knutsson (sparre), häradshövding i Sunnerbo, erhöll en gård i Bråna i arv efter sin far, Knut i Ryd (SRP 2148).

På storskifteskartan finns ett par intressanta marknamn angivna strax sydväst om Brånanäset. Här finns dels en åker som heter ”Gamla Agunnaryd”, dels ett ängsområde som kallas ”Agunnarydsbackarna”. Namnen är intressanta eftersom det inte finns någon känd bebyggelse med namnet Agunnaryd. Agunnaryd är namnet på socknen och kyrkan med klockaregården. Den medeltida kyrkan med klockaregården låg cirka 400 meter sydväst om åkern ”Gamla Agunnaryd”. En inventering visar att det på platsen för ”Gamla Agunnaryd” finns en del fossil åkermark i form av terrasskanter och odlingsrösen. Marknamnet visar att detta möjligen är platsen för en försvunnen bebyggelse, en Agunnaryds by eller gård. För att klargöra detta krävs dock arkeologiska undersökningar.

Undersökningen av Agundaborg som i detalj presenterats på annat håll, visade att gården anlagts i slutet av 1200-talet och var i bruk en bit in på 1300-talet (Hansson 1999a). Möjligen var brukningstiden kort och koncentrerad till tiden kring 1300. Till skillnad från Hultaby har bara en mycket liten del av gården undersökts, varför de slutsatser som presenteras nedan snarare får betraktas som hypoteser. Eftersom undersökningen inte gav några daterande fynd vilar dateringen på sex ^{14}C-dateringar.

Det verkar som om gården etablerades på Brånanäset under 1200-talets senare del. Dateringarna från de olika husen samt inte minst gårdens struktur med husen i vinkel antyder att

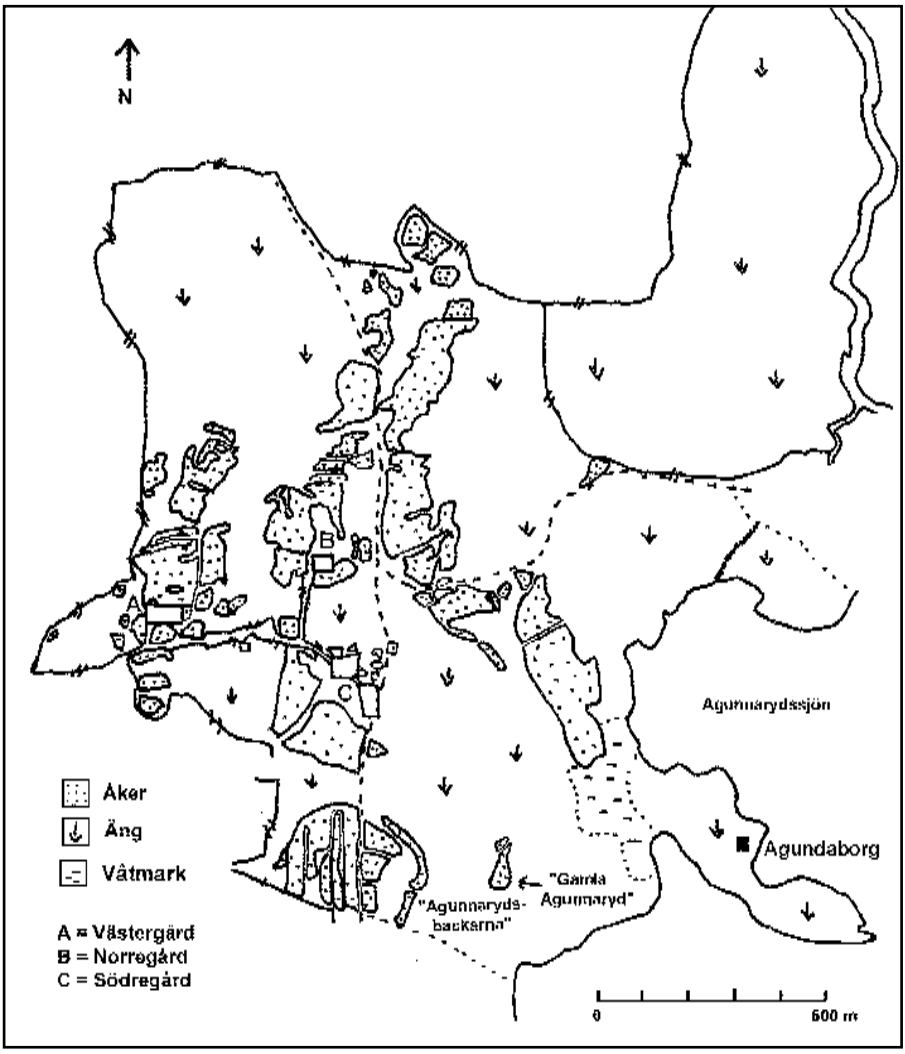

Fig. 106 Utdrag ur storskifteskartan över Bråna by 1792 (akt 4 Agunnaryd sn) vilken visar förhållandet mellan Agundaborg på Brånanäset och byns bebyggelse och åkermark. Renritning förf.

gårdsbyggnaderna bör ha uppförts vid ett och samma tillfälle. Gårdens planform bildar en arkitektonisk helhet vilket avslöjar en medveten plan som bör innebära att gården uppförts i ett samanhang. Något som också bör noteras är gårdens ”öppna” struktur. Någon vallgrav som avskiljer gården från fastlandet eller som utestänger besökare finns inte. Några forti-fikatoriska funktioner eller avsikter kan alltså inte spåras bakom Agundaborg. I sin översikt över medeltida borgar i Sverige anser Christian Lovén också mycket riktigt att Agundaborg inte kan betraktas som befäst ur militär synvinkel (Lovén 1996:463). Denna ”öppna” rumsliga struktur på Agundaborg är också en parallell till Hultaby. Precis som i fallet med Hultaby understryker

denna öppna karaktär med sitt icke-fortifikatoriska utseende att anläggningen tillkommit före det stora byggandet av ”militära” borgar tar fart på 1300-talet.

Var infarten till gården legat går idag inte säkert att avgöra men mycket talar för att överfarten till näset legat ungefär där den ligger idag, i näsets sydvästra hörn. Här finns rester efter en liten åsrygg som sträcker sig ett femtontal meter in mot fastlandet. Åsryggen är skadad av sandtäkt men kan mycket väl vara rester efter en äldre vägbank. Det skulle innebära att när man anlände till näset över vägbanken kom man från sydväst och hade både direkt och visuellt tillträde till gårdsanläggningen, som bör ha tornat upp sig som ett imponerande gårdskomplex med tillhörande gårdskapell.

Noterbart är att kulturlagren på platsen nästan var obefintliga. Det samma gällde för mängden fosfater i marken. Inte mycket talar således för att bosättningen på Brånanäset var långvarig eller intensiv. Ingenting tyder heller på att gården skulle haft någon direkt agrar funktion, något som också läget på en ö avslöjar. En makrofossilanalys av material från källaren visade att viss insamling av djurfoder ägt rum, men detta behöver inte kopplas samman med någon mer omfattande agrar produktion utan har sannolikt haft att göra med de rid- och packdjur som var stallade på gården. Foderinsamlingen tyder också på att gården brukats sommartid. På samma sätt har det smide som kunnat beläggas på platsen troligen enbart varit för att täcka gårdens egna behov. Några belägg för en mer omfattande produktion för avsalu finns inte. Fyndmaterialet var precis som på Hultaby oerhört anonymt och bestod till största delen av järnföremål, framför allt spik och nitar. Vidare hittades ett par dörrstaplar samt en medeltida hästsko. Någon keramik eller mynt hittades inte. Det enda mer uppseendeväckande fyndet var en bit fönsterglas från källaren i hus I.

Något som förbryllar är vad som verkar vara frånvaron av spisrösen i husen. Inget av husen har något ovan mark synligt spisröse vilket gör att man kan undra hur husen värmts upp och hur och var maten tillagats. Naturligtvis kan det finnas spisrösen dolda under mark, endast små ytor är ju undersökta, men om exempelvis hus II och III hade haft samma typ av spisrösen som husen på Hultaby eller på Källarholmen (nedan), borde dessa ha varit synliga. Möjligen ska man se frånvaron av stora spisrösen som ytterligare en indikation på att gården inte utnyttjats intensivt och kanske främst använts på sommarhalvåret.

Vad som också bör noteras är att man använt kalkbruk till att putsa källarmuren i hus I. Det schakt som grävdes i källaren visade att källaren hade kallmurade väggar. ”Fogarna” i den kallmurade väggen hade dock fogats med ett lager kalkbruk. Eftersom muren inte var murad utan kallmurad med en tätning av sandig lera, så har kalkbruket inte fäst på vägen utan rasat ned. Bruket återfanns nedrasat på källargolvet intill väggen. Detta hade skett redan innan källaren övergavs. Att ”foga” kallmurade fogar med kalkbruk kan inte ha haft någon direkt praktisk funktion, utan var snarare en symbolisk markering. Kalkbruket i källaren på Agundaborg var ett sätt för gårdens innehavare att försöka framställa det som om han/hon hade ett delvis murat hus.

Mängden kalkbruk som använts i källaren kan inte ha varit stor varför man kan fråga sig om man enbart tillverkat bruk för ändamålet att putsa källarväggen. Tillverkning av kalkbruk är inte helt okomplicerat och det är ytterst tveksamt om kunskapen kring detta var allmänt spridd bland allmogen under medeltiden. För att tillverka kalkbruk behövs dessutom kalksten något som inte finns lokalt i området. Som tidigare konstaterats är medeltida murade profana byggnader sällsynta i Smålands inland. Mot denna bakgrund framstår användandet av kalkbruk i källaren på Agundaborg som exklusivt, som ett försök att invändigt få källaren att likna en murad byggnad. Den närmaste murade byggnaden var den medeltida kyrkan i Agunnaryd. Det är inte helt osannolikt att kalkbruket på Agundaborg ska sättas i samband med byggandet av denna. Kyrkan var en romansk korkyrka, en kyrkotyp som i Småland huvudsakligen verkar

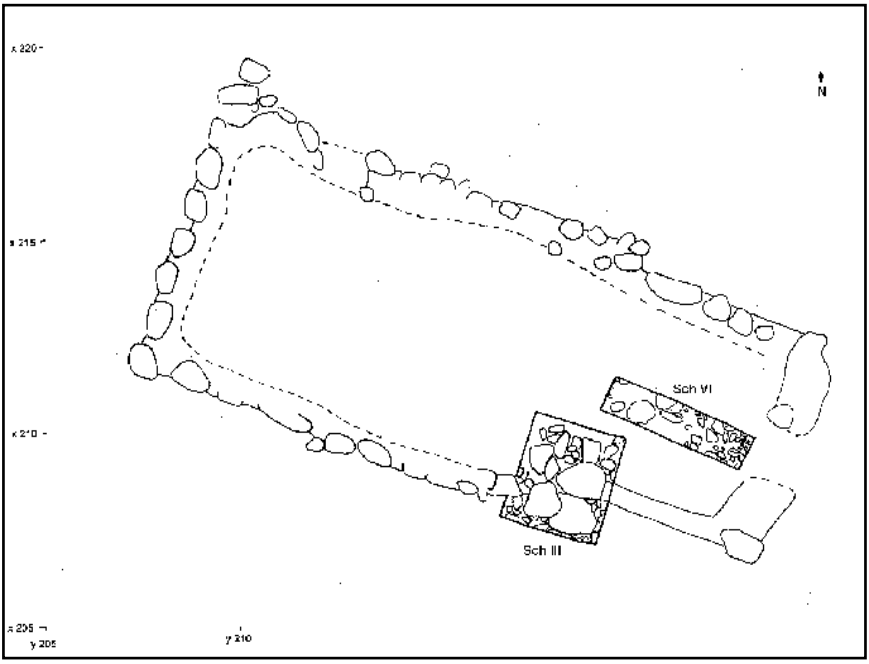

Fig. 107. Hus II som tolkats vara ett gårdskapell på Agundaborg. De två schakt som grävdes i huset är markerade. Efter Hansson 1999a

vara uppförd före 1300. Kanske byggdes kyrkan och gården på Brånanäset samtidigt under slutet av 1200-talet?

Ett annat fynd som visar att byggnaden var påkostad var att det påträffades en glasskärva, troligen från ett glasfönster i hus I. Fönsterglas är inte vanligt i ett medeltida agrart sammanhang och fyndet understryker gårdens karaktär av boställe för personer ur samhällets högre sociala skikt. Glasfönster förknippas främst med kyrkor och de allra högsta skikten i samhället. En plats där fönsterglas påträffats i ett agrart sammanhang är på den undersökta kungsgården Borg i Östergötland (Lindeblad 1996:70f).

Det mest anmärkningsvärda med Agundaborg är ändå förekomsten av en byggnad som sannolikt var ett gårdskapell (fig. 107). Den byggnad på Brånanäset som kopplats ihop med traditionerna kring socknens första kyrka har onekligen rätt form och rätt orientering för att kunna vara en kyrka. Undersökningen visade också att ”kyrkoformen” sannolikt är ursprunglig och avsiktlig. Förekomsten av privata gårdskyrkor är belagd i skriftliga källor på flera håll, även från Småland och just från slutet av 1200-talet. En gårdskyrka omtalas vid huvudgården Lagmansryd i riddaren och lagmannen Folke Karlssons (Lejonbalk) testamente från 1282 (sid 105, 208). År 1286 donerade Folkes svägerska, Cecilia Elofsdotter sin gårdskyrka med kalk och prydnader till Nydala kloster (Larsson 1986:117). Gårdskyrkor var alltså inget okänt fenomen i Småland vid denna tid.

Förekomsten av en gårdskyrka, eller snarare ett gårdskapell understryker ytterligare att gårdens brukare hörde hemma i samhällets högsta skikt. Vad som möjligen förbryllar med gårdskapellet på Agundaborg är dess storlek. Byggnaden är av samma storlek som många sockenkyrkor. Samtidigt är det svårt att tro att det skulle röra sig om en sockenkyrka. Kyrkan ligger i ett läge där någon kyrkogård inte skulle kunna få plats. Terrängen norr om kyrkan är oerhört stenbunden och blockig, varför det skulle vara mycket problematiskt att begrava

människor här. Området söder om kyrkan var huvudsakligen gårdsplan. Det saknades också synliga spår efter någon kyrkogårdsbegränsning. Istället för en sockenkyrka bör det snarare ha rört sig om ett gårdskapell. Det är naturligtvis oerhört svårt att på arkeologisk väg komma fram till om en husgrund fungerat som kyrka eller kapell, om inte begravningar eller liturgiska föremål påträffas, vilket inte var fallet på Agundaborg. Däremot sammanfaller byggnadens planform och orientering med den för en kyrka, varför en tolkning av byggnaden som kapell inte är helt osannolik. Till detta ska kopplas de traditioner kring platsen som funnits åtminstone sedan 1700-talet.

Att det fanns gårdskapell på stormännens gårdar under medeltiden är känt sedan tidigare, inte bara genom skriftliga uppgifter utan detta samband har också kunnat konstateras arkeologiskt i flera fall. Men till skillnad från Agundaborg så gäller denna koppling framför allt mellan huvudgården och den kyrka som utvecklades till sockenkyrka, vilket inte verkar ha varit fallet med Agundaborg. I Danmark och Skåne har denna traditionella koppling mellan storgårdar och kyrkor konstaterats i flera fall (jfr. Stiesdal 1982, Jeppesen & Madsen 1991, Anglert 1995) och samma samband har ju ovan visats även kunna förekomma i Småland (Drev, Vallsjö, Vederslöv). Däremot är det svårt att finna paralleller till kapellet vid Agundaborg.

I dagsläget framstår Agundaborg, med reservationer för de osäkerheter som trots allt finns i tolkningen av byggnaden som en kyrka, som en ovanlig anläggning i ett svenskt perspektiv. En plats som till viss del framstår som likartad är *Murängen i Gestad* i Dalsland som undersökts av Rune Ekre. Här finns en gårdslämning belägen på en flack åsrygg bestående av flera byggnader, där gårdens huvudbyggnad ligger vinkelrät mot en byggnad med kyrkoform som tolkats som en kyrka. Denna var murad i sten och enligt Ekre ursprungligen en romansk kyrka som i ett senare skede (1200-talets mitt ?) byggdes om med hjälp av tegel. Byggnaden tolkas i ett första skede som en sockenkyrka som i en senare fas möjligen blev en gårdskyrka (Ekre 1987, 1998). Undersökningarna på Murängen har inte varit särdeles omfattande, men de strukturella likheterna med Agundaborg är uppenbara med en gård med tillhörande gårdskapell. Inte heller här har dock någon kyrkogård kunnat beläggas varför tolkningen som sockenkyrka inte förefaller alldeles trovärdig. Möjligen var kyrkan redan från början ett gårdskapell Till skillnad från Agundaborg ligger dock inte gården vid Murängen i ett läge som kan sägas vara avskilt eller befäst i någon mening.

Gårdskapell på stormännens gårdar är också kända från kontinenten. Sambandet mellan storgård och kyrka/kapell har sitt ursprung i det kungliga intresset för kyrkobyggande, något som snabbt anammades av stormännen. Just närvaron av en kyrka med kyrkogård vid en gård används där som ett belägg för att den undersökta gården var en huvudgård (Cadman 1983, Morris 1989:230f).

Kapellet vid Agundaborg var ovanligt stort, den totala längden var nära 17 meter och bredden 7,5 meter. Detta skulle kunna tolkas som att det religiösa inslaget var av stor betydelse på gården. Möjligen kan detta kopplas samman med två skriftliga omnämnanden från 1300-talet där kyrkoherdarna i Agunnaryd, Erland 1330 och Harald 1353, omtalas som kaniker vid Linköpings domkyrka. Under 1300-talet omtalas flera landsortspräster från betydande kyrkor i Linköpings stift som kaniker vid domkapitlet i Linköping. Oftast var det enstaka präster som blev kaniker men i enstaka fall verkar det ha blivit tradition att en viss kyrka tillhörde en kanik (Schück 1959:427f). Kanske var Agunnaryd en av dessa kyrkor.

Måhända ska Agundaborg ses i detta sammanhang, som ett residens för en kanik vid Linköpings domkyrka som tidvis besökte sitt gäll och då hade behov av en representativ bostad med eget kapell? Övriga tider sköttes gården av en fogde. Kanikresidens är kända från medeltida städer, bl. a. Lund. Här fanns flera stenhus för kaniker vid domkapitlet, de äldsta daterade till 1200-talet (Andrén 1987). Till Agundaborg har då troligen hört en ladugård av

Fig. 108 Ett försök till rekonstruktion av hur byggnaderna på Agundaborg kan ha sett ut med huvudbyggnaden och kapellet rakt fram och förrådsbyggnaden till höger. Teckning Kenneth Gehrman, Smålandsposten.

något slag, vilken bör ha legat på fastlandet. Är det denna som döljs bakom namnet ”Gamla Agunnaryd”? Frånvaron av tydliga kulturlager, de låga fosfathalterna, samt vad det verkar frånvaron av större spisar, kan antyda att gården på näset kanske huvudsakligen var bebodd under sommar-halvåret. Platsen verkar i vilket fall som helst inte ha utnyttjats under någon längre tid.

Det är tydligt att Agundaborg ska knytas till kyrkan, åtminstone genom den geografiska närheten mellan gården och sockenkyrkan, men möjligen även genom en direkt koppling som kanikresidens. Precis som på andra håll finns här en nära koppling mellan kyrka och huvudgård. Om det även gäller en nära koppling till en by är mer oklart. Marknamnet ”Gamla Agunnaryd” på storskifteskartan antyder att här kan finnas en äldre försvunnen bebyggelse vilken kanske försvann i samband med etablerandet, eller övergivandet av Agundaborg. De kyrkliga potentater som framskymtar under 1300-talets första hälft i Agunnaryd framstår närmast som kombinerade stormän och präster, vilka kontrollerade stora egendomar i socknen. Agundaborg skulle då vara ett uttryck för dessa personers maktambitioner.

Undersökningen av Agundaborg gav flera viktiga resultat, trots att den undersökta ytan var förhållandevis liten. För det första visade undersökningen att lämningar som är anonyma i det skriftliga källmaterialet men som genom den tidigare genomförda kartanalysen antagits vara lämningar efter medeltida huvudgårdar, också verkligen kan sägas vara detta. Gårdens datering till 1200-talets slut och 1300-talets början är helt klar. Dessutom visade förekomsten av ett gårdskapell, fynd av fönsterglas och de gjorda försöken att få en byggnad att efterlikna en murad byggnad att de personer som byggt gården står att söka i samhällets högre skikt.

Ur ett rumsligt perspektiv så visar gårdens struktur, både vad gäller dess läge i landskapet och dess utformning, hur frälset använde landskapet och gårdens struktur som ett sätt att hävda sitt lokala herravälde. Gårdens läge på en ö i sjön och förhållandevis långt från åkermarken visade att de som bodde här inte själva behövde bekymra sig om det dagliga slitet på åkern. Samtidigt var gården utformad på ett sådant att de besökare som närmade sig gården hela tiden gjorde det framifrån så att de kunde se de stora byggnaderna och inte minst kapellet. För att ytterligare förstärka gårdens betydelse var dess huvudbyggnad försedd med glasfönster, något som i sent 1200-tal måste ha framstått som exklusivt. Genom att putsa källarväggarna invändigt har man dessutom försökt få källaren att efterlikna en murad källare. Precis som i fallet med Hultaby framstår den sociala dimensionen på gården tydligt och även här har det knappast rört sig om en militärt befäst gård.

I fallet med Hultaby verkar det klart att de personer som byggde anläggningen kom från

högfrälset. I fallet med Agundaborg gör avsaknaden av samtida skriftliga källor det svårt att avgöra från vilken del av frälset gårdens byggherre ska sökas. Ovan antyddes det att anläggningen på Brånanäset möjligen skulle kunna ha något med kaniker vid domkyrkan i Linköping att göra. Indicier för detta var dels att gårdskapellets storlek tydde på att det kyrkliga inslaget var viktigt, dels uppgifterna om att två av prästerna i Agunnaryd under 1300-talets mitt också var kaniker vid domkapitlet i Linköping. Domkapitlen som institution verkar i Sverige ha börjat utvecklats under 1200-talets andra hälft. Fram till mitten av 1300-talet förefaller domkapitlens medlemmar till stor del ha varit baserade på landsbygden vid sina prebendekyrkor och endast vistats vid domkyrkan några gånger per år. I Sverige uppfördes kanikresidens i stiftsstäderna bl. a. genom bidrag från fattigtiondet först under 1300- och 1400-talen (Pirinen 1958:191). Enligt Herman Schück var det först under 1300-talets andra hälft som domkapitlets medlemmar i Linköping blev fast residerande i Linköping. I sitt äldsta skede var domkapitlen till stor del ett redskap för den lokala aristokratin (Schück 1959:419ff). Därmed förefaller en tolkning av Agundaborg som ett ”kanikresidens” fullt tänkbar. Kyrkans och det lokala frälsets intressen av att kontrollera allmogen sammansmälte på det lokala planet. Många av kyrkans högre tjänste-män hade också ett förflutet som söner till frälsemän. Mot denna bakgrund är det möjligt att Agundaborg var en gård som uppfördes av en person i kyrkans tjänst som hade sitt ursprung i ett lokalt lågfrälse.

Oavsett vem som uppförde Agundaborg så visar denna plats att det inte bara är vid anläggningar som kan knytas till högfrälset som man kan finna ett medvetet användande av rummet med syfte att framhäva och reproducera ett lokalt herravälde. Det faktum att både Hultaby och Agundaborg anlades redan under slutet av 1200-talet och att ingen av anläggningarna kan sägas ha varit militärt befäst visar dessutom tydligt att frälsets befästande av sina gårdar inte kan ses som orsakat av militära behov. Istället var det frågan om rent sociala manifestationer där kanske kungapalatsen i Vadstena och på Alsnö stod som förebild. Att dessa förebilder och tankar kring hur en frälseman skulle bo även letade sig ner till lägre skikt inom frälset är anläggningen på Agundaborg ett bevis för. Precis som Hultaby ska Agundaborg snarare ses som ett residens än som en borg. Även här framträder platsens sociala betydelse framför dess militära.

Källarholmen i Sunnerå

Borgen på Källarholmen i Sunnerå är inte direkt omnämnd i något medeltida skriftligt källmaterial, däremot nämns gården Sunnerå ett par gånger vid 1400-talets mitt. Källarholmen ligger cirka 500 meter väster om Sunnerå i Ryssby socken i sydöstra Finnveden (fig. 76, 109). År 1445 gav riddaren Knut Grundis gården Sunnerå i morgongåva till sin hustru Birgitta Haraldsdotter (snedbjälke), samma Birgitta som också innehade gården Eknaholm vilken tidigare berörts. I morgongåvan ingick ett tjugotal gårdar på skilda håll i Småland och Öster-götland. Av dessa låg fem i Ryssby socken. Förutom Sunnerå rörde det sig om gårdar i kyrkbyn Ryssby, i Mårarp och i Borsna (Larsson 1978:28f). År 1467 innehades gården av Knut Grundis kusin, Gustav Olsson (Stenbock), som då bytte bort den till Benkt Kaare. I mitten av 1500-talet tillhörde gården Gert Ulfstand och 1571 ägdes den av Jakob Bagge. På 1580-talet var Sunnerå sätesgård för ”välbördig” man Erik Månsson, men nedsjönk snart åter till allmänt frälse. Förutom denna frälsegård fanns då även ett skattehemman i Sunnerå. Dessa två gårdar blev rusthåll vid reduktionen och innehades en tid av bönder, men 1728 köpte ryttmästaren Karl Ridderborg de olika hemmansdelarna och byggde ett corps-de-logi (Vejde 1929:303f). Delar

av detta finns kvar i den huvudbyggnad som fortfarande finns i Sunneå, med trädgård, park och kvarnanläggning. De ägare som omtalas under 1400-talet hade sina sätesgårdar på andra platser. Knut Grundis skrev sig till Eknaholm i Tjureda socken, Gustav Olsson (Stenbock) till Toftaholm i Dörarp socken. Båda var riddare och tillhörde högfrälset.

På Källarholmen som idag är en halvö som vintertid är vattenomfluten men som före sänkningen av Ryssbysjön var en ö, finns lämningar efter en borglämning (RAÄ 31, Ryssby sn) som också var föremål för en mindre undersökning 1998 (Hansson 1999a). På holmen finns en stor källarbyggnad och ytterligare tre husgrunder varav två med spisröse (fig. 110). Den sammanlagda bebyggda ytan var minst cirka 300 m^2. Källaren och de två husen med spisröse, hus I-III ligger väster om den vallgrav som delar holmen i två delar, medan det fjärde huset, hus IV ligger en bit öster om vallgraven. Vallgraven är ungefär 1,5 meter djup och går i en svag böj i närmast nord-sydlig riktning över holmen. Bredden uppgår till mellan 3-6 meter. På holmen finns också ett antal odlingsrösen, som sannolikt är yngre än själva gårdslämningen. Den ”äldsta” kartan över Sunneå är inte speciellt gammal. Det är en laga skiftesakt över Sunneå m. fl. som upprättades 1907 (akt 157, Ryssby sn, lantmäteriarkivet i Växjö). Då användes holmen som äng. Några byggnader fanns då inte på ön.

Precis som på Agundaborg undersöktes endast en mindre yta, 41 m^2, varför undersökningen främst har gjort att en del hypoteser kring platsen kunnat formuleras. Också i detta fall vilar dateringarna huvudsakligen på ^{14}C-analyser. Undersökningen visade att aktiviteter på Källar-holmen kunde beläggas tidigast i slutet av 1200-talet. Det rörde sig då om någon form av metallbearbetning vars omfattning och inriktning dock är oklar. Om det även fanns bebyggelse på holmen i detta skede är oklart. I början av 1300-talet verkar holmen bebyggas. Ett omfattande terrasserings- och utfyllnadsarbete gör att en husterrass bildas ovan den tidigare metall-bearbetningsplatsen. På denna terrass uppfördes hus II. Huset var sannolikt gårdens huvud-byggnad och lades direkt ut mot sjökanten. Sannolikt uppfördes samtidigt det motstående hus III eftersom de båda husen bildar vad som närmast är att betrakta som en arkitektonisk enhet.

Till bebyggelsens etableringsskede får man också räkna grävandet av vallgraven. Vallgraven har aldrig varit helt vattenfylld och den ger inte intryck av att ha varit motiverad av fortifikatoriska hänsyn. Den har varit lätt att kringgå i strandkanten och någon palissad på dess insida verkar inte ha funnits. Snarare bör man se den som en gräns som delade upp gården på holmen i ett yttre och inre rum, där vallgraven markerar att tillträdet till det inre rummet var begränsat. Till viss del kan man säga att vallgraven på Källarholmen hade samma funktion som borggårdslängorna på Hultaby. Att vallgraven tillhör det äldsta skedet visar att platsen redan ursprungligen var avsedd att få den struktur den sedan fick.

I samma skede tillkom också tornet, hus I och troligen hus IV. Hus I består idag av en stor kvadratisk källargrund med cirka tio meters sida (fig. 111). De kallmurade källarmurarna till tornet var mycket kraftiga, över två meter tjocka, vilket indikerar att de var avsedda att bära en stor och tung byggnad. Hus I framstår därför närmast som en ”träkastal”, säkerligen flera våningar hög. ”Kastalens” betydelse som maktmanifestation har bättrats på genom att den var uppfört på holmens högsta punkt. Kullens övre parti var möjligen delvis konstgjord. Tornet markerar en omfattande arbetsinsats vid byggnationen. Om hela källaren, som var två meter djup och 100 m^2 stor grävts ut, innebär det att man flyttat på runt 200 m^3 morän. En del av dessa massor kan ha använts till att bygga på tornkullen.

Tidsskillnaden mellan uppförandet av de olika husen var sannolikt inte speciellt stor. Gårdens struktur ger intryck av att hela anläggningen var planerad redan från början. Hus I med sin stora källare gav anläggningen kapacitet att hålla stora förråd. Dessvärre innehöll makroproverna från källaren inget bevarat material varför källarens direkta förvaringsfunktion

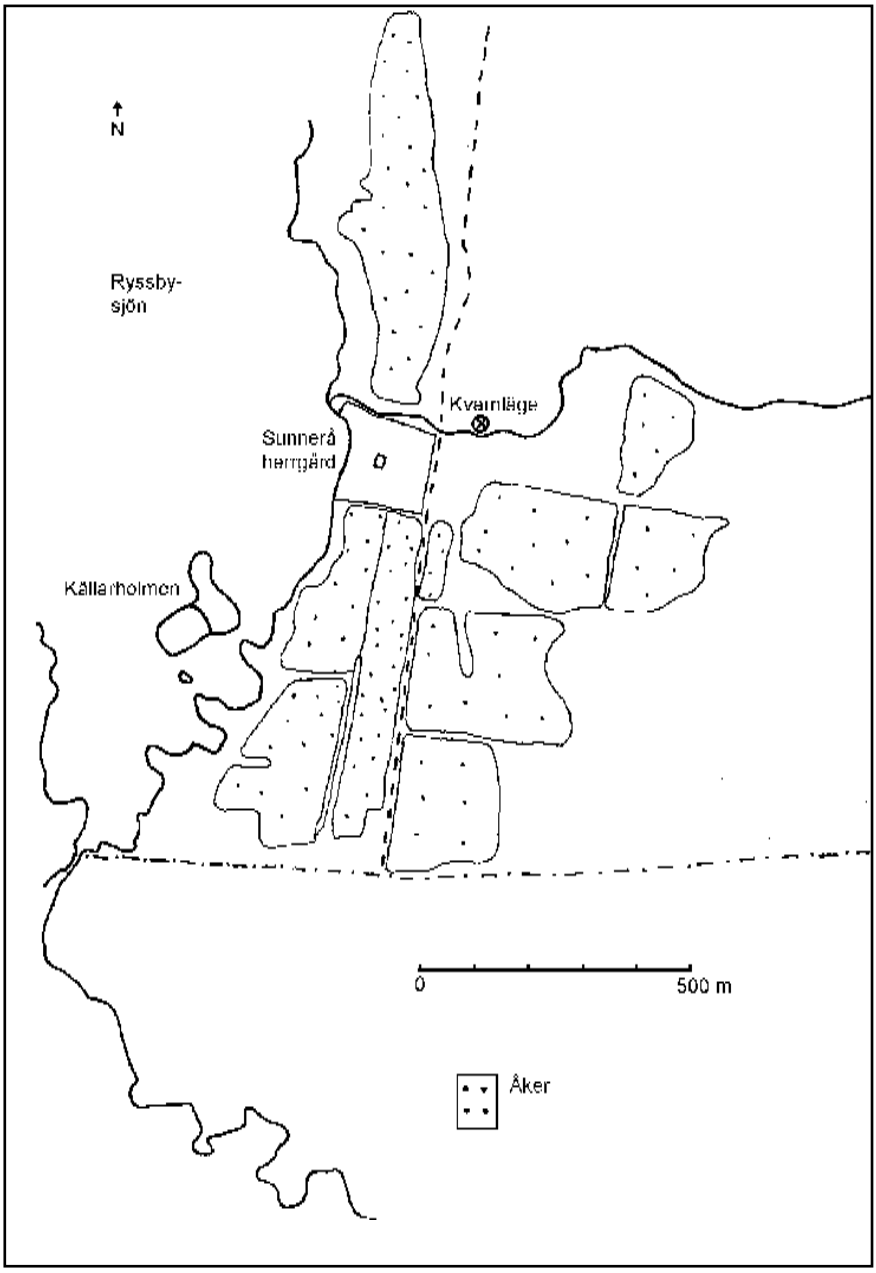

Fig. 109 Karta över Källarholmen i Sunnerå och dess närmsta omgivningar. Anläggningen ligger på en holme i sjön väster om det sentida läget för Sunnerå gård. I gårdens närhet finns ett äldre kvarnläge, sannolikt av medeltida ursprung. Ritning förf.

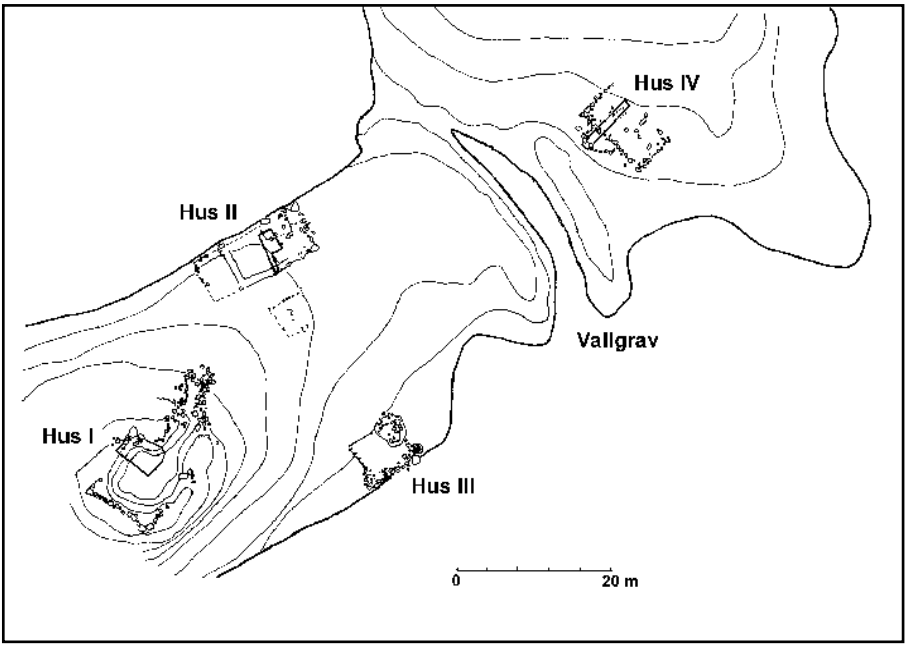

Fig. 110 Översiktsplan över lämningarna på Källarholmen. Efter Hansson 1999a.

är oklar. Hus II med sitt läge på terrassen utmed sjöstranden var säkerligen borgens huvudsakliga boningshus. Här fanns en större eldstad och dessutom låg huset så, att när man följde den stenläggning som kantade källaringången i hus I hamnade man med automatik framför hus II. Läget för hus II var dessutom betydligt mer manifest än för de andra husen på ön, inte minst från sjön åt norr. Huset var dessutom betydligt större än det lilla hus III vilket låg betydligt mer undanskymt bakom några större stenblock vd sjökanten i söder. Till skillnad från hus II hade man här inte byggt upp någon terrass innan huset byggdes. Hus IV som låg ensamt öster om vallgraven, på ”förborgen” framstår närmast som gårdens ”allhus”. Det var det enda hus som innehöll vad som kan karaktäriseras som regelrätta, avsatta kulturlager. Här hittades också de enda keramikskärvorna.

Läget för hus IV gör att det var det första hus som besökaren på Källarholmen mötte. Norväst om huset och parallellt med detta går en mindre åsrygg som löper åt sydost, till den punkt där avståndet in till fastlandet är som kortast. Det är inte omöjligt att vi här hade den ursprungliga överfarten till Källarholmen. Efter att ha kommit över på holmen har man passerat norr om hus IV, innan man nått passagen över vallgravens norra del och kunnat ta sin in på gårdens ”privata” del. Det finns således stora paralleller mellan hus IV på Källarholmen och hus I på Hultaby, som båda kan karaktäriseras som en form av allhus på respektive borg.

Precis som på Hultaby går det således att skissera ett hypotetiskt rörelsemönster för besökare på Källarholmen. När man rör sig på Källarholmen är det möjligt att, utifrån topografiska förhållanden och byggnadernas placering, ana sig till hur människor rört sig på platsen. Till viss del kan detta arbetssätt jämföras med Christopher Tilleys vandringar i det förhistoriska engelska landskapet eller Kristina Jennberts promenerande kring Kullaberg (Tilley 1994, Jennbert 2000). Även om det naturligtvis är svårt att säkert veta hur rörelsemönstret på Källarholmen sett ut, bildar ändå topografin, holmens storlek och de olika strukturerna det ramverk mot vilken gårdens befolkning måste ha rört sig. När man tillbringar längre tid på platsen kan man

Fig. 111 Den stora källaren i hus I som sannolikt låg under en timrad tornbyggnad.

börja fundera kring möjliga gångvägar och effektiva rörelsemönster. Det visar sig tydligt att gårdens rumsliga struktur kan indelas i skilda sociala rum.

Efter att ha kommit över till holmens östra del gick man i en båge norr om hus IV innan man kom fram till öns norra del. Här var vallgraven som grundast, faktiskt var den inte helt grävd igenom ön varför man här kunde komma över till borgens, eller snarare gårdens inre del. När man kommit över vallgraven ledde vägen upp mot hus II, vars betydelse framhävdes genom att man närmade sig huset från ett underifrånperspektiv, ett perspektiv som förstärktes av att husterrassen var som kraftigast vid den gavel som vette mot vallgraven. Platsens och gårdens betydelse och innehavarens makt symboliserades med all önskvärd tydlighet slutligen av det torn som måste ha stått över källaren i hus I. Eftersom källarväggarna var mycket kraftiga måste det ha inneburit att de var avsedda att bära en tung byggnad som säkerligen var flera våningar hög. Denna typ av träkastaler över förrådskällare verkar ha varit en typisk byggnad på dessa mindre borgar. Möjligen kan dessa torn ses som symboler för en närvarande världslig makt.

Precis som på Agundaborg verkar bosättningen på holmen inte ha varit särdeles intensiv. Fosfatproverna visade att halten fosfater var högst på förborgen. Överlag var fosfathalterna dock inte alltför höga. Någon djurhållning eller andra agrara aktiviteter förekom knappast på holmen. Några brandlager överlagrade inte de undersökta byggnaderna, varför det inte verkar som om anläggningen förstörts medvetet. Vid omnämnandet av Sunnerå 1445 verkar det inte som att här finns någon ”borg”, utan enbart en ordinär landbogård. Detta stämmer även med dateringar och fyndmaterial i övrigt.

Fyndmaterialet var precis som på Agundaborg relativt anonymt och bestod mest av järnföremål som spikar och nitar. Dock hittades två armborstpilspetsar och delar av medeltida hästskor. I hus IV hittades också som nämnts tre skärvor keramik av typen äldre rödgods. I utfyllnadsmassorna under hus II hittades dessutom en oval, slipad bergkristall. Denna typ av bergkristaller återfinns ofta som dekorationer på mindre skrin eller på böcker. Fyndet av

bergkristallen kan möjligen peka i kyrklig riktning. Detta kan kopplas ihop med ett skriftligt dokument som är av intresse i diskussionen kring Källarholmen.

År 1327 testamenterade Magnus, kyrkoherde i Berga och prost i Sunnerbo, sina gårdar i Thorlovetorp (Torlarp) och Ryssby jämte en kvarnström mellan Östra Ryssby och Långhylta (Långhult) till biskop Karl i Linköping (DS 2610). Brevet är upprättat i Ryssby. Biskop Karl var bördig från Värend där han ägde en del privata gods (Schück 1959:65f). I samband med Källarholmen är omnämnandet av kvarnströmmen mellan Östra Ryssby, dagens Östraby och Långhult intressant. En blick på kartan visar att mellan dessa båda byar ligger Sunnerå och här finns också ett kvarnläge, där det idag finns lämningar efter en sentida kvarn. Förmodligen har denna kvarn medeltida rötter och kanske var det denna kvarn som Karl erhöll 1327. Därmed kan biskop Karl knytas till Sunnerå vid denna tid. Möjligen kan detta vara orsaken till att gårdsanläggningen på Källarholmen byggs ut. Det bör också noteras att någon borg eller sätesgård i Sunnerå inte omnämns i testamentet. Detta kan bero på att anläggningen på Källarholmen då inte existerade utan i sin helhet är tillkommen efter 1327, som ett resultat av biskopens ansträngningar. I så fall kan man tala om kvarnströmmen som lokaliseringsfaktor för borgen. Det är dock möjligt att Källarholmen inte omnämns i dokumentet eftersom anläggningen inte berördes. Kanske innehades den av någon av Magnus släktingar, någon av dem som gav sitt tillstånd till testamentet? Att Magnus var prost i Sunnerbo och sannolikt också släkt med biskopen i Linköping, visar att han bör ha tillhört en ledande frälsesläkt. Det är mycket möjligt att någon i denna släkt låg bakom byggandet av Källarholmen. Om biskop

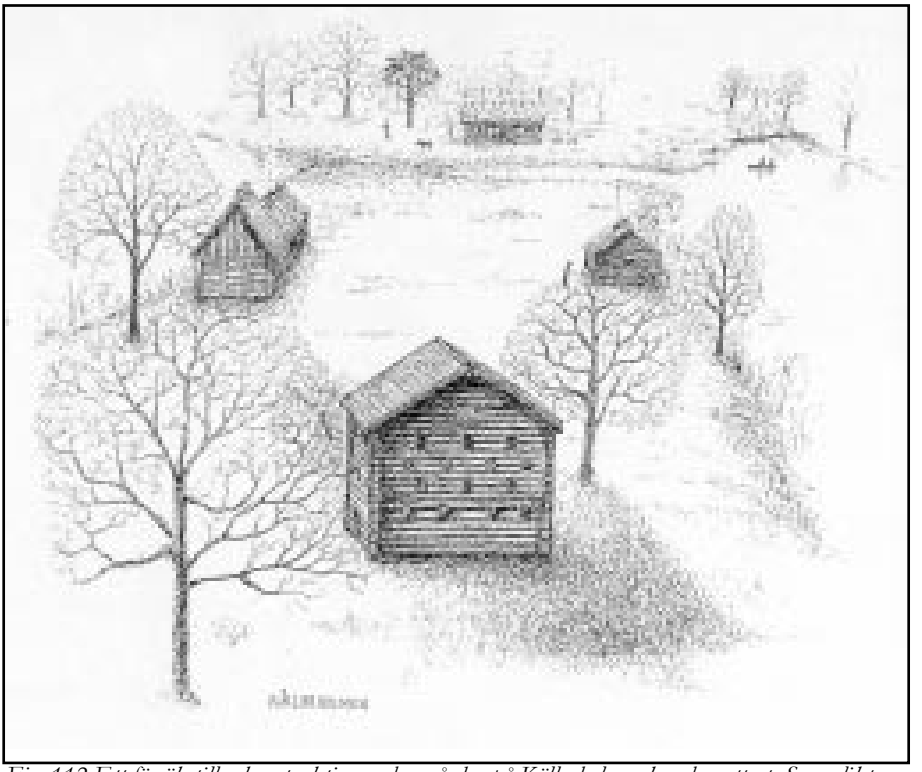

Fig. 112 Ett försök till rekonstruktion av hur gården på Källarholmen kan ha sett ut. Sannolikt har tornbyggnaden (närmast) varit högre. Teckning Kenneth Gerhman, Smålandsposten.

Karl låg bakom anläggningen på Källarholmen bör det ha varit som privatperson. Borgen verkar inte ha tillhört biskopsgodset eftersom gården Sunnerå var i världslig ägo 1445.

Källarholmen visar vid en första blick upp flera typiska karaktäristika för en medeltida borg, men precis som i fallet med Hultaby och Agundaborg ska snarare gårdens sociala betydelse betonas framför den militära,. Till skillnad från de båda tidigare anläggningarna är Källarholmen ändå mer ”borglik”. På Källarholmen fanns ett torn och en vallgrav, även om den senare mer verkar ha fungerat som gräns mellan borgens skilda rum än som ett fortifikatoriskt element. Vallgraven har saknat palissad och varit lätt att kringgå i strandkanten. Holmen har för övrigt långa strandlinjer som varit svåra att försvara om inte besättningen varit betydande, något som de fåtaliga husen motsäger. Säkerligen var tillträdet bakom vallgraven begränsat på samma sätt som tillträdet till borggården på Hultaby. Möjligen sammanhänger det mer borglika utseendet på Källarholmen med att detta är den yngsta anläggningen av de tre. Ju längre in på 1300-talet man kommer, desto mer uttalat blir sannolikt det militära inslaget på de befästa huvudgårdarna, ett utslag av att de alltmer oroliga tiderna och inbördes striderna ökade behovet av fysiskt skydd. Källarholmen framstår ändå inte som en borg i militär bemärkelse, utan precis som Hultaby och Agundaborg snarare som en social ”befästning”, där gårdens läge i landskapet och dess struktur visar en medveten vilja från gårdens innehavare att avskilja sig från allmogen. Tornbyggnaden framstår i detta sammanhang som en symbol för det lokala herraväldet.

När man diskuterar dessa ”borglämningar” framträder skillnader i hur de är uppförda. På vissa platser, som Källarholmen och de borgar som uppfördes av biskopen i Växjö, Bosholme, Hackekvarn och även fogdeborgen Piksborg kan man se spår efter omfattande markarbeten. På Källarholmen har man medvetet fyllt ut mark för att få ett eftersträvat husläge utmed sjöstranden. Stora jordmassor har flyttats för att möjliggöra byggandet av ett torn med källare. På Bosholme hade markytan höjts genom att massor förts på och både vad gäller Bosholme och Hackekvarn har markarbeten gjorts så att borgarna blivit regelbundet kvadratiska anläggningar. De stora arbetsinsatser som gjorts på dessa platser gör det troligt att de som var ansvariga för dessa byggnadsverk hade resurser att mobilisera en stor mängd arbetskraft till att ”flytta jord”. Det är också typiskt att dessa borgar i flera fall kan knytas till samhällets två stora feodala makter, kungamakten och kyrkan.

Ur metodisk synvinkel är också undersökningen av Källarholmen viktig eftersom den på ett tydligt sätt visar de problem som kan uppstå om man enbart använder skriftligt källmaterial när man diskuterar borganläggningar. När Knut Grundis gav Sunnerå i morgongåva till sin hustru 1445 var borgen på Källarholmen övergiven sedan länge. Kanske hade platsen på holmen då redan varit övergiven i hundra år.

Göshult

De tre platser som hittills beskrivits har alla varit förhållandevis stora och åtminstone två, Hultaby och Källarholmen brukar vanligen ses som medeltida borgar. Det är också troligt att dessa tre platser ska förknippas med personer från högfrälset eller lågfrälsets övre del. På de tre platserna finns flera husgrunder som ligger i ett typiskt borgliknande läge även om de vid närmare studier knappast kan sägas vara primärt militärt befästa. I stället är de tydliga exempel på hur frälset använt rummet för att reproducera sitt herravälde. Samma användande av rummet som en social konstruktion återfinns också hos mer anonyma lämningar. Dessa lämningar ger intryck av att tillhöra det allra nedersta skiktet av frälset, personer som

låg bondeståndet nära, men som genom sitt användandet av landskapet försökte anknyta till frälsets levnads- och boningssätt.

En plats där detta framträder tydligt är *Göshult* i Traryd socken i södra delen av Finnveden. Göshult är en plats som första gången dyker upp i det skriftliga källmaterialet i 1538 års jordebok då här fanns ett skattehemman. Det finns inga kända uppgifter som talar om att det skulle ha funnits en medeltida huvudgård i Göshult. År 1922 gjorde dock en lantbrukare en del fynd i en ”jordkällare” som var nedgrävd i en åker i Göshult (RAÄ 44 Traryd sn). Källaren ska ha varit 5x3 meter stor och två meter djup. Någon antikvarisk besiktning av platsen kom aldrig till stånd men via landsfiskalen hamnade fynden på Historiska museet i Stockholm (SHM 16974A), medan själva källargrunden täcktes över. Idag finns inga synliga spår efter källaren. Platsen brukas fortfarande som åker. Fynden som tillvaratogs var till största delen olika järnföremål, bl. a. ett gångjärnsbeslag men också en hästsko, en sporre och ett bultlås. Vidare hittades förkolnad säd (?) och till detta mycket passande delar av en handkvarn av sten. Dessutom hittades tre brakteater präglade för Magnus Eriksson vid 1300-talets mitt. Fynden visade således att källaren tillhört en medeltida gård och sporren antyder möjligheten att denna gård tillhört en frälseman. Även förekomsten av en större källare gör också att dessa misstankar stärks, eftersom just stora källare är mycket vanliga vid lämningar efter huvudgårdar.

Dessa misstankar stärks ytterligare när man ser på fyndplatsens topografiska läge. Platsen ligger på en hög kulle som på tre sidor, i norr, väster och öster omges av låglänt mark som delvis är vattensjuk (fig. 114). En bit västerut rinner en mindre bäck. Hela kullen har i senare tid varit uppodlad. På storskifteskartan över Göshult från 1804 (akt 133 Traryd sn, lantmäteri-arkivet i Växjö) kallas platsen ”Kjällarbjer” och anges då vara ”ny åker” (fig. 113). Detta visar att åkern ”Kjällarbjer” inte tillhört gårdens ursprungliga åkermark. Kullen har mycket mar-kerade, branta

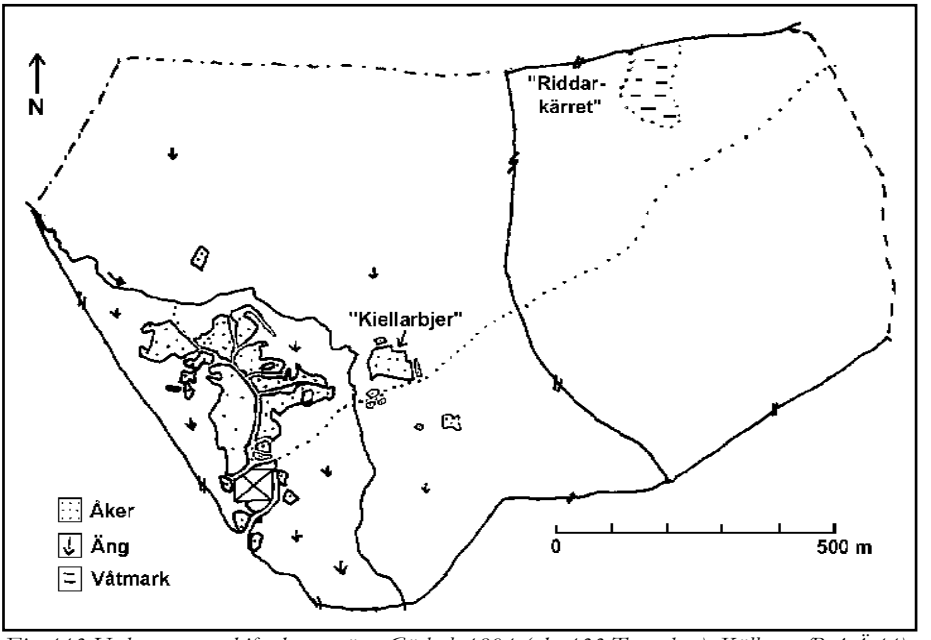

Fig. 113 Utdrag ur storskifteskartan över Göshult 1804 (akt 133 Traryd sn). Källaren (RAÄ 44) hittades på åkern "Kiellarbjer". I den nordöstra delen av gårdens ägor hittas "Riddarkärret", vilket kan jämföras med marknamnen runt Blidingsholm (fig. 71).

Fig. 114 Idag ligger åkern "Kiellarbjer" på en markerad kulle som på håll liknar en borgkulle. Uppe på platån hittades den idag övertäckta källaren. Foto från nordväst av förf.

slänter och en äldre uppfartsväg i den sydöstra delen. Platsen är delvis "borg-liknande" och på avstånd ser kullen närmast ut som en borgplatå. Själva platån är cirka 80x70 meter stor. En titt på storskifteskartan visar att åkern "Kjällarbjer" var den östligaste av gårdens åkrar. Det var den enda större åker som låg öster om den bäck som i nord-sydlig riktning rinner genom inägomarken. Vid storskiftet bestod Göshult i kameralt hänseende fortfarande av ett mantal vilket dock var delat mellan fyra brukare. I förhållande till den huvudsakliga åkermarken och till gårdens bebyggelseläge 1804, var platsen för den medeltida gården på "Kjällarbjer" avsides. Den bild kartan ger av Göshult 1804 är med stor sannolikhet en bild som i grova drag överensstämmer med medeltida förhållanden. Artonhundratalets bebyggelse-läge hyste säkerligen också bebyggelse under medeltidens senare del eftersom detta läge är optimalt ur jordbrukssynpunkt, i övergången mellan inägor och utägor. Gården på "Kjällarbjer" har således legat avsides i förhållande till enhetens ursprungliga åkermark. Kartan gav ytterligare ett indicium på att det funnits en medeltida huvudgård i Göshult genom att ett kärr cirka 600 meter nordost om "Kjällarbjer" kallas för "Riddarkärret". Detta namn återfinns inte på laga skifteskartan från 1833 (akt 134 Traryd sn lantmäteriarkivet i Växjö). Namnet "Riddarkärret" i Göshult kan jämföras med de marknamn med förleden "Riddar-" som återfinns runt Blidings-holm som ju är känd som huvudgård från 1300- och 1400-talet (sid. 164f).

Sammantaget finns alltså flera indicier som talar för att det även i Göshult funnits en medeltida huvudgård. Här låg en medeltida gård med en större källare i ett avsides läge på en kulle i anslutning till en våtmark i mitten av 1300-talet. Fyndet av en sporre antyder att gårdens innehavare kan ha varit en frälseman. Detta antagande styrks av förekomsten av "Riddarkärret" på storskifteskartan. Förmodligen har huvudgården legat på "Kjällarbjer" medan dess "ladugård" legat mer centralt i förhållande till gårdens totala inägo- och utmark, troligen på den plats där gården låg 1804. Storskifteskartan visar också ängsarealens dominans

i förhållande till åkerarealen, något som antyder boskapsskötselns stora betydelse. Kanske har också järnframställningen varit en viktig del i gårdens försörjning. I våtmarken norr om den gamla gårdsplatsen syns idag rikligt med järnutfällningar, vilket visar på att förutsättningarna för järnframställning sannolikt varit goda och kanske var det som möjliggjorde för gårdens innehavare att någon gång vid mitten av 1300-talet etablera sig som frälseman. I källaren tillvaratogs också järnföremål på sammanlagt ungefär två kilo. Någon järnframställningsplats är dock inte känd i närområdet.

Det finns naturligtvis stora oklarheter med en plats som Göshult som inte är ordentligt undersökt, men de indicier som ändå finns visar att användandet av rummet för att reproducera sin egen status eller herravälde inte bara var förbehållet frälsets övre del. En hypotetisk tolkning av en plats som Göshult skulle kunna vara som boställe för en person som med ett anakronistiskt ord skulle karaktäriseras som ”entreprenör”. Här bodde någon som antingen ville visa att han/hon tillhörde frälseklassen, eller någon som ville visa att han/hon aspirerade på att vara frälseman. Detta gjorde man genom att flytta sin bostad till en plats som så mycket som möjligt liknade de platser där ”riktiga” frälsemän bodde. Det är långtifrån säkert att denna person erkändes som frälseman av omgivningen eller av kungamakten, därom vet vi inget, men genom sitt sätt att lokalisera sin gård tydliggjordes hans/hennes ambitioner att tillhöra frälset. Avsikten var att genom sitt boställe signalera sin status och sina aspirationer till andra lågfrälse personer och till allmogen i lokalsamhället.

Vilken ekonomisk grund som låg bakom etablerandet av dessa mindre ”befästa” huvudgårdar är svårt att svara på. I fallet med Göshult visar de stora ängsmarkerna att boskapsskötseln sannolikt var av största vikt för gårdens ekonomi, möjligen i kombination med järnframställning. Just i Sunnerbo var blästbruket av stor betydelse långt fram i tid. Men det är inte säkert att just gården i Göshult hade särdeles mycket bättre ekonomi än granngårdarna i socknen. Snarare var det så att det just här fanns en person, en aktör, som av olika anledningar valde att försöka etablera sig som frälseman och för att göra detta använde landskapet som medium.

Sammanfattning

Avsikten med detta kapitel har varit att se hur frälset även på gårdsnivå använde sig av rumsliga strategier för att framhäva och reproducera sitt herravälde. Därmed har den sociala tolkning av frälsets borglämningar som antagits i avhandlingen konkretiserats. När man studerar ovanstående ”borglämningar” ur ett rumsligt perspektiv framstår rummets betydelse som social meningsbärare som oerhört stor. Det är tydligt att man var medveten om att man genom att strukturera sin gård på ett speciellt sätt kunde bidra till att stärka den egna positionen. Att betrakta de mindre borgarna som en form av sociala befästningar förefaller fruktbart. Samtidigt visar de olika exemplen att medeltiden var en offentlig värld. Det var viktigt att offentligt visa och framhäva sin egen status, både genom sitt offentliga uppträdande i sin klädsel och inte minst genom sin bostad (jfr Crouch 1992).

Även om rummets sociala betydelse framstår som tydligast på Hultaby visar även anläggningar som Agundaborg, Källarholmen men även Göshult att i princip hela frälseklassen, oavsett om man tillhörde hög- eller lågfrälset, omfattade samma syn på hur landskap och gård skulle se ut, både när det gäller gårdens utformning i plan och byggnadernas utseende. Det är helt klart att man kan tala om en form av speciell byggnadskultur inom frälset som utvecklades för att klargöra klassens samhälleliga ställning och behov (jfr Werne 1993:196). Gårdens utformning, dess läge i landskapet och byggnadernas utseende och material skulle skilja ut frälset från allmogen. I de studerade fallen finns flera exempel på detta. Gemensamt för alla fyra platserna är gårdarnas avskilda lägen, på platser där man endast med vissa svå-

righeter kunde utöva jordbruk. På Hultaby har man använt murade byggnader vilket var helt främmande för allmogen, på Agundaborg hade man försökt få huvudbyggnaden att likna en murad byggnad genom att foga den kallmurade källarmuren. Här hade man dessutom kostat på sig glasfönster. Gemensamt för de ansträngningar man gjorde var att framhäva gårdens representativa funktion och försöka anknyta till samhällets allra högsta skikt. Denna utveckling där man inom frälset försökte anknyta och ”härma” de allra största herrarna har noterats både i England och Frankrike, både när det gäller saker som exempelvis klädedräkt och bostäder. Det var viktig att anpassa sig till den kultur som utvecklades inom aristokratin (Duby 1977, Crouch 1992). Även i Norden kan utvecklingen mot en gemensam aristokratisk kultur spåras, där bostadens utformning var en del. Också här kan man tala om att den materiella kulturen användes för att befästa frälseklassens position.

På Källarholmen var det framför allt det stora tornet, träkastalen, över den stora källaren som visade gårdens herravälde över trakten. Säkerligen har tornet varit synligt över stora delar av Ryssbysjön. Just förekomsten av källare är något som är vanligt på borgar. Den typ av källare som fanns på alla ovanstående platser kan i sig ses som en symbol för det lokala herraväldet. Källaren visade att på den här gården hade man dels så mycket förnödenheter att stora förrådsutrymmen var nödvändiga, dels att till den här gården var landborna tvungna att leverera ränta. Källaren blir därmed en symbol för den feodala räntan.

Att man också på en plats som Göshult hittar en gårdslämning som i princip helt ansluter till hur andra befästa gårdar var belägna i landskapet visar att de tankar kring rummets sociala betydelse som fanns inom frälsets allra översta skikt, här representerat av en anläggning som Hultaby, också fanns i frälsets understa skikt. Oavsett om den som byggde gården på ”Källarbjer” i Göshult verkligen var en frälseman eller endast en person som ville försöka framstå som och etablera sig som en, så visar ändå exemplet att tankarna kring rummet som social arena även hade sjunkit djupt ner i samhällslagren. I ett europeiskt perspektiv var borgbyggandet ursprung-ligen ett kungligt monopol vilket utvecklades till att bli allmänt inom aristokratin. Hade man inte råd att bygga en borg fick man kanske nöja sig med en enkel vallgrav runt sitt hus (Duby 1977:174). Genom exemplet med Göshult kan samma utveckling anas i Norden. Göshult är en anläggning som tydligt visar vilka aspirationer som fanns bakom anläggandet av en gård i ett sådant ”befäst” läge.

Genom de fyra studerade exemplen förefaller det också klart att orsaken till att frälset flyttade ut sina huvudgårdar till befästa lägen snarare står att finna i rummets sociala betydelse än behovet av att militärt befästa sina gårdar. Det är tydligt att man när man arbetar med medeltida borgar i större utsträckning än vad som gjorts tidigare måste ta deras sociala betydelse i beaktning. De äldsta ”befästa” anläggningarna, som Hultaby och Agundaborg kan i själva verket knappast betraktas som militärt befästa. Mer tydliga militära inslag, som exempelvis vallgravar, verkar uppträda på något yngre anläggningar som Källarholmen, även om de här till stor del också hade ett symboliskt värde. Möjligen skulle man kunna tala om en form av ”konkret symbolism” när det gäller dessa anläggningar, d.v.s. att vallgraven på Källarholmen var en fungerande symbol. Dess närvaro markerade att platsen faktiskt var en borg samtidigt som den trots alla sina brister ändå på sitt sätt kunde hjälpa till att försvara gården. Därmed måste man se huvudgårdarnas utflyttning ut ur byarna i ett annat perspektiv än det rent militära. Agundaborg och Hultaby avslöjar att frälset redan under 1200-talets slut verkar etablera sig i dessa befästa lägen. Detta var en period som i relation till utvecklingen under 1300-talets senare del måste betraktas som relativt lugn.

De många mindre borglämningarna i landskapet ska således ses som maktmani-festationer. Om de sedan ska ses som manifestationer av reell makt eller enbart makt-aspirationer kan diskuteras. Detta är något som får avgöras från fall till fall. Medan en plats som Hultaby tydligt

utstrålar närvaron av en reell makt ska man kanske se platser som Göshult snarare som en manifestation av aspirationer på att erhålla makt.

13. VARFÖR BLEV MAN FRÄLSEMAN ?

Strukturer och aktörer

Flera gånger ovan har frågan om varför det fanns så många frälsemän i just södra Småland berörts utan att den egentligen besvarats. Vad var det som drev människor att ta steget in i frälseståndet, varför blev detta så ”populärt” just i denna del av Sverige och varför ansåg sig kungamakten ha behov av så många frälsemän i Tiohärad? För att besvara dessa frågor kan man diskutera utifrån två perspektiv.

Att bli frälseman var något som gjordes med kunglig sanktion. Innebörden i begreppet frälse var att den enskilde i utbyte mot skattefrihet blev ”kungens man” (se kap2). Utan ett intresse från kungamaktens sida att erbjuda möjlighet till frälse fanns ingen möjlighet att få denna status. Det stora antalet frälsemän i Tiohärad var således resultatet av en medveten kunglig politik eller strategi. Samtidigt med denna politik måste det också finnas ett antal aktörer som var beredda att uppfylla kraven på att bli frälsemän och också hade möjlighet att göra detta. Svaret på frågan om varför det fanns så många frälsemän i området kan således delas in i vad som skulle kunna kallas inre och yttre faktorer.

Den traditionella förklaringen till rikedomen på frälse i södra Småland är att det var ett utslag av kungamaktens behov för väpnade styrkor i gränstrakterna mot Danmark. Eftersom man här ändå var tvungen att hålla sig med vapen och vara beredd på att försvara hus och hem, var det lika bra att börja göra rusttjänst när denna möjlighet öppnade sig (Härenstam 1946:280f anf. litt.). En annan förklaring som framförts har varit att det i Småland fanns gott om stormän/storbönder som gynnades av kolonisationen och därför hade tillräckliga resurser för att kunna börja göra rusttjänst. Även den ökande handeln gav dessa storbönder ökande inkomster. Dessutom har kungamakten velat knyta till sig män från landets ”yttre delar” som ett stöd mot upproriska stormän i landets mer centrala delar (Larsson 1964:106f). Att bli frälseman skulle således vara ekonomiskt och politiskt fördelaktigt.

Senare forskning har ofta betonat att det svenska frälset huvudsakligen var ett fattigt lågfrälse vars huvudsakliga inkomster kom från förläningar och inkomster av tjänst, snarare än från egna egendomar (se ex Samuelsson 1993 ang. 1500-talsadeln). Det är därför tveksamt om den ökande inkomst som bortfallet av skatten innebar kompenserade utgifterna för häst och rustning. I samband med den senmedeltida agrarkrisen och de fallande intäkterna från jorden kan det för en lågfrälse person med förhållandevis lite gods ha kostat mer att fortsätta vara frälse än att åter börja skatta som bonde (Myrdal 1999:152).

Förklaringar som ett utsatt gränsläge eller ett fördelaktigt ekonomiskt utfall av frälset förefaller inte heller vara hela sanningen bakom det stora antalet frälsemän om man studerar andra gränsområden i Norden. Medan ett gränsområde som södra Västergötland precis som Småland hade ett talrikt frälse, saknades denna grupp i andra gränstrakter. I exempelvis det danska Blekinge som också var ett utsatt gränsland saknas ett inhemskt frälse nästan helt. I Blekinge är endast en handfull medeltida huvudgårdar kända (Hansson u. å.). Precis som den svenske kungen hade behov av väpnade män i gränsområdena borde även den danske kungen ha haft samma behov i sina gränstrakter. Trots det så lyser de där med sin frånvaro. Även i det svenska gränslandskapet mot Norge, Värmland, är inslaget av frälsemän mycket litet (Svensson 1998:57). Även här borde ju den svenske kungen ha haft behov av väpnade män, men så verkar inte ha varit fallet. Det är tydligt att även andra faktorer än behovet av väpnade styrkor i gränstrakterna eller det ekonomiskt fördelaktiga med att bli frälseman, också måste ha legat bakom varför så många frälsemän uppträdde i södra Småland.

Kanske ska orsakerna till det stora inslaget av framför allt lågfrälse i Tiohärad ses utifrån ett annat perspektiv som mer handlar om företeelser som mentalitet och kungamaktens val av maktstrategier än enbart rent ekonomiska eller militära skäl. Det aktiva valet att börja göra rusttjänst var således vanligt och eftersträvansvärt både av lokalbefolkningen och av kunga-makten när det gäller Tiohärad, medan det i ett område som Värmland inte verkar ha varit aktuellt. Detta trots att man kunnat konstatera att de värmländska skogsbönderna rent eko-nomiskt och materiellt hade det väl ställt och sannolikt mycket väl hade kunnat välja att försöka bli frälse. Detta har man emellertid underlåtit eftersom det inte var aktuellt i det lokala perspektivet. Aktörerna har valt att förbli bönder (Svensson 1998:142ff, 173). En liknande parallell är Gotland som ju helt saknade frälse under medeltiden, trots att ön ur ekonomisk synvinkel, inte minst under tidig medeltid, var en av de mest blomstrande delarna i Norden. På den gotländska landsbygden vittnar de stora påkostade kyrkorna och de många medeltida stenhusen om de resurser som bönderna besatt (Qviström 1995). Trots detta ekonomiska överskott skapades inget frälse på ön. Även hela Norrland saknade inhemskt frälse under medeltiden.

Från den svenske kungens synvinkel var Småland och inte minst dess inland en periferi, ett avlägset område med splittrad bebyggelse som var svår att överblicka och kontrollera. Även på andra håll i Europa har man konstaterat att adeln under högmedeltid expanderade ut i periferin. Orsaken till detta har dels varit militära skäl där behovet av militära styrkor spelat in, men också setts som en konsekvens av att kungamaktens centrala herravälde utvecklats allt mer i rikenas centrala delar, vilket till viss del tvingade adeln att expandera i rikenas periferier. Här fanns då större möjlighet för expansion och för att utöva ett mer självständigt herravälde. Exempel på detta finns både i England och på Irland, men också korsfararstaterna kan ses som ett utslag av denna utveckling (Bartlett 1989). Också Småland kan ses i detta perspektiv. Det är tydligt att den största delen av frälset finns i de södra och sydvästra delarna av landskapet, i de områden som låg längst från centralmakten. Njudung som är den del av undersökningsområdet som ligger närmast de mer centrala delarna av det svenska riket har följaktligen också minst antal frälsemän. Samma företeelse kan kopplas till den rika förekomsten av frälsemän i Västergötland och de många borglämningarna i landskapets södra del.

Det verkar som om den svenska kungamakten hade relativt svag kontroll över södra Småland under medeltiden. Det är först under 1300-talets andra hälft som riksborgar etableras i Finn-veden och Njudung och det är först efter Dackefejden som kungamakten får några stödjepunkter i Värend. Speciellt under den tidiga medeltiden verkar Småland ha intagit en förhållandevis självständig ställning i förhållande till de svenska kungarna. Första gången smålänningarna omtalas i samband med kungaval och eriksgata är i Upplandslagen som stadfästes 1296. Inget nämnes dock om detta i Yngre Västgötalagen vilken är stadfäst 1281. Före 1280-talet saknas också stormän med småländsk hemvist i den svenska rikspolitiken (Larsson 1964:25f). Detta förhållande leder till frågor om hur effektiv den kungliga kontrollen av exempelvis skatte-inkrävning egentligen var i södra Småland. Det är möjligt att frånvaron av kunglig kontroll gav lokalbefolkningen större utrymme att undanhålla nyttigheter från skatt. Hur det medeltida skattesystemet såg ut i Småland är oklart men det är inte osannolikt att skattetrycket i södra Småland jämfört med andra mer centralt liggande områden var lägre, just som ett resultat av kungamaktens svårigheter att kontrollera området (jfr Lönnroth 1940:64f). Dessa problem tydliggörs på ett påtaglig sätt under Dackefejden 1542-43. Att kungamakten hade svårigheter att få sin auktoritet accepterad i området visas också av striderna kring kungamaktens donationer av häradsallmänningar.

En möjlig förklaring till den stora förekomsten av frälse i området kan kanske just sökas i den frånvarande kungamakten. Kungamaktens relativa frånvaro gav befolkningen möjlighet

att behålla större delar av produktionen än vad som annars kanske hade varit fallet. Därmed fick en större del av befolkningen tillräckligt med ekonomiska resurser för att så småningom kunna fullgöra rusttjänst. Frånvaron av en yttre makt gav fler lokala potentiella makthavare möjlighet och resurser att manifestera sin egen ställning.

Men att bli frälseman var något som gjordes i samspel med kungamakten. En avgörande faktor var därmed att kungamakten önskade ett stort antal frälsemän i Småland och Väster-götland till skillnad från exempelvis i Värmland, Gotland och inte minst hela Norrland. Det är således alldeles tydligt att det inte var i alla periferier som frälset expanderade under medeltiden. Denna skillnad mellan vilka områden som fick ett stort antal frälsemän och vilka som kom att sakna frälsemän kan till en del förklaras med skilda kungliga maktstrategier för olika delar av riket. Att kungamakten använt olika maktstrategier i skilda delar av landet är uppenbart. Thomas Wallerström har för Norrbottens del visat hur kungamakten genom att stödja ”inplanteringen” av en svensk bosättning och garantera dennas överlevnad genom ett kungligt överherravälde, såg till att Norrbotten kom att inlemmas med det svenska riket (Wallerström 1995:283). Medan makten i rikets centrala delar vilade på en direkt kontroll via kungliga egendomar och ett skatteväsende såg det kungliga herraväldet annorlunda ut i rikets perifera delar. När det gäller Gotland så bestod den svenske kungens kontroll länge av en årlig tribut som gotlänningarna erlade till kungen mot att vid behov få dennes ”skydd och hjälp” (Yrwing 1978:19ff).

En intressant del i denna process var övergången från ett ”tributärt” avgiftssystem till ett mer renodlat ”skatteväsende”. Skillnaden mellan tribut och skatt består i att tribut ges som avgift till ett ”främmande” herravälde, antingen som en följd av plundring eller som en avlösning för ett hotande plundringståg. Skatt är däremot något som lämnas till ett ”inhemskt”, institutionaliserat herravälde. Det tributära systemet innehåller dessutom ett betydande inslag av personliga relationer där en inhemsk elit erkänner ett yttre överherravälde, medan ett skatteväsende innebär opersonliga, institutionaliserade relationer som omfattar hela samhället (jfr. Mogren 2000:128ff och anf. litt.). Att ett område börjar ge tribut kan således ses som första steget på vägen mot dess inlemmande i ett skatteväsende och därmed i en stats territorium.

Frågan kring skatteväsendets framväxt tillhör en av de mer diskuterade inom den historiska forskningen (jfr Lönnroth 1940, Dovring 1951). Under medeltiden var skatten huvudsakligen beräknad på två olika sätt. Antingen uttogs den efter mantal, då enskilda bönder eller en grupp av bönder erlade en viss skattepersedel. I annat fall utgick skatten som en distrikts-beskattning, där ett distrikt av något slag, ofta häradet, skulle erlägga ett visst belopp. Härads-borna fick själva fördela skatten mellan sig, kungamakten var enbart intresserad av totalsumman. Det innebar att om befolkningen ökade minskade den enskildes skatt eftersom distriktets skatt var den samma år från år. Det omvända förhållandet gällde när befolkningen minskade. (Dovring 1951:95ff). Möjligen kan man se distriktsbeskattningen som en utveckling av ett tidigare tributärt förhållande mellan lokalsamhället och en yttre makt vilket institutionaliserats och utvecklats till en distriktsskatt. För Smålands del erlade till exempel Värend en penningskatt beräknad på de fem häradena när skattesystemet blir greppbart i början av 1500-talet (Dovring 1951:340ff). Möjligen kan dessa förhållanden tolkas som att Värend ursprungligen var ett område som erlade en årlig tribut till den svenske kungen.

Det är tydligt att kungamakten kunde välja olika strategier för att behärska skilda delar av riket. Medan kontrollen i de centrala delarna vilade på ett institutionaliserat skatteväsende och ett stort antal kungliga egendomar, har andra mer perifera och därmed också svårkontrollerade områden, som Gotland och stora delar av Norrland behärskats genom ett system där tributer och kolonisation varit av stor betydelse.

Möjligen är det i detta perspektiv av kontroll och maktetableringsstrategier som man ska

se det stora antalet frälsemän i Småland. Som nämndes ovan är vår kunskap om det tidigaste skattesystemet i Småland dålig. Det är däremot alldeles tydligt att några kungliga egendomar att tala om inte fanns i södra Smålands inland under tidig medeltid, möjligen med undantag för Njudung. Därför kan man se rikedomen på frälse som ytterligare en strategi genom vilken kungamakten kunde hävda sitt herravälde över en periferi. Genom att knyta en stor grupp av lokalsamhällets elit till sig kunde kungamakten genom ”ombud” hävda sin överhöghet över ett område som annars skulle varit svårt att kontrollera. Samtidigt fick man även militära styrkor för rikets försvar.

Det är intressant att notera att de första småländska stormännen dyker upp i ett mer riks-politiskt sammanhang under slutet av 1200-talet, d.v.s. vid samma tid som det formella frälset införs. Snarare än kungamaktens behov av väpnade styrkor i gränsområdet mot Danmark var det kungens behov av att kontrollera de stora skogsområdena söder om Götalandskapen som låg bakom denna strategi. Därmed kan man säga att det stora antalet frälsemän i Småland var ett resultat av en medveten kunglig politik. Som ett led i denna politik kan man även se de kungliga donationerna av allmänningsmark till stormännen i Småland. Därigenom kunde frälsets position gynnas genom ökande ränteinkomster och medföljande ekonomisk styrka (Larsson 1964:93ff).

Med denna syn på kungamaktens roll för frälsets framväxt framstår också skillnaden mellan de två gränslandskapen Småland och Blekinge som mer förståelig. Medan Småland kontroll-erades med frälset som kungliga ”ombud”, var det danska Blekinge utsatt för en mer direkt kunglig kontroll. Redan under tidig medeltid kontrollerade den danske kungen Blekinge genom de kongelev, kungsgårdar, som fanns utspridda i landskapet (Stenholm 1986:110f). Här saknade kungamakten således samma behov av yttre hjälp för att kontrollera landet. Frånvaron av frälsemän i andra periferier inom det svenska riket kan således delvis förklaras med att kunga-makten inte ansåg sig behöva denna grupp i dessa områden.

Kungamaktens strategier för maktutövning hade dock varit verkningslösa om det inte fanns aktörer som var beredda att bokstavligen axla manteln och börja göra rusttjänst. Det kan här vara värt att återknyta till de teorier kring aktörens roll i uppbyggnaden av sociala strukturer som redogjordes för i avhandlingens första del. Enligt Giddens struktureras samhället genom mötet och interaktionen mellan olika aktörer samt de sociala handlingar som detta leder till. Att etablera sig som frälseman kan vara just en sådan social handling. Mot bakgrund av den stora mängden med framför allt lågfrälse i Småland måste denna typ av sociala handlingar ha varit betydande. Ett stort antal människor har varit beredda att ta steget att etablera sig som frälsemän och uppfylla de krav som kungamakten ställde. Man måste poängtera att detta var ett frivilligt val. Om man hade erforderliga resurser var man inte tvingad att ta steget att börja göra rusttjänst, det fanns hela tiden ett alternativ att låta bli och fortsätta som ”vanlig” bonde. Men den utveckling som kunnat konstateras med ett aldrig sinande tillskott av frälsemän visar att det hela tiden fanns människor som var beredda och villiga att göra detta aktiva val. Huruvida bönder valde att etablera sig som frälsemän måste således ses som resultatet av den enskilde bondens medvetna och aktiva val. Möjligen kalkylerade den enskilde bonden med att han skulle få det ekonomiskt bättre genom skattefriheten, trots de ökade kostnaderna för krigs-tjänsten. En rent ekonomisk förklaring kan dock inte vara hela sanningen. Här kommer också svårgripbara frågor kring samhällets mentalitet in i bilden.

Att diskutera mentalitet i äldre tid har under 1980- och 1990-talen blivit allt vanligare inom den historiska forskningen i Sverige. Den mentalitetshistoriska forskningen har sitt ursprung i den franska s.k. Annalesskolan som etablerades under 1930-talet. I Sverige har denna forskning vad gäller äldre tid en förgrundsgestalt i Eva Österberg. Att rekonstruera den medeltida män-

niskans tankesätt är dock långtifrån okomplicerat. För Sveriges del tvingas man ofta använda material från 1500- och 1600-talen med allt vad det innebär av svårigheter. Men om detta material kompletteras med den allmänna bild som kan skapas av medeltidens samhälle kan ändå vissa hypoteser kring medeltidens mentala stukturer erhållas (jfr Österberg 1992).

Närvaron av väpnade, beridna män i Småland var allmän och vanlig under medeltiden. Till viss del måste detta ha lett till att samhället ”militariserades”. Närvaron av beväpnade personer ökar risken för våldsanvändning. Detta är något som har betonats för 1600-talet, där knektar och ryttare ofta var inblandade i dråp och andra våldsbrott (Österberg 1983:19). Huruvida detta var fallet under medeltiden kan diskuteras, men utifrån det tidiga 1600-talets domböcker kan man få vissa aningar. För Smålands del visar domboksmaterial från 1600-talets början att antalet mord och dråp var högt. I Konga härad, med en befolkning på 8000-9000 personer inträffade drygt 50 mord, dråp eller misshandel med dödlig utgång under åren 1614-29. Då är domboksmaterialet ändå inte fullständigt bevarat för de aktuella åren. Samma höga siffror återfinns i andra gränshärader i södra Småland. Här verkar det ha varit allt vanligare att tillgripa våld ju längre söderut mot riksgränsen man kom (Larsson 1982a:53f, 1999:147ff). I en jämförelse mellan domböcker från tidigt 1600-tal mellan södra Småland och Uppland har Eva Österberg visat hur ”mordfrekvensen” var mångdubbelt högre i Smålands gränstrakter än i centrala Uppland. En orsak till detta finner hon i 1600-talets militära mobilisering, där utskrivningen av knektar ledde till en tilltagande ekonomisk och social polarisering. En stor andel av de yngre männen blev tränade i att använda vapen vilket skulle vara en orsak till det höga antalet soldater som var inblandade i våldsbrott med dödlig utgång (Österberg 1983:25ff).

Orsaken till 1600-talets våldsmentalitet i södra Småland finner Lars-Olof Larsson i gränsläget. Gränsbygdens människor levde utsatta för övergrepp och riskerade fientliga anfall, varför de var tvungna att snabbt gripa till våld för att freda sig. Gränsläget innebar också att befolkningen här var svårare att kontrollera och svåra att komma åt för den statliga rättsapparaten. Orsakerna till våldsutbrotten var att man framför allt var tvungen att värja varje angrepp på den manliga äran. Dessa ärekränkningar inträffade ofta vid gillen av olika slag. då det var viktigt att upprätthålla statusen i den offentliga miljön. Enligt Peter Rudebeck, 1600-talets store småländske hävdatecknare, var det också vanligt att kvinnorna i Värend tog med sig liksvepningen till större gillen eftersom dessa med stor säkerhet skulle komma till användning (Larsson 1999:150f). I alla fall under 1600-talet när denna typ av källmaterial är åtkomligt är det tydligt att våldsanvändning och värjandet av äran var av största vikt. Det är därmed inte osannolikt att detsamma var fallet tidigare och hypotetiskt sett även under medeltiden. En liknande mentalitet kan också skisseras för den yngre järnåldern.

Under yngre järnålder bestod Småland som tidigare nämnts av ett stort antal mindre bygder mer eller mindre omgivna av ödemarker. Detta måste ha lett till en viss känsla av isolering där man i samband med orostider var tvungen att klara sig själv. För att försvara sig var man tvungen att förlita sig på sina egna och grannarnas krafter. Dessa förhållanden måste ha lett till att det redan under järnåldern fanns ett samhälle där den utsatta tillvaro som Lars-Olof Larsson skisserar för gränsbygdens människor under 1600-talet existerade. Att också den yngre järnåldern i Småland till viss del var ett militariserat samhälle visas också av de vapengravar som påträffats i området. Vanan att tillgripa våld för att försvara sig och framför allt den egna bygden har sannolikt gamla anor i området. Detta framträder mycket tydligt under striderna mellan svenskar och danskar i samband med unionsupplösningen, då värendsborna vid ett flertal tillfällen vägrade komma och undsätta Kalmar. Däremot var man beredda att gripa till vapen så fort hembygden var hotad (Larsson 1999:109f).

Ytterligare en parallell som verkar ha funnits mellan vikingatidens och 1600-talets samhälle var vikten av att försvara den manliga ära. Redan i det norröna samhället var äran viktig för att

värdera och kategorisera människor. För att erhålla en social ställning i samhället krävdes att äran försvarades eftersom ära endast kan vinnas på någon annans bekostnad. Att inte försvara sin ära när den blev utmanad var förödande för den sociala ställningen. Äran var således både konfliktskapande, men också balanserande eftersom personer med hög ära kunde balansera andra (Skre 1996:30ff).

Därmed kan man ana att vissa mentala strukturer var gemensamma för vikingatidens och 1600-talets smålänningar, varför man hypotetiskt kan anta att samma mentala strukturer även var förhärskande under mellanliggande period. Man kan även i detta sammanhang tala om en form av strukturell kontinuitet. Under medeltiden fanns det ett stort antal väpnade frälsemän i landskapet och även under denna period var äran, inte minst inom frälset av största betydelse. Att ha stor ära var något som tillhörde rollen som frälseman, varför utmaningar mot denna måste besvaras. Att upprätthålla äran och prestigen var nödvändigt för att kunna upprätthålla statusen som frälseman (Gurevich 1985:201f, Reinholdsson 1998:96f).

Man kan se vikingatidens och den tidiga medeltidens Småland som ett samhälle kontrollerat av en grupp storbönder för vilka möjligheten att gripa till våld när deras ära och ställning hotades alltid existerade. Detta institutionaliserades genom det formella frälsets införande. Frälsestatusen bekräftade deras tidigare position i samhället samtidigt som frälsestatusen befäste deras roll som ”krigare”. I denna typ av samhälle blev det sannolikt oerhört viktigt att få det erkännande på sin status som medlemskap i frälseklassen innebär. Man kan föreställa sig att det utvecklades en viss konkurrens mellan bönderna, där steget att etablera sig som frälseman blev viktigt i kampen för social distinktion. Valet att bli frälse visade också att man var redo att ta aktiv del i de maktpolitiska striderna i riket.

Att synen på att alla och en var som värjde sig och sitt land skulle betraktas som frälse visas också av utvecklingen under upproret mot Kristian II i östra Småland vintern 1520-21. En av orsakerna till upproret var att kungen befallt att allmogen skulle avväpnas. I ett brev till kungen skriver Sören Norrby att den småländska allmogen var extra besvärlig. I Kalmar län fanns bönder som inte betalat skatt på tio år mot att de varit Sten Sture d.y trogna med sina armborst och så ville de att de skulle förbli. Dessa bönder hade fått skattefrihet mot att de försvarade bygden kring Kalmar under stridigheterna i början av 1500-talet och efter tio år betraktade de sig som frälse (Larsson 1964:211). Eftersom de försvarade sig med vapen i hand behövde de inte heller betala skatt. Visserligen utspelades dessa händelser i början av 1500-talet, efter en lång period av stridigheter vilket naturligtvis måste ha påverkat allmogens syn på vålds-användning, men möjligen avslöjar det ändå en del av den lokala synen på vad man lade i begreppet frälse. Den som försvarade sig kunde betrakta sig som frälseman, eftersom han gjorde frälsemannens ”jobb”.

Orsaken till varför det etablerades så mycket lågfrälse i Småland står således att finna i kombinationen av olika företeelser. Huvudorsaken var att kungamakten använde frälset som en strategi för maktetablering och kontroll samtidigt som här fanns en lokal struktur som uppmuntrade de lokala aktörerna att ta steget att bli frälsemän. Denna struktur hade sin grund i en rådande mentalitet som fokuserade på försvar av den egna bygden och äran. Genom den i stora stycken frånvarande kungamakten skapades dessutom utrymme för lokala aktörer att skapa resurser för att kunna etablera sig som frälsemän. Vikten av social distinktion var således avgörande för aktörernas handlande i det lokala perspektivet.

14. HUVUDGÅRDAR OCH HERRAVÄLDEN

En avslutande diskussion

Därmed kan det vara dags att sammanfatta och i viss mån ytterligare diskutera avhand-lingens resultat. Det kan också vara lämpligt att lyfta blicken och se om det går att finna paralleller till förhållandena i Småland på andra håll. Fokus kommer här att ligga på innebörden av huvudgårdarnas utflyttning ur byarna och ”befästande”.

Som utgångspunkt för avhandlingen togs huvudgårdarna i två socknar, Tjureda i Värend och Agunnaryd i Finnveden. Båda socknarna hade av det skriftliga källmaterialet att döma ett stort antal huvudgårdar under 1300- och 1400-talen. Mot bakgrund av förhållandena i Tjureda och Agunnaryd kunde avhandlingens syfte konkretiseras. Syftet har varit att studera hur det medeltida frälset växte fram i ett långtidsperspektiv och hur denna grupp manifesterade sin närvaro i landskapet framför allt genom sina befästa huvudgårdar.

När problemområdet presenterats diskuterades de utgångspunkter som legat till grund för avhandlingen vad gäller frågor kring makt och herravälde, feodalism, frälsebegreppet, samt frågor om kontinuitet kontra diskontinuitet och landskapsarkeologi. Eftersom jag anser att samhället i Skandinavien under medeltiden kan betraktas som feodalt genom de sociala bindningar som band bönderna till andra grupper i samhället blir därmed medeltidens materiella kultur också spår efter ett feodalt samhälle. Här var huvudgården och kyrkan två av de tydligaste uttrycken genom de överföringar av nyttigheter i form av tionde, ränta och i vissa fall även skatt som skedde till dessa. Huvudgården är således ett konkret uttryck i landskapet för det lokala herraväldet. Hur stort herravälde som utövades från den enskilda huvudgården har naturligt växlat beroende på vilken storlek den underlydande godsmassan har haft, men på en principiell nivå har även ett herravälde varit koncentrerat också till den gård som endast var huvudgård för några enstaka torp.

Sedan avhandlingens utgångspunkter, ”för-förståelse”, fastslagits ägnades visst utrymme åt att diskutera begreppet ”huvudgård”. När man tittar på tidigare forskning kring huvudgårdar har historiker framför allt koncentrerat sig på ekonomi och diskuterat huvudgårdens drift, medan arkeologer studerat huvudgården som materiell kultur. I ett försök att förena dessa två synsätt, som ofta inte berör samma saker, framfördes här tanken att huvudgården var den sociala centralplatsen i lokalsamhället, den plats dit det lokala herraväldet koncentrerades och manifesterades oavsett i vilken form själva huvudgården drevs. Det är huvudgårdens roll som socialt centrum, inte dess bakomliggande ekonomi som varit i fokus i föreliggande arbete.

Efter att ha beskrivit de topografiska förhållandena i undersökningsområdet, Tiohärads lagsaga, och dess gränser redogjordes för synen på bebyggelseutvecklingen i området under yngre järnålder och medeltid. Det kunde konstateras att framför allt kunskapen om järnålderns bebyggelse är dålig, medan bebyggelseutvecklingen under medeltiden är bättre känd.

Arbetet med huvudgårdarna i Tiohärads lagsaga inleddes med en kronologiskt upplagd studie av det medeltida frälsets framväxt i området. Utgångspunkten var här den bild som framkommer om man sammanställer tidigare historisk forskning kring småländsk medeltid. Genom att studera när och var huvudgårdar uppträder framgick att frälset i området efter 1300 var koncentrerat till Värend och Finnveden. De källkritiska problemen med att analysera och tolka det skriftliga källmaterialet diskuterades. Beroende på hur man vill se på källornas representativitet kan antalet huvudgårdar under senmedeltidens lopp antingen ses som förhållandevis konstant, eller, och mer källkritiskt korrekt, som minskande. Trots det framfördes tankar om att talet om det småländska lågfrälsets kris sannolikt överdrivits. I stället för att

se senmedeltiden som en krisperiod för frälset som grupp var det snarare frågan om en tid av kriser för enskilda familjer. Även under 1400-talet etableras nya huvudgårdar och nya frälsemän uppträder, varför frälseinstitutionen i sig inte kan sägas ha varit i kris. Hur man tolkar förändringarna under senmedeltiden beror till stor del på vilket perspektiv man som betraktare väljer att anlägga.

Här pekades på det faktum att den allmänna ekonomiska utvecklingen under sen-medeltiden gynnade bönderna i allmänhet varför antalet bönder med möjlighet att etablera sig som frälsemän kanske var konstant eller till och med ökade. Genom att boskapsskötseln fick en allt större ekonomisk betydelse var denna utveckling sannolikt särskilt gynnsam i Småland, där just boskapsskötseln var av stor vikt. Därmed gynnades den grupp av stor-bönder varifrån en stor del av lågfrälset rekryterades. Att huvudgårdar försvann kan också ha haft många andra orsaker än ekonomisk ruin. Ovan visades på betydelsen av generationsskiften som en orsak till varför en huvudgård lades ned.

För att se om de många senmedeltida frälsemännen hade några tidigmedeltida föregångare studerades kyrkobyggnadernas utformning. Utifrån dessa gick det att slå fast att senmedeltidens hierarkiska sociala struktur också förefaller ha existerat under tidig medeltid. Det är tydligt att en stor del av kyrkobyggnaderna i Småland, framför allt de romanska stenkyrkorna, tillkommit på initiativ av enskilda magnater. I flera fall finns det också exempel på att dessa lät uppföra träkyrkor. Tolkningen av kyrkorna är således inte alldeles oproblematisk. Genom sambandet mellan romanska stenkyrkor och runstenar kan man fastslå att den elit som nu lät uppföra stenkyrkor tidigare var de som reste runstenar. En genomgång av runstenar och vapengravar visade att Småland redan under yngre järnålder var ett aristokratiskt samhälle där den beridne krigaren var en statussymbol. På ett strukturellt plan kan man konstatera att det finns en kontinuitet mellan den yngre järnålderns magnater och vissa av den sena medeltidens frälsemän.

Utifrån de skriftliga källorna kunde man konstatera att huvuddelen av huvudgårdarna i området endast verkar ha existerat under kort tid, kanske en enda generation. Samtidigt fanns det huvudgårdar som existerade under flera hundra år. Dessa två ”typer” av huvudgårdar kopplades hypotetiskt till olika grupper inom frälset. Många gånger låg de huvudgårdar som existerade under väldigt lång tid huvudsakligen i den gamla järnåldersbygden. I en del fall kan man genom förekomst av runstenar och speciella kyrkor visa att dessa platser varit centrum för ett lokalt herravälde under mycket lång tid. Därmed är det sannolikt att dessa gårdar bör kopplas till medlemmar av det gamla ”runstensfrälset”. Här är det troligt att man kan se en form av strukturell kontinuitet grundad på socioekonomiska förhållanden i samhället mellan den yngre järnålderns och medeltidens aristokrati. Samtidigt är det troligt att många av de huvudgårdar som endast verkar ha existerat under förhållandevis kort tid ska ses som ett utslag av att personer börjat göra rusttjänst men efter en kort tid tvingats upphöra med denna vari-genom huvudgården försvunnit. I samband med detta diskuterades också platsens, landskapets och gårdens kognitiva betydelse. Det förefaller som om vissa huvudgårdar genom sin status som lokalt maktcentrum under lång tid erhöll en alldeles speciell betydelse vilket sannolikt bidrog till att de fortsatte att existera. Säkerligen var detta stora gårdar med bra ekonomiska förutsättningar men bidragande var också gårdens egna traditioner och historia kring de tidigare mäktiga personer som bott där. Under medeltiden skedde ofta en sammankoppling mellan person och gård där personens och platsens betydelse avspeglades i varandra. ”En mäktig person bor på en mäktig plats och en person som bor på en mäktig plats måste vara mäktig”. I ett par fall kan boställen för häradshövdingar kunnat påvisas ha fått denna betydelse, en plats dit det lokala herraväldet av tradition var lokaliserat. Ämbetet/gården/personen/platsen blev intimt sammankopplade varför häradshövdingen närmast

”måste” bo på vissa bestämda gårdar.

Samtidigt med att denna strukturella kontinuitet kan beläggas verkar det ske förändringar i det lokala herraväldet under 1300-talet. Tidigare förefaller det lokala herraväldet ha varit koncentrerat på färre händer. Mycket talar för att vikingatidens och den tidiga medeltidens samhälle bestod av ett flertal storgods som i många fall utvecklades till socknar. Man kan närmast tala om en form av ”sockenherravälden”. Under 1300-talet breddades det lokala herraväldet genom att det skedde en kraftig nyetablering av huvudgårdar, något som tolkades som ett utslag av att allt fler tog möjligheten att börja göra rusttjänst. Därmed kom dessa personer dessutom att få en ökad maktposition i samhället. En stor mängd nya frälseslägter tillkom som en konsekvens av införandet av rusttjänsten. Från att under tidig medeltid kunnat tala om ett frälse med rötter i yngre järnålder, ett ”runstensfrälse”, kan man under senmedeltid också tala om ett ”rusttjänstfrälse”. Denna del av frälset bestod av personer som genom rusttjänsten fick ta del av det lokala herraväldet. Under 1300-talet verkar allt fler ha gjort just detta.

Det diskuterades också huruvida denna utveckling var utslag av en reell verklighet eller ett utslag av källmaterialets brister. Som hypotes framfördes att delar av lågfrälset skulle kunna ha sitt ursprung i den hird som vikingatidens och medeltidens magnater omgav sig med. Precis som att frälset gynnade kolonisationen i sin helhet genom att frige trälar och få dem att etablera sig som landbor, kan en del hirdmedlemmar ha etablerats i kolonisationsområdena och utvecklats till ett lågfrälse vilket fortsatte att göra tjänst hos sina herrar. Tjänsteidealet genomsyrade hela frälset och det är troligt att en form av patron/klientrelationer gjorde sig gällande i detta sammanhang. Ett par fall av senmedeltida patron/klientrelationer, eller åtminstone misstänkta sådana, kan påvisas i området.

Efter att ha diskuterat herraväldets utveckling i ett långtidsperspektiv och därmed sammanhängande förändringar inriktades avhandlingens avslutande del på rumsliga för-hållanden. Fokus har där legat på hur huvudgården uppträdde i landskapet och vilken betydelse den därmed fick i lokalsamhället. Landskapet sågs som ett rum där sociala strukturer tydlig-gjordes och manifesterades. På så sätt materialiseras de och blir möjliga att återfinna arkeologiskt. En viktig fråga var att studera frågan om huvudgårdarnas eventuella utflyttning ur byarna och befästande under senmedeltiden.

I ett rent kulturlandskapsperspektiv gick det att konstatera att huvudgårdar existerade både i bygemenskaper och som ensamgårdar. Precis som i Skåne finns det även i Småland flera exempel på det nära sambandet mellan by - huvudgård - kyrka och i båda områdena finns exempel både på att huvudgårdar i vissa fall flyttade ut från byarna medan de i andra fall låg kvar. Skillnaderna är snarare att i Småland etablerades ett stort antal huvudgårdar som ensamgårdar utan kontakt med någon by. Dessa ensamliggande huvudgårdar utgör i många stycken ett intressant mellansteg mellan den ”normala” ensamgården och den feodala huvudgården. Deras ekonomi har varit densamma som en vanlig agrar gård, men genom sitt läge i landskapet, på en ö eller udde i en sjö, har innehavaren visat att man tillhörde frälseklassen.

Nära förknippad med de utflyttade huvudgårdarna är frågan om deras befästande. Utflyttningen har ju vanligtvis setts som orsakad av gårdsinnehavarens behov av en skyddad och lättförsvarad bostad. Det var försvarsbehovet som avgjorde gårdens befästande. Här avvisades denna ”militaristiska” syn. I stället framhävdes huvudgårdslägets sociala aspekt. Det är också tydligt att när huvudgårdarna började flytta ut till dessa isolerade lägen så görs det redan i slutet av 1200-talet, innan något egentligt skyddsbehov p. g. a. mer omfattande inbördes strider existerade. Vanligen har man förknippat befästa huvudgårdar med högfrälset men en genomgång av de befästa gårdarna i undersökningsområdet visar att också personer ur lågfrälset var involverade i befästandet.

Ett viktigt syfte med avhandlingen har varit att försöka förstå de många mindre borg-

lämningar som finns i Småland. Dessa har oftast diskuterats i termer av borgar, men ibland avvisats av forskningen eftersom man utifrån den rådande militära synen på den medeltida borgen inte ansett dem vara tillräckligt ”borglika”. Man har då bortsett från dessa platsers likartade topografiska belägenhet i jämförelse med ”riktiga” borgar. I ett försök att tolka dessa mindre anläggningar formulerades en hypotes om att det framför allt skulle ses som ”sociala befästningar” vilka befäste innehavarens sociala status.

I området finns ett sextiotal borglämningar som alla kan ses som framför allt socialt, och i varierande grad även som militärt befästa. Bland dessa lämningar finns ett fåtal anläggningar som har tillhört antingen kungamakten eller biskopen i Växjö. Det är tydligt att dessa två ”makters” anläggningar är de där de allra största arbetsinsatserna i form av markarbeten kan spåras och det är också de anläggningar som ger det mest militära intrycket. De enskilda frälsemännens anläggningar är i betydligt mindre grad militärt befästa. Den övervägande delen av de många avsides belägna gårdslämningar som finns i området är således sannolikt spår efter enskilda frälsemäns huvudgårdar. Genom studier av historiska kartor har det visat sig att dessa bebyggelselämningar inte är spår efter någon verksamhet från senare historisk tid, utan att de med största sannolikhet är medeltida. Att så är fallet understryks också av undersökningen av Agundaborg, en plats ej omnämnd i några medeltida källor som på arkeologisk väg kunnat dateras till tiden kring 1300.

En genomgång av dateringen av de borgar som undersökts i undersökningsområdet visar att utflyttningen och befästandet av gårdar i mer isolerade lägen började redan i slutet av 1200-talet, men huvudsakligen verkar detta ha skett under 1300-talet. Just 1300-talet verkar överhuvudtaget ha varit en avgörande period för det småländska frälset. Under detta århundrade blev det allt viktigare att markera sin frälsestatus genom en passande bostad. Att bo på en avsides, socialt befäst gård ingick i bilden av en frälseman. I en studie av aristokratin i England har historikern David Crouch visat hur den engelska aristokratin formas som klass under framför allt 1100- och 1200-talet. En viktig del i denna process var användandet av materiella uttryck i allt från klädedräkt, släktvapen och banér, men också när det gällde aristokratins bostäder (Crouch 1992). Visserligen rör sig Crouch i den engelska aristokratins högre sfärer som långtifrån är jämförbara med småländska frälsemän, men man kan ändå se paralleller i utvecklingen kring hur frälset också i Småland under 1300-talet alltmer börjar använda sig av bostaden, både dess läge, utformning och utsmyckning för att framhäva sin status. Det är viktigt att betona den sociala aspekten på detta befästande framför den militära. Givetvis kunde dessa små borgar också ge ett visst form av skydd i oroliga tider, men detta var snarare något man fick på köpet. Ofta framförs uppfattningen att dessa mindre borgar åtminstone skulle kunna motstå en hop med upproriska bönder men det finns egentligen inget som tyder på att det skulle ha rått någon större antagonism mellan enskilda frälsemän och deras landbor. De uppror och resningar som förekommer under senmedeltid var oftast aktioner där frälset och bönderna gjorde gemensam sak mot kungamakten (Reinholdsson 1998).

Den sociala betydelsen av huvudgårdens utformning och läge i landskapet framstår därmed som väsentlig. Det var genom byggnader med speciella funktioner, som gårdskapell och stora källare, eller byggnader med speciell arkitektur och i speciella material som gårdens innehavare framhävde sin egen position. Eftersom de gårdar det här är fråga om ofta ligger i avskilda, svårtillgängliga lägen bakom vallgravar har det varit naturligt att diskutera dem i termer av ”borgar”. Forskningen kring frälsets befästa sätesgårdar har på så sätt förknippats med borg-forskningen varför militära aspekter på befästningar och försvar betonats. Många gånger framstår ”befästningsverken” snarast som symboliska eller obefintliga. Det primära är snarare deras gemensamma topografiska läge och i förekommande fall arkitektoniska struktur och ”exklusivitet”. Genom gårdarnas topografiska läge och arkitektoniska struktur bidrog de

till att befästa och bekräfta frälsets status och speciella livsföring i förhållande till allmogen. ”Befästandet” verkar i lika stor utsträckning vara socialt som fortifikatoriskt betingat. Befästningsanordningarna är lika mycket, om inte mer i vissa fall, sociala avgränsningar snarare än militära befästningar med avsikt att bidra till att framhäva frälsets ”feodala” status. För att förtydliga synen på huvudgården som en social befästning diskuterades fyra exempel, Hultaby, Agundaborg, Källarholmen och Göshult. Förståelsen av dessa platser ökar om man anlägger en social synvinkel, än enbart ser dem ur ett traditionellt militärt perspektiv. Om sen dessa maktmanifestationer avspeglar reell makt eller aspirationer på att erhålla makt måste naturligtvis diskuteras från fall till fall. Medan en plats som Hultaby avspeglar ett reellt maktinnehåll får man snarare se en plats som Göshult utifrån en aspiration om att erhålla makt.

På samma sätt får man förhålla sig när det gäller frågan om för vem som dessa manifestationer var avsedd i den dåtida samtiden, vem var mottagaren? Enligt min uppfattning har avsikten varit att manifestera den egna positionen inom den egna gruppen och i förhållande till ”allmogen”. Det betyder att en anläggning som Hultaby, uppförd av en av rikets mäktigaste män var tänkt att manifestera just detta i förhållande till andra medlemmar av samhällets absoluta topp samtidigt som anläggningen visade borgherrens makt i lokalsamhället. På samma sätt har det förhållit sig med Göshult, men i det fallet har manifestationen inom den egna gruppen snarare berört personer inom frälsets lägre del, i gränsområdet mot bönderna.

Denna bild av det medeltida frälset som en klass som medvetet använde rummet och landskapet för att reproducera sitt herravälde är inget som enbart gäller för småländska förhållanden. Samma sociala syn kan anläggas på befästa huvudgårdar i andra delar av Norden. Ett område som framstår som en parallell till Småland är Västergötland som vid sidan av Småland var ett område i Sverige som hade rikligt med lågfrälse. Västergötland är också ett landskap som är rikt på medeltida borglämningar. Till skillnad från Småland är dock inslaget av kungliga riksborgar här betydligt större. Men precis som i Småland finns det även i Västergötland ett stort antal mer eller mindre befästa anläggningar runt sjöar och längs vattendrag. Bland annat runt Åsunden finns ett stort antal mindre befästningslämningar av samma typ som de som återfinns i Småland (Ekre 1985, Andersson 1997). En studie av borglämningar i Västergötland skulle säkerligen visa på samma resultat vad gäller frälsets syn på och användande av landskapet. Men samma företeelse kan återfinnas även utanför Norden.

De ”socialt” befästa gårdarna i Småland kan till viss del jämföras med s. k. ”moated sites” som förekommer talrikt i England men även på kontinenten. ”Moated sites” är vallgravs-omflutna platser som oftast daterats till 1200– och 1300-talen. Förutom i England påträffas de på flera håll i Nordvästeuropa, i nuvarande Frankrike, Holland, Belgien och Tyskland. De utgör många gånger en brokig skara anläggningar som av allt att döma har haft olika funktioner, men huvuddelen av dem anses ha varit befästa huvudgårdar för enskilda frälsemän. Andra funktioner som påvisats är huvudgårdar i klosterkomplex eller i vissa fall även bostäder för ”vanliga”, men sannolikt välmående bönder. Medan vissa ”moated sites” närmast liknar regelrätta borgar har andra mer gemensamt med ordinära bondgårdar. På så sätt har de mycket gemensamt med borgarna i Småland för även här finns som visats ovan en stor spännvidd i anläggningarnas grad av ”borgmässighet”.

Gemensamt för engelska ”moated sites” är att gårdens byggnader legat helt eller delvis omringade av en vallgrav. Dessa vallgravar hade dock inget speciellt militärt värde utan var snarare en statussymbol som socialt ”befäste” innehavarens position i samhället. Från att ursprungligen ha använts av aristokratin spred sig användandet av vallgravar till olika grupper i samhället och blev en symbol för enskilda personers ambitioner att manifestera sin status (Duby 1977:174, Le Patourel & Roberts 1978). Även om det topografiska läget för dessa ”moated sites” inte direkt kan jämföras med småländska förhållanden, är det ändå mycket som talar för att man också

ska tolka de småländska ”befästa” gårdarna på liknande sätt, där status och sociala ambitioner var av avgörande betydelse. I England har ”moated sites” setts som ett utslag av den ökande betydelsen och medvetenheten inom lågfrälset, där den vallgravs-omflutna bostaden blev en visuell bekräftelse på innehavarens status och herravälde, även om den egentliga ekonomin knappt klarade de kostnader som förknippades med livet som frälseman (Hunt 1997:106). Med denna tolkning finns stora paralleller med utvecklingen i Småland.

Det är tydligt att det utvecklades en mer eller mindre gemensam aristokratisk livsstil vad gäller boende i Europa under medeltiden. Gemensamma idéer och tankesätt kring hur en frälseman skulle bo spreds inom det europeiska frälset. Frälset var också en grupp som ofta hade utländska kontakter. I exempelvis gränsområdet mellan Sverige och Danmark var släktförbindelserna över riksgränsen livliga. Naturligtvis var skillnaderna mellan en fransk eller en engelsk riddare å enda sidan och en småländsk eller svensk å andra sidan enorm vad gäller resurser, levnadssätt och materiell kultur, men ändå fanns det troligen en hel del paralleller i hur man såg på sig själv och sin egen grupp i förhållande till allmogen. Möjligen kan man tala om en gemensam aristokratisk ideologi som förenade aristokratin över stora delar av Europa vad gäller synen på sig själv, på allmogen och på landskapet. Därmed inte sagt att en svensk frälseman var jämbördig med exempelvis en fransk, snarare långt ifrån. De många befästa gårdslämningarna i Småland visar dock att denna aristokratiska ideologi trängde långt in i de småländska skogarna där de anpassades till lokala förhållanden.

Huvudgårdarnas läge i landskapet kan således besvara frågor kring gårdens ursprung, funktion och ekonomi. Huvudgården framstår som centrum för det lokala herraväldet och gav detta en rumslig förankring. Utvecklingen under 1300-talet kan då samtidigt sägas vara ett genombrott för ett nytt, feodalt landskapsutnyttjande. Därmed avses att huvudgårdar som flyttade ut ur byarna till ett mer isolerat läge tydligt visade att innehavarna valt att isolera sig både geografiskt och symboliskt från samhället i övrigt. Valet att bosätta sig på en ö eller udde var förmodligen av oerhört stor betydelse och har tydligt visat vilken position gårdens innehavare ville göra anspråk på. I bondesamhället var vissa förhållanden självklara. Det fanns ett naturligt samband mellan plats och individ. Samtidigt var samhället i stor utsträckning ett kollektivt samhälle. I bygemenskapen fattades kollektiva beslut exempelvis om när man skulle så, när man skulle skörda o. s. v. Överhuvudtaget har man diskuterat medeltiden som en tid närmast utan individer. Individen som koncept ska ha utkristalliserats först efter medeltiden. Feodalismen har till och med definierats som en samhällsordning där människan alltid uppträder tillsammans med andra, i ett kollektiv och där individens frigörelse blir en konsekvens av feodalismens upplösning (Asplund 1983:308). Medeltidens människa var främst en gruppvarelse som karak-täriserade sig själv och andra utifrån vilken grupp man tillhörde. Under medeltiden utvecklas en rad kollektivt organiserade sammanslutningar som gillen, skrån, riddar- och klosterordnar men också bykollektivet (Gurevich 1985:187ff).

På samma sätt som det var självklart att människan var del i ett kollektiv fanns andra självklarheter när det gällde val av gårdsläge. Gården skulle ligga på väl dränerad, lättodlad mark och centralt i förhållande till åker- och ängsmark samtidigt som utmarken skulle vara lätt tillgänglig. Vad gäller husens utformning var vissa saker självklara. En bonde kunde välja mellan två eller tre olika typer av bostadshus, lador och stall, något annat var inte aktuellt. Även byggnadernas inbördes placering och sammansättning till en gård följde också ett närmast strukturellt mönster. Det samma gäller bondgårdens placering i landskapet i förhållande till topografi, åkermark m.m. (Werner 1987:90, 1993:29ff). Att bo och verka inom kollektivet och på ett liknande sätt som grannen var således något alldeles självklart.

Det är mot bakgrund av detta ”kollektiva” medeltida medvetande som förändringarna under 1300-talet med avseende på huvudgårdens lokalisering i landskapet måste ses. Samtidigt som det tidigare ”runstensfrälset” under 1300-talet började kompletteras med ett nytt rusttjänstfrälse, började huvudgårdens lokalisering i vissa fall att ändras genom att somliga huvudgårdar flyttades från bygemenskapen. Det var ett klart brott mot det tidigare strukturella mönstret att bryta upp från kollektivet. Herraväldet i landskapet särskildes. Genom det avsides läget avslöjade gårdens innehavare att han/hon ville bryta med kollektivet, att han/hon var en person som stod vid sidan och över bondekollektivet. Gårdarnas särskilda funktion och sociala status avslöjas således genom deras läge i landskapet. Genom denna lokalisering utsändes viktiga signaler om innehavarens personliga status. Oavsett vilken utformning de byggnader som fanns på huvudgården fick, om de var i sten eller trä, så utstrålade enbart läget en aura av ”makt”. Därmed blir det möjligt att applicera ett begrepp som maktens landskap vilket Hans Andersson introducerat, även på det småländska landskapet. Huvudgården och dess läge, både i byn och utanför denna är här en hörnsten.

Samma utstrålning av makt fanns vid de tidigmedeltida huvudgårdar som låg i visuellt dominerande lägen i anslutning till kyrkan, något som var fallet både i Bjäresjö i Skåne och för Vallsjö i Njudung. Även har var rummet och landskapet en metafor för herraväldet. Enligt socialpsykologiska studier placerar sig ledare gärna på större avstånd från andra medlemmar av gruppen för att understryka sin position. De gör sig även mer synliga och blir visuellt dominerande. Dessa förhållanden gäller både i landskapet, inom boplatsen och inom den enskilda byggnaden. Att hålla avstånd till andra är således ett uttryck för makt (Grøn 1991:102f). Genom att lokalisera huvudgården och kyrkan till en visuellt dominerande punkt i landskapet eller genom att bosätta sig på avstånd isolerad från andra reproducerades rådande maktförhållanden.

Utflyttningen av huvudgårdarna ur byarna måste då ses som genomslag för ett nytt sätt av utöva herravälde. Det är naturligt att koppla samman detta skeende med den feodala maktens territorialisering enligt de tankar som Dodgshon, Saunders och andra utvecklat (se kap. 2). Medeltiden har ju setts som en period då det skedde en övergång från ett personligt till ett territorialiserat maktbegrepp. Från att ha baserats på kontroll över människor baserades makten nu på kontroll av jorden, där skyldigheterna för varje gård, antingen i form av skatt eller ränta, var reglerad. Denna reglering av rummet har exempelvis påvisats vid arkeologiska under-sökningar av skånska byar, där man noterat hur bytomten blir alltmer reglerad. Gårdstomtens läge fixeras och definieras med rännor och hägnader medan bebyggelsen regleras efter feodala strukturer som huvudgårdar och /eller kyrkor. I sydvästra Skåne inleds denna process under slutet av 1100-talet medan den i delar av nordvästra Skåne först verkar inledas under senmedeltid (Thomasson 1998). I Halland har en omflyttning av landsbygdsbebyggelsen under 1200-talen konstaterats (Connelid & Rosén 1997) vilket möjligen kan ha samband med genomslaget för ett mer territorialiserat maktbegrepp. I Norrbotten skedde viktiga förändringar i mitten av 1300-talet, då jordbruket, penningekonomin och kyrkor etablerades (Wallerström 1995). Dessa och liknande förändringar kan alla kopplas till olika utslag av landskapets territorialisering. Det är tydligt att en feodal landskapssyn slår igenom vid olika tidpunkter i olika områden.

I Småland framstår 1300-talet som en på alla sätt avgörande period, då ett stort antal huvudgårdar flyttade ut ur byarna till mer avsides lägen. Även ensamliggande huvudgårdar etablerades i dessa lägen. Att det skedde förändringar i huvudgårdarnas lokalisering under 1300-talet är något som är gemensamt för Skåne, Småland och Mellansverige. Mot bakgrund av

vad som tidigare sagts kan denna förändring tänkas avspegla hur en ny feodal syn på landskap och herravälde slog igenom, möjligen i kombination med en förändrad ekonomisk inriktning på hur frälset administrerade sitt gods. I Danmark framträder ett tydligt brott i frälsets godsdrift. Under högmedeltid drevs godsen med stordrift, för att under senmedeltid delas upp på en stor mängd landbor varvid många huvudgårdar försvann. Utvecklingen i Danmark har paralleller i andra delar av Europa där senmedeltidens agrarkris försvagade stordriftsystemet genom att den sjunkande befolkningen orsakade arbetskraftsbrist på storgodsen (Ulsig 1968). Ett sätt att lösa problemet med bristen på arbetskraft var att dela ut jorden till landbor. Dessa fick därmed ökade incitament att stanna kvar och bruka jorden och därigenom möjlighet att förbättra sin egen ställning.

Mot denna bakgrund kan man se huvudgårdarnas utflyttning som ett försök från frälsets sida att möta en försämrad ekonomi. Samtidigt som utflyttningen bidrog till att markera deras status och position kunde den också leda till en långsiktigt förbättrad ekonomi om man kunde få en intensivare landbodrift, d.v.s. intensivare jämfört med den stordrift man tidigare själv utfört. Utflyttningen visar i detta fall ett frälse som övergick till att i större utsträckning bli ”rentierer” än direkta jordbrukare. Denna ekonomiska förklaring ger dock inte hela sanningen. Snarare visar förändringarna av huvudgårdens lokalisering på en förändrad landskapssyn, en förändrad mentalitet. För första gången vill nu enskilda familjer i samhället inte bo och verka inom den kollektiva gruppen utan bryter sig ut. Detta är en avgörande förändring som har att göra med den allmänna samhällsutvecklingen.

Tolvhundratalet framstår som den period då den medeltida staten konsolideras i Norden. Nu etableras en rad institutioner som kan kopplas samman med statsmaktens framväxt. Här kan nämnas stadsväsendet, borglänen och de stående skatterna. Ett annat viktigt feodalt drag är införandet av ett andligt och världsligt frälse vilket i Sverige sker på 1280-talet. Därigenom slås det för första gången fast att vissa personer slapp att betala skatt mot att de fullgjorde kunglig tjänst som krigare. Det formella frälsets införande måste sannolikt ges en stor del av förklaringen till den senare utvecklingen under 1300-talet. Även om det fanns stormän och magnater redan tidigare var dessa dock integrerade med samhället i övrigt. Deras gårdar låg inne i byarna, allmogen använde deras kyrkor och de kan på alla sätt sägas ha tillhört den bygden som de kontrollerade.

Genom det formella frälsets införande urskildes en särskild klass i samhället, krigarna. Detta måste ha inneburit att självmedvetenheten inom denna krigarklass ökade. Visserligen verkar anor och släktförhållanden redan under sen järnålder ha varit ett viktigt inslag i maktens reproduktion men denna tendens förstärktes genom frälseinstitutionens införande. Nu värnade man inte bara om den egna familjen utan också om den nya klassens intressen. Att skilja klassen från allmogen blev viktigt. Trots att frälseståndet formellt sett var öppet för alla som kunde fullgöra rusttjänst var den ekonomiska tröskeln ett effektivt hinder mot att frälseklassen skulle översvämmas av alltför många bönder. Att just Småland fick så många frälsemän kan dels ses som en konsekvens av kungamaktens maktetableringsstrategier där frälset blev kungens förlängda arm i ett annars svårkontrollerat område, dels av den rådande regionala mentaliteten. Att bli frälseman var det naturliga steget för att i lokalsamhället förstärka en eftersträvad social distinktion.

Huvudgårdarnas utflyttning måste ses i detta sammanhang och som en följd av denna utveckling. När frälseklassen konsoliderats på ”pappret”, blev nästa steg att den ville skilja ut sig i rummet. Detta görs genom att man bosätter sig på platser där vanliga bönder inte kan bosätta sig eftersom de inte kan försörja sig här. Här ligger den huvudsakliga drivkraften bakom

huvudgårdarnas utflyttning ur byarna under 1300-talet. Till detta kan läggas ekonomiska och säkerhetsmässiga aspekter, men huvudorsaken till huvudgårdsflyttningarna hittas i frälsets önskan att avskilja sig som en egen klass och att bryta sig ur bondekollektivet. Landskapet blev ett feodalt rum, som avspeglar vad Duby kallar ”seigneurie foncière”, d. v. s. jordägarens sociala relationer, både till sina landbor och till samhället i stort. Den ”befästa” gården var ett bevis på innehavarens status som frälseman.

Men samtidigt kvarstannade många huvudgårdar på sina gamla platser inne i byarna, i vissa fall under flera hundra år. En ekonomisk förklaring till detta skulle kunna vara att man här i större utsträckning behöll högmedeltidens stordrift vid huvudgården. Förklaringen skulle således ligga i en annan typ av drift. Andra orsaker till varför huvudgårdar fick ligga kvar i byarna kan naturligtvis vara att de ingick i en större godsmassa vars ägare valde att bygga ut en annan av sina huvudgårdar, varför de övriga fick ligga där de låg. Men här måste man också dra in sådana faktorer som tankar kring topofili och odalen vilka tidigare diskuterats. Vissa platsers betydelse som lokalt maktcentrum var fast förankrade i människors medvetande, så fast förankrade att denna betydelse blev svår att bryta. De platser det här är frågan om låg huvudsakligen i järnåldersbygden. Vid järnålderns slut var sannolik all mark i detta områden annekterad av någon bebyggelseenhet, by eller gård. I dessa områden måste de sociala bindningarna i landskapet ha varit stora. All mark var genom sociala band knuten till någon eller något.

Förhållanden som odalen och andra sociala bindningar i ”centralbygden” kan ha spelat in när det gäller varför vissa frälseman valde att låta sina huvudgårdar ligga kvar på sina gamla plats. När gården under lång tid hade fungerat som lokalt maktcentrum var detta ett förhållande som svårligen kunde ändras. Möjligen ska detta ses som ett konservativt drag i det medeltida samhället. Det står utom allt tvivel att huvudgårdarna och deras lokalisering i landskapet avspeglar frälsets förhållningssätt till landskapet och till samhället i övrigt.

Det är tydligt att detta förhållningssätt inom vissa delar av frälset genomgick en genomgripande förändring under 1300-talet. Överhuvudtaget är detta århundrade en intressant period i södra Småland. Vid 1300-talets mitt etableras den första stadsbildningen i området, Växjö, och en tid därefter kungliga fogdeborgar, de första nedslagen av en direkt kunglig administration i Smålands inre. Samtidigt etablerade en stor mängd frälsemän sina huvudgårdar enligt ett feodalt mönster. Både ett ”yttre” och ett ”inre” herravälde kom under 1300-talet att etableras i Småland på ett helt annat sätt än tidigare. Kanske ska man se förändringarna under 1300-talet som ett brott mellan en ”förhistorisk” och en ”medeltida” samhällsorganisation. Fram till 1300-talet var herraväldet huvudsakligen lokalt betingat och lokaliserat. Herraväldet låg koncentrerat ”mitt i bygden”. Här låg huvudgården och kyrkan, precis som storgården och det hedniska hovet under järnåldern. Några yttre herravälden var knappast etablerade i området. Under 1300-talet förändrades detta. Det lokala herraväldet lämnade kollektivet och etablerades som en separat enhet i landskapet. Samtidigt uppträdde kungamakten direkt i landskapet på ett helt annat sätt än tidigare. I det lokala perspektivet, både på en rumslig men också på en mera mental nivå, framstår förändringarna under 1300-talet som lika avgörande som de förändringar som skedde vid 1000-talets mitt. Trettonhundratalet kan nästan ses som det medeltida samhällets genombrott i Smålands inland.

Det har blivit dags att avsluta detta arbete. En del av de frågor som diskuterats borde kanske ha diskuterats mer, andra saker borde kanske ägnats mindre uppmärksamhet än de fått och en del frågor som kanske borde berörts är fortfarande obehandlade. Men precis som den småländske bonden kunde välja om han ville etablera sig som frälseman eller inte, är det

mitt val av frågor som präglat framställningen. Och precis som den småländske frälsemannen bakom sin lilla vallgrav hoppades att hans försök att ”bygga borg” skulle accepteras av omvärlden, får hans sentida ”uttolkare” hoppas att omvärlden accepterar hans tolkningar om hur och varför detta skedde.

15. SUMMARY

Manors and lordship: A study of Småland in the Middle Ages

Chapter 1 Introduction

The last fifteen years have seen an increasing focus on research into social conditions. In medieval archaeology one of the questions that has been considered is the nobility and its manors. One of the regions where this complex of problems is particularly evident is Småland, which had a large number of manors in the Middle Ages. The problems tackled in the dissertation may be divided into two major complexes. One concerns the emergence and growth of the Småland nobility in a long-term perspective. Were the numerous nobles who appeared in Småland something new, or were they preceded by an equivalent social stratum? Can one find, for example, signs of any form of continuity between the Late Iron Age magnates – of whom there are traces in the region – and the medieval nobility, or was the development not continuous? The actual object of this study is the noblemen's manors, which may be regarded as a social centre in the landscape from where local lordship was exercised.

The second complex of problems concerns the spatial conditions in which the nobles established their manors in the landscape. In what topographical setting are the manors of Småland found? Did traditions of a manor and its history as a local power centre influence the potential for its existence? Can one thereby speak of "the significance of place" as regards certain manors? An important question concerns the castle-building activities of the nobility and the fortification of their manors. What did it mean that certain manors were moved out of the villages to more secluded locations and fortified while others remained in their traditional sites in the villages? The discussion here focuses on the significance of the many small "fortresses" in the area. In what way should we view these places, and what function did they have? What thoughts about power and lordship lay behind the building of these structures? To shed light on the castles in the region, I perform a spatial analysis of a few fortified manors, with the aim of illuminating the thoughts that lay behind their form.

Chapter 2 Starting points

Power and lordship are concepts that are often used in various kinds of studies of society. Power in some form is inherent in all the structures of society. Power is obtained and maintained through repeated exercise of power, whereby power relations and lordship can be preserved. One way to reproduce this lordship is to use the society's material culture, and it is this aspect that serves as the basis for archaeological studies of power. Archaeological research into relations of power is thus based on an interpretation of material culture in some form. Through their monumentality, exclusivity, and dominant position in the landscape, certain material remains reveal that those who created them must have been people with considerable power. Monumental burial mounds, rich grave goods, exclusive imported objects, and large halls are almost always associated with powerful individuals. In the Middle Ages, those with power are revealed through their residences, castles, and specially adorned churches. Power is thus expressed symbolically and manifested as material traces in the landscape.

Problems arise when one tries to determine which remains in the landscape reflect power in different regions. This requires taking the local context into account. When it comes to medieval churches in Småland, for example, they may seem rather modest in comparison with

those in Skåne, lacking any special distinguishing marks. When viewed in the local Småland context, however, the mere occurrence of a stone church may be taken in itself as evidence that it should be regarded as a manifestation of power. The remains that may be said to reflect monumentality and power are thus related to the local context.

Power and lordship may be taken as synonyms, since lordship could be said to be the practical exercise of power. By lordship I mean here the day-to-day exercise of power, whether this was done as a consequence of the lord's position as a lawman, as a royal bailiff in the castle, or in his own household.

A crucial process in the Early Middle Ages is the emergence of the feudal state and the territorialization of power. In the pre-feudal state, power was characterized by a supremacy associated with power over people. The foundation for the king's supremacy lay in his success in establishing ties with magnates through generous gifts and other support. The resources needed for this were obtained by external acquisition, by plundering and collecting tribute from other tribes. When these possibilities were gradually restricted, kings were increasingly forced to switch to internal acquisition to obtain the resources with which to maintain their lordship. It was in this process that a taxation system based on individual and collective taxes was expanded. An area which had previously provided a certain number of warriors for the king's army now had to pay a certain tax instead. The territory acquired a completely different role; power was territorialized and the feudal state arose. The final phase of this process in Sweden can be dated to the latter half of the thirteenth century.

In this dissertation I regard Scandinavia as a feudalized society. Land ownership, or more correctly the right of disposition of land, was the foundation for the society, and because certain groups were able to acquire the peasants' production through taxes, tithes, and rents, Nordic society fulfils the basic criteria to be regarded as feudal. The exemption of the nobility from taxation may be seen as an indirect grant of the king's tax revenues to a particular group in society. The social bonds between lords and peasants are of the utmost importance for the noble manors. These may be difficult to trace archaeologically, but by viewing the landscape as a social landscape, a feudal space, social structures can be materialized through spatial relations between the manor and the surrounding farms.

The view of the landscape as a social space and a medium where social relations are produced and reproduced is fundamental to this dissertation. The way in which people organize their landscape is neither random nor strictly economic-functional. The use of the landscape reflects economic, social, ideological, and cultural ideas which can be recreated by studying the landscape. In a study of the manor as the centre of lordship, it is of great importance to see how and where in the landscape the manor was established. Its topographical location can reveal some of the ideas cherished by the nobility, as regards both their self-image and how they wanted to relate to the peasantry. The landscape becomes a space which reveals how lordship was manifested and exercised. In the same way, a spatial analysis of the actual site of the manor can reveal how spatial organization in the vicinity of the manor was used as a way to make this lordship plain.

Chapter 3 The manor – definitions and previous research

The manor is a crucial concept, but not an unambiguous one. Historians have proceeded from written sources and discussed the meaning of various Latin terms, above all from the perspective of estate management. When archaeologists discuss manors, they are instead concerned with questions of status and material culture. In an attempt to combine a historically defined and an archaeologically defined manor, I view it here as a social centre, as the place

where local lordship was exercised, regardless of whether the objects of this exercise of power were tenants, day labourers, slaves, or farmers living around the manor. The form and spatial structure of the manor was then used as a medium for reproducing this lordship.

Manors occur in the written sources by being mentioned in various documents in connection with land transactions. Manors can also be found as archaeological remains, above all as fortified manors, but also indirectly through the form of the churches. Moreover, in some cases place-names sometimes indicate that a farm used to be a manor.

A survey of Småland manors shows that the majority were small. Although many manors were also farms which were bigger than normal, there was a group of manors which do not seem to have been bigger than ordinary farms. This shows that in many cases the explanation for the establishment of a manor must be regarded as a reflection of an individual actor's decision and will rather than a result of purely economic considerations.

Chapter 4 The study area

The area chosen for study comprises the three districts of Värend, Finnveden, and Njudung (fig. 1). Together they made up the jurisdiction of Tiohärad, which appears in written sources at the end of the twelfth century. Since the area comprised a recognized unit in the Middle Ages, it has seemed natural to use it as an analytical unit in the dissertation. The study area was thus a peripheral part of medieval Sweden, bordering on medieval Denmark.

In the Late Iron Age, the interior of Småland was characterized by a large number of settled areas of different sizes, separated by large expanses of forest (fig. 16). Settlement probably began to expand as early as the Viking Age. This development continued and was strengthened during the Early Middle Ages. Colonization was encouraged by the nobility, who acquired more tenants on their lands and hence greater revenues. At the same time as this settlement expansion was taking place, the area was converted to Christianity, and the ecclesiastical organization expanded. The late medieval agrarian crisis struck the area in the latter half of the fourteenth century and in the fifteenth century. From the end of the fifteenth century there are signs of resumed colonization.

Sixteenth-century cadastres show Småland to be an area that was heavily dominated by the nobility. Over half of all land was controlled by either the spiritual or the temporal nobility, while the rest was held by freehold farmers. It is worth noting that the crown was virtually absent as a landowner in the area.

Chapter 5 Late medieval manors – a survey

Earlier research into the Late Middle Ages in the area has shown that there was a large number of manors and hence also of noblemen (fig. 24). There seem to have been at least 250 manors (see appendix 1). Judging by the written evidence, the majority of the manors appear to have existed for a relatively short time, since more than half of them are mentioned only in isolated written references or can only be associated with particular individuals. Alongside these short-lived manors, however, there were others that seem to have existed as local centres of power throughout the Middle Ages. These two types of manors may possibly represent different groups within the nobility.

On the spatial level, Värend and Finnveden had most manors throughout the Middle Ages, and the same situation has been observed for the sixteenth-century nobility. In the different districts, the number of manors was always highest in the central areas which had been

inhabited since the Iron Age, and which had the best conditions for agriculture. In the areas which were first colonized in the Middle Ages, the first manors appeared in the second half of the thirteenth century, and subsequently there were always manors in these areas, although they were much fewer in number than in the old settled areas.

At the same time, the survey shows that the number of manors, and hence also to some extent the number of nobles, was relatively large as early as the first half of the fourteenth century, when written sources become available (fig. 25). The fact that the fourteenth-century nobility was probably larger in numerical terms than in the fifteenth-century leads us to the question of the origin of these noblemen.

Chapter 6 Churches and manors

The aim of studying churches in the area has been to see whether the stratified society reflected by the many manors of the Late Middle Ages also existed in the Early Middle Ages. There were 165 medieval churches (163 parish churches, one monastery church, and a cathedral) (appendix 2). By studying the distribution of different elements, such as construction in stone or wood, towers, vaults, stone treatment, and decoration, one can obtain an idea of whether they were built on individual initiative or should be seen as a result of the efforts of the peasant collective. The medieval church was not just a building which had to meet religious needs; it could also be a way for the powerful man in the area to assert his own position through the form of the church. This is something that should be associated above all with the stone churches in the area.

The churches in the study area are of three main types and were built of either stone or wood. The Romanesque stone churches consist of a nave with a narrower chancel, sometimes with an apse. The late medieval stone churches are of the hall church type. Romanesque stone churches mainly occur in the old Iron Age settlement areas, whereas wooden churches dominate in medieval colonization areas. The exception is Värend, where many wooden churches have also been found in the central parts of the country (fig. 43, 44). In many cases we can detect a kind of structural continuity between the Late Iron Age "aristocracy" and the medieval aristocracy because of a correspondence between the distribution of runestones and Romanesque stone churches. Runestones mostly occur in parishes which acquired Romanesque churches.

Generally speaking, the stone churches in the area were relatively simple in form. If a stone church was built in the Early Middle Ages it was allowed to stand without any major changes during the rest of the Middle Ages. Since the churches are simple, those with towers or special decoration, such as wall paintings or sculpturally designed doorways, stand out as exclusive. These elements may be seen as a social manifestation by the persons or persons who had the church built. For example, the towers in the area can be associated with different temporal or spiritual lords (fig. 48, 51, 53).

With the perspective applied in this dissertation, the churches show – to a much greater extent than has previously been claimed – that their origin in many cases is due to the initiative of particular individuals. This applies above all to the Romanesque stone churches. The introduction of the art of building in stone in the area in the 12th century must be linked to the class that had previously raised runestones. The link between churches and individuals is underlined by the fact that several wooden churches can also be shown to have been built as farm churches. This means that the picture of the churches is complex. In general, the Romanesque stone churches were probably built as farm churches and the wooden churches as

parish churches, but there are exceptions. A picture emerges of a society dominated by a local aristocracy which manifested its position by financing the construction of stone churches and by decorating them. The church buildings show that the social structure we glimpse during the Middle Ages also existed before this.

Chapter 7 Runestones and weapon graves

To gain some idea of the social structure in the Late Iron Age, I have studied runestones and weapon graves in the area. About eighty runestones and seventy weapon graves have been found in the area (appendices 3 and 4) (fig. 58, 61). These two phenomena show that Småland society – just like the rest of Scandinavia during the Viking Age – may be described as an aristocratic society. By Swedish standards, the number of weapon graves in the area may not seem impressive, but they still contribute to a picture of a society with a distinct hierarchical social structure. This is further underlined by the runestones in the area.

Different hierarchical elements often occur in one and the same area. Rich grave finds occur in places where the external form of the graves and the presence of runestones probably mark the site of an important Viking Age farm. Moreover, the weapon graves that do occur in Småland show that the "militarized" society that was Småland in the Middle Ages to some extent already existed in the Late Iron Age. At the end of the Viking Age the evidence shows the copious occurrence of what could best be described as a stratum of large farmers or local chieftains who raised runestones. These men were the leading powers in the local community.

Chapter 8 The manor and the significance of place

The study has shown that in many cases there are indications in the form of runestones, Romanesque churches, and late medieval manors which show that one and the same site may have functioned as a local power centre for a long time. Why these places, or farms, existed for so long may be due to several factors, but one reason could be that ideas and traditions about these places/farms were created in the general awareness over the centuries. In chapter 5 it was noted that there are basically two types of manors. A majority of them seem to have existed only briefly, unlike a small group which appears to have existed for a long time (fig. 62).

It seems as if many of the manors whose existence over a long time is attested can often be traced back to the Early Middle Ages. Since these estates became known as places for the exercise of power, a special meaning was attached to the manors in the collective consciousness. This increased the chances that these estates would survive. The estate's own past also helped this history to live on. In a few cases it has been possible to demonstrate the existence of estates which were almost continuously inhabited by the lord of the hundred (häradshövding). This shows that traditions were created about different estates. Those which existed for a long time were thus "institutionalized" as local power centres.

In contrast, it was no doubt easier to abandon a manor if it had just existed a short time and perhaps was associated with only one individual or family. The farm/place did not have time to accumulate any importance, either in the family's consciousness or in the general awareness. It may be the case that there were two different types of noblemen. In the first case we have a nobility which can trace its roots back to the Viking Age and the chieftains of that period. Among the nobles with this ancestry we find the owners of the long-lasting manors. The short-lived manors would then represent a more medieval kind of nobility, those

whose origin should be sought in the introduction of rusttjänst, the system whereby a man was exempted from taxes (which is the origin of Swedish frälse, the term for the nobility) provided he maintained a warhorse and the necessary equipment to do military service as a knight. This group of manors should be viewed as the result of freehold farmers starting to serve as knights. These manors often disappeared when the owner could not fulfil his military duties, or they were discontinued at his death. In these cases, ancestry and family traditions concerning the state did not play the same crucial part in the survival of the manor.

Chapter 9 Continuity and changes in lordship

The study thus far has concentrated on seeing the nobility in a long-term perspective. It has shown that local lordship in the Late Middle Ages, as reflected in frequent mentions of manors, can be associated on the structural level with the local magnates who were involved in the building of Romanesque stone churches in the Early Middle Ages and the raising of runestones in the Viking Age. Weapon graves reveal a similar continuity when it comes to the armed warrior as a symbol of power. This structural continuity had its foundation in the socio-economic conditions in the area.

While there was a structural continuity as regards where in the landscape lordship was exercised, there were changes as regards the groups in society that participated in lordship. In the Viking Age and Early Middle Ages the control of the local community appears to have rested with a group of magnates who raised runestones and built stone churches. To use an anachronistic term, they could be called a "runestone nobility". This group persisted throughout the Middle Ages and can probably be detected behind the manors that existed for a long time.

With the introduction of the knight system, a larger group in society was able to share in local lordship. The runestone nobility was joined by a "knightly nobility". The system meant that men other than members of the old runestone nobility could establish themselves as nobles. By serving as knights and thus being exempt from tax, a man's social status was improved. It is possible that many in the "knightly nobility" were in a position of dependence on the "old" lords. Hypothetically, this gentry could be seen as a development of the retinue or hird that accompanied Viking Age chieftains.

During both the Viking Age and the Middle Ages, then, the landscape of Småland was controlled by local lordship which shows traces of both continuity and change. While the changes that occurred at the transition from the Viking Age to the Middle Ages mainly involved a change in the foundation of lordship – from pagan to Christian – these changes did not entail any alteration to the spatial organization of lordship. With the formalization of knightly service, more and more men could share in the opportunities that accompanied the status of nobility.

Chapter 10 In the village or as an isolated farm

An important aspect of the manors in the area was the context in which they appeared. Were they located in villages or could they also be isolated farms? Is it possible to show that in Småland, as elsewhere, manors left the village community for more secluded locations during

the fourteenth century?

A study of the manors in Värend, using the cadastres of the 1540s, reveals that a majority of them were in villages while the remainder were single or double farms. In a few cases, the fact that the manor was isolated can be explained by the eviction of a nearby village already in the Middle Ages. In several cases it could be noted that manors in Småland, just like those in Skåne and Uppland, moved out of the villages to more secluded locations. However, just as in Skåne, there were also manors that remained in the villages throughout the Middle Ages. This has often been overlooked in research. The question whether a manor should move out of a village or not has usually been associated with the question of its fortification. Here it is rather interpreted as two different ways for the nobility to manifest its lordship in the landscape.

A location in the village was the old, customary, normal practice. The large farms of the Viking Age had been part of the village. From here the chieftain could exercise lordship over people attached to the household, the farm, or the village that the farm controlled. This was achieved through more or less daily contact between the magnate and his subjects. The fact that the manor in the Middle Ages continued to be in the village may thus be seen as an archaic feature, a reflection of the continuation of personal exercise of power over subordinates. Moving the manor from the village, on the other hand, may be seen as reflecting the adoption of a new, more territorialized and hence also more "feudal" way of exercising power. When power is exercised over a territory, the concrete presence of the local centre of power among the subjects is not necessary in the same way. For example, by equalizing the tenants' farms, the rent that each farm paid was automatically regulated, so the tenant did not need to be under the daily surveillance and control of the landowner. The move of the manors out of the villages is thus visible proof of the breakthrough of a territorialized view of the landscape.

The fact that manors in some cases remained in the villages and in other cases moved out also shows that the different "models" for the manifestation and exercise of power continued to exist side by side. It also shows that some of the nobility did not consider it necessary to move out of the village. In certain cases, the failure to move can of course be explained in terms of insufficient economic resources, but this explanation is not the only possible one, according to the view presented above. In some cases the significance of the manor in the local collective consciousness meant that it was more or less impossible to move it. To do so would have resulted in the loss of the legitimacy of local lordship (cf. ch. 8).

In medieval colonization areas, manors were established as isolated farms. Settlement here consisted mainly of single or double farms. There was no chance of contact with any village. To show explicitly that these manors really were manors, they were often located in secluded, "fortified" positions in the landscape. Yet since they were at the same time forced to provide for the support of the farm through their own means, the fields and meadows were right beside the farm and not, as with other fortified manors, at a great distance. By locating these isolated farms in "fortified" positions, the aim was to assert the feudal status of the estate and its owner.

Chapter 11 Castles and fortified manors

In the previous chapter I considered the move of manors from the villages. Intimately associated with this development is the question of their fortification. At about sixty places in the study area there are remains that can be characterized as castles or fortified manors

(appendix 5) (fig. 75). These include everything from royal bailiffs' castles, bishops' castles, the fortified manors of individual nobles, as well as structures that were probably used on a temporary basis in situations of war (fig. 79, 83, 90). Many of these forts are not mentioned in the written sources. Fifteen structures in the area have been investigated, and in those cases where datings have been obtained, they show that the oldest came into existence at the end of the thirteenth century. The fourteenth century above all seems to be the period when castles and fortified manors were built in the area, in agreement with the general development of castle building in Sweden (fig. 78).

One starting point for the interpretation of these structures was to ascribe a more social than military character to them. By studying how these often weakly fortified manors were located in the landscape in relation to other buildings and cultivated land, it is possible to show that they were not remains of ordinary farms. It was precisely their location in the landscape that showed that the people who lived in these places must have obtained their livelihood elsewhere and that the structures can therefore be described as a kind of manors. The spatial position of the farms can thereby be said to have been used as a way for the owner to consolidate his social status. It could therefore be hypothetically suggested that many Småland castles were social rather than military fortresses.

A study of the titles of the nobles who can be associated with fortified farms shows that not just people from the high nobility but also the gentry were involved in the process of fortifying their farms. All high aristocrats probably controlled a fortified estate, whereas among the gentry it seems above all to have been the higher stratum who had their estates fortified. The many castles that are not known in the written sources show that the proportion of castles built by the gentry may have been much greater than has hitherto been believed.

It is clear that it was individual nobles and church dignitaries who first started fortifying their estates in the interior of Småland. Royal castles were first established in the second half of the fourteenth century in Finnveden and Njudung. It was only with the construction of these royal castles that castle building with a more military orientation gained momentum. Throughout the Middle Ages the crown lacked points of support in Värend, where the bishop of Växjö seems to have been the regional power. In Värend the bishop fortified several of his estates. From a military point of view, these castles were the strongest, mostly built during the fourteenth century. Almost all of them were more or less square structures where extensive groundwork had been undertaken. This clearly distinguishes them from the fortified manors of the local nobility, which were of a much simpler form and more adjusted to the topography of the site (fig. 91). In relation to the total number of manors in the area during the Middle Ages, at least one fifth of the noble manors in the Late Middle Ages appear to have been fortified.

Chapter 12 The fortified manor – an expression of lordship

In the previous chapter I interpreted the manors of Småland above all in social terms. The significance of this is emphasized if one studies how individual fortified manors were spatially organized. One can thereby see how the nobility, even at the level of the farm, used spatial strategies to assert and reproduce their lordship. This is exemplified in four castles, Hultaby in Njudung and Agundaborg, Källarholmen, and Göshult in Finnveden. The first three have been subjected to small-scale archaeological investigations as part of the work for this diss-ertation.

In the first half and the middle of the fourteenth century, Hultaby was the manor of

Erengisle Sunesson (Båt), councillor of the realm, and hence the home of one of the most powerful men in Sweden (fig. 99). We know less about who controlled the other three castles, but archaeological investigations and finds allow Agundaborg to be dated to the time around 1300 (fig. 105), Källarholmen to the first half of the fourteenth century (fig. 110), and Göshult to the mid-fourteenth century (fig. 114). The social significance of space is obvious at all four sites, which shows that virtually the whole nobility, regardless of whether they belonged to the aristocracy or the gentry, held the same view of how the landscape and the estate should be organized. The form of the farm, its location in the landscape, the appearance and material of the buildings were all supposed to distinguish the nobility from the peasantry. A common feature of all four sites is the secluded location, in places where the soil could only be tilled with some difficulty. At Hultaby there are stone buildings using mortar, which was completely unknown among the peasantry (fig. 100). At Agundaborg there had been an attempt to make the main building look as if it had been built with mortar. The aim of these efforts was to assert the display function of the estate and to emulate the top stratum of society. A similar development has been noted in both England and France. In Scandinavia too, a development towards a shared aristocratic culture can be traced, and the design of dwellings was an ingredient in this.

At Källarholmen it was above all the big timber tower above the large cellar that manifested the manor's lordship over the area (fig. 111). The presence of a cellar is a common feature of castles. The type of large cellar which can often be seen at fortified manors may in itself be regarded as a symbol of local lordship. The cellar showed that the owners had so many supplies that extensive storage space was necessary, and that it was to this estate that the tenants had to pay their rents. The cellar was thus a symbol of feudal rents.

The four studied examples also show that the reason why the nobles moved their manors out to fortified locations had more to do with the social significance of space than with the need for military defence. It is clear that the study of medieval castles must pay greater attention to their social significance than has hitherto been the case. Explicit military features, such as moats, seem to appear at somewhat younger castles like Källarholmen, although their value was also in large measure symbolic. This means that we should regard the move of manors out of the villages from other than purely military perspectives.

Chapter 13 Why so many nobles?

One question that has not hitherto been discussed is why there were so many nobles in Småland. What drove people to take the step up to the nobility? Why did the crown feel that it needed so many nobles in Småland?

Becoming a noble had to occur with royal sanction. The meaning of the term for nobility, frälse, was that an individual became a "king's man" in return for exemption from taxes. If the crown had not had an interest in offering the opportunity to achieve noble status it would not have been possible to achieve it any other way. The large number of nobles in Småland is thus a result of a deliberate royal policy or strategy. At the same time, there must also have been a number of actors who were prepared to satisfy the requirements for becoming a noble and who were also able to do so.

The traditional explanation for the large number of nobles in Småland is that it reflects the king's need for armed forces on the border with Denmark. Another explanation which has been put forward is that Småland had plenty of magnates and big farmers who had benefited from colonization and therefore had sufficient resources to serve as knights. In addition, the crown wanted to forge bonds with men from the outer parts of the country to gain support

against rebellious magnates in the more central parts of the kingdom.

The large number of nobles in the area should perhaps be considered from the perspective of control and strategies to establish power on the part of the king. It is clear that there were no royal properties to speak of in the interior of southern Småland in the Early Middle Ages. The large number of nobles can thus be viewed as a deliberate strategy whereby the king could assert his lordship over a peripheral area. By alliances with many men from the local élite, the crown could maintain its supremacy over a large area which would otherwise have been difficult to control.

The king's strategies for the exercise of power, however, would have been ineffective if there had not been men who were prepared to serve as knights. Establishing oneself as a noble in a manor was a social act which was performed from an actor's perspective. In view of the large numbers of lower noblemen in Småland, this type of social action must have been significant. A great number of men were prepared to take the step to establish themselves as nobles and meet the demands made by the king. It must be pointed out that this was a voluntary choice. Even if one had the required resources, one was not forced to take the step to start serving as a knight; there was always the alternative of not doing so and carrying on as an ordinary peasant. Whether peasants chose to establish themselves as nobles must thus be viewed as the outcome of a peasant's conscious and active choice. There was therefore a structure in the area which encouraged peasants to become nobles. This structure may be associated with the mentality that focused on the defence of one's own district and one's own honour. Knightly service thereby meant an institutionalization of a prevailing local structure.

Chapter 14 Manors and lordship

The social significance of the appearance of the manor and its location in the landscape has been in focus in this dissertation. It was through buildings with special functions or buildings with special architecture that the owners of the estates asserted their own position. Since the estates in question were often in secluded, inaccessible locations, behind moats, it has been natural to discuss them in terms of "castles". Research into the fortified manors of the nobility has therefore been associated with castle research, with the consequent emphasis on military aspects and defence. In many cases, however, the "fortifications" seem to be more symbolic or even non-existent, yet earlier research has too often considered these castles from a military perspective. The primary factor, however, is their shared topographical location and their architectural structure and "exclusiveness". They thus helped to strengthen and confirm the status of the nobility and their special way of life in contrast to that of the peasantry. The "fortifications" seem to have been just as much socially and militarily conditioned, as much social demarcations as military fortifications, and in some cases the former was more important. The location of the manors in the landscape thus answers questions about the origin, function, and economy of the estates. The manor is revealed as the centre of local lordship, giving it a spatial foundation.

The move of the manors out of the villages must be seen as a reflection of a new way to exercise lordship. It is natural to associate this with the territorialization of feudal power. The Middle Ages have been regarded as a period when there was a transition from a personalized to a territorialized concept of power. From having been based on control of people, power was now based on control of land, with the obligations of each farm, whether in the form of tax or rent, strictly regulated. The thirteenth century stands out as the period when the medieval state was consolidated in Scandinavia. An important feudal feature was the introduction of

the spiritual and temporal nobility, which in Sweden took place in the 1280s. The introduction of a formal nobility probably explains a great deal of the later development in the fourteenth century. A special class was thereby distinguished in society: the mounted warriors. This must have meant that the self-awareness of the warrior class increased. It became important to distinguish this class from the peasantry.

The move of the manors must be viewed in this context and as a consequence of this development. When the noble class was consolidated "on paper", the next step was that it wanted to distinguish itself in space. The nobles did so by settling in places where ordinary peasants could not live because they could not support themselves there. The landscape became a feudal space which reflected the landowner's social relations both to his tenants and to society at large. The "fortified" manor was a proof of the owner's status as a noble.

Generally speaking, the fourteenth century was an interesting period in southern Småland. In the middle of the century the first town, Växjö, was established in the area, and some time afterwards the royal bailiffs' castles, the first expressions of direct royal administration in the interior of Småland. At the same time, a large number of nobles established their manors according to a continental feudal pattern. During the fourteenth century, both inner and outer lordship were established in a way never seen before. Perhaps the changes in the fourteenth century may be regarded as a switch from a "prehistoric" to a "medieval" societal organization. From a local perspective, both at the spatial level but even more so at a mental level, the changes in the fourteenth century seem to have been as crucial as the changes in the mid-eleventh century. The fourteenth century could be possibly said to have witnessed the breakthrough of medieval society.

Translated by Alan Crozier

16. REFERENSER

Arkiv

Antikvarisk Topografiska Arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

Fornminnesregistret för Hallands, Jönköpings, Kalmar och Kronobergs län

Jönköpings läns museum
Topografiska arkivet
Inventariekatalog
F-Topo – topografisk databas över bebyggelsen i Jönköpings län

Lantmäteriarkiven i Halmstad, Jönköping, Kalmar och Växjö

Riksarkivet
Lars Sparres kopieböcker B14 1445

Smålands museum
Topografiska arkivet
Inventariekatalog

Statens Historiska Museum
Inventariekatalog

Sveriges Kyrkors arkiv, Riksantikvarieämbetet, Stockholm
Erik O Johansson manus till kyrkobeskrivningar över kyrkor i Finnveden

Källskrifter och litteratur

Agertz J 1997 *Bebyggelsenamn i socknarna Reftele och Villstad*. Smålandsstenar.

Allvin J 1852 *Beskrifning öfver Östbo härad i Jönköpings län*. Värnamo. Faksimil 1934.

Almquist Jan-Eric 1960 *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden (1523-1611)*. Stockholm.

Almquist Joh. Ax. 1938 Arvid Trolles jordebok 1498 jämte åtkomsthandlingar och andra därmed samhöriga aktstycken utgivna med bidrag ur humanistiska fonden av Kungl. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia. *Historiska handlingar del 31*. Stockholm.

Almquist Joh. Ax. 1976 *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*. Fjärde delen. Småland. Band 3. Säterier. Stockholm.

Ambrosiani B 1985 Aristocratic Graves and Manors in Early Medieval Sweden. *In Honorem Evert Baudou*. Archaeology and Environment 4. Department of Archaeology. Umeå universitet. Umeå.

Anderbjörk J-E 1940 Gravundersökningar vid Benestad herrgård. *Värendsbygder* 1940.

Anderbjörk J-E 1949 Undersökningar och förhistoriska fynd i Kronobergs län. *Kronobergsboken*.

Andersen M 1992 Stormandsgårde ved kirkerne i Rye og Kirke-Hyllinge på Sjælland - en foreløbig rapport. *Medeltida husbyggande*. Symposion i Lund november 1989. red J-E Augustsson. Lund Studies in Medieval Archaeology 9. Stockholm.

Anderson P 1992 *Övergångar från antiken till feodalismen*. Femte upplagan. Lund.

Andersson A 1997 Spatial Analysis in Time. Hammershus Castle. *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Ed H Andersson, P Carelli, L Ersgård. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Stockholm.

Andersson H 1989 Medeltiden och kulturminnesvården. *By, huvudgård och kyrka*. Studier i Ystadsområdets medeltid. red H Andersson & M Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.

Andersson H 1995 Maktens landskap. *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*. red M Mogren & J Wienberg. Lund Studies in Medieval Archaeology 17. Stockholm.

Andersson H 1997 Maktens medeltida landskap. *Älvsborgs län. Historia i gränsbygd*. Vänersborg.

Andersson H & Anglert M 1989 red *By, huvudgård och kyrka*. Studier i Ystadsområdets medeltid. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.

Andersson K 1983 Kalmarkustens kyrkor under tidig medeltid. *Hikuin* 9.

Andrén A 1985 *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No.13. Bonn – Malmö.

Andrén A 1987 Medeltida tegelhus i Lund - en kort översikt. *Hikuin 13*.

Andrén A 1997 *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologier*na. Eslöv.

Andrén A 1999 Landscape and settlement as utopian space. *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. Ed C Fabech & J Ringtved. Jutland Arcaheological Society. Moesgård.

Andræ C G 1960 *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid*. Uppsala.

Anglert Marit 1993 Kyrkorna i Möre. *Möres kristnande*. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 2. Uppsala.

Anglert Mats 1989 Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. *By, huvudgård och kyrka*. Studier i Ystadsområdets medeltid. red H Andersson & M Anglert. Lund Studies in Medieval

Archaeology 5. Stockholm.

Anglert Mats 1995 *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Lund.

Areslätt T 1979 *Finnveden och Njudung*. En undersökning om den yngre järnålderns gravfältsmaterial. C-uppsats i arkeologi. Göteborgs universitet.

Artelius T & Streiffert J 1980 *Bolmsö - centralort*. Ett försök att lokalisera centralorter i Finnveden under yngre järnålder. C-uppsats i arkeologi. Göteborgs universitet.

Aspeborg H 1997 Frälsegodset vid Skuttunge kyrka. Den förhistoriska bakgrunden. *Tor* vol. 29.

Asplund J 1983 *Tid, rum, individ och kollektiv*. Stockholm.

Austin D 1984 The Castle and the Landscape: annual lecture to the Society for Landscape Studies, May 1984. *Landscape History. Journal of the Society for Landscape Studies*. Vol. 6.

Austin D 1990 The "proper study" of medieval archaeology. *From the Baltic to the Black Sea*. Studies in Medieval Archaeology. Ed D Austin & L Alcoock. London.

Bartlett R 1989 Colonial Aristocracies of the High Middle Ages. *Medieval Frontier Societies*. Ed R Bartlett & A MacKay. Oxford.

Beckman B 1966 Helgasko och Helgö. *Kronobergsboken*.

Bengtsson H 1999 *Den höviska kulturen i Norden: En konsthistorisk undersökning*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska Serien 43. Stockholm.

Berg J 2000 Stormannamiljöer och landskap. En diskussion om maktens uttryck i den fysiska miljön utifrån några exempel från yngre järnålder–medeltid. *En bok om Husabyar*. Red M Olausson. Riksantikvarieämbetet Avdelningen för Arkeologiska undersökningar Skrifter Nr 23. Stockholm.

Berglund A 1983 *Järnåldersbygden i Östbo härad, Småland*. C-uppsats i arkeologi. Lunds universitet.

Bexell B 1974 *Tre kyrkor i Agunnaryd*. En historik. Växjö.

Bisgaard L 1988 *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænkemåde i dansk senmiddelalder*. Arusia. Historiska skrifter VII. Århus.

Bjurling O 1952 *Våldgästning och frälse*. Till de äldsta skatteprivilegiernas historia. Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen Lund. Vol 1. Lund.

Bloch M 1967 *Feudal Society. I The Growth of Ties of Dependence. II Social Classes and Political Organization*. London.

Blomqvist R 1929 *Studier i Smålands romanska stenkonst*. Lund.

Bodin U 1994 *Ett vikingatida skelettgravfält i Finnveden*. Gravar och boplatsrester från arkeologiska undersökningar 1990 och 1936-37 inom ett gravfältskomplex i Nästa, Kärda socken, Värnamo kommun, Småland. Jönköpings läns museum.

Bodin U 1997 I brytningstiden mellan hedniskt och kristet. *Småländska kulturbilder*. Det nära förflutna - om arkeologi i Jönköpings län.

Bolin S 1934 *Ledung och frälse*. Studier och orientering över danska samfundsförhållanden under äldre medeltid. Lund.

Bonnier A-C 1987 *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350*. Upplands fornminnes-förenings tidskrift 51. Uppsala.

Braathen H 1989 *Ryttergravar. Politiske strukturer i eldre rikssamlingstid*. Varia 19. Oslo.

Bradley R 1993 *Altering the Earth. The Origins of monuments in Britain and Continental Europe*. Edinburgh.

Brink S 1990 *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Uppsala.

Brink S 1998 Land, bygd, distrikt och centralort i Sydsverige. Några bebyggelsehistoriska nedslag. *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. En vänbok till Berta Stjernqvist. Uppåkrastudier 1. Red L Larsson & B Hårdh. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8º, No.28. Stockholm.

Burström M 1991 *Arkeologisk samhällsavgränsning*. En studie av vikingatida samhällsterritorier i Smålands inland. Stockholm Studies in Archaeology 9. Stockholm.

Byhmer G 1937 Hamneda gamla kyrka. *Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok*.

Bååth K 1983 *Öde sedan stora döden var… del 1. Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal*. Lund.

Cadman G E 1983 Raunds 1977-83. An Excavation Summary. *Medieval Archaeology* vol. XXVII.

Callmer J 1986 To Stay or to Move. Some Aspects of the Settlement Dynamics in Southern Scandinavia in the Seventh to Twelfth Centuries A.D. with Special Reference to the Province of Scania, Southern Sweden. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1985-86*.

Callmer J 1991 Territory and Dominion in the Late Iron Age in Southern Scandinvia. *Regions and Reflections. In honour of Märta Strömberg*. eds K Jennbert, L Larsson, R Petré, B Wyszomirska-Werbart. Lund.

Callmer J 1992 A contribution to the prehistory and early history of the south Scandinavian manor. The Bjäresjö investigations. *The archaeology of the cultural landscape. Field work and research in a south swedish rural region*. eds L Larsson, J Callmer & B Stjernqvist. Acta Archaeologica

Lundensia Series in 4º, No.19. Stockholm.

Callmer J 1997 Aristokratiskt präglade residens från yngre järnåldern i forskningshistoria och deras problematik. *"..Gick Grendel att söka det höga huset.."* Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder. red J Callmer & E Rosengren. Halmstad.

Callmer J & Rosengren E 1997 *"..Gick Grendel att söka det höga huset.." Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder.* Hallands länsmuseers skriftserier No. 9 / GOTARC C Arkeologiska skrifter No. 17. Halmstad.

Carelli P & Salminen L 1996 Borgen i bygden – Ett bebyggelsehistoriskt projekt med borgen i centrum. *Bulletin för arkeologisk forskning i Sydsverige.* 1996/4.

Carlsson S 1948 De småländska gränslanden under medeltiden. Några synpunkter. *Historisk tidskrift.*

Christensen A E 1968 (1945) *Kongemakt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden.* Andre udgave. København.

Christensen T 1997 Lejrehallen. *"..Gick Grendel att söka det höga huset.."* Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder. red J Callmer & E Rosengren. Halmstad.

Christophersen A 1982 Drengs, Thegns, Landmen and Kings. Some Aspects on the Forms of Social Relations in Viking Society during the Transition to Historic Times. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1981-82.

Claëson S 1987 *Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige.* Skrifter utgivna av institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Serien I Trettionde bandet. Stockholm.

Claesson E 1989 *Cuius ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland.* Lic.avhandling i medeltidsarkeologi, Lunds universitet. Lund.

Connelid P & Rosén C 1997 Agrarian Settlement and Landscape Change in Medieval Halland, South-West Sweden. *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology.* Ed H Andersson, P Carelli, L Ersgård. Luns Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter Nr 24. Stockholm.

Coulson C 1979 Structural Symbolism in Medieval Castle Architecture. *Journal of British Archaeological Association Volume CXXXII.*

Coulson C 1982 Hierarchism in Conventual Crenellation. An Essay in the Sociology and Metaphysis of Medieval Fortification. *Medieval Archaeology 26.*
Crouch D 1992 *The Image of Aristocracy in Britain, 1000-1300.* London and New York.

Dahlerup T 1970 Lavadelns Krise i dansk Senmiddelalder. *Historisk Tidskrift* 12 Række 12 Bind IV. 1969-70. Utgiven av den Danske historiske forening.

DS *Diplomatarium Suecanum*, ed J G Liljegren m.fl. 1-8. Stockholm 1829-1959.

Dodgshon R A 1987 *The European Past. Social Evolution and Spatial Order*. London.

Dovring F 1951 *De stående skatterna på jord 1400-1600*. Lund.

Dovring F 1953 Agrarhistorisk forskning och svensk medeltidshistoria. *Historisk tidskrift*.

Duby G 1977 *The Chivalrous Society*. Translated by C Postan. London.

Duby G 1990 *Söndagen vid Bouvines den 27 juli 1214*. Stockholm.

Duby G 1992 *The Early Growth of the European Economy. Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century*. Sixth Printing. Cornell University Press.

Duczko W 1997 Gamla Uppsala – svearnas maktcentrum i äldre och nyare forskning. *"..Gick Grendel att söka det höga huset.."* Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder. red J Callmer & E Rosengren. Halmstad.

Ekre R 1985 Medeltida borgar i Västergötland. *Västergötlands äldre historia. Fakta och hypoteser*. 12 inlägg i en aktuell debatt under redaktion av Göran Behre och Erik Wegræus. Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum. Vänerborg.

Ekre R 1987 Mysteriet Murängen. Introduktion till en medeltidsgrävning i Gestad. *Västgöta-Dal*.

Ekre R 1998 Murängen i Gestad – medeltid och järnålder. *Hembygden*.

Ekström J & Lagerås P 1995 *Jordbruk och vegetation vid Hovshaga under förhistorisk och historisk tid. En pollenanalytisk studie norr om Växjö*. Lundqua Uppdrag, vol. 23. Lund University, Department of Quaternary Geology. Lund.

Elgqvist E 1931 Studier i södra Smålands bebyggelsehistoria. Anmärkningar till en karta över Värends järnåldersbebyggelse. *Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok*.

Ellehag C 1994 *Fem svenska stormanshem under 1600-talet*. Nordiska museets handlingar 117. Stockholm.

Eneström F V 1904 *Beskrifvfning öfver undersökning av gravhögar i Enehagen, Värnamo 1904*. ATA dnr: 733/04.

Eneström F V 1905 *Beskrifning öfver fortsatta undersökningar i Enehagen, Värnamo 1905*. ATA.
Eneström F V 1907 *Beskrifning över undersökningar i Enehagen, Värnamo 1907* ATA dnr: 13/08.

Eneström F V 1910 *Beskrifning av slutundersökning av samtliga gravhögar å gravfältet på Mossle Jössagård 1910*. ATA dnr: 360/1910.

Eneström F V 1911 *Beskrifning öfver verkställda undersökningar af forngrafvar belägna på ön Bolmsö, Wästbo härad, Jönköpings län, sommaren 1911*. Avskrift i Jönköpings läns museums arkiv.

Eneström F V 1912 *Beskrifning öfver verkställda undersökningar af forngrafvar, belägna på ön Bolmsö, Wästbo härad, Jönköpings län, sommaren 1912 af H.K.H. Kronprins Gustaf Adolf med biträde af F.V.E. Eneström*. Avskrift i Jönköpings läns museums arkiv.

Englund P 1989 *Det hotade huset. Adliga förställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm.

Ericsson I 1980 Trojenborg. Hypothesen und Fakten zu einer südschwedischen Burg. *Offa 37*. Festschrift für Hermann Hinz.

Eriksson A-L 1995 *Maktens boningar. Norska riksborgar under medeltiden*. Lund Studies in Medieval Archaeology 14. Stockholm.

Ersgård L *1997 Det starka landskapet. En studie av Leksandsbygden i Dalarna från yngre järnålder till nyare tid*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter Nr 21. Stockholm.

Ersgård L & Hållans A-M 1996 *Medeltida landsbygd. En arkeologisk utvärdering*. Forsknings-översikt, problemområden, katalog. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter Nr 15. Stockholm.

Fabech C & Ringtved J 1995 Magtens geografi i Sydskandinavien - om kulturlandskap, produktion og bebyggelsemønster. *Produktion og samfunn*. red H G Resi. Oslo.

Fairclough G 1992 Meaningful constructions – spatial and functional analysis of medieval buildings. *Antiquity 66*.

Fehring G 1991 *The Archaeology of Medieval Germany, an introduction*. London & New York.

Ferm O 1983 Feodalism i Sverige ? Högfrälsets gårdsrätter under medeltiden och 1500-talet. *Historisk tidskrift 1983:2*.

Ferm O 1990 *De högadliga godsen i Sverige vid 1500-talets mitt – geografisk uppbyggnad, räntestruktur, godsdrift och hushållning*. Studier till det medeltida Sverige 4. Stockholm.

Ferm O & Rahmqvist S 1985 Stormannakyrkor i Uppland under äldre medeltid. *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985*. Stockholm.

Forssell H 1869 *Sveriges inre historia från Gustaf den förste*. Stockholm.

Foucault M 1980 *Sexualitetens historia 1*. Viljan att veta. Södertälje.

Fridell S 1992 *Ortnamn på –ryd i Småland*. Acta Academine Regiæ Gustavi Adolphi 60. Studier till en svensk ortnamnsatlas 15. Uppsala.

von Friesen O 1922 Håkan Jarl på Komstadsstenen vid Sävsjö. *Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening VI.*

Fritz B 1973 *Hus, land, län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434*. Del I och II. Stockholm Studies in History 18. (omtryck 1992). Stockholm.

Gansum T 1996 Strukturasjonsteori – om arkeologers behov för handlingsteori. *META Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1996:3.

Gardelin G m.fl. 1997 *Askallén, Lundagård. Arkeologisk förundersökning 1996* Lunds kn, Skåne. Arkeologiska rapporter från Lund, nr. 19.

Gardell S 1945 *Gravmonument från Sveriges medeltid. I Text. II Avbildningar*. Stockholm.

Gejrot C 1994 *Diplomata Novevallensia. The Nydala Charters 1172-1280*. A Critical Edition with an Introduction, a Commentary and Indices. Acta Universitatis Stockholmiensis XXXVII. Stockholm.

Giddens A 1984 *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge.

Gissel S et al 1981 *Desertion and Land Colonisation in Scandinavia c. 1300-1600: comparative report from the Scandinavian research project on deserted farms and villages*. Stockholm.

Gren L 1989 Platon mitt i byn. Kyrksocknens uppkomst från monumentologisk synpunkt. *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand*. Stockholm.

Grenville J 1997 *Medieval housing*. London.

Gräslund A-S 1991 Runstenar - om ornamentik och datering. *Tor* vol. 23. Uppsala.

Grøn O 1991 A method for reconstruction of social structure in prehistoric societies and examples of practical application. *Social Space. Human Spatial Behaviour in Dwellings and Settlements. Proceedings of an Interdisciplinary Conference*. ed O Grøn, E Engelstad & I Lindblom. Odense.

Gurevich A J 1979 *Feodalismens uppkomst i Västeuropa*. Stockholm.

Gurevich A J 1985 *Categories of Medieval Culture*. London.

Gurevich A J 1992a Semantics of the medieval comunity: ”Farmstead”, ”Land”, ”World”. *Historical Anthropology of the Middle Ages*. Ed J Howlett. Cambridge.

Gurevich A J 1992b Wealth and gift-bestowal among the ancient Scandinavians. *Historical anthropology of the Middle Ages*. ed J Howlett. Cambridge.

Gustafsson E & Ullén M 1970 *Växjö Domkyrka*. Sveriges kyrkor vol. 136. Växjö, Småland band IV:1. Stockholm.

Hagerman M 1996 *Spåren efter kungens män. Om när Sverige blev ett kristet rike i skiftet mellan vi-*

kingatid och medeltid. Stockholm.

Hallencreutz C F 1993 Missionsinitiativ och missionärstraditioner i Möre. *Möres kristnande*. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 2. red H Williams. Uppsala.

Hansson H 1963 *En fejd mellan Nydala kloster och smålandsbönder*. Skillingaryd.

Hansson M u.å. *Social struktur i det medeltida Blekinge*. Manus.

Hansson M 1997a Borg, befäst gård, huvudgård. Exempel från södra Småland. *META Medeltidsarkeologisk tidskrift 1997:1*.

Hansson M 1997b Om biskopens stad och medeltidens landsbygd. *Gårdar, åkrar och biskopens stad. 3000 år i Kronobergs län*. Smålands museum. red M Hansson. Växjö.

Hansson M 1999a *Agundaborg och Källarholmen. Två medeltida "borgar" i Småland*. Rapport över arkeologisk undersökning av RAÄ 39, Agunnaryd socken och RAÄ 40 Ryssby socken, Ljungby kommun, Kronobergs län. Institute of Archaeology. Report Series No. 68. University of Lund.

Hansson M 1999b Från renjägare till viking. En arkeologisk historia om södra Småland. *Landen kring sjöarna. En historia om Kronobergs län i mångtusenårigt perspektiv*. Red L Johansson. *Kronobergsboken 1999-2000*.

Hansson M 1999c Graves, Grave-fields and Burial Customs – Variation as Theme. A Discussion of Late Iron Age Grave-fields in the Inland of Småland. *Lund Archaeological Review 1998*.

Hansson M 2000a *Jarlens residens. Gammal och ny arkeologi på Hultaby borg*. Institute of Archaeology. Report Series No. 73. University of Lund.

Hansson M 2000b Visingsö och Bolmsö – öar i fokus. *Visingsöartiklar. Tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid*. Red P Nicklasson. Jönköpings läns museum rapport nr 42. Jönköping.

Harrison D 1996 *Medieval Space. The Extent of Microspatial Knowledge in Western Europe during the Middle Ages*. Lund.

Hedeager L 1990 *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Aarhus.

Hedeager L 1992 *Iron Age Societies. From Tribe to State in Northern Europe, 500 B.C. to A.D. 700*. Oxford.

Helander A 1986 *Järnåldersbygden i Sunnerbo härad, Småland*. C-uppsats i arkeologi. Lunds universitet. Stencil.

Helmfrid S *1962 Östergötland "Västanstång". Studien über die älteren Agrarlandschaft und ihre Genese*. Meddelanden från Geografiska institutionen vid Stockholms universitet nr 140. Stockholm.

Hermanson L 2000 *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Dan-*

mark. Göteborg.

Hermelin S G 1807-18 *Geografiska kartor öfver Sverige*. Stockholm.

Herschend F 1993 The Origin of the Hall in Southern Scandinavia. *Tor* 23.

Herschend F 1994 Models of Petty Rulership: Two Early Settlements in Iceland. *Tor 26*.

Herschend F 1997 *Livet i hallen. Tre fallstudier i den yngre järnålderns aristokrati.* Uppsala.

Hiekkanen M 1994 *The Stone churches of the medieval diocese of Turku*. Helsinki.

Hildebrand B E 1862-67 *Svenska sigiller från medeltiden*. Stockholm.

Hillier W & Hanson J 1984 *The Social Logic of Space*. Cambridge.

Hodder I 1986 *Reading the Past*. Current approaches to interpretation in archaeology. Cambridge.

Holmbäck Å & Wessén E 1946 *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Femte serien. Äldre Västgötalagen, Yngre Västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten*. Uppsala.

Hunt J 1997 *Lordship and the Landscape. A documentary and archaeological study of the Honor of Dudley c. 1066 – 1322*. BAR British Series 264.

Hvass S 1988 Jernalderens bebyggelse. *Fra Stamme til Stat i Danmark 1*. Jernalderens Stammesamfund. red P Mortensen og B M Rasmussen. Aarhus.

Hyenstrand Å 1984 *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer Rapport 1984:7. Stockholm.

Hyenstrand Å 1996 *Lejonet, draken och korset*. Sverige 500-1000. Lund.

Håkansson A 1996 Arkeologisk förundersökning, Dädesjö gamla kyrka, Dädesjö sn, Kronobergs län. *Smålands museum rapport 1996:17*.

Härenstam C 1946 *Finnveden under medeltiden*. Lund.
Härenstam C 1947 Det medeltida folklandet. *Boken om Njudung. Medd. från N Smålands fornminnesförening XX*.

Höglin S 1998 *Agrarhistorisk landskapsanalys. Länsöversikt. Kronobergs län. Landskapsprojektet rapport 1998:1*. Riksantikvarieämbetet. Smålands museum. Stockholm

Jacobsen H 1993 *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology 12. Stockholm.

Jakobsson M 1992 *Krigarideologi och vikingatida svärdstypologi.* Stockholm Studies in Archaeology 11. Stockholm.

Janssen H L 1990 The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research. *Medieval Archaeology in the Netherlands*. Studies presented to H H van Regteren Altena. (eds) J C Besteman, J M Bos & H A Heidingen. Assen.

Jarrick A 1998 Rundabordssamtal om feodalismen. *Historisk tidskrift*.

Jennbert K 2000 Peopling the Landscape. The Landscape —Variable, Invisible, and Visible. *Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Ed D Olausson & H Vandkilde. Lund. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No.31.

Jeppesen J & Madsen H J 1991 Storgård og kirke i Lisbjerg. *Fra Stamme til Stat i Danmark 2*. Høvdingesamfund og Kongemagt. red P Mortensen & B M Rasmussen. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2.

Johansen B 1997 *Ormalur. Aspekter på tillvaro och landskap.* Stockholm Studies in Archaeology 14. Stockholm.

Johansen B & Pettersson I-M 1993 *Från borg till bunker. Befästa anläggningar från förhistorisk och historisk tid*. Fornlämningar i Sverige 2. Riksantikvarieämbetet Stockholm.

Johansson T 1998 Anthony Giddens och det senmoderna. *Moderna samhällsteorier*. Traditioner, riktningar, teoretiker. red P Månsson. Femte upplagan. Stockholm.

Johnson M 1993 *Housing Culture. Traditional architecture in an English landscape*. London.

Kinander R 1935-61 *Smålands runinskrifter*. Sveriges runinskrifter. Fjärde bandet, första och andra häftet. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.

Kjellmark K 1925 *Berättelse över provgrävning å "Kungsholmen" (Hackevarn) och Bosholme i Urshult sn, Kinnevalds hd, Kronobergs län, vilka med Riksantikvariens tillstånd utfördes under sommaren 1924*. ATA dnr 2173/1925. Stencil.

Klackenberg 1986 Feodalism i Finnveden: biskop Henrik och Berga. *Medeltiden och arkeologin*. Festskrift till Erik Cinthio. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.

Klackenberg H 1992 *Moneta Nostra. Monetariseringen i medeltidens Sverige*. Lund Studies in Medieval Archaeology 10. Stockholm.

Klang L 1975 *Agrara kulturlandskapets framväxt*. Värend i bebyggelsearkeologisk belysning. C-uppsats i arkeologi. Stockholms universitet.

Knutsson C 1993 *Preliminär sammanställning av fasta fornlämningar, lösfynd och medeltida bebyggelse i Möckelnområdet*. Rapport Smålands museum. Stencil.

Koit J 1953 *Rannsakningen om halvfrälset i Småland omkring 1575. Släkt- och gårdshistoriska anteckningar.* Skrifter utgivna av Genealogiska föreningen, 6. Stockholm.

Kugelberg B 1926a Kungsholmen i Unnarydssjön. *Meddelanden från Norra Smålands Forn-minnesförening VIII.*

Kugelberg B 1926b Husholmen i Bolmen. *Meddelanden från Norra Smålands Forn-minnesförening VIII.*

Kugelberg B & C Claesson 1933 Rapport över uppmätning av Skagaholm, Hinneryd sn. ATA dnr 3635/33.

Lagerås P 1996 *Vegetation and land-use in the Småland Uplands, southern Sweden, during the last 6000 years.* Lundqua Thesis, vol. 36. Lund University, Departement of Quaternary Geology. Lund.

Lagerås P 2000 (red) *Arkeologi och paleoekologi i sydvästra Småland.* Tio artiklar från Hamnedaprojektet. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Skrifter No. 34. Stockholm.

Landegren K 1935 *Rapport över grävningar och restaureringar av borgtornet i Björnskog, juli 1935.* ATA dnr:4051/33. .

Larsson L-O 1964 *Det medeltida Värend.* Lund.

Larsson L-O 1972 *Växjö stift under 800 år.* Karlskrona.

Larsson L-O 1974 Utsikt mot ett gods. Bergkvara under sju sekler. *Bergunda.* Utgiven av Öja Hembygds- och Kulturminnesförening. Växjö.

Larsson L-O 1975 Lidhult – Lidboholm. Ett värendsgods berättar. *Sjösåsboken III.* Utgiven av Sjösås, Drev och Hornaryds hembygdsföreningar. Växjö.

Larsson L-O 1978 Tusen år i Ryssby. En Finnvedssocken från vikingatid till 1800-tal. *En bok om Ryssby i Sunnerbo, Kronobergs län.* Red B Bexell. Växjö.

Larsson L-O 1979-81 *Småländsk bebyggelsehistoria I:1-4.* Från vikingatid till Vasatid. Växjö.

Larsson L-O 1982a *Småländsk historia. Stormaktstiden.* Stockholm.
Larsson L-O 1982b Den helige Sigfrid och Växjöstiftets äldsta historia. Metod- och materialfrågor kring problem i tidigmedeltida kyrkohistoria. *Kyrkohistorisk årsskrift.*

Larsson L-O 1985 Jordägofördelningen i Sverige under Gustav Vasas regering. *Scandia* 1985 häfte 1-2.

Larsson L-O 1986 *Småländsk medeltid.* Stockholm.

Larsson L-O 1987a Från den historiska tidens gryning till 1680-talet. Jönköpings läns historia. *Småländska kulturbilder 1986-87.*

Larsson L-O 1987b *Kärda socken från vikingatid till 1800-talets början*. Särtryck ur Kärda: en Smålandssockens historia från forntid till nutid. J Agertz, L-O Larsson, L Löthman m fl. Utgiven av Kärda hembygdsförening. Värnamo.

Larsson L-O 1994 Ebbe Pik, herr Abraham och Piksborg. Historia kring en senmedeltida fogdeborg. *Annerstad - ur arkiv och minnen*. Annerstad.

Larsson L-O 1995 Från vikingatid till 1800-talets mitt. *Tusen år i Vetlanda. Från vikingatid mot år 2000*. Red A Jacobsson. Oskarshamn.

Larsson L-O 1997 *Kalmarunionens tid. Från drottning Margareta till Kristian II*. Stockholm.

Larsson L-O 1999 Land och län under kristendomens millennium. *Landen kring sjöarna. En historia om Kronobergs län i mångtusenårigt perspektiv*. Red L Johansson. *Kronobergsboken 1999-2000*.

Larsson L-O & Rubensson L 2000 *Från blästbruk till bruksdöd. Småländsk järnhantering under 1000 år: II*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie nr 35. Jönköping.

Larsson M G 1997 *Från stormannagård till bondby. En studie av mellansvensk bebyggelseutveckling från äldre järnålder till medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No.26. Stockholm.

Larsson S 2000 *Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890-1990*. Archaeologica Lundensia. Investigationes de antiqvitatibus urbis Lundae IX. Lund.

Larsson S & Saunders T 1996 Rummet, ordningen och arkitekturen – en social analys av ett medeltida maktcentrum. *META Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1996:1.

Le Goff J 1988 *Medieval Civilization 400-1500*. Translated by Julia Barrow. Oxford.

Le Patourel H E J & Roberts B K 1978 The significance of moated sites. *Medieval moated sites*. CBA Research Report No. 17. Ed F A Aberg. The Council for British Archaeology. London.

Liepe A 1984 Medeltida lantkyrkobygge i Värend. Ett försök till relationsanalys kyrka-bygd. *Kronobergsboken 1984-85*.

Lindeblad K 1996 Borg socken – förändringar i tid och rum 200-1200 e Kr. *Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och väst*. L Ersgård, K Lindeblad, L Lundqvist & A-L Nielsen. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar. Skrifter Nr 18. Stockholm.

Lindhe O 1978 Rydaholms medeltidskyrka. *Småländska kulturbilder*.

Lindkvist T 1979 *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Acta Universitatis Upsaliensis Studia Historica Upsaliensis 10. Uppsala.

Lindkvist T 1990 *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt*. Organisatoriska tendenser i

Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid. Opuscula Historica Upsaliensia1. Andra upplagan. Uppsala.

Lindstam R 1932 *Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Tveta, Vista och Mo*. Huskvarna.

Lindstam R 1935 *Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Östbo, Västbo och Sunnerbo*. Uppsala.

Lindstam R 1943 *Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Östra och Västra härad eller Njudungen*. Nässjö.

Lovén C 1996 *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska serien 40. Stockholm.

Lovén C 1997 Förhallar och västtorn av trä vid stenkyrkor. *Hikuin 24*. Kirkearkeolgi i Norden 6.

Lund N 1999 Anmälan av "Dagligliv i Danmarks middelalder – en arkeologisk kulturhistorie. red Else Roesdahl. *Historisk tidskrift för Danmark udgivet av Den danske historiske Forening*. Bind 99 Hæfte 2 sid. 558-560.

Lund N & Hörby K 1980 *Samfundet i vikingetid og middelalder 800-1500. Dansk socialhistorie 2*. Copenhagen.

Lundqvist L 1996 Slöinge - en stormansgård från järnåldern. *Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och väst*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 18. Stockholm. L Lundqvist, K Lindeblad, A-L Nielsen, L Ersgård.

Lundqvist L & Stibéus M (red) 1999 *Aranaesborgen – arkeologisk undersökning 1999. En förstudie kring en medeltida borg i Västergötland*. Göteborg.

Löfqvist K-E 1935 *Om riddarväsende och frälse i nordisk medeltid*. Studier rörande adelsståndets uppkomst och tidigare utformning. Lund.

Lönnroth E 1940 *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Studier över skatteväsen och länsförvaltning*. Göteborg.

Löthman L & Varenius B 1987 Förhistorien I: Jönköpings läns historia. Red J Rydén. *Småländska kulturbilder 1986-87*.

Magnusson Staaf B, Eriksdotter G & Larsson S 1995 The Street as Monument. *Lund Archaeological Review 1995*.

Mattisson A-C 1986 *Medeltida borg- och sätesgårdsnamn på -holm*. Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning 17. Uppsala.

Mattisson A-C 1989 Till lokaliseringen av Sundholm i Västra härad. *Studia Onomastica. Festskrift*

till Thorsten Andersson den 23 februari 1989. Stockholm.

Melin P 2000 Rostockaholme – med bidrag av Torbjörn Sjögren. *Algutsbodaboken XI*.

Mildner C-A 1966 *Rapport över arkeologisk undersökning av den medeltida borgen på ön Bosholme*. RAÄ dnr: B4727/66. Stencil.

Mildner C-A 1967 Borganläggningen på Bosholme. *Urshults krönika*.

Mogren M 1994 Maktens landskap i det medeltida Hälsingland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 27. Hälsinglands bebyggelse före 1600*.

Mogren M 1995a Borgforskning förr och nu. *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*. Red M Mogren & J Wienberg. Lund Studies in Medieval Archaeology 17. Stockholm.

Mogren M 1995b The Bailiff´s Craftsmen. A Study of Two Administrative Castles from the Fifteenth Century. *Thirteen Essays on Medieval Artefacts. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1993-94*.

Mogren M 2000 *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi*. Lund Studies in Medieval Archaeology 24. Stockholm.

Mooreland J 1991 Method and theory in Medieval Archaeology in the 1990's. *Archeologia Medievale 1990*.

Morris R 1989 *Churches in the Landscape*. London.

Munktell I-M 1982 *Gods, godsägare och landbor 1450-1520. Studier i de senmedeltida frälsegodsens funktion*. Meddelande från Historiska institutionen i Göteborg nr 22. Göteborg.

Myrdal J 1985 *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*. Stockholm.

Myrdal J 1986 På höga hästar. Hästen som maktmedel och statussymbol. *Fataburen*.

Myrdal J 1999 *Jordbruket under feodalismen 1000-1700. Det svenska jordbrukets historia*. Borås.

Myrdal J & Söderberg J 1991 *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm.
Nationalencyklopedin 1995 artikeln *Småland*, band 17. Höganäs.

Nicklasson P 1997 *Svärdet ljuger inte*. Vapenfynd från äldre järnålder på Sveriges fastland. Acta Archaeologica Lundensia. Series Prima in 4° N 22°. Stockholm.

Nielsen L C 1981 Stormænd og bønder. Et aktuelt problem i Sydskandinavisk vikingetid. *Kontaktstencil 19*. København.

Nilsson A 1958 *Rapport över provundersökning på Hallsnäs herrgårds ägor*. ATA dnr: 4088/58.

Nilsson L 1990 Iron Age Grave Fields in Värend. Grave Forms, Combination Patterns and Local Features. A Preliminary Analysis. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1989-90*. New Series Vol. 8.

Nisbeth Å 1985 *Bildernas predikan. Medeltida kalkmålningar i Sverige*. Stockholm.

Nilsén A 1995 Valvslagning med tegel i medeltidens svenska sockenkyrkor. *Hikuin 22*.

Norborg L-A 1958 *Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida godspolitik och ekonomi-förvaltning*. Lund.

Nordberg M 1997 *I kung Magnus tid. Norden under Magnus Eriksson* 1317-1374. Stockholm.

Nyborg E 1979 Enkeltmænd och fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*. København.

Olsen G 1961 Hovedgård. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. Band VI. Malmö.

Olsen R A 1996 *Borge i Danmark*. 2. udgave. København.

Olsson H 1948 Hultaby medeltida borganläggning. *Medd. från N Smålands fornminnesförening och Jönköpings läns hembygdsförbund XXI*.

Olsson S 1988 *Dannäs. En Västbosocken. Forntid. Historia. Natur. Människor*. Skillingaryd.

Palm R 1992 *Runor och regionalitet. Studier av variation i de nordiska minnesinskrifterna*. Runrön 7. Uppsala.

Palmgren L F 1875 Fornlemningar i Vestbo härad, Småland, på Svenska Fornminnesföreningens bekostnad undersökta år 1873. *Svenska Fornminnesföreningens tidskrift* II 1873-74. Stockholm.

Palmgren L F 1879-81a Fornlemningar i Finveden (Småland) på Svenska Fornminnes-föreningens bekostnad undersökta år 1875. *Svenska Fornminnesföreningens tidskrift* IV 1878-80. Stockholm.

Palmgren L F 1879-81b Fornlemningar i Torskinge och Ås socknar (Småland) på Svenska Fornminnesföreningens bekostnad undersökta år 1876. *Svenska Fornminnesföreningens tidskrift* IV 1878-80. Stockholm.

Palmgren L F 1879-81c Fornlemningar i Vestbo och Östbo härader af Småland på Svenska Fornminnesföreningens bekostnad undersökta år 1877. *Svenska Fornminnesföreningens tidskrift* IV 1878-80. Stockholm.

Parker Pearson M & Richards C 1994 Ordering the world: perceptions of architecture, space and time. In *Architecture and Order. Approaches to Social Space*. Ed M Parker Pearson & C Richards. London.

Pira S 1946 Från norra Smålands medeltid. Kyrkohistoriska studier. *Medd. från N Smålands*

fornminnesförening och Jönköpings läns hembygdsförbund. XIX.

Pirinen K 1958 Domkapitel. *Kulturhistorisk Lexikon för Nordisk Medeltid* Band III. Malmö.

Platt C 1988 *Medieval England. A Social History and Archaeology from the Conquest to 1600 AD.* Second Edition. London and New York.

Porsmose E 1981 *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelseudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e. Kr. fødsel I-II.* Odense.

Pounds N J G 1990 *The Medieval Castle in England and Wales. A social and political history*. Cambridge.

Qviström L 1995 *Medeltida stenhus på Gotlands landsbyg*d. C-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet.

Rahmqvist S 1996 *Sätesgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria.* Upplands fornminnesförenings tidskrift 53. Uppsala.

Randsborg K 1980 *The Viking Age in Denmark.* The Formation of a State. London.

Rasmussen E 1986 Privatborge i middelalderen. *Land og by i middelalderen 4*. Symposium d 25-27 oktober 1985 på Bjødstrup Gl. Skole. Tønder.

Redelius G 1972 *Kyrkor och kungamakt i Östergötland.* Antikvariskt arkiv 45. Stockholm.

Reinholdsson P 1998 *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige.* Uppsala.

Reisnert A 1989a Borgar och huvudgårdar i Danmark och Skåne. Utveckling och forskningshistorik. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid* red Andersson H & Anglert M. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.

Reisnert A 1989b Huvudgårdar i Ystadsområdet. Några medeltidsarkeologiska synpunkter. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid* red Andersson H & Anglert M. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.

Reynolds S 1994 *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted.* Oxford.

Riddersporre M 1989 Lantmäterihandlingar, runstenar och huvudgårdar. Några kommentarer och spekulationer i ett lokalt geografiskt perspektiv. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid* red Andersson H & Anglert M. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.

Riddersporre M 1995 *Bymarker i backspegel.* Odlingslandskapet före kartornas tid. Med-delanden från Lunds universitets geografiska institutioner avhandlingar nr 124. Trelleborg.

Rosén J 1949 *Kronoavsöndringar under äldre medeltid.* Lund.

Rosén J 1966 Det världsliga frälset. *Den svenska historien 1*. Forntid, vikingatid och tidig medeltid till 1319. Stockholm.

Samson R (ed) 1990a *The Social Archaeology of Houses*. Edinburgh.

Samson R 1990b The Rise and Fall of the Tower-houses in Post-Reformation Scotland. *The Social Archaeology of Houses*. Edinburgh. Ed R Samson.

Samuelsson J 1993 *Aristokrat eller förädlad bonde ? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523-1611*. Lund.

Saunders T 1990 The Feudal Construction of Spaces: Power and Domination in the Nucleated Village. *The Social Archaeology of Houses*. ed R Samson. Edinburgh.

Sawyer B 1989 Det vikingatida runstensresandet i Skandinavien. *Scandia* band 55:2.

Sawyer B & Sawyer P 1993 *Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation circa 800-1500*. London.

Schück H 1959 *Ecclesia Lincopensis*. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa. Stockholm.

Selinge K-G 1985 Västergötland och Mälardalen – vad säger fornlämningarna om historien ? *Västergötlands äldsta historia. Fakta och hypoteser*. 12 inlägg i en aktuell debatt under redaktion av Göran Behre och Erik Wegraeus. Älvsborgs länsmuseum.

Silfving J 1951 Två medeltida lagmanssläkter från Värend och Tiohärad. Särtryck ur *Geneaologisk tidskrift* 1951.

Shanks M & Tilley C 1987 *Social Theory and Archaeology*. Cambridge.

Sjögren P 1944 *Släkten Trolles historia intill år 1505*. Uppsala.

Sjömar P 1988 *Byggnadsteknik och timmermanskonst. En studie med exempel från några medeltida knuttimrade kyrkor och allmogehus*. Göteborg.

Skansjö S 1986 *Från vikingatida stormansgård till renässansslott*. Några huvuddrag i Bjersjö-holms äldre historia. En arbetsrapport från Kulturlandskapet under 6000 år. Historiska institutionen. Lunds universitet.

Skansjö S, Riddersporre M & Reisnert A 1989 Huvudgårdarna i källmaterialet. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid* red Andersson & Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.

Skre D 1988 *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebyggning i Sør-Gudbrandsdalen*. Riksantikvariens rapporter 16. Øvre Ervik.

Skre D 1996 *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200 – 1350 e. Kr.* Oslo.

SRP Svenska Riks-archivets Pergamentsbref fr. o. m. år 1351. Utgivna av N A Kullberg. 1866-72. Stockholm.

Stenholm L 1986 *Ränderna går aldrig ur – en bebyggelsehistorisk studie av Blekinges dansktid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 2. Lund.

Steuer H 1982 *Frügeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Eine Analyse der Auswertungs-methoden des archäologischen Quellenmaterials*. Göttingen.

Stibéus M 1986 *Piksborg – inte bara en fogdeborg. Ett medeltida gränsfäste i Finnveden.* C-uppsats i medeltidsarkeologi. Lunds universitet.

Stibéus M 1992a Abraham Brodersen Tjurhuvud - storgodsägare och borgherre. *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige*. Arkeologi i Västsverige 5. Göteborgs arkeologiska museum. Göteborg.

Stibéus M 1992b Ed och Trollaborg – by, gård, borg och sägen. *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige*. Arkeologi i Västsverige 5. Göteborgs arkeologiska museum. Göteborg.

Stibéus M 1997 Edshult – en medeltida sätesgård i Södra Vedbo. *Det nära förflutna – om arkeologi i Jönköpings län. Småländska kulturbilder*.

Stiesdal H 1981 Types of Public and Private Fortifications in Denmark. *Danish Medieval History New Currents*. Ed N Skyum-Nielsen & N Lund. Copenhagen.

Stiesdal H 1982 Gård og kirke. Sønder Jernløse-fundet belyst ved andre sjællandske exampler. *Aarbøger 1980*.

Sträng D u. å. *Stenbrohult – gränssocken*. Seminarieuppsats i historia 41-60. Hi 403. Högskolan i Växjö.

Styffe C G 1911 *Skandinavien under unionstiden*. Stockholm.

Sundberg K 1998 Ägare och brukare: några jämförande sociala och kulturella aspekter. *Marken: ägare, brukare och socio-kulturela aspekter. Agrarhistoriska seminariet 1/98*. Red. K Sundberg. Historiska institutionen. Lunds universitet.
Svahnström G 1947 Medeltidskyrkorna och deras inredning. *Boken om Njudung. Medd. från N Smålands fornminnesförening XX*.

Swartling I 1965 Nydala kloster under medeltiden. *Småländska kulturbilder*.

Svensson E 1998 *Människor i utmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 21. Lund.

Søndergaard B 1972 *Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv)*. København.

Tagesson G 1983 *1500 år i Västbo härad, Småland*. Bebyggelseutveckling under äldre och yngre

järnålder. C-uppsats i arkeologi. Lunds universitet.

Tilley C 1994 *A Phenomenology of Landscape*. Places, Paths and Monuments. Oxford.

Thomasson J 1996 Aspekter av det feodala samhället i 1300-talets Skåne - belyst ur en studie mellan landsby och stad. *Kontaktstencil 39*. Umeå.

Thomasson J 1998 Dominus terræ Scania. Om den vandrande byn och maktens territo-rialisering. *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. En vänbok till Berta Stjernqvist. Uppåkrastudier 1. Red L Larsson & B Hårdh. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8º, No.28. Stockholm.

Thompson M 1995 *The Medieval Hall. The Basis of Secular Domestic Life 600-1600 A.D*. Guildford.

Thordeman B 1920 *Alsnö hus. Ett svenskt medeltidspalats i sitt konsthistoriska sammanhang*. Stockholm.

Tollin C 1985 Medeltida vapensyner i Rydaholm. *Småländska kulturbilder*.

Tollin C 1991 *Ättebackar och ödegärden*. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården. Riksantikvarieämbetet.

Tollin C 1999 *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*. Meddelande nr 101. Kultur-geografiska institutionen, Stockholms universitet. Stockholm.

Tomtlund J-E 1977 *Fornlämning 21, Gravfält vendeltid-vikingatid Skir prästgård, Växjö stad, Småland*. Arkeologisk undersökning 1970. Riksantikvarieämbetet Rapport 1977 B4. Stockholm.

Tuan Yi-Fu 1990 (1974) *Topophilia. A study of environmental perception, attitudes and values*. With a new preface by the author. New York. Andra upplagan.

Tuulse A 1951 *Kronobergs slottsruin*. Kungl- Vitterhets och Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar del 76. Stockholm.

Tuulse A 1955 *Hossmo. En försvarskyrka med östtorn*. Stockholm.

Ullén M 1976 De rivna kyrkorna i Reftele, Ås och Kållerstad. *Refteleboken. Reftele, Ås och Kållerstad socknars historia*. Växjö.

Ullén M 1983 *Medeltida träkyrkor del 1. Småland, samt Ydre och Kinda härad i Östergötland*. Sveriges Kyrkor vol. 192. Stockholm.

Ullén M 1985 De romanska målningarna i Vrigstads gamla kyrka. *Småländska kulturbilder*.

Ullén M 1992 De romanska målningarna i Lannaskede kyrka. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. Stockholm.

Ullén M 1995 De medeltida målningarna i Bringetofta kyrka. *Småländska kulturbilder.*

Ulsig E 1968 *Danske adelsgodser i middelalderen*. København.

Varenius B 1998 *han ägde bo och skeppslid. Om rumslighet och relationer i vikingatid och medeltid.* Umeå.

Vejde P G 1926 Agundaborg. En småländsk medeltidsborg och en till denna knuten kyrka. *Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok*.

Vejde P G 1927 Helgö. *Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok*.

Vejde P G 1929 Kronobergs läns herrgårdar. Historisk översikt jämte ägarlängder. *Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok 1928-29*.

Virdestam G 1922 Hur Stenbrohults första kyrka kom till. *Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok*.

Wallerström T 1995 *Norrbotten, Sverige och medeltiden.* Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi. Del 1. Lund Studies in Medieval Archaeology 15:1. Stockholm.

Weber M 1987 *Ekonomi och samhälle*. Förståelsesociologins grunder del 3. Politisk sociologi. Lund.

Welinder S 1992 *Människor och landskap*. Societas Archaeologica Upsaliensis. Uppsala.

Werdenfels Å & Garmer K 1969 Eksjö hovgårds slott. *Småländska kulturbilder.*

Werne F 1980 *Allmogens byggnadskultur, förvandling och upplösning intill 1900-talets början*. Göteborg.

Werne F 1987 *Den osynliga arkitekturen*. Lund.

Werne F 1993 *Böndernas bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige*. Höganäs.

Widgren M 1997 *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300-1750*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 60.
Wienberg J 1988 Metaforisk arkæologi og tingenes sprog. *META Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1988:1-2.

Wienberg J 1993 *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Lund.

Wienberg J 1997a Stormænd, stormandskirker og stormandsgårde – kritiske reflektioner. *META Medeltidsarkeologisk tidskrift 1997:4*.

Wienberg J 1997b Enten – Eller. Apsidekirker i Norden. *Hikuin 24*. Kirkearkeologi i Norden 6.

Wienberg J 1999 Froom Wood to Stone: Church Building in the County of Kalmar. *Europeans or Not ? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100-1400 A.D.* Ed N Blomkvist & S-O Lindkvist. CCC Papers 1. Visby/Kalmar.

Wittlock J A 1874 *Jordfynd från Wärends förhistoriska tid. Ett bidrag till Sveriges antiquariska topografi.* Stockholm.

Wrangel E 1907. Medeltidskyrkorna i Småland. *Medd. från N Smålands fornminnesförening 1907.* Jönköping.

Wrangel E 1938 *En bok om borgar. Vårt fasta försvar under den äldre medeltiden.* Ett kulturgeografiskt forskningsprogram. Malmö.

Yrwing H 1978 *Gotlands medeltid.* Visby.

Zachrisson T 1985 *Smålands vikingatida runstenar - en rumslig analys.* C-uppsats i arkeologi, Stockholms universitet.

Zachrisson T 1994 The Odal and its Manifestation in the Landscape. *Current Swedish Archaeology* vol. 2.

Zachrisson T 1998 *Gård, gräns, gravfält.* Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidig medeltid i Uppland och Gästrikland. Stockholm Studies in Archaeology 15. Stockholm.

Åhman E 1999 Byggnadsarkeologisk dokumentation Moheda kyrka, Moheda socken, Alvesta kommun. *Smålands museum Rapport 1999:22.*

ÄSF *Äldre svenska frälsesläkter.* Ättartavlor utgivna av Riddarhusdirektionen genom Folke Wernstedt. 1957.

Ödeén N 1927 *Studier i Smålands bebyggelsehistoria.* Ett bidrag till svensk ortnamnsforskning. Lund.

Ödman A 1997 Hörneborg och Kongens Örken. *Vår hembygd. Kyrkhults hembygdsförenings Årsskrift.*

Österberg E 1983 Våld och våldsmentalitet bland bönder. Jämförande perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige. *Scandia* 49:1.

Österberg E 1992 Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500– och 1600-talens Sverige. *Scandia* 58:1.

17. FIGURFÖRTECKNING

1. Undersökningsområdets läge i Sydsverige. s. 10
2. Läget för socknarna Tjureda och Agunnaryd. s. 11
3. Medeltida bebyggelse och huvudgårdar i Tjureda sn. s. 12
4. Medeltida bebyggelse och huvudgårdar i Agunnaryd sn. s. 16
5. Huvudbyggnaden på Agundaborg. s. 17
6. Hertig Eriks sigill. s. 32
7. Karta över Bjäresjö 1699. s. 41
8. Karta över St Herrestad. s. 43
9. Principskiss för förhållandet mellan en huvudgård och dess landbogårdar. s. 45
10. Arvid Trolles gods. s. 49
11. Diagram över smörräntande gårdar i Arvid Trolles jordebok. s. 51
12. Häradsindelningen i Värend, Finnveden och Njudung. s. 54
13. Medeltida socknar i Värend. s. 55
14. Medeltida socknar i Njudung. s. 55
15. Medeltida socknar i Finnveden. s. 56
16 Tiohärads läge i förhållande till bebyggda områden under yngre järnålder. s. 58
17 Sammansättningen av gravtyper på gravfält i Tiohärad. s. 59
18 Gravfältet Kånna högar. s. 60
19 Kyrkan i Granhult. s. 63
20 S:t Sigfrid, från altarskåp i Hemmesjö kyrka. s. 64
21 Koret på klosterkyrkan i Nydala. s. 65
22 Gårdar som temporärt eller definitivt ödelagts i Värend. s. 68
23 Tabell över jordnaturen i Tiohärad och riket på 1540-talet. s. 69
24 Medeltida huvudgårdar i Tiohärad. s. 73
25 Diagram över antal huvudgårdar per 25-årsperiod. s. 76
26 Diagram över antalet huvudgårdar per land. s. 81
27 Huvudgårdar 1300-1324. s. 82
28 Huvudgårdar 1325-1349. s. 82
29 Huvudgårdar 1350-1374. s. 82
30 Huvudgårdar 1375-1399. s. 83
31 Huvudgårdar 1400-1424. s. 83
32 Huvudgårdar 1425-1449. s. 83
33 Huvudgårdar 1450-1474. s. 84
34 Huvudgårdar 1475-1499. s. 84
35 Huvudgårdar 1500-1524. s. 84
36 Huvudgårdar 1525-1549. s. 85
37 Drevs romanska kyrka. s. 91
38 Bevarandegraden hos kyrkorna i Tiohärad. s. 93
39 Domkyrkan i Växjö vid olika tidpunkter. s. 95
40 Romanska stenkyrkor med absid. s. 98
41 Romanska stenkyrkor med smalare rakt avslutat kor. s. 98
42 Senmedeltida salskyrkor av sten. s. 99
43 Kyrkotopografin ca 1300. s. 100
44 Kyrkotopografin vid medeltidens slut. s. 100
45 Kyrkotopografin i tabellform. s. 101
46 Träkyrkor vid medeltidens slut. s. 103
47 Träkyrkan i Pjätteryd. s. 104
48 Kyrkor med torn. s. 106
49 Tornet i Rydaholm. s. 108
50 Kyrkan i Norra Ljunga. s. 111
51 Kyrkor med valv. s. 112
52 Kyrkan i Tofteryd. s. 114
53 Kyrkor med utsmyckning. s. 115
54 Ornerad kvader, Skatelövs kyrka. s. 116
55 Baldakinportal, Lannaskede kyrka. s. 118
56 Karta Dådesjö 1696. s. 119
57 Vederslövs romanska kyrka. s. 120

58 Runstenar i Tiohärad. s. 124
59 Runstenen vid Transjö. s. 125
60 Runstenen vid Norra Sandsjö kyrka. s. 128
61 Vapengravar i Tiohärad. s. 131
62 Antal gånger huvudgårdarna i Tiohärad nämns i skriftliga dokument. s. 137
63 Karta över St Hindsekind. s. 139
64 Platser omtalade i kapitel 8-10. s. 144
65 Inglinge hög. s. 145
66 Lannaskede kyrka. s. 146
67 Korportal Vallsjö kyrka. s. 154
68 Storskifteskarta Vallsjö by 1805. s. 155
69 Vallsjö kyrka och gård. s. 156
70 Storskifteskartan över Borshult 1813. s. 158
71 Karta över Drevs by och Bökshol m 1699. s. 159
72 Karta över Vederslöv by 1761. s. 162
73 Blidingsholms gård. s. 165
74 Karta över Blidingsholm 1823-24. s. 166
75 Borgar och befästa huvudgårdar i Tiohärad. s. 171
76 Källarholmen i Sunnerå. s. 173
77 Undersökta borgar i Tiohärad. s. 177
78 Arkeologiska dateringar av undersökta borgar. s. 178
79 Kungamaktens borgar. s. 180
80 Piksborg. s. 181
81 Trollaborg. s. 182
82 Skagaholm. s. 183
83 Biskopens borgar och befästa gårdar. s. 187
84 Bosholme. s. 187
85 Hackekvarn. s. 188
86 Hönshylte skans. s. 189
87 Biskopsborgen Kronoberg. s. 191
88 Kronoberg slottsruin. s. 191
89 Vissefjärda kyrka med läget för Vesaborg. s. 194
90 Enskilda frälsemäns borgar och befästa gårdar. s. 197
91 Borgen vid Drakulla. s. 199
92 Laga skifteskartan över Arnåsholm. s. 201
93 Torsborg. s. 202
94 Karta över Lidhult 1811 s. 207
95 Laga skifteskartan över Lagmansryd 1864. s. 209
96 Bergkvara. s. 212
97 Toftaholm. s. 212
98 Läget för de platser som diskuteras i kapitel 12. s. 216
99 Översiktsplan Hultaby. s. 217
100 ”Borgen” på Hultaby. s. 218
101 Borghuset på Hultaby. s. 220
102 Västra längan på Hultaby. s. 221
103 Hypotetiska rörelsemönster på Hultaby. s. 222
104 Storskifteskartan över Hultaby 1774. s. 224
105 Översiktsplan Agundaborg. s. 226
106 Storskifteskartan Bråna by. s. 228
107 Gårdskapellet på Agundaborg. s. 230
108 Rekonstruktion av Agundaborg. s. 232
109 Källarholmen med omgivningar. s. 235
110 Översiktsplan Källarholmen. s. 236
111 Källaren i hus I på Källarholmen. s. 237
112 Rekonstruktion av Källarholmen. s. 238
113 Storskifteskartan över Göshult 1804. s. 240
114 ”Kiellarbjer” vid Göshult. s. 241
115 Huvudgårdar i Sunnerbo härad, Finnveden. s. 298
116 Huvudgårdar i Västbo härad, Finnveden. s. 305
117 Huvudgårdar i Östbo härad, Finnveden. s. 311
118 Huvudgårdar i Västra och Östra härader, Njudung. s. 317
119 Huvudgårdar i Allbo, Kinnevald och Konga härader, Värend. s. 324
120 Huvudgårdar i Norrvidinge och Uppvidinge härader, Värend. s. 332

BILAGOR

1 BORGAR OCH HUVUDGÅRDAR I TIOHÄRAD

I bilaga 1 presenteras områdets borgar och huvudgårdar. Numret för varje plats visas på bifogade häradskartor (fig. 115-120) varigenom de olika gårdarna kan lokaliseras. De årtal som omtalas i beskrivningen till de olika huvudgårdarna motsvarar de perioder då huvudgården uppträder i fig.25 i kapitel 5. Huvudgårdarna presenteras häradsvis med Finnveden först, följt av Njudung och Värend.

Finnveden

1 Agundaborg Agunnaryd sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 39

Borgruin på Brånanäset i Agunnarydssjön. (se sid. 225ff)

Källa Hansson 1999a

2 Byvärma Agunnaryd sn Sunnerbo hd Finnveden

Osäker huvudgård. Gården nämns 1341 i samband med riddaren Karl Magnusson, dock ej uttryckligen som huvudgård. 1403 sålde väpnaren Peter Knutsson halva gården och ålfisket där till riddaren Abraham Brodersen.

Källa Vejde 1929:104f

3 Deranäs Agunnaryd sn Sunnerbo hd Finnveden

1372-76 huvudgård för ”Eskil i Deranäs”, 1475 för väpnaren Erengisle, i början av 1540-talet och 1553 huvudgård för Per Andersson.

Källa Vejde 1929:109f, Härenstam 1946:407, Almqvist 1976:1148

4 Elmtaryd Agunnaryd sn Sunnerbo hd Finnveden

Ägdes under senmedeltid av en släkt som i vapnet förde en halv hjort på ett hälleberg. Kring 1500 huvudgård för Nils Jonsson, 1526 för hans son väpnaren Birger Nilsson, 1538 för dennes son Isak Birgersson.

Källa Vejde 1929:120f, Härenstam 1946:414, Almquist 1976:1677f

5 Grythult Agunnaryd sn Sunnerbo hd Finnveden

Gården såldes av Bo Jonssons änka Katarina år 1402 till hövitsmannen på Stäkeholm, Benkt Nilsson (lejonansikte). Huvudgård först 1515 för den f. d. häradshövdingen Olof Galle.

Källa Härenstam 1946:409

6 Ryd Agunnaryd sn Sunnerbo hd Finnveden

1385 omtalas ”Knut i Ryd”, som kallas häradshövding Karl Knutssons (sparre) fader.

Källa Vejde 1929:266f, Härenstam 1946:410

7 Rönnäs Agunnaryd sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 41

Huvudgård kring år 1400 för Elena Ingemarsdotter och väpnaren Erik Turesson som detta år bytte till sig gården från riddaren Abraham Brodersen. Efter Elenas död återgick gården till Brodersen. 1475-94 huvudgård för väp-naren Per Jonsson (halv hjort), därefter för dennes dotter med make och från 1515 till 1550 för sonen Jöns Persson. 1 km SÖ om gården ligger en befäst gårdslämning, Garpholmen, bestående av en husgrund och två

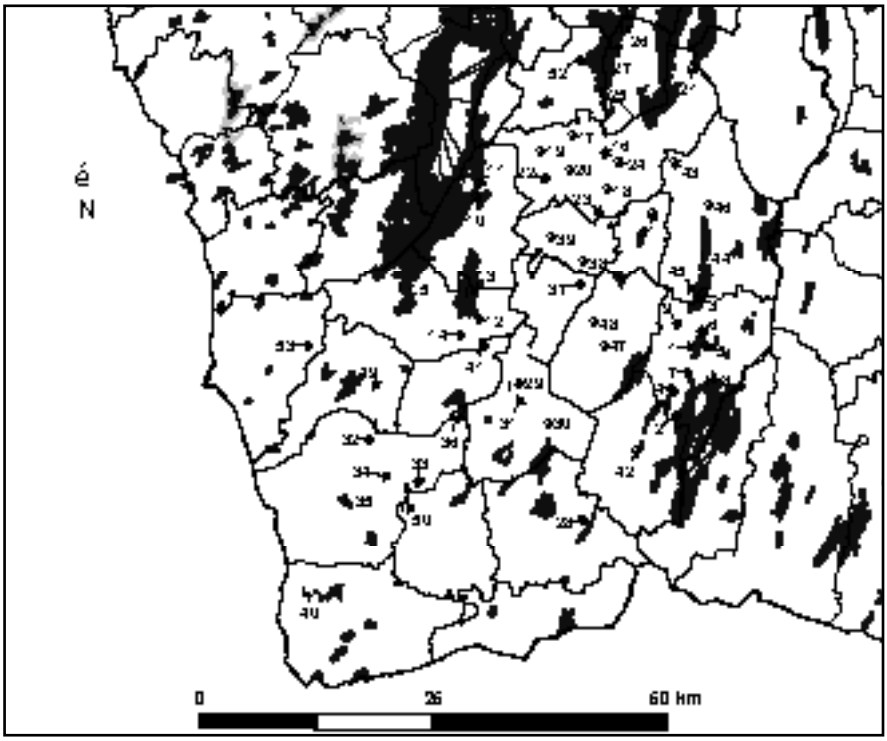

Fig. 115 Borgar och huvudgårdar i Sunnerbo härad, Finnveden.

källargropar. Lämningarna ligger på högsta delen av en udde som tidigare varit en ö. 1781 års storskifteskarta över Rönnäs (akt 102 Agunnaryd sn) visar att platsen ligger på en höjd omgiven av sankmarker. 1781 kallas platsen ”Garpholmen” och brukas som äng. Inga spår av bebyggelse fanns då här.

Källa Vejde 1929:267f, Härenstam 1946:411, Almquist 1960:200, Lovén 1996:463, Almquist 1960:200

8 Vedåsa Agunnaryd sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 21

1341 omtalas att Markvard av Kyren köpt egendom ”in Vighasum” samt ”Vighasaholm” av riddaren Karl Magnusson. På ”Källarholmen” ca 800 m V om gården Vedåsa Liden finns lämningar efter en befäst huvudgård i form av en vallgrav, två husgrunder och en källare. Den äldsta kartan över Vedåsa (laga skiftet 1859, akt 95 Agunnaryd sn), visar att platsen kallas ”Källarholmen” och huvudsakligen var äng som delvis odlas i den NÖ-delen av holmen.

Källa Vejde 1929:348f, Härenstam 1946:413, Lovén 1996:283ff

9 Viggsjö Agunnaryd sn Sunnerbo hd Finnveden

1494 byttes gården bort av Arvid Knutsson till frälsemannen Hemming Gruisson. 1518 var Viggsjö huvudgård för Knut Hemmingsson.

Källa Härenstam 1946:413

10 Biskopsvara Angelstad sn Sunnerbo hd Finnveden

Osäker huvudgård. 1402 pantsatte Lindorm Jonsson sitt gods i Biskopsvara till Abraham Brodersen för 25 mark.

Källa Vejde 1929:84f

11 Bolmstad Angelstad sn Sunnerbo hd Finnveden

1391 huvudgård för väpnaren Nils Knutsson (sparre över blad), 1414 omtalas en välboren hustru Ingegärd av Bolmstad, troligen Nils hustru.

Källa Härenstam 1946:406f

12 Bolmaryd Annerstad sn Sunnerbo hd Finnveden

1466 var Bolmaryd huvudgård för väpnaren Broder Bys änka Johanna Persdotter, som detta år sålde gården samt ytterligare 24 gårdar till Erik Eriksson.

Källa Vejde 1929:94, Härenstam 1946:406

13 Högö Annerstad sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 32

Borglämning (?) i form av en källargrop på ön Högö i sjön Kösen. Källaren är 7x6 m stor och 1,75 m djup. Platsen ligger på byn Rombornas ägor. Någon medeltida huvudgård är inte känd i byn i det skriftliga käll-materialet. I det äldre kartmaterialet från 1779 och 1847 (akt 33, 41 Annerstad sn) finns inga upplysningar om äldre bebyggelse på ön. Ön tillhörde utmarken till Romborna by 1779. Att platsen kan vara en medeltida befäst huvudgård styrks av rannsakningarna från 1667 som omtalar att på Högön, ”nu medh gräs mest omwäxt” och brukad av en gård i Romborna, ska det tidigare ha legat ett herresäte i forna tider. Samma präst rapporterar f. ö. om Piksborg och Söderborg i Torpa sn.

14 Kanarp Annerstad sn Sunnerbo hd Finnveden

1371-99 huvudgård för frälsemannen Bo Brodersson (sparre), även kallad Bonde i Kanarp.

Källa Vejde 1929:199f, Härenstam 1946:409

15 Piksborg Annerstad sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 9

Kunglig fogdeborg som etablerades på 1360-talet och brändes under Engelbrektsfejden 1434 (se sid. 179f).

Källa Fritz 1973:2:101f, Stibéus 1986, Larsson 1994

16 Berga Berga sn Sunnerbo hd Finnveden

1279 planerade biskop Henrik att anlägga en stad i Berga, där han sannolikt hade en huvudgård. Denna upplöstes troligen på 1300-talet. På 1500-talet tillhörde Bro, Hulan och Torg biskopen som här hade 5 landbogårdar och en kvarn.

Källa Schück 1959:289, 379f, Klackenberg 1986

17 Ekornarp Berga sn Sunnerbo hd Finnveden

Huvudgård 1379-1400 för väpnaren Jösse Skötta, 1406 möjligen för sonen Olof Jönsson.

Källa Vejde 1929:119, Härenstam 1946:407

18 Fallnaveka Berga sn Sunnerbo hd Finnveden

Huvudgård på 1420-30-talen för ”Benkt i Fallnaveka” och 1487-1512 för häradshövdingen Bonde Olsson (två bjälkar).

Källa Härenstam 1946:408

19 Guddarp Berga sn Sunnerbo hd Finnveden

En av biskopens ursprungliga huvudgårdar i stiftet, omtalad redan 1178. 1311 utfärdade biskop Karl ett brev i Guddarp. Försvann sannolikt som huvudgård under 1300-talet.

Källa Schück 1959:283

20 Stäckinge Berga sn Sunnerbo hd Finnveden

1353 huvudgård för Sibbe från Stäckinge.

Källa Vejde 1929:299f, Härenstam 1946:411f

21 Tiaboda Bergasn Sunnerbo hd Finnveden

1379 omtalas arvet efter ”Jussa Karlsson i Tiaboda” som sannolikt var frälseman. På 1490-talet ägdes gården av Arvid Trolle. I hans jordebok upptas Tiaboda till 2 hemman med tillsammans 9 pund ränta. I heter gården Yxkullsund.

Källa Vejde 1929:362

22 Töttja Berga sn Sunnerbo hd Finnveden

Huvudgård 1368 för frälsemannen ”herr Sten”, därefter för väpnaren Peter Knoppa. 1480 omtalas ”Eskil i Töttja”.

Källa Vejde 1929:337, Härenstam 1946:412

23 Veka Berga sn Sunnerbo hd Finnveden

1515 huvudgård för tidigare häradshövdingen Bonde Olsson (två bjälkar) som tidigare bodde i Fallnaveka.

Källa Härenstam 1946:413

24 Åby Berga sn Sunnerbo hd Finnveden

Osäker huvudgård. Åby nämns aldrig uttryckligen som huvudgård, men här fanns sannolikt en större gård med kvarn. 1314 sålde Nydala kloster Åby (bortsett från en kvarn) till Torkel Birgersson och hans hustru Torlög.

Källa Vejde 1929:365

25 Torsborg Dörarp sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 3

Befästning av okänd ålder, troligen tillfälligt använd (se sid. 202f).

Källa Styffe 1911:201, Lovén 1996:187f

26 Husholmen Dörarp sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 53

Husholmen är en ö med gårdslämningar i form av en husgrund, källargropar m m. Ön ligger i sjön Vidöstern vid Toftaåns mynning, ca 1 km norr om Toftaholm. Ön ligger i senare tid på Toftaholms ägor varför de båda platserna möjligen ska ses i samma kontext. På den äldsta kartan, från 1812-13 heter ön Husholmen och brukas då som äng (Dörarp sn akt 2). Här finns då inga spår efter bebyggelse. Platsen ska ses som en befäst huvudgård.

Källa Vejde 1929:20, Lovén 1996:187f

27 Toftaholm Dörarp sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 34

Huvudgård som etableras kring 1470 då Gustav Olsson (stenbock) köpte alla gårdarna i Tofta by för att upprätta en huvudgård. Han lät där bygga ett stenhus. Därefter existerade denna huvudgård till medeltidens slut.

Källa Härenstam 1946:115, 344ff, 412 Lovén 1996:314f

28 Fåglanäs Göteryd sn Sunnerbo hd Finnveden

Huvudgård för Peder Dudde 1344. Möjligen gick gården i arv till Abraham Brodesen som kan ha haft gården som huvudgård.

Källa Vejde 1929:141f, Härenstam 1946:408

29 Hamneda kyrka Hamneda sn Sunnerbo hd Finnveden X?

Kastalruin på kyrkogården till Hamneda g:a kyrka. Ett 6x6 meter stort stenfundament kan anas.

Källa Lovén 1996:366

30 Hå Hamneda sn Sunnerbo hd Finnveden

Huvudgård 1365-1375 för underhäradshövding Sten Johansson (Sparre), kallad Foglare, på 1430-talet för Nils Götason, 1446 för Magnus Nilsson, 1470 för Jöns Stensson (halv hjort), 1495 för Nils Jönsson (halv hjort), 1510 för väpnaren Birger Nilsson varefter gården blev lydfrälse under Elmataryd i Agunnaryd socken

Källa Vejde 1929:182, Härenstam 1946:409, Almquist 1960:204

31 Sunnerborg Hamneda sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 42

Borgruin på en ö i Lagan som ej är nämnd i några skriftliga källor. Lämningen omtalas redan 1667. Idag består den av en bred vallgrav som skyddat ett fyrkantigt område. Anläggningen ligger på nordsidan av ön varför den eroderats svårt av Lagan. Idag återstår högst en tredjedel av anläggningen. Enligt Lovén var borgen möjligen anlagd av kungamakten. Borgen har ett offensivt läge och spärrar Lagan. Möjligen är Sunnerborg det under slutet av 1300-talet omtalade Forsholm.

Källa Vejde 1929:302, Lovén 1996:411f

32 GroerydHinneryd sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 12

Enligt N H Sjöborg fanns 1815 tegelmurar och ruiner efter en borg i Groeryd. Platsen fredlystes detta år. Idag finns inga synliga spår efter denna eventuella borg. Det utpekade läget, på en ängsbacke liknar inte de vanliga borglägena. Inte heller 1852 års laga skiftesakt över Groeryd avslöjar något om en borg (Hinneryd sn akt 157). Om här funnits en anläggning framstår den genom förekomsten av tegelmurar som exklusiv.

33 Hamra Hinneryd sn Sunnerbo hd Finnveden

1441 utfärdade Offe Nilsson ett diplom i Hamra, där han tillerkände sin syster Katarina Nilsdotter full broders-del i deras fars- och morsarv. Samtidigt gifte sig Kristina med väpnaren Lars Bengtsson som sannolikt hade en huvudgård i Hamra.

Källa Carlsson 1948:8

34 Husabacken Hinneryd sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 148

På ett höjdparti omgivet av en större mossmark ligger en flertal bebyggelselämningar. De flesta härrör från ett torp som etablerades på platsen under 1800-talets slut, men här finns även en äldre källargrop ingrävd i en kulle vilken ger ett betydligt äldre intryck. Platsen ligger mycket avsides i förhållande till Hinneryds by, avståndet fågelvägen är ca 1,5 km. Att här funnits en äldre bebyggelse antyds av laga skifteskartan från 1851 (akt 7 Hinneryd sn). Namnet Husabacken återfinns inte på kartan och något torp har ännu inte etablerats på

höjden, som både används som åker och äng och kallas ”Allmänningen”. Delar av ängsmarken kallades ”Odlingsmark” och ”Ödåkra” vilket visar att åkern på platsen tidigare varit större. Tillsammans med källargropen talar detta för att här legat en äldre bebyggelse, möjligen medeltida. Det avlägsna läget ute i en mossmark indikerar att detta kan ha varit en huvudgård.

35 Sjöatorp Hinneryd sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 188

Borglämning i form av en kulle som genom en grävd vallgrav avskiljs från fastlandet. Ligger vid en sjö med en mindre våtmark i väster. Vid högre vattenstånd skulle kullen helt omges av vatten. Några synliga huslämningar finns inte på kullen som är 35 m i diameter. I sen tid har kullen odlats. Anläggningen har traditionellt i bygden setts som en borg. Laga skifteskartan från 1855 har inga indikationer vare sig på att platsen var en borg eller bebyggd i senare tid. Platsen kallas ”St Kålgård” och brukas som åker (akt 168 Hinneryd sn).

36 Skagaholm Hinneryd sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 121

Kunglig fogdeborg, nämnd mellan 1415-1453. Lämningarna ligger på en udde i sjön Exen i byn Skararp (se sid. 181).

Källa Härenstam 1946:411, Lovén 1996:164

37 Orberg Kånna sn Sunnerbo hd Finnveden

1397 huvudgård för frälsemannen (?) Germund Smid.

Källa Vejde 1929:246, Härenstam 1946:410

38 Hjälmaryd Ljungby sn Sunnerbo hd Finnveden

Möjligen var Hjälmaryd huvudgård för väpnaren Abjörn Nockessons släkt i tidigt 1300-tal. 1373 sålde Abjörns son Jöns Abjörnsson, som bodde på Vå i Reftele socken sin jord i Hjälmaryd, utom en gård, till Arvid Eriksson. 1485 var Hjälmaryd huvudgård för Nils Krumme.

Källa Härenstam 1946:409, Larsson 1986:135f

39 Näs Ljungby sn Sunnerbo hd Finnveden

På 1540-talet var Näs huvudgård för Olof Arvidsson (Båt av Billa).

Källa Almquist 1960:202

40 ”Borgarön” Markaryd sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 237

En ö i Lagan som kallas ”Borgarön” vilken setts som en borg (se sid 204f).

41 Brusarp Nöttja sn Sunnerbo hd Finnveden

Huvudgård för Suno Algutsson (griphuvud), som 1337 sålde ”Brwsatorp” med 2 torp och andra tillhörigheter till Nydala kloster för 25 mark.

Källa Vejde 1929:101f

42 Bökön Pjätteryd sn Sunnerbo hd Finnveden

Osäker huvudgård som på 1340-talet kan ha tillhört Peder Dudde på Fåglanäs.

Källa Vejde 1929:106f

43 Klövaryd Ryssby sn Sunnerbo hd Finnveden

1390-1420 huvudgård för frälsemannen Lars Johansson. Kring 1550 fanns 2 frälsehemman i Klövaryd om 6 respektiv 4 lispund smörränta. En av dem kallades Storegård.

Källa Vejde 1929:201, Härenstam 1946:409f

44 Sunnerå Ryssby sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 31

Borglämning på Källarholmen, daterad till 1300-talet, troligen dess första hälft (se sid. 233ff).

Källa Hansson 1999a

45 Ugglebo Ryssby sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 49

Gården nämns flera gånger som huvudgård, från 1360-talet och framåt in på 1500-talet. 1360-70 var den huvudgård för Birger Drake, 1420 för Anders Drake, 1430 för Magnus Drake, 1475 för Magnus Drake d.y, 1490 och 1515 för Birger Drake. 1533 omtalas en Anders Olofsson (Ståle av Sjöared) i Ugglebo. Under nuvarande huvudbyggnad finns en stenkällare som enligt fornminnesregistret ska vara medeltida. Äldre kartmaterial över gården saknas, men då gården ligger på en udde ut i Stensjön är den sannolikt att betrakta som befäst. Mot fastlandet finns spår efter en äldre vallgrav.

Källa Vejde 1929:294f, 340f, Härenstam 1946:412f, Almquist 1960:201, Larsson 1978:27

46 Östraby Hovgård Ryssby sn Sunnerbo hd Finnveden

Namnet Hovgården samt storleken på gårdens smörränta 1562 (8 lispund smör) tyder på att det varit en huvudgård.

Källa Vejde 1929:380, Härenstam 1946:414

47 Läsaryd S Ljunga sn Sunnerbo hd Finnveden

1413 huvudgård för Knut Waenestson.

Källa Vejde 1929:225

48 Mjäryd S Ljunga sn Sunnerbo hd Finnveden

1370 var en Björn i ”Mjälaryd” hövitsman på Trollaborg. Under 1300-talets sista fjärdedel omtalas en Knut (styckad sköld) som boende i Mjälaryd. 1460 sålde häradshövdingen Nils Stolpe Mjälaryds gård till ”välboren man” Sven Truidsson. 1494 bortbytte frälsemannen Henning Gruisson (gaffelstyckad sköld) gården Mjälleryd till Arvid Knutsson (Drake av Intorp). 1503 gav dennes son Olof Arvidsson (Stenbock) Mjälaryd i morgongåva. Möjligen avser även dessa senare omnämnanden Mjälaryd i S Ljunga socken även om detta inte är alldeles klart.

Källa Härenstam 1946:410

49 Eneborg Torpa sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 13

Borglämning, 140x90 m stor, belägen på två höga moränkullar vid Sunnertorpa (se kap. 11).

Källa Lovén 1996:388

50 Göshult Traryd sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 44

Borglämning i form av en idag övertäckt medeltida husgrund (se sid. 240ff).

51 Förarp Tutaryd sn Sunnerbo hd Finnveden

1511-12 huvudgård för frälsemannen Erland Svensson, 1514 omtalas väpnaren Benkt i Förarp.

Källa Vejde 1929:144, Härenstam 1946:408

52 Erikstad Vittaryd sn Sunnerbo hd Finnveden

1272 huvudgård för frälsemannen Peter Erngisleson som då skänkte gården till Nydala kloster. 1421 huvudgård för väpnaren Olof Jönsson (Stenbock) som här blev innebränd 1455. 1466 skrev sig hans son Gustav Olsson (Stenbock) till Erikstad,varifrån han flyttade senast 1474. 1488 gav han gården i morgongåva till sin andra hustru som sedermera gjorde det till sitt änkesäte. 1513-15 ägdes gården av Ture Trolle. Erikstad var sätesgård under hela reformationstiden även om ägarna sällan bodde på gården. År 1300 hölls ett möte på Erikstad med bl. a. biskop Lars av Linköping, hertig Valdemar och marsken Torgils Knutsson närvarande. Erikstad bör då ha varit en huvudgård.

Källa Vejde 1929:127, Härenstam 1946:407f, Almquist 1960:207

53 Håknehult Vrå sn Sunnerbo hd Finnveden RAÄ 44

Borglämning (?) bestående av en övertorvad kvadratisk husgrund 9x9 m stor med vallformade väggar, 2-3 m breda. I husets mitt en kvadratisk grop 4x4 m stor, troligen efter en källare. Platsen är skyltad av hembygds-föreningen som ”Jordkula, Tjär-Svens bostad”, men anläggningen har enligt fornminnesregistret ej karaktär av sentida backstuga. Möjligen har platsen nyttjats som bostad i senare tid. Anläggningen ligger på ett mindre höjdparti omgivet av stora våtmarker varför läget är ”borgliknande”. Den äldsta kartan över platsen är en laga skifteskarta från 1862 (akt 58 Vrå sn). Platsen ligger på Håknehults utmark, cirka 2 km från bebyggelsen (fågelvägen). Då fanns här en mindre åkeryta och en mindre byggnad. Enligt kartans beskrivning fanns här ”odling” och ”renar” till ett torp. Inga marknamn antyder att här skulle legat en huvudgård. Jag här ej sett platsen men dess topografiska läge överensstämmer med andra huvudgårdar. Platsen får betraktas som en osäker lämning efter en huvudgård.

54 Bolmstad Bolmsö sn Västbo hd Finnveden

1392 huvudgård för häradshövdingen Erland Algotsson (sparre). 1426 gavs gården som morgongåva till sonen, Broder Bys hustru, som 1466 sålde den till Erik Eriksson Gyllenstierna. Enligt Allvin ska det 1846 ha funnits lämningar efter en befäst gård vid Bolmstad. Idag finns inga spår efter detta. Den äldsta kartan över Bolmstad säteri, en laga skiftesakt från 1860-61 (akt 22 Bolmsö sn) visar inte heller några spår efter någon befästning. Säteriet låg dock på en hög kulle ut mot vattnet som i sig var lämplig för en befäst gård. Idag är denna udde bebyggd med sommarstugor.

Källa Härenstam 1946:396. Lovén 1996:464

55 Husholmen Bolmsö sn Västbo hd Finnveden RAÄ 106

Borglämning på Husholmen i Bolmen med två sannolikt medeltida husgrunder. En av dessa är undersökt utan att några daterande fynd påträffades. Däremot fanns murbruk och tegel i marken Husholmen ligger idag på gården Torps ägor. Torp hette tidigare Sundsholm vilket omtalas som huvudgård för häradshövdingen Olof Kristiernsson (Drake) 1506-18. På 1791 års storskifteskarta (akt 4 Ås sn) var Husholmen samfälld utmark till Sunnanryds skiftelag.

Källa Kugelberg 1926, Lovén 1996:326f

56 Håringe Bolmsö sn Västbo hd Finnveden RAÄ 4, 5

På 1470-80-talet huvudgård för frälsemannen Jöns Persson Ulfsax, 1528-38 för sonen Peder Jönsson Ulfsax. Vid Håringe finns en gårdslämning vid strandkanten bestående av ett par husgrunder. I anslutning till dessa ligger också en ristad stenhäll vilken tolkats vara en missionshäll från 1100-talet. På den äldsta kartan, en laga skifteskarta från 1853 (akt 16 Bolmsö sn) kallas platsen ”Gårdstabacken”, men saknar då bebyggelse. Lämningarna ligger något avsides i förhållande till gårdens åkermark och kan möjligen ses som rester av en medeltida huvudgård. I fornminnesregistret upptas en terrass kallad Skansen (RAÄ 6) vid dagens Håringe gård. Detta är dock inte någon befästning.

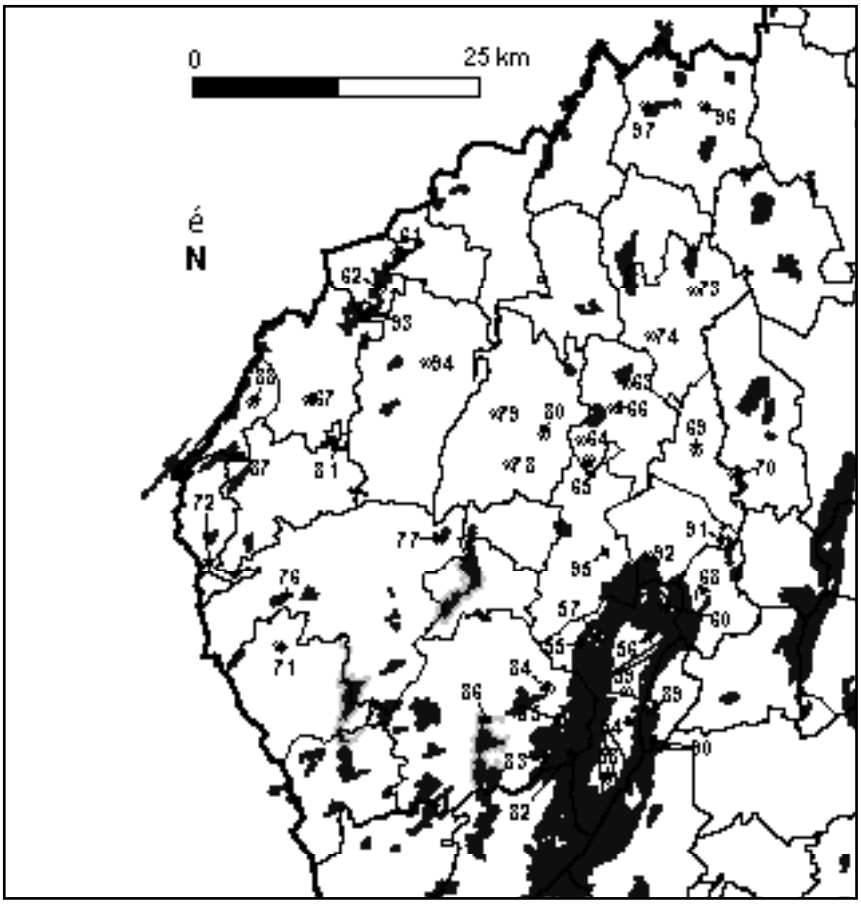

Fig. 116 Borgar och huvudgårdar i Västbo härad, Finnveden.

Källa Gardell 1945 nr 654, Härenstam 1946:399, Lovén 1996:464, Almquist 1960:210

57 Sunnanryd Bolmsö sn Västbo hd Finnveden

1484 var gården huvudgård för Margareta Svensdotter som i sitt andra gifte var gift med Kristiern Drake, fader till Olof Drake på Sundsholm. Möjligen var Sunnanryd Kristiern Drakes huvudgård. 1532 var gården huvudgård för sonsonen Kristiern Olofsson Drake.

Källa Härenstam 1946:403

58 Tjust Bolmsö sn Västbo hd Finnveden

Tjust nämns som huvudgård för biskopen i Linköping 1178. 1476 var Tjust huvudgård för Måns Laurensson (sparrar på ginbalk), som möjligen var i biskopens tjänst. 1538 ägde biskopen i Växjö alla gårdar i Tjust. En gård i byn heter ”Bosagård”.

Källa Härenstam 1946:403, Schück 1959:283, Hansson 2000b:133f

59 Västerås Bolmsö sn Västbo hd Finnveden

Huvudgård för biskopen i Linköping 1178, försvinner sannolikt under 1300-talet.

Källa Schück 1959:283

60 Toftnäs Bolmsö sn Västbo hd Finnveden

Toftnäs var möjligen huvudgård för riddaren Gustav Nilsson Bielke, som 1339 vistades här. 1364 bodde troligen Peter Porse på Toftnäs. 1377 bytte han bort gården till Bo Jonsson Grip. 1482 pantsatte Eggert Krummedige Toftnäs till Gustav Olsson (Stenbock). 1491 sålde Eggerts änka gården till Sten Sture d:ä. Vid Toftnäs finns en husgrund ”Borgen”, som dock sannolikt är eftermedeltida (RAÄ 168 i Torskinge sn). Gården kan inte betraktas som befäst.

Källa Härenstam 1946:287f, 404,

61 Bosebo Bosebo sn Västbo hd Finnveden

Enligt Härenstam finns det lämningar efter huvudgård vid nuvarande Bolbynäs, det tidigare Bosebo. Gården var möjligen huvudgård för Arvid Knutsson (Drake av Ingtorp) som 1477 gav en gård i Bosebo i morgongåva till sin hustru. Enligt fornminnesregistret är den lämning som avses dock en isstack (RAÄ 25).

Källa Härenstam 1946:396, Lovén 1996:464

62 Krabby Bosebo sn Västbo hd Finnveden

1378 sannolikt huvudgård i riddaren Nanne Abjörnssons Västbogods som här daterade ett kvitto.

Källa Härenstam 1946:400

63 Eskilstorp Bredaryd sn Västbo hd Finnveden

1528-42 huvudgård för häradshövdingen i Västbo Jöns Larsson (bölja) som 1542 dödades under Dackeupproret.

Källa Almquist 1976:1180, Larsson 1987b:62

64 Hamra Bredaryd sn Västbo hd Finnveden

1306 pantsatt till Nydala kloster av arvingarna till prästen Arnvid i Bredaryd för 60 mark. Troligen var Hamra vid detta tillfälle en huvudgård. 1482 huvudgård för Märta och Benkt Kämpe, 1530 för Arvid Olofsson Drake.

Källa Härenstam 1946:398

65 Håkentorp Bredaryd sn Västbo hd Finnveden

1440 huvudgård (?) för väpnaren Magnus Jönsson, som då testamenterade gården till Vadstena kloster. I testamentet värderades gården till 8 pund smörränta. Ingen uttalad huvudgård förrän 1478-98, då för Jöns Birgersson (stråle), och 1528-41 för Jon Olofsson (Lilliesparre) och därefter för dennes bror Jöran Olofsson

Källa Härenstam 1946:398f, Almquist 1960:210

66 Tovaryd Bredaryd sn Västbo hd Finnveden

Fram till 1370 huvudgård för Magnus Gislesson, 1424 för hans son Nils Magnusson.

Källa Härenstam 1946:404

67 Lida Burseryd sn Västbo hd Finnveden

1415 huvudgård för Abjörn Johansson som från 1392 köpte/bytte ihop gårdar till sitt godskomplex i Västbo. 1443 testamenterade hans arvinge Magnus Jönsson (sparre) hela byn Lida, 6 gårdar med en sammanlagd smörränta på 18 pund smör till Vadstens kloster (jmfr Håkentorp).

Källa Härenstam 1946:400

68 Dannäs Dannäs sn Västbo hd Finnveden RAÄ 15

Borglämning (?) bestående av tre husgrunder, varav en källare, belägen på en höjd delvis omgiven av våtmarker ett par hundra meter söder om Dannäs säteri. Huslämningarna är sannolikt eftermedeltida men läget antyder att det kan finnas äldre lämningar på platsen. 1398 testamenterade Ingeborg Magnusdotter, änka efter Peter Porse sina morgongåvogods Dannäs och Forsheda till Vadstena kloster. Sannolikt var Dannäs precis som Forsheda en huvudgård. Enligt en karta över gårdens inägor 1804 (akt 9 Dannäs sn) är en husgrund markerad på platsen. Säteriet har då flyttat till nuvarande plats. Det gamla gårdsläget ligger på en höjd med en mad i väster och ett kärr åt söder. På Dannäs kyrkogård finns en romansk gravsten. Kyrkan ska ha anlagts på säteriets mark. Sammantaget talar mycket för att det fanns en ”befäst” medeltida huvudgård i Dannäs.

Källa Härenstam 1946:251, Almquist 1976:1144ff, Olsson 1988

69 Forsheda Forsheda sn Västbo hd Finnveden

Huvudgård från 1272 fram till mitten av 1400-talet. 1272 huvudgård för Peter Erengislason, vid 1300-talets mitt huvudgård för Sten Stenssons Bielke, från 1377-98 för Peter Porse d y, vars hustru 1398 testamenterade gården till Vadstena kloster. 1422 förvärvades gården av Albert Krummedike innan den 1451 såldes till Olof Jönsson (stenbock). En av gårdarna i Forsheda by heter ”Bosgård”.

Källa Härenstam 1946:397

70 Rakaryd Forsheda sn Västbo hd Finnveden

1425 daterade frälsemannen Peter Hakonsson (Krumme) ett brev här, sannolikt på sin huvudgård.

Källa Härenstam 1946:401

71 Hylte Färgaryd sn Västbo hd Finnveden

1311 huvudgård för frälsemannen Håkan Karlsson.

Källa Härenstam 1946:398

72 Böjeryd Gryteryd sn Västbo hd Finnveden

1490 huvudgård för välboren man Olof Pedersson. Enligt fornminnesregistret finns en plats där den medeltida sätesgården ska ha legat, dock utan några synliga lämningar ovan mark (RAÄ 114). Platsen är tomtmark i anslutning till en gård i Böjeryd och läget kan inte betraktas som avskilt läge, varför gården inte kan sägas ha varit befäst.

Källa Härenstam 1946:396, Almquist 1976:1140f

73 Tyngel Kulltorp snVästbo hd Finnveden

1417 var Tyngel huvudgård för frälsemannen Andris Knutsson.

Källa Härenstam 1946:404

74 Åshuvud Kulltorp sn Västbo hd Finnveden

1533 huvudgård för en viss Henning.

Källa Almquist 1960:212

75 Vallerstad Kärda sn Västbo hd Finnveden

1422 pantsatte Ingeborg Lindormsdotter en gård i Vallerstad till Olof Jönsson (stenbock) för 8 lödiga mark silver (1,6 kg) och 2 tunnor smör. Av storleken på panten att döma bör det ha varit en stor gård, troligen en huvudgård. Vallerstad Storegård räknades som huvudgård på 1520-talet trots att den då beboddes av en bonde vars hustru var av adlig börd. Ett brev utfärdat av Karl Knutsson i mitten av 1400-talet ska ha visat att gården var en sätesgård.

Källa Almquist 1976:1616, Larsson 1987b:46, 84f

76 Jansberg Långaryd sn Västbo hd Finnveden RAÄ 92

Borglämning i form av en kallmurad källargrop 5x4 m i bottenmått och 1,6 m djup som ligger på en udde i Jansbergssjön. Källaren omges av en plan platå med fossil åkermark. Läget och förekomsten av en stor källar-grop talar för att platsen var en huvudgård. På den äldsta kartan över Jansberg, från 1899, finns ingen bebyggelse på platsen, som då kallas Aspudden och var en skogbevuxen ljungbacke som betades (akt 228 Långaryd sn). På 1560-talet var Jansberg (Skärkeryd) avelsgård och på 1600-talet blev gården säteri.

Källa Almquist 1976:1525

77 Yttersjöholm Långaryd sn Västbo hd Finnveden

1545 huvudgård för hustru Karin, 1550-52 för hustru Margit.

Källa J A Almquist 1976:1662

78 Segerstad Reftele sn Västbo hd Finnveden

1370 huvudgård för frälsemannen Mats Håkansson, efter 1370 för riddaren Mats Gustavsson (sparre), 1374 pantsatt till Peter Knoppe, 1420 bortbytt till Ture Stensson (Bielke). 1491 innehades den av Kristina Karlsdotter till Fågelvik, då den tilldömdes frälsemannen Olof Pedersson som här inrättade sin huvudgård. 1532 huvudgård för dennes son Peder Hård.

Källa Härenstam 1946:401f, Almquist 1976:1493

79 Vä Reftele sn Västbo hd Finnveden

1418 huvudgård för Jöns Abjörnsson (sparre över blad) och 1443 för Abjörn Tordsson (sonson). Gården nämns i affärer både före och efter 1418-1443, men då är det oklart om den var en huvudgård.

Källa Härenstam 1946:405, Almquist 1976:1652f, Larsson

80 Ölmestad Reftele sn Västbo hd Finnveden

Under 1400-talet huvudgård för friboren man Nils Romare. 1471 skänkte Katarina Birgersdotter godset Ölmestad till systraklostret i Skänninge.

Källa Härenstam 1946:405f, Almquist 1976:1689

81 Samseryd S Hestra sn Västbo hd Finnveden

1487 huvudgård för frälsemannen Jöns Larensson. 700 m NV om gården ska det enligt Lovén finnas byggnadslämningar på Storön (ej upptagna i fornminnesregistret). På högsta punkten ska det ha stått en kvadratiskt trä-byggnad med kallmurad grund. En skogelagskarta från 1785 omfattar Storön, som då dock saknar beskrivning

och även spår av bebyggelse. Enligt akt 17 i Burseryd sn var Storön 1795 utmark till gården Kallset. Storön var då betesmark. Således är det något oklart vart lämningarna på Storön bör höra (jag har själv inte sett dem). De bör dock vara äldre än 1700-talet varför en medeltida datering är sannolik. Troligen är det lämningar efter en befäst huvudgård. Vid nuvarande Samseryds gård finns en äldre, välvd stenkällare som dock ej är medeltida (RAÄ 34). Samseryd var åter sätesgård från 1575.

Källa Härenstam 1946:401, Lovén 1996:325f

82 Högaholm S Unnaryd sn Västbo hd Finnveden RAÄ 2

På en holme i Bolmen, på gränsen mellan Bolmsö/S Unnaryd sn, finns en platå med stensatta kanter och en husgrund. Holmen som kallas Högaholm ligger ca 10 km SSV om Bolmsö kyrka och ca 3 km öster om huvud-gården Tiraholm (S Unnaryd sn). Platsens funktion är oklar men upptas i fornminesregistret som befästning. Lovén tolkar den som en befäst sätesgård. I det äldre kartmaterialet från 1867 är ön obebyggd och delad mellan Järanäs och Tiraholm i S Unnaryd (S Unnaryd akt 105). Platsen ligger väl isolerat för att kunna vara en huvudgård. Avståndet till närmsta fastland vid Järanäs i S Unnaryd sn är ca 2 km.

Källa Lovén 1996:424

83 Järanäs S Unnaryd sn Västbo hd Finnveden RAÄ 17

Borglämning (?) i form av en husgrund på ön Järö i Bolmen. Husgrunden är 24x18 m stor med en kvadratisk grop. På fastlandet i söder ligger gården Järanäs som var säteri på 1500- och 1600-talen, på 1540-talet för Anna Tordsdotter och Jöns Larsson Bölja. På den äldsta kartan över Järanäs, från 1811 (S Unnaryd akt 9) finns inga spår efter bebyggelse på Järö.

Källa Almqvist 1976:1324, Almquist 1960:212

84 Slätteryd S Unnaryd sn Västbo hd Finnveden

1337 firades här bröllop mellan Sven Trottason Gädda och Ingrid Götsdotter, sannolikt på brudgummens huvudgård.

Källa Härenstam 1946:402

85 Tira S Unnaryd sn Västbo hd Finnveden

1414-25 huvudgård för frälsemannen Peter Gudmundson (sparre över kula?).

Källa Härenstam 1946:403, Almquist 1976:1578f

86 Vallsnäs S Unnaryd sn Västbo hd Finnveden RAÄ 75

Huvudgård1425 för Magnus Jönsson (sparre) och 1444 samt 1460 för frälsemannen Jöns Haraldsson, på 1530-talet för Jöns Larsson (bölja). På ”Kungsholmen” en ö 300 m NO om nuvarande gård finns en borglämning i form av flera husgrunder, vilka daterats till 1500-talet och som kopplats samman med Vallsnäs. Det äldre kartmaterialet visar att Kungsholmen 1817 tillhörde gården N Unnaryd och inte Vallsnäs. Ön tillhörde N Unnaryds utmark och var detta år obebodd. Dess södra udde utgjorde rågång mot Vallsnäs (S Unnaryd akt 22). Namnet Kungsholmen saknas i det äldre kartmaterialet. Lämningarna visar dock klart att här fanns en befäst huvudgård, vilken genom fyndet av en bit polykromt kakel dateras till 1500-talet.

Källa Härenstam 1946:405, Kugelberg 1926, Almquist 1976:1618, Lovén 1996:326 anf litt.

87 Hörebo Sandvik sn Västbo hd Finnveden

1368 huvudgård för frälsemannen Nils Knutsson.

Källa Härenstam 1946:399

88 Mjöhult Sandvik sn Västbo hd Finnveden

1349 huvudgård för Johannes Kristineson (sparre) som då gav gården i morgongåva till sin hustru.

Källa Härenstam 1946:401, Almquist 1976:1397

89 Tannåker Tannåker sn Västbo hd Finnveden

1408 huvudgård för ”ärlig och välbördig man” Nils Magnusson, 1484 för väpnaren Kristiern Jeppesson (styckad sköld) och 1544 för Olof Olofsson Galle.

Källa Härenstam 1946:403, Almquist 1960:212

90 Ärnanäs Tannåker sn Västbo hd Finnveden RAÄ 2

Borglämning (?), högliknande ca 20 meter i diameter med en ca 8,5 meter stor källargrop. Anläggningen ligger på en platå som delvis är avskild från fastlandet av en ”vallgravsliknande” sänka. Platån används idag som åker. Högen kan vara grunden till ett torn med underliggande källare. Dessvärre saknas äldre kartor över gården.

91 Fylleryd Torskinge sn Västbo hd Finnveden

1512-32 huvudgård för frälsemannen Jöns Henriksson (sparre över blad).

Källa Härenstam 1946:397, Almquist 1976:1201f

92 Hammar Torskinge sn Västbo hd Finnveden

Huvudgård på 1370-talet för Arvid Sigvidson (Ribbing) och hans hustru Ingeborg, som fått gården i morgongåva av sin förste make Ulv Nilsson. Senast 1428 skänktes gården till Vadstena kloster. 1453 bodde Arvid Svan på gården, men 1466 hade den återgått till klostret. Efter reformationen bortbytt av Gustav Vasa 1530 till Arvid Olofsson (Drake) som bosatte sig där. Efter hans död gifte änkan om sig med Jöran Jönsson (Svan) som bodde där till sin död. I fornminnesregistret finns uppgift om gårdens plats (RAÄ 134). Här finns dock inga synliga lämningar och gården kan inte betraktas som befäst.

Källa Härenstam 1946:251ff, 398, Almquist 1960:210f, Almquist 1976:1468f

93 Arnåsholm Villstad sn Västbo hd Finnveden RAÄ 308

Borglämning på en kulle invid Sävsjön, kallad ”Herrabacken” (se sid. 200).

Källa Almquist 1976:1073, Agetz 1997

94 Isberga Villstad sn Västbo hd Finnveden

1349 huvudgård för ”Johan Ysberg”, 1377 för ”Tyke Ysberg”.

Källa Härenstam 1946:399f, Almquist 1976:1323

95 Flataryd Ås sn Västbo hd Finnveden RAÄ 12

Kunglig borg, omtalad 1415 då Peter Nilsson var fogde där. Vid Svanaholms by finns en vallanläggning, ”Gårdstaden” (se kap. 11).

Källa Härenstam 1946:397, Almquist 1976:1189f, Lovén 1996:164f

96 Ingarp Åsenhöga sn Västbo hd Finnveden

1420 huvudgård för Herge i Ingarp som detta år bytte huvudgård med Nils Magnusson, (Ingarp mot Föreberg).

Källa Härenstam 1946:399

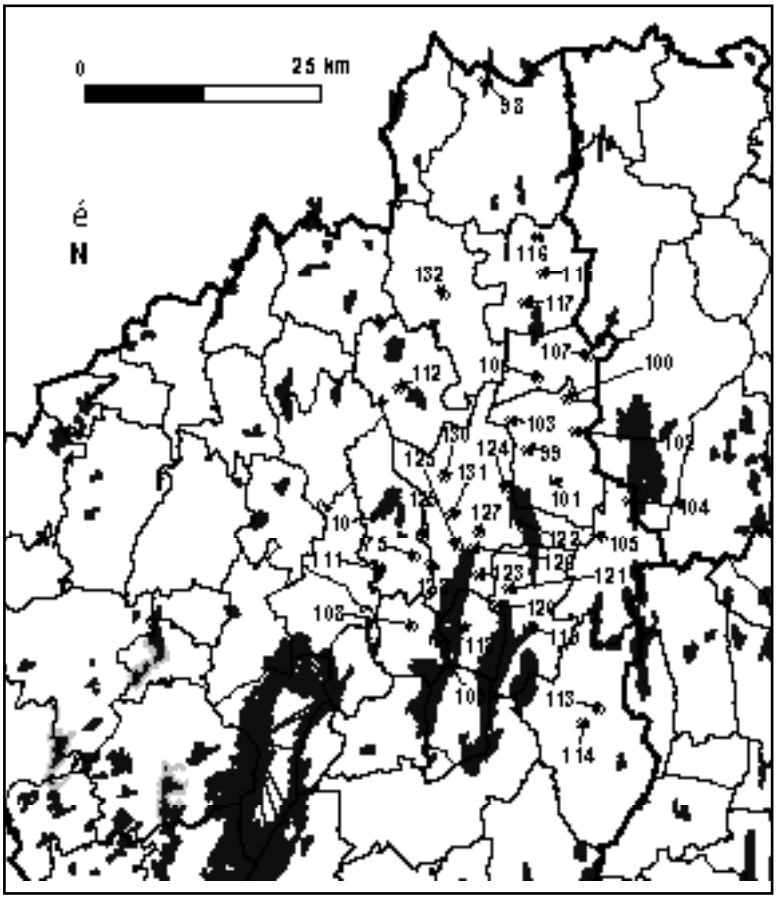

Fig. 117 Borgar och huvudgårdar i Östbo härad, Finnveden.

97 Velebo Åsenhöga sn Västbo hd Finnveden

1454 huvudgård för väpnaren Jöns Tordsson, Erik Eriksson Gyllenstiernas fogde i Västbo.

Källa Härenstam 1946:405, Almquist 1976:1626f

98 Vederyd Byarum sn Östbo hd Finnveden

1487 huvudgård för frälsemannen Anders Olsson.

Källa Härenstam 1946:394

99 Fryele Fryele sn Östbo hd Finnveden

På 1320-talet omtalas en ”Peter” i Fryele. Enligt Tollin finns indikationer på att Fryele var en storgård i tidig medeltid. Även kyrkans utformning talar för detta.

Källa Tollin 1999:113ff

100 Mjöhult Fryele sn Östbo hd Finnveden

1319 hade frälsemannen Harald Gunnason sin huvudgård här. Gården hade han bytt till sig av Nydala kloster. En av gårdarna i Mjöhult heter ”Bosgård”.

Källa Härenstam 1946:392

101 Svanakull Fryele sn Östbo hd Finnveden RAÄ 26

På en kulle i en stor mossmark finns en borglämning i form av en husgrund 13x8 m stor. Enligt Allvin ska två systrar Klingspor, som bodde på Näsbyholm vid utbrottet av 1643 års krig ha byggt sig en bostad på en otillgänglig plats kallad Svanakull, där de bodde till krigets slut. Här fanns enligt Allvin förutom huslämningar spår efter en bro till fastlandet. Lämningen är dock sannolikt medeltida. 1389 skänkte riddaren Abraham Brodersson gods i Svanaryd till Nydala kloster. Svanakull tillhör gården Svanaryd som dessvärre saknar äldre karta. På en storskifteskarta över Leda från 1815 (akt 48 Fryle sn) tillhörde halva Svanakull byn Leda och betecknades då som skog. Det råder stor ägoblandning mellan olika enheter i anslutning till Svanakull (Råhult, Leda, Svanakull) varför det är oklart till vilken enhet lämningen ska knytas. Sannolikt rör det sig dock lämningar efter en medeltida befäst huvudgård.

Källa Allvin 1852:142, Tollin 1999:117f

102 Sölje Fryele sn Östbo hd Finnveden

1326 huvudgård för frälsemannen Nils Hök, 1401 för Göte Ulvsson, som då testamenterade gården till Nydala kloster.

Källa Härenstam1946:393

103 Ya Fryele sn Östbo hd Finnveden

Huvudgård 1238, 1355 och 1360 för ”Wikingus in Höum”, Ramne Petersson och Johannes Ingmarsson.

Källa Härenstam 1946:395f

104 Svenamo Gällaryd snÖstbo hd Finnveden

Huvudgård för frälsemannen Johan Sonasson (tre liljor i trekant) 1312-44. Omtalas som Johans första hustrus morgongåva 1312. 1344 pantsatte hans andra änka Margareta Svenamo för 200 mark.

Källa Härenstam 1946:393, Tollin 1999:122ff

105 Älgaryd Gällaryd snÖstbo hd Finnveden

1368 sålde Nils Kämpe sin huvudgård Älgaryd med tillägor för 60 mark till Nydala kloster. I godset ingick Sötåsa, Ekebohult och Rocknaboda.

Källa Tollin 1999:120f

106 Gräshult Hagshult sn Östbo hd Finnveden

Huvudgård 1259 för ”domina” Ranfrid med döttrar, 1314 för ”domicella Ingeborg, som sålde den till Nydala kloster. 1432 var den möjligen åter huvudgård för Porse i Gräshult.

Källa Härenstam 1946:389, Tollin 1999:124f

107 Järnboda Hagshult sn Östbo hd Finnveden

1337 huvudgård för frälsemannen Benkt Petersson som detta år i närvaro av släktingar och fränder daterade ett gåvobrev till sin son här.

Källa Härenstam 1946:391

108 Grisatorp Hånger sn Östbo hd Finnveden

1406 är Lasse i Grisatorp är sigillvittne åt Olof Jönsson (Stenbock) och 1476 är Offe Johansson i Grisatorp i tjänst hos Gustav Olsson (Stenbock) på Toftaholm.

Källa Härenstam 1946:388, Almquist 1976:1227f

109 Hånger Hånger sn Östbo hd Finnveden RAÄ 20

Borglämning i form av en husgrund ca 13x9 m stor, 1,2-1,4 m hög indelad i två rum nära sjön Vidöstern. Området söder om husgrunden är förhållandevis sankt. Lämningen ligger relativt avsides i förhållande till andra gårdar i byn och till byns åkermark. På den äldsta kartan över byn, en laga skifteskarta från 1844 ligger lämningen i en hagmark (akt 10 Hånger sn). Någon medeltida huvudgård är inte känd i Hånger. I slutet av 1500-talet var en av gårdarna i Hånger säteri. Troligen lämning efter en befäst medeltida huvudgård.

Källa Almquist 1976:1297

110 Herrestad Kärda sn Östbo hd Finnveden RAÄ 56

Huvudgård 1350-65 för Benkt Brudsson (lejonansikte) och Nils Erlandsson (sparre). 1365 sålde Nils Erlandsson godset till Birger Knutsson Trolle för 100 lödiga mark silver av kölnisk vikt, en mycket stor summa som visar att godset/huvudgården var omfattande. På en udde i Herrestadssjön finns två sannolikt medeltida husgrunder, varav det ena har en mindre källargrop. Det större huset var ca 28x9 meter stort och har legat väst över udden och spärrat av denna. Lämningen visar att gården var en befäst sätesgård. Dessvärre saknas äldre kartor över gården.

Källa Härenstam 1946:389, Larsson 1987b:42f, 90

111 Källunda Kärda sn Östbo hd Finnveden RAÄ 103

Huvudgård 1382-1418 för väpnaren Arvid Jönsson (sparre över blad). 1446 daterade Eggert Krummedige en skuldsedel till Gustav Olsson (Stenbock) här. 1462 bytte Hans Kruse till sig gården från Nydala kloster och gjorde gården till huvudgård. Norr om nuvarande gård finns en borglämning bestående av ett vallgravsomgärdat område. Innanför området finns sannolikt en husgrund. Utanför och söder om det vallgravsomgärdade området finns en husgrund med en större källargrop. Lämningarna ligger på en svag förhöjning nära stranden av Källundasjön och omges av sanka marker. De är säkerligen medeltida och visar att gården varit menad att framstå som befäst. Dessvärre saknas äldre karta över gården.

Källa Härenstam 1946:391, Almquist 1976:1362, Larsson

112 Kävsjö Kävsjö sn Östbo hd Finnveden

1341 huvudgård för frälsemannen Nikolaus Elineson och hans son Homble. 1408 daterade frälsemannen Arvid Håkansson (sparre) flera brev här.

Källa Härenstam 1946:391

113 Lökaryd Rydaholm sn Östbo hd Finnveden

Huvudgård för biskopen i Linköping omtalad i skyddsbrevet 1178. Gården låg ca 2 km NO om kyrkan i Rydaholm.

Källa Schück 1959:283, Tollin 1999:90

114 Upplöv Rydaholm sn Östbo hd Finnveden

1350 sålde drotsen Nils Turesson (Bielke) godset Upplöv med landbor och torpare till Harald (Västhorja-släkten), dekan i Linköping, för 400 mark svenska penningar. 1353 donerade Harald godset till Nydala kloster varvid huvudgården upplöstes.

Källa Tollin 1999:86

115 Fastorp Tofteryd snÖstbo hd Finnveden

Osäker huvudgård. Möjligen huvudgård för Johan Uddsson på 1340-talet.

Källa Tollin 1999:132

116 Holma Tofteryd snÖstbo hd Finnveden

1342 huvudgård för frälsemannen Ramne Johansson (snedbjälke). 1408 köpte Abraham Brodersen tre gårdar i Holma, vilka 1416 slutligen skänktes till Nydala kloster.

Källa Härenstam 1946:390

117 Linneryd Tofteryd snÖstbo hd Finnveden

I Anders Sunessons skyddsbrev för Nydala kloster i början av 1200-talet nämns Linneryd som en av klostrets huvudgårdar, grangier.

Källa Tollin 1999:130

118 Tånnö Tånnö sn Östbo hd Finnveden

På 1230-talet omtalas en ”Trotte” från Tånnö som en av Östbo härads förtroendemän.

Källa Tollin 1999:101ff

119 Ed/Trollaborg Växtorp sn Östbo hd Finnveden RAÄ 38

Borgen Trollaborg uppfördes i mitten av 1300-talet och förstördes 1434 (se sid. 180). På 1460-talet blev Ed huvudgård för riddaren Lars Haraldsson och ärvdes sedan av Arvid Trolle 1477. Ed brändes 1501 och blev landbogods.

Källa Härenstam 1946:387f, Fritz 1973:2:96f, Almquist 1976:1161f, Lovén 1996:130f,

120 St. Rona Växtorp sn Östbo hd Finnveden

Osäker huvudgård. I Arvid Trolles jordebok nämns en ”store gård” i Roonae, som räntade 6 pund smör. Räntan tillsammans med namnet Storegård antyder förekomsten av en möjlig huvudgård.

Källa Arvid Trolles jordebok

121 Växtorp Växtorp sn Östbo hd Finnveden

1301 omtalas en ”Ingrid i Växtorp” (sparre treliljor), mor till Abjörn Sixtensson som var drots hos hertigarna Erik och Valdemar. En av gårdarna i Växtorp har namnet Bosgård i Arvid Trolles jordebok och räntar där sex pund smör.

Källa Härenstam 1946:394, Almquist 1976:1647

122 Hindsekind Värnamo sn Östbo hd Finnveden RAÄ 99

Huvudgård sannolikt från 1272 och framåt (se sid. 136ff). Gården var befäst och belägen på en udde i sjön Hindsen. På udden finns idag en husgrund, 15x14 m stor. Den äldsta kartan över Hindsekind, från 1685 (akt 8 Värnamo sn) visar att gården då låg på udden i sjön. Udden var avgrävd av en vallgrav (rester fortfarande synliga idag) och gårdens ladugård och trädgård låg utanför denna. I kartans beskrivning omtalas att byggnaderna var i dåligt skick och behövde repareras varför de sannolikt var av hög ålder vid denna tid. På en karta från 1811 har gården flyttat från udden och in på ”fastlandet” (akt 44 Värnamo sn).

Källa Härenstam 1946:366ff, 389f, Lovén 1996:468f, Almquist 1960:219, Tollin 1999:103

123 Hjälshammar Värnamo sn Östbo hd Finnveden

1467-1485 huvudgård för frälsemannen Peter Jönsson , 1500-1527 för väpnaren Veste Jönsson (sparre).

Källa Härenstam 1946:390, Almquist 1976:1271

124 Lindstad Värnamo sn Östbo hd Finnveden

1417 daterade Kristina Nilsdotter (Krumme), änka efter Benkt Götsson (snedbjälke) ett brev på Lindstad som sannolikt var makarnas huvudgård.

Källa Härenstam 1946:391f

125 Mossle Värnamo sn Östbo hd Finnveden

1397 huvudgård för frälsemannen Birger Erlandsson, 1533 för Gustaf Larsson (Slang).

Källa Härenstam 1946:392, Almquist 1960:219, Almquist

126 Nöbbele Värnamo sn Östbo hd Finnveden

1238 huvudgård för en ”Ane i Nöbbele”. 1286 omtalas en Botulf i Nöbbele med en framskjuten placering som testamentsvittne, 1353 testamenterade Harald Ulvson, dekan i Linköping, gården till Värnamo kyrka.

Källa Härenstam 1946:392

127 Rörstorp Värnamo sn Östbo hd Finnveden

1484 huvudgård för frälsemannen Helge Petersson Styng.

Källa Härenstam 1946:392f

128 Skåparyd Värnamo sn Östbo hd Finnveden

1178 omtalas Skåparyd som en huvudgård till biskopen i Linköping. Härenstam och Schück lokaliserar platsen till Värnamo socken, medan Fridell menar att det gäller en gård i Hallaryd socken. Den förra tolkningen förefaller troligast, bl. a. mot bakgrund av utformningen av kyrkan i Värnamo. Tollin menar också att biskopens huvudgård har legat i Värnamo.

Källa Härenstam 1946:200f, Schück 1959:283, Fridell 1992:152, Tollin 1999:106

129 Stomsjö Värnamo sn Östbo hd Finnveden

1301 sålde biskop Lars i Linköping sin gård ”Stumsrydh circa Wernamo sitam”, troligen hans privata huvudgård, till biskopsbordet. 1481 var Stomsjö huvudgård för väpnaren Sven Olsson (sparre). Tollin framför möjligheten att Stomsjö var huvudgården Skåparyd.

Källa Härenstam 1946:393, Tollin 1999:106

130 Vällersten Värnamo sn Östbo hd Finnveden

1238 huvudgård för ”Sibbe i Vällersten”, 1310 för ”Gisle i Vällersten”. 1370 gav Magnus Gislesson sin hustru jord i Vällersten i morgongåva. 1371 fick Nydala kloster i ett testamente av ”Ulv i Långaryd” en gård i Vällersten som pant för 100 mark penningar.

Källa Härenstam 1946:394f

131 Västhorja Värnamo sn Östbo hd Finnveden

1286 och 1299 omtalas Göte och Jakob ”de Horghum”. Göte var stamfader för ”Västhorjaätten”, vars mest kände medlem är dekanen i Linköping, Harald Ulvsson. Dennes arvinge testamenterade senast 1355 huvudgården (?) i Västhorja till Nydala kloster.

Källa Härenstam 1946:395

132 Föreberg Åker sn Östbo hd Finnveden

1411-1420 huvudgård för Nils Magnusson och Ingeborg Ulvsdotter, 1420 för Herge i Ingarp. I fornminnes-registret finns en gårdsplats för en medeltida gård med kvarn i Föreberg (RAÄ 206). Oklart om detta var huvud-gårdens läge.

Källa Härenstam 1946:388

Njudung

133 Säby Bäckaby sn Västra hd Njudung

1429-31 huvudgård för häradshövdingen Nils Gregerson, 1542 för hans sonsonsson Måns Persson Stierna. Vid nuvarande gård finns en stenkällare (RAÄ 65). Denna är dock inte medeltida. Gården kan inte anses ha varit befäst.

Källa J A Almquist 1976:1564

134 Hjälmseryd Hjälmseryd sn Västra hd Njudung

Osäker huvudgård. 1312 pantsatte Ragnhild Hemmingsdotter sin huvudgård (?) ”curiam meam” i Hjälmseryd i pant för 80 mark till Nydala kloster. Kyrkans utformning talar för att här fanns en huvudgård.

Källa Tollin 1999:158

135 Hjärtlanda Hjärtlanda sn Västra hd Njudung

1287 huvudgård för Cecilia Elofsdotter och riddaren Magnus Karlsson (lejonbalk). Cecilia skänkte i sitt testamente 1287 en scharlakanstunika till sin fogde i Hjärtlanda.

Källa Silfving 1951:11ff

136 Björnskog Hultsjö sn Västra hd Njudung RAÄ 80

Huvudgård under 1400-talets första hälft och under hela 1500-talet, 1424 för häradshövdingen Jon Helgesson och på 1520-talet för Mikael Nilsson. På en holme vid nuvarande gården finns en liten stenbyggnad, vilken dock sannolikt är eftermedeltida (se sid. 211).

Källa Styffe 1911:210, Almquist 1976:1105, Lovén 1996:465

137 Böllingetorp Hultsjö sn Västra hd Njudung

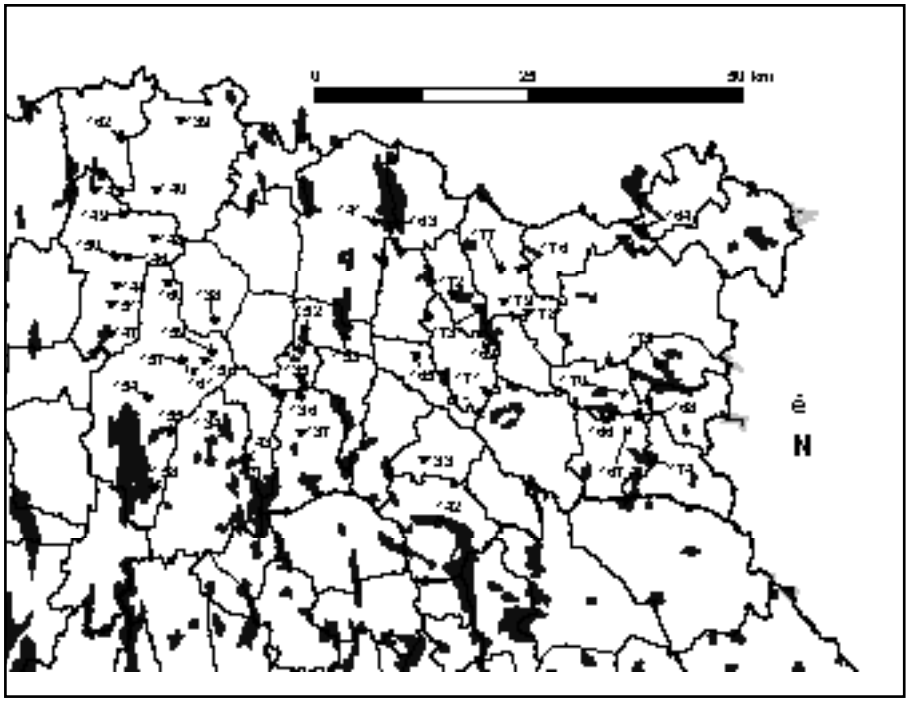

Fig. 118 Borgar och huvudgårdar i Västra och Östra härad, Njudung.

1378, 1393, 1408 huvudgård för häradshövdingen Sigmund Sigvidsson.

Källa Styffe 1911:210

138 Hylletofta Hylletofta sn Västra hd Njudung

1353 pantsatte ”Torgny” sin huvudgård Hylletofta med torpet Djurskullen till Nydala kloster för 60 mark.

Källa Tollin 1999:194

139 ”Visseryd” Malmbäck sn Västra hd Njudung

En huvudgård tillhörig biskopen i Linköping kallas ”Visseryd” och omtalas redan 1178. Gården har av Schück lokaliserats till gården Viresjö, ca 0,5 km norr om Malmbäcks kyrka. Gården nämns ett par gånger under 1300-talets förra hälft.

Källa Schück 1959:283, Almquist 1976:1641

140 Fallnafors Malmbäck sn Västra hd Njudung

1307 huvudgård för ”Thorsten af Fallandefors”.

Källa Styffe 1911:210

141 Äpplaholm N Sandsjö sn Västra hd Njudung

Huvudgård under hela 1400-talet och 1500-talet. 1408 och 1417 huvudgård för frälsemannen Halsten Petterson, 1435 och 1441 för väpnaren Niklis Johansson, 1451 och 1465 för Lasse Bengtsson, 1485 för Nils Laurenssons

änka och 1535 för Ingegerd Månsdotter Stierna.

Källa Styffe 1911:210f, Almquist 1960:223f, Almquist 1976:1681f

142 Hallsnäs Ramkvilla sn Västra hd Njudung RAÄ 49

Hallsnäs var 1549 huvudgård för Per Åkesson. Vid Hallsnäs finns en borglämning på Sundskullen som gjort att Hallsnäs kopplats samman med borgen Sundsholm. Lämningen är dock inte av sådan karaktär att den kan sägas ha utgjort en riksborg (se sid. 184f).

Källa J A Almquist 1976:1249f, Lovén 1996:135f

143 Lagmansryd Stockaryd sn Västra hd Njudung

1282 huvudgård för riddaren och lagmannen Folke Karlsson (lejonbalk). 1350 var Lagmansryd huvudgård för Ragvald Puke som en del av hans farsarv. Gården var sannolikt att betrakta som befäst (se sid. 208).

Källa Larsson 1964:386ff, 1986:120, 1987:109, 116

144 Fiskaby Svenarum sn Västra hd Njudung

Under 1200-talets andra hälft omtalas Harok och hans son Brynolf som frälsemän i Fiskaby. 1307 testamen-terade Bryniolf Haroksson lös och fast egendom till Nydala kloster. 1397 byttes Fiskaby bort till klostret av Ulf Petter-son i Horshaga.

Källa Tollin 1999:150

145 Hok Svenarum sn Västra hd Njudung

Vid 1300-talets mitt var Hok huvudgård för frälsemannen Herger Joarsson. 1349 utfärdade Magnus Eriksson ett brev från Hok.

Källa Styffe 1911:210, Almquist 1976:1271f, Tollin 1999:152

146 Horshaga Svenarum sn Västra hd Njudung

1397 omtalas frälsemannen Ulf Pettersson i Horshaga när han bytte bort gården Fiskaby till Nydala kloster.

Källa Tollin 1999:150f

147 Hubbestad Svenarum sn Västra hd Njudung

Hubbestad var sannolikt en av Nydala klosters huvudgårdar. Gården omtalas som ”mansio” redan i början av 1200-talet. Vid medeltidens slut drevs gården med landbor.

Källa Almquist 1976:1281f, Tollin 1999:154

148 Långserum Svenarum sn Västra hd Njudung

Under 1200-talets andra hälft var Långserum huvudgård för Nils (ä Oxenstierna-ätten), vid 1300-talets mitt möjli-gen för Herger Joarsson.

Källa Härenstam 1947:92f, Almquist 1976:893 not 1, Tollin

149 Stoarp Svenarum sn Västra hd Njudung

1354 daterade Mats Bengtssons änka Ragnhild Gjordsdotter (ä Oxenstierna-ätten) ett brev i Stoarp, då hon sålde

sin gård Långserum till Herger Joarsson i Hok

Källa Tollin 1999:153

150 Svenarum Svenarum sn Västra hd Njudung

1281 daterade Magnus Ladulås ett dombrev i Svenarum, möjligen vid en huvudgård. Kyrkans utformning talar för att en sådan bör ha funnits.

Källa Almquist 1976:1563, Tollin 1999:149

151 Svenstorp Svenarum sn Västra hd Njudung

Osäker huvudgård. Möjligen var Svenstorp huvudgård för frälsemannen Johan Isesson som 1358 bytte till sig Svenstorp mot sin huvudgård (?) Broby i Lannskede.

Källa Tollin 1999:153f

152 Eksjö Hovgård Vallsjö sn Västra hd Njudung RAÄ 31

1287 huvudgård för Cecilia Elefsdotters och Magnus Karlsson (lejonbalk), 1474 för Nils Bosson Sture (Natt och Dag) och på 1490-talet för Svante Nilsson Sture (se sid. 155f, 211).

Källa Silfving 1951:11f, Werdenfels & Garmer 1969, Lovén 1996:316

153 Vallsjö Vallsjö sn Västra hd Njudung

Sannolikt fanns det en huvudgård i Vallsjö i tidig medeltid (se sid. 153ff).

Källa DS I:102, DS VI:4566

154 Hökaberg Vrigstad sn Västra hd Njudung

Osäker huvudgård. 1359 skänkte en ”Ingemund” i Hökaberg allt sitt gods till Nydala kloster. Möjligen var det en huvudgård.

Källa Tollin 1999:146

155 Klinthult Vrigstad sn Västra hd Njudung

Osäker huvudgård. I början av 1300-talet var Klinthult möjligen huvudgård för en ”Konrad i Klinthult”.

Källa Tollin 1999:146

156 Köpstad/Biskopsbo Vrigstad sn Västra hd Njudung

1178 huvudgård för biskopen i Linköping. Biskopen vistades här 1307. Gården blev sedan landbogods.

Källa Schück 1959:283, Lovén 1996:366f, Tollin 1999:138ff

157 Lundby Vrigstad sn Västra hd Njudung

På 1100-talet donerade stormannen Lars Petersson gården Lundby till Nydala kloster. På 1240-talet kallas gården ”mansionem”, vilket gör att det troligen var en huvudgård.

Källa Tollin 1999:140

158 Sandvik Vrigstad sn Västra hd Njudung

Sandvik var i början av 1300-talet huvudgård för ett mindre godskomplex ägt av frälsemannen Eskil Nilsson som

omfattade enheterna Hättebo, Intäkt och Skuggebo.

Källa Tollin 1999:147

159 Stenshult/Stensryd Vrigstad sn Västra hd Njudung

1361 omtalas en Gjord i Stenshult och hans syster Elena. Stenshult var troligen Gjords huvudgård. På 1370-talet omtalas Ingemund Yring i Stensryd som fogde i Västra hd.

Källa Fritz 1973 del 2 sid 100, Almquist 1976:1541, Tollin

160 Virestorp Vrigstad sn Västra hd Njudung

1336 huvudgård för frälsemannen Gjord Tordsson.

Källa DS 3228, Tollin 1999:140

161 Vrigstad Vrigstad sn Västra hd Njudung

På en avbildning av kyrkan från 1807 syns en kastal (?) omedelbart S om kyrkan. Kyrkans betydelse framgår av dess utformning. Prästgården hade sina ägor särhägande i förhållande till övriga gårdar i byn, vilket kan antyda att kyrkan och prästgården hade sitt ursprung som en huvudgård med tillhörande gårdskyrka (jfr Dädesjö sid 118f).

Källa Lovén 1996:366f, Tollin 1999:138

162 Knutstorp Ödestugu sn Västra hd Njudung

Vid 1300-talets mitt huvudgård för frälsemannen Esger, vars son Joar Esgerson blev korvikarie i Linköping 1353 och prebendat 1376.

Källa Härenstam 1947:92f, Schück 1959:524 not 17

163 Svalö Björkö sn Östra hd Njudung RAÄ 2

Svalö är en holme belägen ca 3 km V om kyrkan i Björkö. Holmen är 200 m lång. På holmen omger jord-blandade stenmurar ett 100x30 m stort område med två källarlikande fördjupningar. Ön ligger 2 km öster om Äpplaholm i N Sandsjö socken och har ibland kopplats ihop med denna huvudgård. I det äldre kartmaterialet tillhör holmen utmarken till hemmanet Djuvanäs (akt 22, 45 Björkö sn) och används som betesmark. Något oklart om lämningen ska tolkas som en huvudgårdslämning.

Källa Lovén 1996:464

164 Fagerhult Kråkshult sn Östra hd Njudung

Huvudgård för Jöns Håkansson 1533.

Källa Almquist 1960:231

165 Broby Lannaskede sn Östra hd Njudung

Osäker huvudgård. 1358 bytte frälsemannen Johan Isesson bort sin huvudgård ? Broby (curiam meam) mot Svenstorp i Svenarum socken.

Källa Tollin 1999:153

166 Bo (Trollebo) Lemnhult sn Östra hd Njudung

1361 gav Nils Bengtsson (lejonansikte) huvudgården i Bo i morgongåva till sin hustru, vars son, Birger Trolle d:ä 1404 ärvde huvudgården efter sin mor. Birger Trolle d:y flyttade sätesgården till Bergkvara i Bergunda socken troligen på 1420-talet, varefter huvudgården i Bo drevs av landbor.

Källa Styffe 1911:212, Larsson 1964:420, 450

167 Borshult Lemnhult sn Östra hd Njudung
RAÄ 55

År 1287 skänker Cecilia Elofsdotter en blå duk till sig fogde i Borshult. 1352 ägdes gården av Magnus Holmgersson, 1358 av Nils Bengtsson (lejonansikte). På en udde i Holmasjön finns en borglämning (se sid. 157f).

Källa Silfving 1951

168 Holma Lemnhult sn Östra hd Njudung

1526-33 huvudgård för Gustaf Olofsson (Stjärnbjälke).

Källa Almquist 1960:230

169 Drakulla Myresjö sn Östra hd Njudung RAÄ 33

Borglämning 5,5 km Ö om kyrkan på en udde i sjön Grumlan. På en 100 m lång och 3 m hög holme finns en källargrop och spår av ytterligare ett eller två hus (se sid. 198ff).

Källa Almquist 1976:1152, Lovén 1996:424

170 Farstorp Nye sn Östra hd Njudung
RAÄ 5

Huvudgård för väpnaren Peter Birgerson 1419-25, för Mats Påvelsson (Hällekis-ätten) på 1470-80-talet. På 1640-talet blev gården säteri. 500 m väster om nuvarande gård finns en borglämning i form av en husgrund med källargrop som ligger på en udde i ett svårtillgängligt, avskilt läge. Platsen kallas ”Nättjekull”. Lämningen ligger idag på gården Virkesbos ägor, men närmast gården Farstorp. Den äldsta kartan över platsen, en storskifteskarta från 1790 (akt 7 Nye sn) visar att platsen då saknade alla spår av bebyggelse. Lämningens läge och karaktär visar att gården var befäst.

Källa J A Almquist 1976:1186, Lovén 1996:329f

171 Karsnäs Nye sn Östra hd Njudung

1361 utfärdade Nils Bengtsson ett morgongåvobrev på Karsnäs, som troligen var hans huvudgård. 1369 var Karsnäs troligen huvudgård för Folke Petersson (Eka-ätten). Karsnäs ligger ca 1 km V om borglämningen Nättjekull vid gården Farstorp i Nye socken. Möjligen kan borglämningen höra till Karsnäs istället för Farstorp.

Källa Lovén 1996:329f not 10 anf litt.
172 Flishult Näsby sn Östra hd Njudung

Fram till 1434 var Flishult huvudgård för Jon Pedersson (båt), efter 1434 för dennes son Peter Jonsson (båt) och 1485, 1495 och 1511 för väpnaren Jöns Persson samt 1552 för Per Christersson (halv hjort). Möjligen kan gården föras ända tillbaka till tiden kring 1300.

Källa J A Almquist 1976:1193, Almquist 1960:229f, Hansson 2000a

173 Hultaby Näsby sn Östra hd Njudung RAÄ 15

1353 huvudgård för Erengisle Sunesson (båt), som 1392 testamenterade godset till Växjö domkyrka. Borgruinen undersökt 1934-36 och 1999 (se sid. 217ff).

Källa Hansson 2000a

174 Biskopsön Näshult sn Östra hd Njudung RAÄ 10

Borglämning på en ö i Serarpssjön i form av en kvadratisk husgrund och en vall. Omnämnd i rannsakningarna 1689-90 som biskopssäte. Läget på en ö gör att lämningen måste betraktas som en befäst huvudgård. Den äldsta kartan över Serarp där Biskopsön ligger, är en storskifteskarta från 1804 (akt 21 Näshult sn). Här saknar ön bebyggelse. Vid laga skiftet 1838 (akt 51 Näshult sn) kallas ön Biskopsön.

Källa Lovén 1996:424

175 Ballaby (Vallby) Skirö sn Östra hd Njudung

1333 huvudgård för väpnaren Anund Gyrdheson. 1337 skrev riddaren Bengt Tukesson (läma) sitt testamente på Ballaby. I ett testamente från 1307, skrivet av Brynnjulf till Fiskaby omtalas en egendom i ”Hellaculla” vilken Brynnjulf köpt från en ”Nils Skirö”. Möjligen fanns en tidigare huvudgård i Skirö, vilket i början av 1300-talet flyttade till Ballaby.

Källa Larsson 1987:117, Styffe 1911:211

176 Eckerda Vetlanda snÖstra hd Njudung

1357 huvudgård för Lars i Eckerda. På 1490-talet omtalas en ”Ingel Störjesson i Eckerda som möjligen var frälseman.

Källa Larsson 1995:27

177 Tångerda Vetlanda snÖstra hd Njudung

1446 huvudgård för Birgitta Turesdotter. Ev huvudgård för Nils Bengtsson (lejonansikte) på 1360-talet. En av gårdarna i Tångerda kallas Bosgård, vilket visar att den varit huvudgård.

Källa Larsson 1995:28

178 Upplanda Vetlanda snÖstra hd Njudung

1411-20 huvudgård för Tyrgils Djäknen, häradshövding och 1477 för dennes sonson Torkel Jonsson som också var häradshövding.

Källa Larsson 1995:22

179 Vetlanda Vetlanda snÖstra hd Njudung

Senast på 1240-talet huvudgård för biskopen i Linköping. I januari 1290 var biskop Bengt i Vetlanda. 1337 pantsatte biskop Karl huvudgården med fyra underlydande torp till sin släkting Håkan Karlsson.

Källa Schück 1959:288, 311, Almquist 1976:1627, Larsson 1995:26

Värend

180 Aneboda Aneboda sn Allbo hd Värend

1374 skrev frälsemannen Styrgir Jonsson ett morgongåvobrev till sin hustru i Aneboda i flera frälsemäns närvaro. I Aneboda fanns vid denna tid ett hospital, sista gången nämnt 1382. Enligt ett testamente från 1346 var kyrkan i Aneboda uppförd av riddaren Karl Tukesson och hans hustru.

Källa Vejde 1929:67f, Silfving 1951:37

181 Alvestad Aringsås snAllbo hd Värend

1422 huvudgård för väpnaren Anders Fällesson som detta år pantsatte huvudgården till Jon Ravidsson (sparre). Vid medeltidens slut ägde Trollesläkten tre gårdar i Alvestad med sammanlagt 10 punds smörränta.

Källa Larsson 1964:467, Larsson 1979-81:119

182 Enga/Engaholm Aringsås snAllbo hd Värend

Huvudgård för Änga-släkten, 1410 för väpnaren Harald Larsson, 1437-50 för sonen, riddaren och riksrådet Lars Haraldsson, som gav gården till sin hustru Katarina Birgersdotter i gåva. Huvudgården ärvdes efter Katarinas död på 1480-talet av hennes broder Arvid Trolle. I hans jordebok var gården delad på två bruk om sammanlagt 12 punds smörränta.

Källa Vejde 1929:123, Larsson 1964:437ff, 471

183 Lästad Blädinge sn Allbo hd Värend

1453 huvudgård för frälsemannen Lars Jönsson (sparre), 1473-77 för väpnaren Jöns Laurensson (sparre), 1526-33 för Arvid Elofsson Rosenbjelke.

Källa Vejde 1929:226, Larsson 1964:469, Almquist 1960:198

184 Näs Blädinge sn Allbo hd Värend

1290 omtalas en ”Kettil i Näs”, sannolikt en frälseman som då var i tvist med biskopen i Växjö.

Källa Larsson 1964:469

185 Gravanäs Hjortsberga sn Allbo hd Värend

Osäker huvudgård. 1476 möjligen huvudgård för en ”friboren man” Sven Grommeson, en frälseman enligt Vejde. Enligt Larsson saknar Sven sigill och det är osäkert om han var frälseman.

Källa Vejde 1929:151, Larsson 1964:472 anm

186 Mo Hjortsberga sn Allbo hd Värend

1410 huvudgård för frälsemannen Erengisle Plata.

Källa Vejde 1929:230, Larsson 1964:469

187 Arnanäs Härlöv sn Allbo hd Värend RAÄ 1

Plats med borgtradition vid Arnanäs på en udde i sjön Furen, ”Folkömsö”. Några synliga spår efter någon borg syns inte idag och Lovén anser inte att platsen var befäst eftersom den är för ”stor” för att kunna försvaras militärt. Rent topografiskt är dock platsen ”rätt”. På 1688 års karta över Arnanäs syns en vallgrav (?) som avgränsar den aktuella udden (akt 1 Härlöv sn). Möjligen ska den befästa gården vid Arnanäs kopplas till den huvudgård som är omtalad i Härlövs by. Denna var i så fall utflyttad från kyrkbyn på västra sidan av sjön Furen.

Källa Vejde 1929:134, Lovén 1996:465

188 Härlöv Härlöv sn Allbo hd Värend

Huvudgård för väpnaren Nils Magnusson som nämns som bosatt i Härlöv 1434. Nils omnämns i andra sammanhang även 1458 och 1461 och kan fortsatt antas vara bosatt i Härlöv.

Källa Larsson 1964:468f

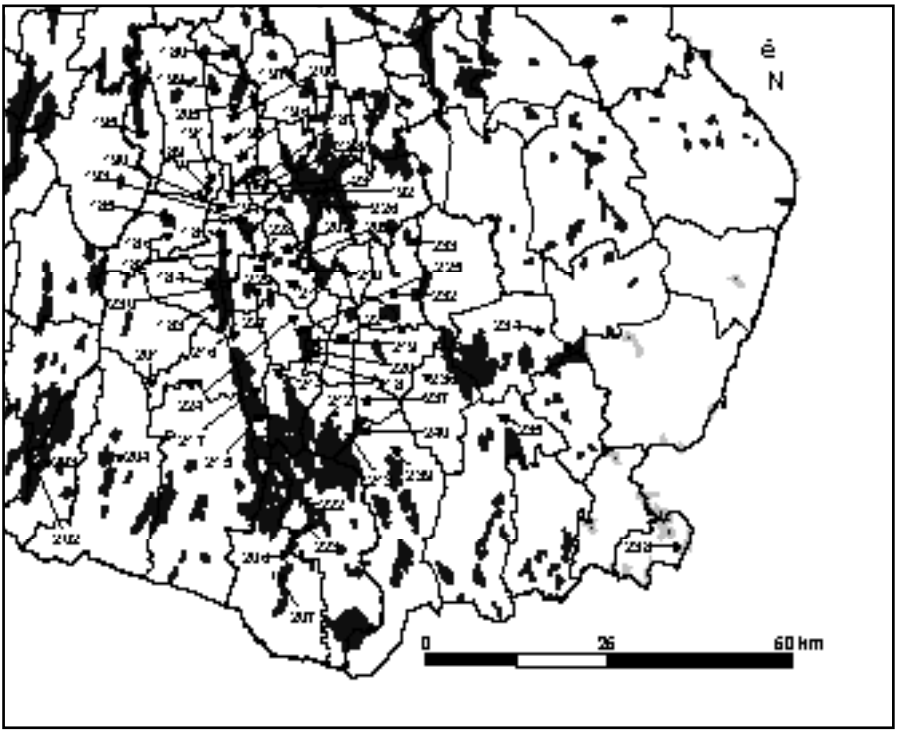

Fig. 119 Borgar och huvudgårdar i Allbo, Kinnevald och Konga härader, Värend.

189 Kvennerberga Kvennerberga sn Allbo hd Värend

Osäker huvudgård. Enligt Vejde var Kvennerberga 1476 huvudgård för ”friboren man” Peder. Enligt Lars-Olof Larsson var Peder präst i Kvennerberga, där det bara fanns en prästgård.

Källa Vejde 1929:208, Larsson 1964:472

190 Skölstad Kvennerberga sn Allbo hd Värend

1386 upprättades här en köpehandling mellan tre frälsemän, varav någon, ”Jon Laffn” eller Bengt Nilsson (lejonansikte), borde ha bott på platsen. I Arvid Trolles jordebok omtalas en ”Bosgård” i Sköldstad, troligen den gamla huvudgården.

Källa Larsson 1964:469

191 Uråsa Kvennerberga sn Allbo hd Värend

Osäker huvudgård. I Arvid Trolles jordebok omtalas en ”Store gård” i Uråsa, vilken räntade 8 pund smör. Namnet samt den höga räntan talar för att det funnits en huvudgård på platsen.

Källa Arvid Trolles jordebok

192 Dansjö Lekaryd sn Allbo hd Värend

1465-86 huvudgård för väpnaren Håkan Petersson (horn). Efter Håkans död kom Dansjö under hans måg på Lästad och försvann som huvudgård.

Källa Vejde 1929:107f, Larsson 1964:467

193 Gemmatorp Lekaryd sn Allbo hd Värend

1337 huvudgård (?) för frälsemannen Bengt Petersson, 1409-39 för väpnaren Jon Ravidsson, 1450 för ”välborna kvinnan hustru” Katarina, 1462-80 för väpnaren Bengt Andersson.

Källa Vejde 1929:146f, Larsson 1964:467f

194 Hjärtanäs Lekaryd sn Allbo hd Värend

1396 huvudgård för en okänd frälseman. 1424 sålde frälsemannen Holmsten Erlandsson sitt gods i Hjärtanäs för 100 mark till Nils Magnusson som 1467 sålde godset till Birger Trolle.

Källa Vejde 1929:170f, Larsson 1964:468

195 Tagel Mistelås sn Allbo hd Värend

Huvudgård 1393 och troligen även 1419 för väpnaren Nils Andersson (båt) respektive väpnaren Sven Johansson. Möjligen också huvudgård 1345 då väpnaren Nils Håkansson (läma) gav sin egendom i Tagel i morgongåva till sin hustru.

Källa Vejde 1929:311, Larsson 1964:470

196 Boatorp Moheda sn Allbo hd Värend

1547-53 huvudgård för Margareta Birgersdotter (Drake från Sunnerbo).

Källa Almquist 1960:199

197 Brantåsa Moheda sn Allbo hd Värend

Osäker huvudgård. Enligt Vejde huvudgård för ”välboren man” Bengt Tomasson i början av 1400-talet och för väpnaren Inge Ingesson (båt) 1433. Huvudgården nämns ej av Larsson (1964).

Källa Vejde 1929:99

198 Vegby Moheda sn Allbo hd Värend

Osäker huvudgård. I Arvid Trolles jordebok omtalas ”Bosgården” i Wigby vilken räntade 6 pund smör. Namnet och räntans storlek antyder en tidigare huvudgård.

Källa Arvid Trolles jordebok

199 Vitteryd Moheda sn Allbo hd Värend

Trolig huvudgård för Bengt Offeson vid 1500-t början.

Källa Larsson 1964:457, 471

200 Ölsåkra Moheda sn Allbo hd Värend

I Arvid Trolles jordebok nämns ett Ölsåkra gods och Ölsåkra kvarn med en sammanlagd ränta på 12 pund smör och 2 pund ål. Många av de gårdar som anges ha tillhört Ölsåkragods ägdes på 1450-talet av Johan Gyntersson, som ärvt dem av Inge Ingesson(båt), som sannolikt var bosatt i Ölsåkra.

Källa Larsson 1964:471f

201 Barnhult Skatelöv sn Allbo hd Värend

1544 huvudgård för Lars Bröms.

Källa Almquist 1960:198

202 Möckelsnäs Stenbrohult sn Allbo hd Värend

Osäker huvudgård. Enligt en osäker källa och tradition ska riddaren Karl Tukesson (läma) ha haft sin huvudgård på Möckelsnäs. Han ska även ha byggt kyrkan i Stenbrohult och skänkt den en prästgård. Några egentliga belägg för att Karl Tukesson ska ha haft egendomar i Stenbrohult finns dock inte, varför existensen av en huvudgård i Möckelsnäs är högst oklar.

Källa Vejde 1929:235f, Liepe 1984:117, Sträng u.å.

203 Stenbrohult Stenbrohult sn Allbo hd Värend

1367 var Stenbrohult sannolikt huvudgård för frälsemannen Nils Knutsson (sparre)

Källa Larsson 1964:470

204 Virestad Virestad sn Allbo hd Värend

1412 huvudgård för frälsemannen Peder Skötta.

Källa Larsson 1964:470

205 Spörsås Ör sn Allbo hd Värend

Sannolikt huvudgård för Ture Kyrning och hans hustru, som omtalas mellan 1435-70.

Källa Vejde 1929:289f, Larsson 1964:470

206 Blidingsholm Almundsryd sn Kinnevald hd Värend RAÄ 139

Huvudgård i Hjärnesläktens omfattande godskomplex, troligen från mitten av 1300-talet och framåt (se sid.164).

Källa Vejde 1929:88ff, Larsson 1964:404ff, Lovén 1996:327

207 Hönshylte Almundsryd sn Kinnevald hd Värend RAÄ 102

Lämningar efter en borg vid Hönshyltefjorden (se kap. 11). Hönshylte ingår i Karl Karlsson Gyllenhielms atlas (jordebok) från 1637 över Nya Bergkvara ochTrestenshult (Riksarkivet arkivnr 720138). På kartan ses borgen som en fyrsidig anläggning omgiven av vattenfyllda vallgravar. Vid storskiftet 1812 (akt 45 Almundsryd sn) brukades borgområdet som åker. En åker omges här av något som sannolikt var rester av vallgraven.

Källa Ericsson 1980, Lovén 1996:399ff

208 Ask Bergunda sn Kinnevald hd Värend

Osäker huvudgård. Enligt Vejde var Ask 1476 huvudgård för frälsemannen Bengt Birgersson. Enligt Larsson var dock denne skattebonde. I Arvid Trolles jordebok omtalas ”den store gård i Ask”, vilken räntade 5 pund smör. Namnet samt den relativt stora räntan antyder möjligen förekomsten av en tidigare huvudgård.

Källa Vejde 1929:72, Larsson 1964:477 anm, ATjb Bergunda sn

209 Bergkvara Bergunda sn Kinnevald hd Värend RAÄ 32

Huvudgård från mitten av 1300-talet och framåt. Fram till 1420-talet i ”Bergkvara-ättens” ägo, därefter i Trolle-ättens ägo. På en udde i Bergkvarasjön står lämningarna efter Arvid Trolles stenhus från 1470-talet (se fig.96).

Källa Larsson 1964:424ff, 449ff, Lovén 1996:315f, Almquist

210 Bergunda Bergunda sn Kinnevald hd Värend

Enligt en uppgift i Arvid Trolles lagbok var frälsemannen Brud Beneson (lejonansikte) bosatt i Bergunda, antingen i kyrkbyn eller i socknen. 1401 bodde Bengt Magnussons Ryd på den norra gården i byn. 1431 hade riddaren Bo Stensson (Natt och Dag) en huvudgård i Bergunda. I Arvid Trolles jordebok omtalas en ”storegård” i Bergunda, troligen den tidigare huvudgården. Denna räntade 6 mark gutniska, övriga gårdar i byn räntade 4 och 2 mark gutniska.

Källa Larsson 1964:473

211 Marklanda Bergunda sn Kinnevald hd Värend

Osäker huvudgård. Enligt Vejde var Marklanda 1432 huvudgård för väpnaren Björn Olofsson och 1472 för frälsemannen Jöns Nilsson. Enligt Larsson var dessa två ej frälsemän. I Arvid Trolles jordebok omtalas dock en Marklanda Storegård som räntade 8 pund smör. Benämningen ”Storegård” och den höga smörräntan antyder att här kan ha funnits en huvudgård.

Källa Vejde 1929:230, Larsson 1964:477 anm, Arvid Trolles jordebok

212 Jätsholm Jät sn Kinnevald hd Värend RAÄ 4

Huvudgård omtalad från ca 1350 och framåt, 1354-64 för drotsen Nils Turesson (Bielke), 1420-30-t för väp-naren Peder Åkesson (Hegle) som pant, före -1453 för riddaren Sten Turesson (Bielke), efter 1453- för hans styvson Karl Knutsson. På en holme i sjön Åsnen finns lämningar efter ett 15x11 m stort troligen medeltida hus. Läget visar att gården under någon period var befäst. Nuvarande säteriet Jätsberg upprättades 1664. Under medeltiden fanns den sedermera avhysta byn V Jät på säteriets mark. På en karta från 1685 framgåt läget för de 13 gårdarna i byn V Jät som då delade gärde med Jätsberg (akt 22 Jät sn). Samma karta visade inga spår av bebyggelse på holmen där byggnadslämningarna finns. Holmen som kallades Brånsholme,
var skogsbeväxt.

Källa Vejde 1929:196fLarsson 1964:392ff, 475, Lovén 1996:466

213 Ö Jät Jät sn Kinnevald hd Värend

1423-27 hade sannolikt väpnaren Nils Magnusson sin huvudgård i Ö Jät. Det är oklart om Ö eller V Jät avses, men då Peder Åkesson samtidigt skrev sig till V Jät (=Jätsholm), bör Nils huvudgård ha legat i Ö Jät.

Källa Larsson 1964:475

214 Frännafälle Kalvsvik sn Kinnevald hd Värend

1483 huvudgård för väpnaren Gunnar Skalle. Eventuellt var även Hans Skalle, en trolig förfader till Gunnar och omnämnd 1401 och 1426, som häradshövding i Kinnevald skriven till Frännafälle.

Källa Larsson 1964:474

215 Agnäs Skatelöv sn Kinnevald hd Värend

1361 firade riddaren Birger Turesson (båt) bröllop på sin huvudgård Agnäs. Vid medeltidens slut tillhörde gården S:t Annae prebende i Växjö domkyrka.

Källa Vejde 1929:65, Larsson 1964:472.

216 Huseby Skatelöv sn Kinnevald hd Värend

1419 ägdes Huseby av riddaren Magnus Stures arvingar. Ett av hemmanen i Huseby kallades ”Gamle gård”. Namnen Huseby och Gamlegård antyder att här kan ha funnits en tidigmedeltida huvudgård.

Källa Vejde 1929:180, Larsson 1979-81:61f

217 Vrankunge Skatelöv sn Kinnevald hd Värend

1420-23 huvudgård för väpnaren Peter Nilsson, vars ättlingar ännu vid 1500-talets mitt ägde en gård med 8 lispunds smörränta i Vrankunge.

Källa Larsson 1964:477

218 Allatorp Tofta sn Kinnevald hd Värend RAÄ 17

Före 1314 var Allatorp sannolikt huvudgård under Riseberga kloster. 1314 bortbytte klostret gården till riddaren Peter Jonsson (båt), den värderades då till 180 mark. Senare ägdes den av Magnus Ryds och 1386 såldes den till riddaren Erland Knutsson i Vederslöv. Vid ett arvsskifte 1418 tillföll gården riddaren Bo Djure men före medeltidens slut kom den i Växjö domkyrkas ägo. Gården var sannolikt befäst eftersom här på en udde mot Vederslövssjön har funnits huslämningar. Idag är området bebyggt med sommarstugor, men spår efter en ca 10x5 m stor husgrund kan anas. I området finns en sentida källare. Den äldsta kartan över Allatorp är från 1698 (akt 51 Tävelsås sn). På kartan finns ingen bebyggelse på platsen för den befästa gården som då verkar ha varit ängsmark (kartan otydlig). Vid storskiftet 1811(akt 52 Tävelsås sn) utgjorde borgområdet tomt till gården N Allatorp. Källaren är troligen från denna tid. Den kraftigt övertorvade husgrunden måste dock vara äldre och är sannolikt medeltida. I folkmun kallas platsen för ”Kung Alles borg”.

Källa Vejde 1929:66f, Larsson 1964:472f, Lovén 1996:468

219 Osaby Tofta sn Kinnevald hd Värend

1476-1500 sannolikt huvudgård för väpnaren Gudmund Grönalöf. Gården nämns som dotterns fadersarv. 1527 var gården huvudgård för Per Olsson, gift med Gudmunds dotter Sestrid.

Källa Vejde 1929: 250f, Larsson 1964:457ff, 476

220 Tofta Tofta sn Kinnevald hd Värend

Huvudgård för släkten Galle från 1388 och i början av 1400-talet. I slutet 1400-talet köptes gården av Arvid Trolle, vars jordebok omtalar ”den store gård i Galletofta”, vilken räntade 9 pund smör.

Källa Larsson 1964:434ff, 476

221 Tävelsås Tävelsås sn Kinnevald hd Värend

1337 förvärvade riddaren Håkan Karlsson huvudgården Tävelsås av Gudvast Bosson. I Arvid Trolles jordebok redovisas ”Storegården” i Tävelsås med 8 lispunds smörränta.

Källa Larsson 1964:476, Almquist 1976:1606f

222 Bosgård/Bosholme Urshult sn Kinnevald hd Värend RAÄ 84

Borg och huvudgård för biskopen i Växjö, omtalad som ”curia Hwaem” 1290. (se sid.185). På fastlandet, vid Källarudden, finns två husgrunder. Avståndet till Bosholme är ca 300 m, varför dessa husgrunder sannolikt ska kopplas ihop med borgen.

Källa Larsson 1964:368ff, Lovén 1996:242f

223 Hackekvarn Urshult sn Kinnevald hd Värend RAÄ 126

Borg på en ö i Åsnen, som vid undersökning givit fynd från 1300-talet (se kap. 11).

Källa Vejde 1929:164f, Larsson 1964:369f, Lovén 1996:412f

224 Ljungsåkra Vederslöv sn Kinnevald hd Värend

1356 huvudgård för Magnus Håkansson, 1426 för väpnaren Jon Andersson/ fru Märta, 1456-86 för väpnaren Olof Magnusson och 1486 såld till Arvid Trolle. I hans jordebok omtalas en "Storegård" i Ljungsåkra, som räntade 12 lispund smör, uppdelat på två landbor.

Källa Larsson 1964:475f

225 Vederslöv Vederslöv sn Kinnevald hd Värend

1387 huvudgård för riddaren Erland Knutsson (snedbjälke), 1426 för fru Märta, väpnaren Jon Magnusson, 1456 för väpnaren Magnus Nilsson, 1486 såld till Arvid Trolle (se sid. 137, 160f).

Källa Larsson 1964:442ff

226 Kronoberg Växjö sn Kinnevald hd Värend RAÄ 93

Borg för biskopen i Växjö, omnämnt första gången 1351. Den borgruin som finns idag är sannolikt först uppförd i mitten av 1400-talet (se sid. 189).

Källa Tuulse 1951, Lovén 1996:243f

227 Ellanda Öja sn Kinnevald hd Värend

1402 huvudgård för väpnaren Gunne Häst, som detta år sålde gården till Abraham Brodersen.

Källa Larsson 1979-81:39

228 Gemla Öja sn Kinnevald hd Värend

1423 huvudgård för frälsemannen Karl Nilsson, 1477-1505 för väpnaren Jöns Ingvarsson, 1520 för Mats Henriksson Skrivare, häradshövding i Kinnevald

Källa Vejde 1929:145, Larsson 1964:474

229 Getaskärv Öja sn Kinnevald hd Värend

1396-1402 huvudgård för frälsemannen Bose Olofsson (båt).

Källa Larsson 1964:474

230 Os Öja sn Kinnevald hd Värend RAÄ 38

Borgliknande lämning vid Os kvarn bestående av en hög, ca 22 meter i diameter och 2,5 meter hög med en större källargrop (se sid. 203f).

Källa Wrangel 1938:41, Lovén 1996:469

231 Helgaskog Öjaby sn Kinnevald hd Värend

Omtalas som residens för biskopen i Växjö 1305 och 1315, möjligen en föregångare till Kronoberg. 1318 omtalas ett hospital vid Helgaskog (se sid. 190).

Källa Larsson 1964:368

232 Billa Hemmesjö sn Konga hd Värend

1387-1390 huvudgård för väpnaren Asle Sunesson (snedbjälke),1451-73 för frälsemannen Nils Turesson (snedbjälke), 1499 för frälsemannen Jon Nilsson, 1533 för Håkan Mattsson (Båt av Billa)

Källa Vejde 1929:82, Larsson 1964:477f, Almquist 1960:191)

233 S Åreda Hemmesjö sn Konga hd Värend

Huvudgård för Birger Drake kring 1550.

Källa Vejde 1929:369

234 Hässle Hovmantorp sn Konga hd Värend

Under 1470- och 80-talen huvudgård för Sune Jonsson (Sjögle), häradshövding i Uppvidinge.

Källa Larsson 1964:448f, 478

235 Skogsnäs Linneryd sn Konga hd Värend

1462 sålde väpnaren Peder Matsson sin huvudgård Skogsnäs till Birger Trolle d.y.

Källa Larsson 1979-81:263

236 Värlanda Nöbbele sn Konga hd Värend

Huvudgård i slutet av 1400-talet för frälsekvinnan Katarina Påvelsdotter som 1500 sålde gården till Arvid Trolle.

Källa Larsson 1979-81:238

237 Högnalöv Uråsa sn Konga hd Värend

1392 firades bröllop mellan väpnaren Jon Magnusson (sparre) och Getrud Svensdotter på Högnalöv, som då sannolikt var en huvudgård. 1413-27 var gården huvudgård för väpnaren Brynolf Magnusson och 1458-90 för väpnaren Greger Svensson och därefter troligen för dennes son Axel Gregersson, död 1510.

Källa Vejde 1929:185f, Larsson 1964:445ff

238 Vesaborg Vissefjärda sn Konga hd Värend RAÄ 84

Enligt 1700-tals uppgifter ska det ha funnits vallar och gravar efter en borg vid kyrkan i Vissefjärda. Några spår efter någon borg kan idag inte återfinnas. Kyrkan ligger i ett strategiskt läge, på en udde där en äldre väg korsar Lyckebyån, varför här mycket väl kan ha funnits en borg. Kyrkan i Vissefjärda får därmed karaktär av gårdskyrka. Anläggningen ska möjligen knytas till biskopen i Växjö (se sid.192, fig. 89). Den äldsta kartan över kyrkan, från 1802, avslöjar inget om någon borg (Vissefjärda sn akt 35). Av kartan framgår dock att Prästgården och Storegården låg väster om ån. Övriga gårdar i kyrkbyn låg öster om ån.

Källa Larsson 1964:371, Lovén 1996:244f

239 Fiskestad Väckelsång sn Konga hd Värend

I Arvid Trolles jordebok omtalas hur Erik Algotsson (spets nedifrån) 1453 sålde 5 gårdar i socknen till Birger Trolle d:y. Först av dessa nämns ”storegården” i Fiskestad följt av fyra gårdar i socknen, vilket antyder förekomsten av ett mindre godskomplex. Godset såldes för 300 mark penningar.

Källa Arvid Trolles jordebok, bil. 51

240 Line/Lidhem Väckelsång sn Konga hd Värend

1414 huvudgård för väpnaren Bengt Magnusson Ryd, 1427 för Gise Bengtsson, 1432 för frälsemannen Anders Olofsson, 1472 för riddaren Ficke Gustavsson vars hustru 1474 fick gården i morgongåva. 1502 tillföll den sonen Bengt Arvidsson och 1528 var gården huvudgård för dennes bror Gustaf Arvidsson (sparre över stjärna) och 1542-43 för systersonen Måns Persson (Stierna).

Källa Larsson 1964:478, Almquist 1976:1376, Lovén 1996:468

241 Äskås Aneboda sn Norrvidinge hd Värend

1342 testamenterade riddaren Karl Tukesson sin huvudgård i Äskås till Nydala kloster. Gåvan bestod av huvudgården plus fast och lös egendom samt fyra gårdar.

Källa Larsson 1979-81:327

242 Asa Asa sn Norrvidinge hd Värend

Huvudgård 1328-37 för Jon Bengtsson (lejon över balk), 1337 för frälsemannen Halsten Petersson. 1403-19 huvudgård för väpnaren Peter Knutsson, 1452 sannolikt för ”friboren man” Magnus Andersson, 1485-87 för väpnaren Peder Karlsson och från 1525 för Jon Olsson Liljesparre. Flera av dessa var häradshövdingar i Norr-vidinge.

Källa Vejde 1929:69ff, Larsson 1964:460f

243 Kråketorp Asa sn Norrvidinge hd Värend

1407 huvudgård för frälsemannen Jöns Petersson.

Källa Larsson 1964:463

244 Loftsryd Asa sn Norrvidinge hd Värend

Huvudgård 1419-36 för frälsemannen Lars Petersson med döttrar. Möjligen var Loftsryd 1360 huvudgård för frälsemannen Magnus Håkansson som då överlät sina ägodelar till väpnaren Erengisle Germundsson, med vars dotter Lars Pettersson var gift.

Källa Larsson 1964:463, 1979-81:330

245 Mösjöås Asa sn Norrvidinge hd Värend

1407 huvudgård för väpnaren Anders Ulfsson, 1458 för dennes son Jon Andersson.

Källa Larsson 1964:464

246 Berg Berg sn Norrvidinge hd Värend
RAÄ 24

Vid 1200-talets slut ägde Läma-släkten gårdar i Berg, där riddaren Karl Tukesson 1334 gav en gård i kyrkbyn till sin hustru i morgongåva, troligen en huvudgård.1358 utställde Arvid Pettersson (lejon), Karl Tukessons arvinge ett brev på Berg. På Slättö i Bergsjön ca 900 meter österut finns lämningar efter en befäst huvudgård, lämningar som omtalas redan 1658. På ön finns en kallmurad källargrop med källarhals. Ytterligare byggnadslämningar ska ha funnits. Den äldsta karta som omfattar ön är en laga skifteskarta från 1854 (akt 7 Berg sn). Ön saknade då bebyggelse och brukades som äng.

Källa Vejde 1929:76ff, Larsson 1964:391, 392 not 14, 461, Lovén 1996:463f

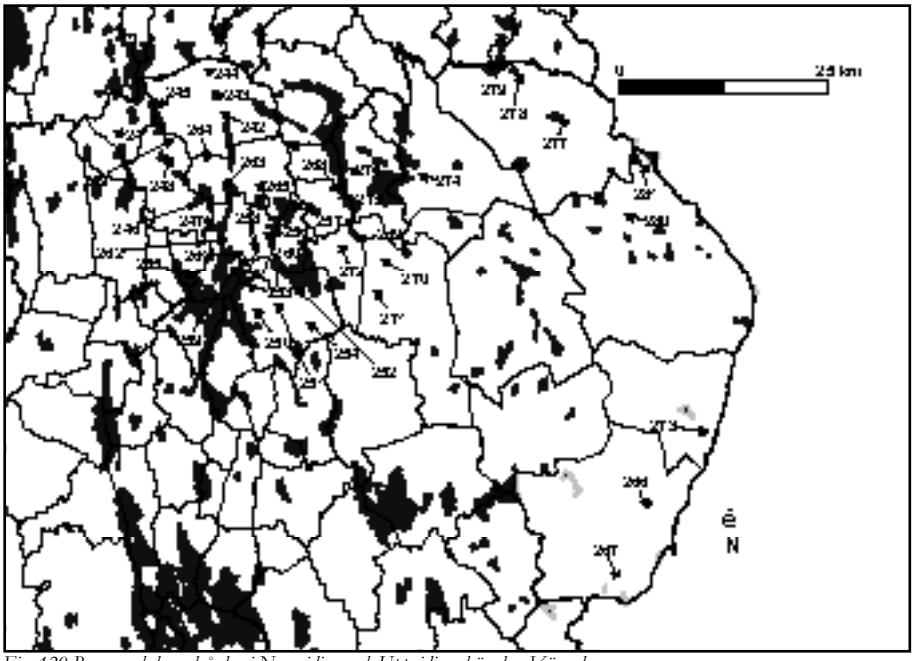

Fig. 120 Borgar och huvudgårdar i Norrvidinge och Uppvidinge härader, Värend.

247 Hjulatorp Berg sn Norrvidinge hd Värend

1424 skrev sig väpnaren Jon Birgersson hit. En gård i Hjulatorp med 4 punds smörränta ingick 1474 i riddaren Ficke Gustavssons (Ängasläkten) morgongåva till hustrun, möjligen var det en huvudgård.

Källa Larsson 1964: 463

248 Lädja Berg sn Norrvidinge hd Värend

Huvudgård 1384-1412 för väpnaren Styrger Jonsson. Ett hemman senare benämnt ”Knapagården” var troligen den medeltida sätesgården.

Källa Vejde 1929:225, Larsson 1964:464

249 Rörsås Storegård Berg sn Norrvidinge hd Värend

Huvudgård 1365 för väpnaren Erengisle och 1428 för riddaren Ragnvald Puke.

Källa Vejde 1929:272, Larsson 1964:465

250 Ekesås Gårdsby sn Norrvidinge hd Värend

I slutet av 1300-talet var Ekesås huvudgård för väpnaren Erengisle.

Källa Larsson 1964:461f

251 Gårdsby Gårdsby sn Norrvidinge hd Värend

Osäker huvudgård. ”Munkabolet” i Gårdby var på vid reformationen ett stort medeltida kyrkohemman som på 1600-talet räntade 8 lispund smör. Möjligen var detta en tidigare huvudgård.

Källa Vejde 1929:158

252 Kråkenäs Gårdsby sn Norrvidinge hd Värend

Enligt en uppteckning från 1600-talets början ska väpnaren Erik Matsson som kring 1500 bodde på Kråkenäs, ha skänkt sin huvudgård Kråkenäs till Växjö domkyrka. Möjligen var Kråkenäs redan 1473-99 huvudgård för Mats Håkanson som sannolikt var Eriks fader.

Källa Larsson 1964:463

253 Stojby Gårdsby sn Norrvidinge hd Värend

1365 omtalas en Holmsten i Stojby sannolikt en frälseman.

Källa Larsson 1964:465

254 Tveta Gårdsby sn Norrvidinge hd Värend

Gustav Matsson skrev sig 1476 till Tveta.

Källa Larsson 1964:465

255 Utnäs Ormesberga sn Norrvidinge hd Värend

Huvudgård, 1321 för riddaren Tuke Jonsson (Läma) lagman i Tiohärads lagsaga, ca 1340 för hans son Karl Tukesson, 1428 troligen för riddaren Ragvald Puke.

Källa Vejde 1929:342f, Larsson 1964:465

256 Rottne Rottne sn Norrvidinge hd Värend

1351 huvudgård för riddaren Nils Bengtsson (lejonansikte), 1387-1407 för väpnaren Peter Beneson. Oklart om gården låg i N eller S Rottne.

Källa Larsson 1964:464

257 Vartorp S Rottne sn Norrvidinge hd Värend

1424 huvudgård för väpnaren Bengt Tomasson Sparre, 1434 för barnen Birgitta och Tomas, 1442 för riksrådet Lars Siggesson (sparre) och 1510 för Sigge Larsson (sparre). Vid arvet efter Sigge Larsson 1510 räntade gården 10 mark gutniska

Källa Vejde 1929:343, Larsson 1964:466

258 Borlanda Tjureda sn Norrvidinge hd Värend

1364 huvudgård för frälsemannen ”Holmsten”.

Källa Larsson 1964:461

259 Ekna Tjureda sn Norrvidinge hd Värend

Två gårdar, Stora och Lilla Ekna gavs i slutet av 1400-talet som gåva för tjänst till Karin Olofsdotter och hennes make Nils Råske vilka här inrättade en huvudgård (se kap.1).

Källa Vejde 1929:115f, Larsson 1964:462

260 Eknaholm Tjureda sn Norrvidinge hd Värend

1341 huvudgård för Asrun Eriksdotter, 1407-16 för väpnaren Jöns Brudson (lejonansikte), 1435 för Guse Nilsson (båt) och 1485 för Birgitta Haraldsdotter som donerade gården till klostret i Växjö. Sannolikt var gården befäst.

Källa Vejde 1929:117f, Larsson 1964:462, Lovén 1996:286

261 Kastanäs Tjureda sn Norrvidinge hd Värend

1360 huvudgård för Nils Bengtsson (lejonansikte) som daterade ett brev här. 1485 ingick gården i donationen till Växjö kloster, sedan den sedan "gammalt" legat under Eknaholm. Möjligen avser belägget huvudgården Karsnäs i Nye sn.

Källa Larsson 1964:420

262 Åby Tjureda sn Norrvidinge hd Värend

I sent 1300-tal huvudgård för frälsemannen Lars Holgersson Djäkn, fogde i Värend. Kring år 1400 togs gården av Abraham Brodersen som 1407 överlät den till svärsonen Ture Stensson (Bielke).

Källa Vejde 1929:366f, Larsson 1964:466, Lovén 1996:468

263 Tolg Tolg sn Norrvidinge hd Värend

Huvudgård för riddaren Folke Karlsson (lejonbalk) som 1282 lämnade huvudgården Tolg med alla tillägor i pant till sin frände Nicholaus Sigredason. 1287 skänkte Cecilica Elofsdotter och Magnus Karlsson (Lejonbalk) en tunika till sin fogde i Tolg. En av gårdarna i Tolg heter Bosgården.

Källa Silfving 1951:8, 11f, Larsson 1964:387f

264 Älgaryd Tolg sn Norrvidinge hd Värend

1419 huvudgård för riddaren Magnus Sture. I arvet efter Magnus 1419 låg 16 gårdar och två torp under huvudgården.

Källa Larsson 1964:431ff, 466

265 Ödetofta Tolg sn Norrvidinge hd Värend

1385 huvudgård för väpnaren Jon Magnusson. Redan 1335 bytte riddaren Ulf Ambjörnsson (sparre) till sig gårdar i Ödetofta värderade till 250 mark penningar.

Källa Vejde 1929:373, Larsson 1964:467

266 Gransjö Algutsboda sn Uppvidinge hd Värend

Huvudgård 1451 för Sigge Pedersen som 1448 köpt gården av frälsemannen Sigge Magnusson för 180 mark penningar. Vid 1450-talets slut överlät Sigge Pedersen Gransjö jämte andra gårdar i socknen till Birger Trolle.

Källa Larsson 1964:480, 1979-81:415

267 Rostock Algutsboda sn Uppvidinge hd Värend
RAÄ 79

Borglämning vid gården Rostock bestående av ett flertal husgrunder på ett näs i anslutning till en sjö/våtmark. Lämningarna är daterade till 1300-1400-talen (se sid. 192). I enskiftesakten över Rostock från 1826 omtalas att holmen i "förra tider" varit bebyggd (akt 155 Algutsboda sn). Anläggningen har kopplats till biskopen i Växjö, men platsens karaktär ansluter snarare till enklare borglämningar som bör kopplas ihop med enskilda frälsemän.

Källa Larsson 1964:370f, Melin 2000

268 Bökshol Drev sn Uppvidinge hd Värend

Huvudgård för riddaren Nils Dannes 1355. Möjligen låg den medeltida gården på en tidigare ö, ca 500 m NO om nuvarande herrgård. I så fall är den att betrakta som befäst (se sid. 159f).

Källa Vejde 1929:105f, Larsson 1964:394ff, 480, Mattisson 1986:35ff, Lovén 1996:464

269 Drettinge Dädesjö sn Uppvidinge hd Värend

Osäker huvudgård. Enligt Vejde en ”urgammal sätesgård” som marsken Sten Bengtson (Bielke) 1376 gav till sin syster, som 1386 skänkte den till Vadstena kloster. Upptas ej av Larsson 1964. Ej uttryckligen medeltida huvudgård.

Källa Vejde 1929:110

270 Dädesjö Dädesjö sn Uppvidinge hd Värend

Ca 1150 fick Vreta kloster en gård i Dädesjö i gåva av jarlen Guttorm. År 1328 sålde Erland, kanik i Linköping huvudgården Dädesjö med torpet Botildeboda till Håkan Karlsson (Bergkvara-ätten).

Källa Liepe 1984:203ff, Larsson 1979-81:388ff

271 Ramnåsa Dädesjö sn Uppvidinge hd Värend

1379 huvudgård för frälsekvinnan Ingeborg Håkansdotter, ca 1402 möjligen för frälsemannen Peter Rampn.

Källa Vejde 1929:258ff, Larsson 1964:481

272 Eke Eke sn Uppvidinge hd Värend

I Arvid Trolles jordebok nämns en ”Storegård” i Eke. En av gårdarna i Eke heter i det äldre kartmaterialet ”Bosgården”, vilket påminner om den äldre huvudgård som sannolikt funnits i byn (akt 51 Dädesjö sn, storskifte 1785).

Källa Larsson 1979-81:383

273 Drottninghult Hålleberga sn Uppvidinge hd Värend

1354 skänte Nils Turesson, riddare och lagman i Tiohärad en huvudgård i Drottninghult med tillhörande landbogårdar och lösöre till Nydala kloster.

Källa Myrdal 1985:216 nr 20

274 Nottebäck Nottebäck sn Uppvidinge hd Värend

Osäker huvudgård. 1412 var ”her Ärngisli i Notabäck” sigillvittne på ett köpebrev, där Birger Trolle d.ä köpte jord av Kristina Pedersdotter. Ett sigill finns för Erengisli Magni, som dock möjligen var präst.

Källa Arvid Trolles jordebok bil 21

275 Lidhult Sjösås sn Uppvidinge hd Värend
RAÄ 118

Lidhult var under senare delen av 1300-talet huvudgård för häradshövdingen Arvid Bengtsson (lejonansikte), och senare för dennes dotter Illiana och hennes make riddaren Magnus Sture (se sid. 205f), På ön Husholmen finns lämningar som visar att huvudgården var befäst.

Källa Vejde 1929:213ff, Larsson 1964:481, Lovén 1996:329

276 Pilås Sjösås sn Uppvidinge hd Värend

Osäker huvudgård. I Arvid Trolles jordebok redovisas ”Storgården” i Pilås som räntade 6 pund smör, möjligen en

försvunnen huvudgård.

Källa Larsson 1979-81:380

277 Nyanäs Åseda sn Uppvidinge hd Värend

Nyanäs var möjligen en huvudgård. 1350 och 1409 var gården dateringsort när olika frälsemän utfärdade brev.

Källa Larsson 1979-81:458

278 Sjögle Åseda sn Uppvidinge hd Värend

1405-28 huvudgård för Sune Sunesson, häradshövding i Uppvidinge och efter honom för hans söner Sten och Peter som båda blev också häradshövdingar i Uppvidinge och omtalas 1448 och 1451. På 1490-talet nämns Sjögle i Arvid Trolles jordebok som ”Hoffuidgården” Sjögle med underlydande torp.

Källa Larsson 1964:448f

279 Yggesryd Åseda sn Uppvidinge hd Värend

1304 huvudgård för frälsemannen Anund Bosson, troligen 1354 för väpnaren Nils Uddson och 1402 för Bengt Arvidsson (lejonansikte). Efter 1417 ingick gården i Trollesläktens gods. I Arvid Trolles jordebok upptas ”Hoffuidgaarden” till 6 punds smörränta.

Källa Larsson 1964:481f

280 Hovgård Älghult sn Uppvidinge hd Värend

Hovgård var i slutet av 1200-talet eller i början av 1300-talet huvudgård för frälsemannen Peter Jonsson, möjligen identisk med riddaren Peter Jonsson (båt).

Källa Larsson 1964:401, 480, Almquist 1976:1279f

281 Kianäs Älghult sn Uppvidinge hd Värend

1350 huvudgård för väpnaren Erengisle Petersson (bonde). Vid arvskiftet efter Erengisle 1350 bestod arvet bl, a. av 8 gårdar i anslutning till huvudgården.

Källa Larsson 1964:402ff, 480

2 KYRKOR I TIOHÄRAD

Kyrkorna presenteras häradsvis uppdelade på varje land med början i Finnveden följt av Njudung och slutligen Värend.

Finnveden

Agunnaryd Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var en korkyrka av sten som revs på 1800-talet. Sakristian som var välvd kvarstår. Inget känt om eventuella utsmyckningar. På 1760-talet omtalas ” rudera” efter en kyrka på Brånanäset vid Agundaborg (se kap. 12). Enligt traditionen ska stenkyrkan ha uppförts 1330 av prästen Erland som även var kanik i Linköping. 1353 omtalas Harald från Agunnaryd som kanik i Linköping.

Källa Lindstam 1935:112f, Schück 1959:427f,Ullén 1983:81, Erik O Johansson manus, Hansson 1999a

Angelstad Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var en absidkyrka av sten med valv i koret. Kyrkan är förlängd åt väster, sannolikt under senmedeltid. 1806 förlängdes den även åt öster. En medeltida gravhäll är bevarad (över präst ?).

Källa Lindstam 1935:159ff, Erik O Johansson manus

Annerstad Sunnerbo hd Finnveden

Kyrkan som revs 1824 var en absidkyrka i sten med sekundära valv i kor och långhus. Valven nedtogs på 1700-talet. På kyrkogården finns två medeltida gravhällar.

Källa Lindstam 1935:152ff, Erik O Johansson manus

Berga Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan som revs 1821 var en absidkyrka i sten med ett brett västtorn. Tornet nedtogs på 1700-talet. Ursprungligen saknade tornet förbindelse med långhuset. Kyrkan hade sekundära valv. Minst en runsten var inmurad i den gamla kyrkan (Sm27). Ytterligare en fanns på kyrkogården (Sm28). Dessutom finns uppgifter om att man i samband med bygget av den nya kyrkan ska ha murat in fyra runstenar i denna. Existensen av dessa fyra runstenar är dock oklar. Berga var ofta prostställ under medeltiden och här hade biskopen i Linköping sannolikt en huvudgård.

Källa Lindstam 1935:131ff, Schück 1959:228ff, Kinander 1935-61:90ff, Erik O Johansson manus

Dörarp Sunnerbo hd Finnveden

Bevarad romansk korkyrka där fragmentariska medeltida målningar påträffats. I kyrkogårdsmuren ligger en profilerad sten vilket visar att murverket delvis varit utsmyckat.

Källa Lindstam 1935:140ff, Erik O Johansson manus

Göteryd Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var en korkyrka av sten. Kyrkan revs 1857. Den var enligt Brunius uppförd av tuktad sten med omfattningar och hörnkedjor av huggen gråsten.1350 var Germund i Göteryd kanik i Linköping. Enligt Wieselgren uppger en tingsdom från Sunnerbo härad 1694, att Peder Dudde på Fåglanäs vid mitten av 1300-talet låtit bygga koret i sten. Tidigare ska det ha varit av trä.

Källa Lindstam 1935: 120ff, Schück 1959:427f, Erik O Johansson manus

Hallaryd Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida (?) träkyrkan revs 1863.

Källa Lindstam 1935:118f, Ullén 1983:82

Hallsjö Sunnerbo hd Finnveden

Kyrkan var en salskyrka av sten med murar i ohuggen gråsten i oregelbundna skift. I hörn och omfattningar fanns huggen sten. På 1500-talet slogs socknen samman med Dörarp.

Källa Lindstam 1935:142f

Hamneda Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan, som sprängdes 1892 var en korkyrka av sten med östtorn mellan kor och långhus. Murverket var av kluven gråsten i jämna skift med detaljer i huggen sandsten. Nedre tornkammaren hade valv. Möjligen

fanns en kastal på kyrkogården. Två runstenar var inmurade i kyrkan (Sm32, 33).

Källa Lindstam 1935:149ff, Kinander 1935-61:102ff, Lovén 1996:366, Erik O Johansson manus

Hinneryd Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan revs på 1880-talet. Det var en korkyrka av sten med nästan kvadratiskt långhus med sex kryssvalv på pelare, vilket gjorde långhuset tvåskeppigt. Korets valv nedtogs 1715. På 1700-talet fanns valvmålningar i kyrkan. På kyrkogården finns en medeltida gravhäll

Källa Lindstam 1935:130f, Gardell 1945, nr 704

Kånna Sunnerbo hd Finnveden

Kyrkan är en absidkyrka av sten med platt trätak i långhus och tidigare öppen takstol i koret. Koret har dendrodaterats till 1174, långhuset till 1181. Koret har sockel, vilket långhuset saknar. Koret har sannolikt byggts till en stående träkyrka.

Källa Lindstam 1935:161f, Erik O Johansson manus, dendrokronologiskt rapportblad Mariann Rittsel-Ullén

Lidhult Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var sannolikt i trä. Den kyrka som revs 1877-78 var uppförd 1721. Inget är känt om dess föregångare.

Källa Lindstam 1935:163ff, Ullén 1983:82, Erik O Johansson manus

Ljungby Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var en absidkyrka av sten vilken revs på 1800-talet. Kyrkan hade omfattningar och hörnkedjor av huggen sten. Den runsten som 1954 framkom vid ”Nisse Smeds stuga” i Ljungby är möjligen den försvunna runsten stod tidigare stod ”sunnan Ljungby kyrka”

Källa Lindstam 1935:156ff, Kinander 1935-61:105f, ATA Ljungby kyrka

Markaryd Sunnerbo hd Finnveden

Kyrkan var en korkyrka av sten som revs under 1800-talet. Den hade sekundärt tillkomna valv och ett efter-medeltida torn. Utanför kyrkan står en ristad sten, med inristade hammare och tänger, vilket tolkats som en ”smedgrav” Stenen omtalad redan 1667. 1829 omtalas att en runsten stått utanför kyrkan med nött inskrift. Möjligen avsågs med detta denna sten.

Källa Lindstam 1935:126ff, Erik O Johansson manus

Nöttja Sunnerbo hd Finnveden

Bevarad korkyrka i sten. Delar av en äldre träkyrka har dendrodaterats till 1146.

Källa Lindstam 1935:154, Ullén 1983:82ff, Erik O Johansson manus

Odensjö Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var en salskyrka i sten utan yttre markerat kor. Kyrkan brann 1814 och återuppfördes 1818

på de gamla murarna. Ca 1750 ska det ha funnits en runsten inmurad i kyrkan vid dess dörr. Några ytterligare uppgifter om denna runsten finns inte.

Källa Wrangel 1907:70, Erik O Johansson manus

Pjätteryd Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan som var av trä revs 1836. Den hade långhus och rakt avslutat kor och omgavs med en ”omgång” av stående ekplankor på samma sätt som ex kyrkorna i Sandvik, Burseryd och Kållerstad.

Källa Lindstam 1935:113ff, Ullén 1983:86ff, Erik O Johansson manus

Ryssby Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var en absidkyrka av sten som revs 1844. Långhuset var då ovanligt långt, vilket tyder på att kyrkan antingen utvidgats åt väster eller genom att ett brett västtorn inkorporerats med långhuset (jfr Ås). En runsten var inmurad i kyrkan (Sm39), ytterligare två runstensfragment, troligen från samma runsten har hittats på kyrkogården (Sm40-41).

Källa Lindstam 1935:143ff, Kinander 1935-61:125ff, Erik O Johansson manus

Södra Ljunga Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var en korkyrka av sten, kraftigt ombyggd 1791-92. Enligt en uppgift från 1705 hade kyrkan valv under 1500-talets förra hälft. En ornerad granitkvader med ett framskjutande människohuvud är bevarad och visar att kyrkan hade skulptural utsmyckning. 1932 hittades ett runstensfragment inmurat i kyrkan (Sm43).

Källa Lindstam 1935:147ff, Kinander 1935-61:135ff, Erik O Johansson manus

Torpa Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan som var en korkyrka i sten revs 1864. 1701 nedtogs valvet i koret. På kyrkogården finns en medeltida gravhäll.

Källa Lindstam 1935:154ff, Erik O Johansson manus

Traryd Sunnerbo hd Finnveden

Kyrkan som revs 1860 var en korkyrka av sten som enligt Brunius hade ett murverk i tuktad gråsten med huggna omfattningar och hörnstycken.

Källa Lindstam 1935:123ff, Erik O Johansson manus

Tutaryd Sunnerbo hd Finnveden

Nuvarande träkyrka som är uppförd 1694 är en korkyrka med långhus och rakslutet kor. Den kyrka som revs 1694 hade liknande utseende.

Källa Lindstam 1935:145ff, Ullén 1983:91f, Erik O Johansson manus

Vittaryd Sunnerbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan är bevarad. Det är en salskyrka av sten med kor utan yttre markering. Sannolikt har den ersatt en äldre träkyrka. Murverket består av flata stora gråstenshällar med mindre sten i fogarna. Vid omläggning av golvet 1827 påträffades spår av en äldre träkyrka. På kyrkogården finns ett medeltida stenkors.

Källa Lindstam 1935:136ff, Ullén 1983:92, Erik O Johansson manus

Vrå Sunnerbo hd Finnveden

Den kyrka som revs 1836 var troligen en korkyrka av sten. 1739 förlängdes långhuset 5 meter åt väster. Invändigt hade kyrkan trätak.

Källa Lindstam 1935:165f, Erik O Johansson manus

Anderstorp Västbo hd Finnveden

Den äldsta kända träkyrkan, vilken revs 1754, hade långhus med smalare rakslutet kor.

Källa Lindstam 1935:101f, Ullén 1983:93

Bolmsö Västbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var av sten med långhus och absidkor och revs 1863. Enligt Mandelgrens uppgifter var kyrkan smyckad med äldre målningar vilka kom fram vid rivningen. 1337-56 omtalas herr Vämund Attesson på Bolmsö som kanik i Linköping och i Växjö.

Källa Lindstam 1935:70f, Schück 1959:315, 427f, Erik O Johansson manus

Bosebo Västbo hd Finnveden

Den medeltida träkyrkan revs 1652. Den därefter uppförda kyrkan flyttades till Kulturen 1894. På kyrkogården finns en romansk gravsten med inhuggna kors.

Källa Lindstam 1935:99f, Ullén 1983:93, Erik O Johansson manus

Bredaryd Västbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan revs 1863. Den var byggd av sten och var troligen en korkyrka. 1706 utvidgades den åt öster. Kyrkan var sannolikt välvd, helt eller delvis eftersom valv nedtogs 1706. Två sannolikt medeltida gravhällar finns på kyrkogården.

Källa Lindstam 1935:66ff, Erik O Johansson manus

Burseryd Västbo hd Finnveden

Den äldsta kända kyrkan var av trä och revs 1752. Kyrkan hade troligen en ”omgång” runt kyrkan, liknande den i Pjätteryd.

Källa Lindstam 1935:86ff, Ullén 1983:94, Erik O Johansson manus

Båraryd Västbo hd Finnveden

Kyrkan var en korkyrka av sten som revs 1880. Möjligen var koret välvt, på 1600-talet omtalas sprickor i korets murar och valv. 1776 förlängdes kyrkan åt öster.

Källa Lindstam 1935:95ff, Erik O Johansson manus

Dannäs Västbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var en salskyrka av sten. Enligt uppgift ska kyrkan vara uppförd på säteriet Dannäs mark. Nuvarande kyrkas västra del fram till sydportalen är medeltida. Den medeltida kyrkan var långsamt avsmalnande åt öster. Fragment av medeltida kalkmålningar har påträffats i kyrkan och visar att denna varit utsmyckad. En medeltida gravhäll finns på kyrkogården.

Källa Lindstam 1935:71f, Olsson 1988:91ff, Gardell 1945 del II sid. 127, Erik O Johansson manus

Femsjö Västbo hd Finnveden

Utseendet på den medeltida kyrkan är oklart. Troligen var det en korkyrka i sten. Enligt en beskrivning från 1760-talet var koret och södra långhusmuren i sten, resten av kyrkan var byggd i trä. Enligt samma beskrivning ska koret vara senare än långhuset. Möjligen har delar av stenkyrkan förstörts i samband med att kyrkan brändes 1563 och 1564 varefter reparationerna skett med trä. Medeltida delar ingår i den nuvarande kyrkan som är ett resultat av 1700-talets ombyggnader.

Källa Erik O Johansson manus

Forsheda Västbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var byggd av sten och revs 1866. Enligt Allvin hade den absid, enligt en teckning av N M Mandelgren saknade kyrkan absid. Möjligen hade den invändig absid (jfr Nävelsjö). 1704 förlängdes kyrkan åt väster och fick trätorn. På kyrkogården hittades 1866 en runsten (Sm51).

Källa Lindstam 1935: 64ff, Kinander 1935-61:155ff, Erik O Johansson manus

Färgaryd Västbo hd Finnveden

Den kyrka som revs 1846 var en salskyrka av sten utan yttre markerat kor.

Källa Erik O Johansson manus

Gnosjö Västbo hd Finnveden

Den äldsta kända kyrkan var av trä och brann 1717. Den hade långhus och rakslutet kor. På kyrkogården finns ett fragment av en trolig medeltida gravhäll.

Källa Lindstam 1935:103ff, Ullén 1983:94, Erik O Johansson manus

Gryteryd Västbo hd Finnveden

Den träkyrka som revs 1762 var enligt uppgift från början av 1500-talet.

Källa Lindstam 1935:85f, Ullén 1983:95, Erik O Johansson manus

Jälluntofta Västbo hd Finnveden

Kyrkan som revs 1861 var en absidkyrka i sten som hade sekundärt tillkomna valv. Koret revs 1775 då också långhusvalven nedtogs. 1268 gav Johan Eriksson i Hesselby 2 mark till uppförandet av en kyrka i Jälluntofta (S.D 532).

Källa Lindstam 1935:77ff, Erik O Johansson manus

Kulltorp Västbo hd Finnveden

Kyrkan som 1803 förlängdes åt öster var ursprungligen en absidkyrka av sten med ett brett, sekundärt medeltida västtorn. 1803 omvandlades den till en salskyrka. Tornet var uppfört av tuktad sten med hörnkedjor av större släthuggna block och vilar på långhusets gavel. Valven i koret nedtogs 1743, oklart om långhuset hade valv. Kyrkan brändes 1564 och reparationer efter denna brand återfinns bl. a. i tornets murverk.

Källa Lindstam 1935:102f, Erik O Johansson manus

Kållerstad Västbo hd Finnveden

Den äldsta kända kyrkan var en salskyrka av trä som revs 1759. Kyrkan var försedd med ”omgång”, precis som Sandvik, Pjätteryd och Burseryd.

Källa Lindstam 1935:108ff, Erik O Johansson manus

Källeryd Västbo hd Finnveden

Medeltida träkyrka som är riven. Inget känt om dess utseende

Källa Lindstam 1932:125, Ullén 1983:96

Långaryd Västbo hd Finnveden

Den kyrka som revs 1809 var en rektangulär salskyrka av sten. Fram till 1751 täcktes långhuset av murade, sekundärt tillkomna valv.

Källa Lindstam 1935:80ff, Erik O Johansson manus

Reftele Västbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan revs 1837. Det var en rektangulär salskyrka av sten med sekundärt tillkomna valv. 1778 förlängdes kyrkan åt väster. På gamla kyrkogården finns en gravsten från 1300-talet med Forstena-ättens vapen (sparre under sjöblad). 1501 omtalas en Väcklinge socken, som då var sammanslagen med Reftele.

Källa Lindstam 1935:100f, Erik O Johansson manus

Sandvik Västbo hd Finnveden

Den gamla träkyrkan brann 1896. Långhuset var dess äldsta del och hade ”omgång”, som kyrkorna i Burseryd, Pjätteryd. Kyrkan nämns i ett testamente 1268.

Källa Lindstam 1935:90ff, Ullén 1983:97, Erik O Johansson manus

Södra Hestra Västbo hd Finnveden

Medeltidskyrkan var en absidkyrka i sten. Den byggdes om på 1700-talet och revs helt 1831. Kyrkan hade valv i kor och absid. 1701 revs koret och kyrkan förlängdes åt öster.

Källa Lindstam 1935:84f. Erik O Johansson manus

Södra Unnaryd Västbo hd Finnveden

Stenkyrka med oklart utseende. 1703 förlängdes kyrkan åt öster, 1753 och 1755 byggdes korsarmar i norr och söder. Kyrkan revs på 1800-talet

Källa Lindstam 1935:74ff, ATA S Unnaryd kyrka, Inventarieförteckning 1829.

Tannåker Västbo hd Finnveden

Den äldsta kända träkyrkan som revs 1794, hade långhus och smalare rakslutet kor.

Källa Lindstam 1935:72ff, Ullén 1983:97, Erik O Johansson manus

Torskinge Västbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var en absidkyrka av sten med strålvalv i koret, som 1705 förlängdes åt väster. De östra delarna av nuvarande kyrka är medeltida.

Källa Wrangel 1907:55, PM till restaurering Paul Boberg ATA dnr:707/32.

Villstad Västbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var en absidkyrka av sten med sekundära kryssvalv som revs 1788-93. Valven var utsmyckade med målningar. 1703 förlängdes kyrkan åt väster. Socknen omtalas 1268. I kyrkan finns en gravhäll från 1300-talet. Vid medeltidens slut låg ”Heliga sacraments capell” i socknen, möjligen i Isberga. Kapellet omtalas på 1520-talet då det ägde flera fastigheter. Vid reformationen lämnade kapellet mer silver än sockenkkyrkan till kronan.

Källa Lindstam 1935:92ff, Pira 1946:74ff, Gardell 1945 nr 89, Erik O Johansson manus

Våthult Västbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var en korkyrka av sten som 1781 förlängdes åt öster. 1702 hade långhuset valv och enligt Djurklou hade koret tunnvalv till 1781.

Källa Lindstam 1935:97ff, Rydén 1972:56ff, Erik O Johansson manus

Ås Västbo hd Finnveden

Den medeltida kyrka som revs 1890 var en korkyrka av sten. I väster fanns ett rum av samma bredd som långhuset, troligen den nedre delen av ett äldre brett torn, där tornets övre del rivits före 1676. Detta rum var under åren 1676-1816 gravkor för familjen Fleetwood på Svanaholm.

Källa Lindstam 1935:105ff, Ullén 1976:320f, Erik O Johansson manus

Åsenhöga Västbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var av trä och är riven. Inget är känt om dess utseende.

Källa Lindstam 1932:123, Ullén 1983:97

Bondstorp Östbo hd Finnveden

Den medeltida träkyrkan är riven. Inget är känt om dess utseende.

Källa Lindstam 1932:127, Ullén 1983:98

Byarum Östbo hd Finnveden

Lite är känt om den medeltida kyrkan. Den var troligen en korkyrka av sten. I nuvarande kyrka är en bevarad portal utsmyckad med sandstenskolonner med tärningskapitäl. Kyrkan byggdes om under 1700- och 1800-talen. Från mitten av 1100-talet till 1236 omtalas ett cistercienserkloster i Byarum. På kyrkogården har vid grav-grävning flera hällar, sannolikt till medeltida gravkistor påträffats.

Källa Wrangel 1907:55, Erik O Johansson manus

Fryele Östbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan revs 1788. Det var en absidkyrka med ett eftermedeltida torn (1650). Kyrkan var uppförd av huggen sten vilket kan ses som ett tecken på att den ägnats särskild omsorg. Dessutom fanns här sekundärt tillkomna valv vilka nedtogs 1736. Kring 1650 förlängdes kyrkan åt väster och ett torn tillkom. Kyrkan omtalas i ett testamente 1299.

Källa Lindstam 1935:50ff, Erik O Johansson manus

Gällaryd Östbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan av trä revs på 1780-talet. Den låg ca 50 meter söder om nuvarande kyrka.

Källa Lindstam 1935:32f, Ullén 1983:98, Erik O Johansson manus

Hagshult Östbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan är riven. Det var en salskyrka utan yttre markerat kor. 1751 förlängdes kyrkan åt öster och fick ett smalare rakslutet kor.

Källa Lindstam 1935:53, Erik O Johansson manus

Hånger Östbo hd Finnveden

Den medeltida träkyrkan som revs 1881 hade föregåtts av en stavkyrka. Vid rivningen påträffades plankor med romanska ornament. En väggplanka från stavkyrkan har dendrodaterats till ca 1150. På den gamla kyrkogården finns två medeltida gravhällar.

Källa Lindstam 1935:46ff, Erik O Johansson manus, Ullén 1983:98ff, dendrokronologiskt rapportblad från Mariann Ullén.

Kärda Östbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan som revs 1876, var en absidkyrka av sten. I början av 1600-talet vidgades den åt väster, då en äldre mur ”efterst” i kyrkan nedtogs. Detta samt långhusdörrarnas läge antyder möjligen förekomsten av ett medeltida västtorn, sannolikt med samma bredd som långhuset.

Källa Lindstam 1935:45f, Erik O Johansson manus

Kävsjö Östbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan är riven. Den var av trä, men dess utseendet är oklart.

Källa Lindstam 1935:62f, Ullén 1983:102f, Erik O Johansson manus

Rydaholm Östbo hd Finnveden

Den äldsta kyrkan var en absidkyrka med brett västtorn uppförd i mitten av 1100-talet. Åtminstone tornet var uppfört i gråstenskvader. I slutet av 1100-talet förlängdes koret år öster. Kyrkan, som revs på 1790-talet, hade rikligt med skulptural utsmyckning runt portalerna. Bevarade, sekundärt insatta skulturdetaljer finns i nuvarande kyrkan. På andra våningen i tornet finns en bevarad emporöppning in mot långhuset. 1366 var prästen Gunne Ingesson i Rydaholm även kanik vid domkyrkan i Linköping. Flera medeltida runinskrifter finns i kyrkan (Sm56-58)

Källa Lindstam 1935:26ff, Schück 1959:427f, Kinander 1935-61:169ff, Lindhe 1976, Erik O Johansson manus

Tofteryd Östbo hd Finnveden

Den medeltida kyrka som revs 1835 var en absidkyrka med brett västtorn. Hela kyrkan var sannolikt uppförd i huggen sandstenskvader. Huggna sandstenskvadrar har sekundärt påträffats i den nya kyrkan. Tornet revs 1767, då långhuset vidgades åt väster. Sydportalen hade fyrkantiga pelare och ett ornerat tympanonfält (man i strid med drake). Kyrkan hade även valv vilka togs ned 1662.

Källa Lindstam 1935:53ff, Erik O Johansson manus

Tånnö Östbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan var av trä med långhus och rakslutet kor och revs 1849.

Källa Lindstam 1935:37ff, Ullén 1983:103, Erik O Johansson manus

Växtorp Östbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan bestod av långhus och rakslutet kor och revs 1843. Enligt Johansson hade kyrkan möjligen absid eftersom korets måttuppgifter annars blir gör att koret blir oproportionerligt stort. Möjligen hade kyrkan valv eftersom det 1732 omtalas att valvet hade brister, men direkta uppgifter talar bara om trätak.

Källa Lindstam 1935:41ff, Erik O Johansson manus

Värnamo Östbo hd Finnveden

Den medeltida kyrkan, en absidkyrka i sten revs 1776. Kyrkan hade ett brett västtorn (oklar datering) och var smyckad med kolonner vid södra långhusportalen. En människobild av sten är också funnen på kyrkogården och kommer med all sannolikhet från den gamla kyrkan (SHM 10869/178). Värnamo var ofta prostkyrka för Östbo och 1328 var prästen Harald Ulfsson i Värnamo också kanik vid domkyrkan i Linköping. Kyrkan var jordrik och hade sju landbor.

Källa Lindstam 1935:33ff, Schück 1959:228ff, 427f, Tollin 1999:103, ATA Värnamo sn

Åker Östbo hd Finnveden

Den medeltida kyrka som revs 1845 var en absidkyrka i sten.

Källa Lindstam 1935;60ff, Erik O Johansson manus

Njudung

Almesåkra Västra hd Njudung

Den medeltida träkyrkan är riven.

Källa Lindstam 1943:46ff, Ullén 1983:144

Bringetofta Västra hd Njudung

Kyrkan är en kraftigt ombyggd absidkyrka i sten, med romanska målningar och valv i koret. Spår efter baldakinportal vid södra långhusportalen. Bland målningarna syns en procession av biskopar och en kung. Enligt Ullén är målningarna eventuellt bekostade av riddaren Magnus Karlsson (lejonbalk) och hans hustru Cecilia Elofsdotter. En runinskrift på absiden södra vägg nämner ”herr Magnus” och på långhusets östra gavel står ”Magnus” (Sm67-68).

Källa Lindstam 1943:84ff, Kinander 1935-61:182ff, Ullén 1995

Bäckaby Västra hd Njudung

Den medeltida salskyrkan av trä var bevarad och flyttades till Jönköping 1902. Kyrkan var dendrodaterad till 1326. År 2000 brändes den ned av lokala satanister.

Källa Lindstam 1943:111f, Ullén 1983:144ff

Fröderyd Västra hd Njudung

Den medeltida absidkyrkan revs på 1850-talet. Kyrkan ska ha haft valv och var möjligen förlängd åt väster eftersom sydportalen satt ”mitt” på långsidan. Möjligen kan ett torn ha inkorporerats med långhuset. 1810 nämns att kyrkan hade valv. Kyrkan var försedd med en profilerad portal. På kyrkogården fanns 1690 en runsten (Sm69).

Källa Lindstam 1943:103ff, Kinander 1935-61:184f

Hjälmseryd Västra hd Njudung

Absidkyrka av sten som övergavs 1853 och var ruin åren 1865-1934, då den åter byggdes upp. Sannolikt var kyrkan utsmyckad med en baldakinportal över sydportalen. 1810 omtalas sekundära valv. Romanska målningar fanns i absiden, troligen från 1200-talet.

Källa Lindstam 1943:67ff, Ullén 1992

Hjärtlanda Västra hd Njudung

Bevarad absidkyrka i sten med profilerad långhusportal. Troligen var kyrkan utsmyckad med en baldakinportal.

Källa Lindstam 1943:99ff, ATA Hjärtlanda kyrka

Hultsjö Västra hd Njudung

Enligt 1829 års inventarieförteckning var kyrkan byggd av sten, troligen en korkyrka med ett brett västtorn, vilket nedtogs 1749. 1784 inkorporerades dess nedre del med långhuset. Koret hade valv. Rester efter en portalbåge med huggen tvärgående rundstav och längsgående repstav från den gamla kyrkan har påträffats på kyrkogården.

Källa Lindstam 1943:92ff, ATA Hultsjö kyrka, 1829 års inventarieförteckning, R Blomkvist 1926 Förteckning över lösa inventarier

Hylletofta Västra hd Njudung

Kyrkan är en absidkyrka i sten som förlängts åt väster och försetts med ett eftermedeltida torn. Valv i koret med målningar, troligen eftermedeltida. I södra långhusväggen finns spår som visar att kyrkan varit smyckad med en baldakinportal. Sekundärt insatt i södra långhusväggen sitter en ornerad sten med en riddare som trampar på en drake, S:t Mikael och draken. Troligen en sten som ingått i portalens omfattning. En restaurering 1995 visade att

hörnen på kyrkans medeltida delar var försedda med huggna kvadrar av Vättersandsten som ursprungligen inte varit putsade.

Källa Lindstam 1943:89ff, ATA Hylletofta kyrka, Dnr 3572/57 redogörelse G Svahnström, dnr 7509/93 rapport A Franzén Jönköpings läns museum Byggnadsvård Rapport 1996.

Malmbäck Västra hd Njudung

Kyrkan omnämnd 1237. Den medeltida salskyrkan av sten brann 1817 och ny kyrka invigdes 1828. Kyrkan hade torn, troligen i trä. Tornets ålder är oklar. Delar av den gamla kyrkans norra mur ingår i den nya kyrkan. Även sakristian är bevarad. Enligt ett brev från 1728 var kyrkan en offerkyrka.

Källa Lindstam 1943:41ff, ATA Malmbäck kyrka.

Norra Ljunga Västra hd Njudung

Korkyrka av sten ursprungligen med absid. Koret vidgades åt öster på 1200-talet och blev rakt avslutat. Västtornet är romanskt, uppfört i fältsten och sandsten men sekundärt i förhållande till långhuset. Portalen i tornet har profilerad omfattning och är ursprunglig på denna plats. Tornets nedre tredjedel är uppförd i kvaderteknik av huggen sandsten. Under senmedeltid slogs valv i kyrkan.

Källa Lindstam 1943:80ff, ATA N Ljunga kyrka dnr 6381/57 Rapport G Svahnström angående restaurering 1955-57, dnr 406/70 PM ang underhållsarbeten G Lindqvist 1970

Norra Sandsjö Västra hd Njudung

Bevarad men kraftigt ombyggd kyrka. Den medeltida kyrkan var en korkyrka av sten, eventuellt med absid, som efter 1500-talets mitt förlängdes åt väster och fick valv och västtorn. Kyrkan utvidgades åter 1696-1709. Norra Sandsjö var prostkyrka 1328. I kyrkan finns en gravhäll över ”välbördig man” Halsten Petersson och hans hustru Katarina från ca 1420. Halsten bodde på gården Äpplaholm i socknen.

Källa Lindstam 1943:75ff, Schück 1959:273, Gardell 1945 nr 372

Nydala Västra hd Njudung

Romansk klosterkyrka till cistercienserklostret i Nydala grundat 1143. Efter reformationen blev klosterkyrkan sockenkyrka. Klosterkyrkan var en korkyrka delvis uppförd i kvaderteknik som under 1200-talet fick valv.

Källa Lindstam 1943:59ff, Swartling 1965

Ramkvilla Västra hd Njudung

Den medeltida kyrkan är riven, men nuvarande salskyrkans västra del innehåller medeltida murar. Kyrkans medeltida utseende är oklart. Den var dock byggd i sten. 1707-08 förlängdes den åt öster, då koret, vars ursprungliga utseende är okänt revs. Ett runstensfragment hittades 1942 inmurat i nuvarande kyrka, i ett murparti tillkommet på 1700-talet (Sm72).

Källa Lindstam 1943:106ff, Kinander 1935-61:187f

Skepperstad Västra hd Njudung

Kyrkan var ursprungligen en absidkyrka i sten med ett romanskt västtorn, vilket revs på 1600-talet. Tornet var nästan lika brett som långhuset. 1809 uppfördes ett nytt torn på det gamla tornets delvis bevarade murar. 1833 revs koret och kyrkan förlängdes österut. Kyrkan har dendrodaterats till ca. 1160.

Källa Lindstam 1943:96ff, ATA Skepperstad kyrka dnr 1752/29 Rapport Bertil Berthelson, dendrokronologiskt rapportblad Marian Rittsel-Ullén.

Skärbäck Västra hd Njudung

Skärbäck omtalas som socken under medeltiden men socknen försvann före dess slut och inkorporerades i Ramkvilla. Kyrkans utseende och läge är oklart.

Källa Lindstam 1943:110f

Stockaryd Västra hd Njudung

Medeltida träkyrka som är riven. Kyrkan omtalas 1282 i ett testamente. Från kyrkan finns ett runristat beslag bevarat (Sm74) med inskrift som av Kinander tolkas som ”Jag Karl”. Fridell anser att ristningen ska läsas ”lagman”. Därmed skulle det kunna anknyta till Folke Karlsson (lejonbalk) riddare och lagman och bosatt på Lagmansryd i socknen eller någon i hans släkt.

Källa Lindstam 1943:72ff, Kinander 1935-61:190f, Ullén 1983:155, Fridell 1992:114

Svenarum Västra hd Njudung

En absidkyrka av sten med utsmyckad portal. Vid restaurering av kyrkan 1949 gjordes undersökningar i golvet, varvid grundmuren till en absid framkom. Nuvarande kyrkan ett resultat av ombyggnader 1783-1813. Medeltidskyrkan är nuvarande kyrkans västra del.

Källa Lindstam 1943:56ff, ATA Svenarum kyrka dnr 538/50 Rapport G Svahnström

Södra Solberga Västra hd Njudung

Den medeltida träkyrkan revs 1834. Socknen omtalas 1335.

Källa Lindstam 1943:130ff, Ullén 1983:156

Vallsjö Västra hd Njudung

Bevarad absidkyrka av sten med smalt troligen medeltida västtorn, vilket delvis nedtogs på 1500-talet (se ovan sid XX). Absiden är extremt smal. I triumfbågen står en gravhäll, en liljesten, troligen från 1200-talet. På kyrko-gården finns också delar till en baldakinportal. Ovan korportalen ett utsmyckat tympanonfält. Byggd som gårdskyrka med utsmyckade portaler. En numera försvunnen runristad gravhäll liknande en lockhäll till en ”Eskilstunakista.” har funnits på kyrkogården (Sm79)

Källa Lindstam 1943:78ff, Gardell 1945 del II sid 129, Kinander 1935-61:199f, ATA Vallsjö kyrka

Vrigstad Västra hd Njudung

Absidkyrka av sten med valv i långhus och kor. Kyrkan revs på 1800-talet. Kyrkan var uppförd av gråsten med omfattningar och hörnkedjor av huggen sandsten. Framför sydportalen fanns en baldakinportal. Remstyckena av ek var försedda med växt- och drakslingor, vilka har daterats till tidigt 1100-tal. Kyrkan hade också romanska målningar från 1100-talets andra hälft. På kyrkogården fanns en romansk gravkista från 1100-talet, försedd med ruinskrift (Sm83). Möjligen fanns en kastal på kyrkogården.

Källa Lindstam 1943:50ff, Gardell 1945 nr 660, Kinander 1935-61:205ff, Ullén 1985, Lovén 1996:366f

Ödestugu Västra hd Njudung

Den medeltida kyrkan var en salskyrka av sten, troligen med valv. Den är kraftigt ombyggd men delar av långhuset och sakristian är medeltida. I skärningen mellan östväggen och långhusväggarna sitter konsoler som burit valvet.

1757 förlängdes kyrkan åt väster.

Källa Lindstam 1943:44ff, Wrangel 1907:70f, ATA Ödestugu kyrka, dnr 5462/46 remiss Martin Olsson, Per-Olof Westerlund

Alseda Östra hd Njudung

Den medeltida korkyrkan av sten är riven. Den låg sannolikt på nuvarande kyrkas plats, men lite är känt om dess utseende. En medeltida ”tiondelada” är bevarad. Alseda var ofta prostkyrka, då det var det bästa gället häradet. Karl i Alseda omtalas som kanik vid domkyrkan i Linköping 1341-47. En runsten finns på kyrkogården (Sm85).

Källa Lindstam 1943:113ff, Schück 1959:228ff, 427f, Kinander 1935-61:211f)

Björkö Östra hd Njudung

Den medeltida stenkyrkan revs 1843. Inte mycket är känt om dess utseende. Den tillbyggdes med trä på 1600-talet och 1726. När den revs skulle ”vackrare sten” sparas vilket kan tyda på att det fanns skulptural utsmyckning. En runsten fanns i kyrkogårdsmuren redan 1690 (Sm92).

Källa Lindstam 1943:156ff, Kinander 1935-61:218f.

Bäckseda Östra hd Njudung

1915 brann den medeltida salskyrkan, byggd av sten. Kyrkan återuppfördes på de gamla murarna.

Källa Lindstam 1943:161ff

Karlstorp Östra hd Njudung

Den medeltida träkyrkan var av trä och revs 1760. Enligt traditionen var den byggd av Ulf jarl på Bjällbo 1252 och namngiven efter hans son, biskop Karl i Linköping.

Källa Lindstam 1943:151ff, Ullén 1983:157

Korsberga Östra hd Njudung

Den medeltida salskyrkan i sten revs 1856. En teckning från 1848 visar en salskyrka med sydingångar i kor och långhus, båda försedda med vapenhus.

Källa Lindstam 1943:123ff

Kråkshult Östra hd Njudung

Den medeltida kyrkan revs 1801. Den stod ca 1 km SSO om nuvarande kyrka. Lite är känt om dess utseende, mer än att den var byggd av sten.

Källa Lindstam 1943:154ff

Lannaskede Östra hd Njudung

Romansk absidkyrka av sten utsmyckad med romanska målningar i absiden och på tribunbågen, daterade till sent 1100-tal. I vapenhuset står en rekonstruerad ”eskilstunakista” vars delar hittats inmurade i kyrkan, bl. a. i absiden (Sm 94-95). En baldakinportal är bevarad över sydportalen (se kap. 6).

Källa Lindstam 1943:175ff, Kinander 1935-61:222ff), Ullén 1992

Lemnhult Östra hd Njudung

Den medeltida stenkyrkan brann 1856, då ett nybygge redan var planerat. Kyrkan kvarstår som ruin som salskyrka. Enligt Lindstam hade kyrkan ursprungligen eventuellt absidkor och byggdes om till salskyrka i ett senare skede. Ett brev från 1726 nämner att det var en offerkyrka, samt att den västra gaveln då var av trä.

Källa Lindstam 1943:126ff, Jlm Lemhult kyrka

Myresjö Östra hd Njudung

Medeltida absidkyrka av sten som är bevarad. Kor och långhus har varsin rundbågig portal åt söder. Invändigt är kyrkan smyckad med romanska målningar från 1200-talet. På tribunbågsväggen finns en stiftarbild. Två runstenar är inmurade i kyrkan (Sm97-98). En av dessa (Sm97, är inmurad vid den profilerade sydportalen.

Källa Lindstam 1943:170ff, Kinander 1935-61:226f, Ullén 1985, ATA Myresjö kyrka

Nye Östra hd Njudung

Kyrkan var ursprungligen en korkyrka av sten som på 1400-talet fick sakristia och 1767 ett västtorn. 1832-34 utvidgades koret till sin nuvarande rundade form. 1290 kallas socken för ”myrisboda” .

Källa Lindstam 1943:141ff

Näsby Östra hd Njudung

Den romanska absidkyrkan av sten byggdes om kraftigt 1726-27 då den utvidgades åt norr och vändes. Det gamla koret, som har valv, blev sakristia. Nuvarande torn uppfört 1807.

Källa Lindstam 1943:165ff

Näshult Östra hd Njudung

Den medeltida kyrka som revs 1732 var av trä med sakristia av sten. En präst i Näshult omtalas 1278.

Källa Lindstam 1943:144ff, Ullén 1983:157f

Nävelsjö Östra hd Njudung

Den romanska korkyrkan i sten är idag kraftigt ombyggd. 1761 utvidgades den åt norr. Koret är rakt avslutat men försedd med invändig absid. Absiden och sakristian har kvar sina ursprungliga valv. Takstolen i kyrkan har dendrodaterats till 1180-talet.

Källa Lindstam 1943:159ff, dendrokronologiskt rapportblad Marian Rittsel-Ullén, Jlm arkiv Nävelsjö kyrka

Skede Östra hd Njudung

Den medeltida korkyrkan av sten revs då den nya uppfördes 1834-37. Ett runstensfragment har hittats på kyrkogården framför kyrkans huvudingång (Sm102).

Källa Lindstam 1943:118ff, Kinander 1935-61:234f, Jlm arkiv Skede kyrka

Skirö Östra hd Njudung

Den medeltida absidkyrkan i sten revs 1835-37. Ett manshuvud i romansk stil har hittats på kyrkogården vilket tyder på att kyrkan hade skulptural utsmyckning.

Källa Lindstam 1943:138ff, Jlm arkiv Skirö kyrka

Stenberga Östra hd Njudung

Den medeltida träkyrkan är bevarad. Den har sakristia i sten med tunnvalv och fick ett stentorn på 1760-talet. Kyrkan har dendrodaterats till 1333.

Källa Lindstam 1943:147ff, Ullén 1983:158

Vetlanda Östra hd Njudung

Det mesta av den medeltida absidkyrkan revs 1796-1800, med undantag av västtornet, som är uppfört av vald gråsten med hörnkedjor av huggen kvader. Tornet var sekundärt i förhållande till långhuset. Två runstenar har varit inmurade i den medeltida kyrkan, i vapenhuset (Sm 104) och i tornets medeltida del (Sm105). Ytterligare tre ska ha funnits på kyrkogården (Sm 106-109).

Källa Lindstam 1943:132ff, Kinander 1935-61:237ff, ATA Vetlanda kyrka dnr: 956/1930 Rapport Erik Lundberg, dnr 4981/1953 Rapport Bertil Almgren

Värend

Aneboda Allbo hd Värend

Den medeltida kyrkan var en korkyrka av trä som revs 1898-99. 1346 omtalas kyrkan som nyuppförd av riddaren Karl Tukesson och hans hustru, som också skänkte 60 mark till dess färdigställande. På 1380-talet omtalas ett hospital i Aneboda.

Källa Ullén 1983:67f, Liepe 1984:103ff, Larsson 1964:391 not 10, Silfving 1951:37

Aringsås Allbo hd Värend

Salskyrka av sten dendrodaterad till 1529-30. Rester efter en äldre träkyrka har dendrodaterats till 1116. Tre runstenar finns vid kyrkan (Sm1-3). En av dessa ska ha suttit i kyrkväggen (Sm2), en annan är en sentida efterbildning (Sm3).

Källa Kinander 1935-61:25ff, Ullén 1983:70f, Liepe 1984:78ff, dendrokronologiskt rapportblad Marian Rittsel-Ullén

Blädinge Allbo hd Värend

Bevarad salskyrka av sten med ett oregelbundet murverk av natursten. Västtornet tillbyggt 1781-82, östkoret 1834. Träbjälkar från en äldre träkyrka påträffade. Dopfunten daterad till 1100-talet slut.

Källa Ullén 1983:72, Liepe 1984:107ff

Hjortsberga Allbo hd Värend

Den medeltida kyrkan som revs 1838-39, var en korkyrka med långhus i trä och kor i sten. Koret var möjligen sekundärt och hade ersatt ett äldre träkor.

Källa Ullén 1983:72, Liepe 1984:84ff

Härlöv Allbo hd Värend

Nuvarande träkyrka ersatte 1695 den medeltida träkyrkan som sannolikt var av salskyrkotyp. Den stående klockstapeln i Härlöv har i sina äldsta delar dendrodaterats till ca 1485.

Källa Ullén 1983:72f, Liepe 1984:98ff

Kvennerberga Allbo hd Värend

Träkyrka, sannolikt av salskyrkotyp som revs 1841.

Källa Ullén 1983:73, Liepe 1984:86ff

Lekaryd Allbo hd Värend

Bevarad salskyrka av sten som sannolikt ersatt en äldre träkyrka. Enligt Gardell ska det ha funnits en nu för-kommen gravhäll i kyrkan med inskrift ”här ligger Thorn med sina två söner”, vilken eventuellt ska dateras till 1200-talet.

Källa Gardell 1945 nr 705, Ullén 1983:73, Liepe 1984:81ff

Mistelås Allbo hd Värend

1719 brann den medeltida (?) träkyrkan, vilken var en korkyrka.

Källa Ullén 1983:73,f, Liepe 1984:89f

Moheda Allbo hd Värend

Bevarad absidkyrka av sten med sekundärt brett västtorn och sekundära stjärnvalv i långhus och kor. Vid en restaurering 1994 kunde konstateras att absiden är sekundär i förhållande till koret. Långhusets hörnkedjor bestod av finhuggna kvaderstenar. I den sydöstra hörnkedjan fanns en ruthuggen, schackrutig kvader. Likande ornerade kvadrar finns i kyrkorna i Skatelöv, Vederslöv, Växjö och Ö Torsås.

Källa Liepe 1984:93ff, , Åhman 1999

Slätthög Allbo hd Värend

Den medeltida kyrkan var sannolikt en korkyrka av sten som revs 1841-42. 1746 uppfördes ett västtorn i trä vilket ersatte ett äldre (medeltida ?) trätorn.

Källa Liepe 1984:90ff

Stenbrohult Allbo hd Värend

Korkyrkan som revs 1828-29 hade kor och sakristia i sten och långhus i trä. Kyrkan var enligt en lokal sägen byggd av en herreman på Möckelsnäs, ev riddaren Karl Tukesson. 1337 testamenterade riddaren Bengt Tukesson 100 mark till kyrkan, med brodern Karl som vittne.

Källa Virdestam 1922, Ullén 1983:74f, Liepe 1984:117ff

Virestad Allbo hd Värend

Korkyrka av sten som revs 1800.

Källa Liepe 1984:115ff

Vislanda Allbo hd Värend

Den medeltida kyrkan var en träkyrka, eventuellt ombyggd från kor- till salskyrka. Den revs 1794

Källa Ullén 1983:75f, Liepe 1984:110ff

Västra Torsås Allbo hd Värend

Den medeltida träkyrkan (korkyrka ?) byggdes kraftigt om 1730 och revs slutligen 1874. Sakristian var i sten. Socknen omfattade även Härlunda fram till slutet av 1500-talet.

Källa Ullén 1983:76, Liepe 1984:113ff

Ör Allbo hd Värend

Den bevarade medeltida kyrkan är en salskyrka i sten med murverk av oregelbundet stora stenar och oregelbundna skift. Kyrkan har föregåtts av en träkyrka. Koret tillbyggt, möjligen på 1600-talet, sakristia 1791 och torn 1805-07. Dopfunten utförd av den s k ”Ör-mästaren”, dateras till 1100-talet. En bevarad kyrkbod på kyrkogården har dendrodaterats till ca 1310.

Källa Ullén 1983:77, Liepe 1984:100ff, dendrokronologiskt rapportblad från Marian Rittsel-Ullén.

Almundsryd Kinnevald hd Värend

Korkyrka av trä riven 1830.

Källa Ullén 1983:58f, Liepe 1984:70ff

Bergunda Kinnevald hd Värend

Den medeltida kyrkan var en absidkyrka av sten med huggna omfattningar och med ett senmedeltida brett väst-torn, med välvd tornkammare (åtta-delat kupolvalv). Fragment av kalkmålningar har påträffats i kyrkan. Kyrkan hade plant trätak. 1825-26 förlängdes den åt öster och fick samtidigt en ”korsarm” i söder.

Källa Liepe 1984:40ff

Dänningelanda Kinnevald hd Värend

Den medeltida kyrkan (?), som var en korkyrka av trä, brann 1750.

Källa Ullén 1983:59, Liepe 1984:48ff

Jät Kinnevald hd Värend

Bevarad korkyrka av sten, dendrodaterad till ca 1226. En ursprunglig västportal i långhuset kan tyda på att kyrkan uppförts som gårdskyrka. Kyrkan är utsmyckad med huggna/tuktade hörnkedjor och fragment av kalkmålningar har påträffats i kyrkan. Socknen är en sammanslagning av Ö och V Jät. Kyrkan ligger i Ö Jät, enligt uppgift ska en kyrka ha funnits även i V Jät.

Källa Liepe 1984:63ff, dendrokronologiskt rapportblad Marian Rittsel-Ullén

Kalvsvik Kinnevald hd Värend

Korkyrka av trä som revs 1855.

Källa Ullén 1983:59ff, Liepe 1984:59ff

Skatelöv Kinnevald hd Värend

Kyrkan var en korkyrka av sten som revs i mitten av 1800-talet. Avbildad med västtorn på en 1600-talskarta, inga andra uppgifter om torn finns. Kyrkan var utsmyckad med fyra ristade och ornerade granitkvadrar, varav en med runor ”Bose högg kyrkan” (Sm6).

Källa Kinander 1935-61:44ff, Liepe 1984:54ff

Tofta Kinnevald hd Värend

Kyrkan var ursprungligen en korkyrka av trä som senare byggdes om till salskyrka. Kyrkan revs 1784 då socknen slogs samman med Tävelsås.

Källa Ullén 1983:63, Liepe 1984:52ff

Tävelsås Kinnevald hd Värend

Den medeltida kyrkan var troligen en träkyrka av salskyrkotyp som tillbyggdes 1784.

Källa Ullén 1983:63ff, Liepe 1984:50ff

Urshult Kinnevald hd Värend

Korkyrka av trä med sakristia av sten som revs 1810. Socknen hette tidigare ”Hwaem”. Urshult nämns första gången 1358, ”Hwaem” redan 1282.

Källa Ullén 1983:65f, Liepe 1984:67ff

Vederslöv Kinnevald hd Värend

Bevarad romansk korkyrka av sten med plant trätak. Kyrkan är utsmyckad med romanska målningar och två figurhuggna kvadrar i hörnkedjorna.

Källa Liepe 1984:44ff

Öja Kinnevald hd Värend

Kyrkan som revs 1852-54 var en korkyrka av sten med murverk av vald och kluven gråsten. Kyrkan var putsad invändigt och utvändigt.

Källa Liepe 1984:37ff

Öjaby Kinnevald hd Värend

Den bevarade kyrkan är en salskyrka av sten.

Källa Liepe 1984:34ff

Furuby Konga hd Värend

Korkyrka av trä med sakristia i sten, riven 1891. Ett bevarat fönsterparti från den rivna kyrkan har dendrodaterats till ca 1240.

Källa Ullén 1983:44ff, Liepe 1984:132ff, dendrokronologiskt rapportblad Marian Rittsel-Ullén

Hemmesjö Konga hd Värend

Bevarad absidkyrka i sten med tunnvälvd sakristia och profilerade portalomfattningar, de enda kända i Värend. Släthuggna kvadrar i hörnkedjorna och kryssvalv i kor och långhus. Valvslagningen har dendrodaterats till 1403. I västgaveln spår efter öppning, sannolikt för ett projekterat västtorn. Bevarade medeltida dörrar med rikligt med järnsmide. Fragmentariskt bevarade romanska kalkmålningar i absid och triumfbåge.

Källa Liepe 1984:124ff, dendrokronologiskt rapportblad Marian Rittsel-Ullén

Hovmantorp Konga hd Värend

Korkyrka av trä med sakristia i sten som revs 1847.

Källa Ullén 1983:49ff, Liepe 1984:136ff

Linneryd Konga hd Värend

Sannolikt en korkyrka av sten, vilken revs i början av 1800-talet.

Källa Liepe 1984:149ff

Ljuder Konga hd Värend

Salskyrka av trä med sakristia av sten, riven 1849.

Källa Ullén 1983:52ff, Liepe 1984:160ff

Långasjö Konga hd Värend

Korkyrka (?) av sten, riven 1789. Koret är möjligen ombyggt, eventuellt var kyrkan ursprungligen en salskyrka.

Källa Liepe 1984:155ff

Nöbbele Konga hd Värend

Troligen korkyrka av sten, riven 1826-29.

Källa Liepe 1984:139ff

Tegnaby Konga hd Värend

Timrad korkyrka av trä som revs 1852-54. Kyrkan låg på en gårdstomt (se kap. 6).

Källa Ullén 1983:55ff, Liepe 1984:130ff

Uråsa Konga hd Värend

Bevarad salskyrka av sten, uppförd av vald och kluven marksten i växlande format. Sakristia i öster uppförd/flyttad 1835, västtorn uppfört 1841.

Källa Liepe 1984:144f

Vissefjärda Konga hd Värend

Salskyrka av sten som byggdes om kraftigt 1766. Eventuellt en ombyggd korkyrka. Socknen var delad mellan Konga hd och Möre hd, kyrkan låg i den mindre Kongadelen. Vid kyrkan låg en borganläggning, Vesaborg, möjligen tillhörande biskopen i Växjö (se sid. 192).

Källa Liepe 1984:158ff

Väckelsång Konga hd Värend

Den medeltida kyrkan var en korkyrka av sten med smalare västtorn som revs 1827-29. Tornets datering och relation till långhuset är oklar. Möjligen byggdes kyrkan om på 1600-talet, då tornet revs och långhuset vidgades åt söder, samtidigt som koret byggdes om och fick en tresidig avslutning. Socknen omfattade under medeltiden även nuvarande Tingsås socken.

Källa Liepe 1984:146ff

Växjö Konga hd Värend

Domkyrka, ursprungligen absidkyrka av sten med brett västtorn, senare korkyrka och salskyrka. Utvidgas och får valv på 1400-talet. Utsmyckad med ornerade granitkvader (se kap. 6). En runsten (Sm10) var inmurad i koret östra vägg.

Källa Kinander 1935-61:55ff, Gustafsson & Ullén 1970

Älmeboda Konga hd Värend

Ursprungligen en korkyrka av sten, ombyggd till salskyrka i senmedeltid (?), som 1787 fick tresidigt kor. Kyrkan kvarstår som ruin. Kyrkan var/blev en av de största kyrkorna i Värend.

Källa Liepe 1984:152ff

Östra Torsås Konga hd Värend

Absidkyrka av sten utsmyckad med fyra rutornerade kvaderstenar vilka sannolikt ingått i de ursprungliga portalernas omfattningar. Kyrkan revs 1848-49. Ett runstensfragment har hittats på kyrkogården (Sm15).

Källa Kinander 1935-61:63f, Liepe 1984:141ff

Asa Norrvidinge hd Värend

Kyrka med okänt utseende som brann 1670. Troligen var kyrkan uppförd i trä. 1322 var prosten i Asa häradsprost i Norrvidinge.

Källa Ullén 1983:78, Liepe 1984:171ff

Berg Norrvidinge hd Värend

Korkyrka av sten med brett västtorn, riven 1832. Tornets förhållande till långhuset oklar. Från kyrkan finns ett 1200-tals antemensale och flera 1200-tals skulpturer bevarade.

Källa Liepe 1984:167ff

Gårdsby Norrvidinge hd Värend

Troligen en korkyrka av sten vilken revs på 1830-talet. Huggna omfattningsstenar från den gamla kyrkan sitter sekundärt i den nya kyrkans murverk.

Källa Liepe 1984:185ff

Norra Rottne Norrvidinge hd Värend

Korkyrka av trä som 1734 byggdes om till salskyrka av trä. Kyrkan revs 1781.

Källa Ullén 1983:78f, Liepe 1984:181ff

Ormesberga Norrvidinge hd Värend

Träkyrka av okänd typ, riven sannolikt i slutet av 1600-talet.

Källa Ullén 1983:78, Liepe 1984:165ff

Södra Rottne Norrvidinge hd Värend

Träkyrka av okänd typ, riven 1781.

Källa Ullén 1983:78f, Liepe 1984:184f

Tjureda Norrvidinge hd Värend

Korkyrka av sten vilken revs 1862

Källa Liepe 1984:178ff

Tolg Norrvidinge hd Värend

Korkyrka av sten och trä med västtorn av trä vilket revs på 1750-talet. Hela kyrkan revs 1878-79.

Källa Ullén 1983:80, Liepe 1984:173ff

Algutsboda Uppvidinge hd Värend

Träkyrka troligen med salskyrkoform som revs 1766-67. Kyrkan hade en sakristia i sten, vilket ingår i den nya kyrkan.

Källa Ullén 1983:17, Liepe 1984:217ff

Drev Uppvidinge hd Värend

Bevarad absidkyrka av sten. I väster spår efter ett projekterat men ej uppfört västtorn. Välgjort murverk med huggna stenar i omfattningar och hörnkedjor. Kyrkan är dendrodaterad till ca 1170.

Källa Liepe 1984:190ff, dendrokronologiskt rapportblad Marian Rittsel-Ullén

Dädesjö Uppvidinge hd Värend

Delvis bevarad absidkyrka av sten utsmyckad med romanska målningar, uppförd i slutet av 1200-talet som gårdskyrka. I västgaveln en större rundbågig öppning som tyder på att ett torn var projekterat. Vid 1100-talets mitt skänkte Guttorm jarl egendom i Dädesjö till Vreta kloster. 1328 var Dädesjö huvudgård. Gravar under grundmurarna visar att stenkyrkan bör ha föregåtts av en träkyrka.

Källa Liepe 1984:203ff, Håkansson 1996

Eke Uppvidinge hd Värend

Korkyrka av trä, riven 1795.

Källa Ullén 1983:17f, Liepe 1984:201ff

Ekeberga Uppvidinge hd Värend

Korkyrka av trä riven 1824-25.

Källa Ullén 1983:18Liepe 1984:215ff

Granhult Uppvidinge hd Värend

Bevarad medeltida korkyrka av trä, dendrodaterad till år 1217.

Källa Ullén 1983:19ff, Liepe 1984:209ff

Hornaryd Uppvidinge hd Värend

Salskyrka av trä riven 1870.

Källa Ullén 1983:31f, Liepe 1984:194ff

Hälleberga Uppvidinge hd Värend

Korkyrka av trä som revs 1819-20.

Källa Ullén 1983:32, Liepe 1984:219ff

Lenhovda Uppvidinge hd Värend

Salskyrka av sten, riven 1842. Liknade kyrkan i Sjösås och var långsamt avsmalnande åt öster.

Källa Liepe 1984:212ff

Nottebäck Uppvidinge hd Värend

Salskyrka av sten riven 1831.

Källa Liepe 1984:207ff

Sjösås Uppvidinge hd Värend

Bevarad salskyrka av sten med en äldre sakristia som tillhört en äldre kyrka. Vid undersökning 1943 påträffades mynt från 1200-talet. Dessutom hittades delar av en äldre träkyrka, vilken föregått stenkyrkan. Denna äldre träkyrka har dendrodaterats till 1229.

Källa Ullén 1983:33ff, Liepe 1984:197ff

Åseda Uppvidinge hd Värend

Ombyggd salskyrka av sten med en äldre sakristia som tillhört en äldre träkyrka. Kyrkans västtorn tillkom 1797-1803, då också korpartiet byggdes om. Vid arkeologisk undersökning 1936-37 påträffades 904 mynt, de tre äldsta från 1100-talets andra hälft.

Källa Liepe 1984:224ff

Älghult Uppvidinge hd Värend

Korkyrka av trä, riven 1807. Kyrkan hade en sakristia i sten (bevarad) med senmedeltida stjärnvalv.

Källa Ullén 1983:41ff, Liepe 1984:221ff

3 RUNSTENAR I TIOHÄRAD

Tolkningen av inskriften kommer från Kinander 1935-61.

Smnr	Socken	Plats	Inskrift
Sm1	Aringsås	Aringsås kyrka	”Vignjut reste stenen efter Romund sin fader. Gud hjälpe själen. Åt den värendske bonden högg Åsmund runorna”
Sm2	Aringsås	Aringsås kyrka	”Åbjörn lät resa stenen efter Toke den
Sm5	Hjortsberga	Transjö	”Göt satte denna stenefter Kjell, sin son. Han var minst bland män en gnidare”
Sm7	Skatelöv	Enet, Skatelöv	”Gerid och Tnn-Åke satte (stenen) efter Romar. Gud hjälpe hans ande”
Sm8	Dänningelanda	Rävagården	”Tjudger och Rodälv.. ..stenen efter Heden, sin son”
Sm9	Vederslöv	Nöbbele	”.r lät göra vården efter Vackre (Vavre) och Gisle .”
Sm10	Växjö	Domkyrkan	”Tyke - vikingen Tyke reste stenen efter Gunnar, Grims son. Gud hjälpe hans själ”
Sm11	Furuby	Kårestad	”Klackes söner läto hugga stenen efter sin fader och efter Kale och Viking, sinabröder”
Sm13	Uråsa	Högnalöv	”Spak lät göra vården efter sina söner Sven och Röming”
Sm15	Ö Torsås	Kåragården,	”.te lät bygga bron efter Svar.”
Sm16	Ö Torsås	Nöbbele	”Rosten och Eliv, Åke och Håkan, svennerna reste åt sin fader Kale, den döde, kumlet vitt synligt. Därför den gode icke skall glömmas så länge stenen står och runornas stavar”

Sm17 Asa Kråketorp ”.n lät bygga denna bro och resa denna sten efter sin broder. Gud (hjälpe hans) själ”

Sm19 Gårdsby Stojby ”Torlov reste denna sten efter Alle och Ätta. Hjälpe Gud deras ande”

Sm20 Södra Rottne Rottnekvarn försvunnen

Sm21 Tolg Lidekvarn oläslig

Sm27 Berga Berga kyrka ”Tord reste denna vård. … dog i England

Sm28 Berga Berga kgd ”…denna sten efter Önd … död”

Sm29 Berga Ingelstad ” … reste stenen efter Torger, sin fader. Han dog i England”

Sm30 Berga Trotteslöv ”…tulv, sin son av människor…”

Sm31 Dörarp Toftaholm ”….v satte stenen efter sin broder Fåve. Gud hjälpe anden”

Sm32 Hamneda Hamneda kyrka ”….denna vård efter Sven sin fader”

Sm33 Hamneda Hamneda kyrka ”…satte stenen efter Tormar sin broder. Han var av människor…”

Sm34 Ljungby söder Ljungby k:a ”…satte stenen efter Karle, sin …”

Sm35 Ljungby Replösa ”Götrad gjorde denna vård efter Åstrad sin fader, den ypperste av de fränder och odalmän som i Finnveden fordom levde”

Sm36 Nöttja Bolmaryd ”Önd och Sven satte denna vård efter Assur (Åsmar)”

Sm37 Nöttja Bolmaryd ”Assur gjorde denna vård efter Önd, sin fader. Han var minst bland män en gnidare, ej snål på mat eller snar till hämnd. På sin Gud den gode trodde”

Sm39 Ryssby Ryssby kyrka ”Gunne satte denna sten efter Sune, sin fader mild (i ord), på mat ej njugg”

Sm40 Ryssby Ryssby kyrka ”..r gjorde denna vård..”

Sm41 Ryssby Ryssby kgd ”..efter Gumme..”

Sm42 Ryssby Tuna ”Tumme reste denna sten efter Assur, sin broder, som var i tjänst hos kung Harald som skeppare”

Sm43 S Ljunga S Ljunga kyrka ”Anund .... Sin son och efter ….”

Sm44 S Ljunga Ivla ”Vinund satte denna sten efter sin broder Sven, god mot sitt folk, frikostig på mat, av alla människor mycket prisad”

Sm45 Tutaryd Bräkentorp ”Västen gjorde detta kummel efter Åsbjörn, sin broder, denna minnesvård vid vägamotet”

Sm46 Vittaryd Erikstad ”….nvi gjorde denna vård efter Sven, sin son, som dog österut bland grekerna”

Sm48 Bredaryd Torp Norregård ”Ovåg satte denna sten efter Udde, sin son, en mycket god ung

man. Dog under resa (?)”

Sm51 Forsheda Forsheda kgd ”Toste reste stenen efter Gunne, sin frände..västerut blev…”

Sm52 Forsheda Forsheda ”Rolf och Eskil reste denna sten efter Livsten, sin fader, som blev död i Skåne vid Gårdstånga och förde (honom) till Finnveden”

Sm53 Reftele Ölmestad ”Rolf (?) reste denna sten efter…och…sina två söner…deras själ”

Sm59 Rydaholm Horda bro ”Sigmund gjorde…ulv, sin broder”

Sm60 Rydaholm Skaftarp ”Sven och Starke gjorde detta kummel efter Gudmund sin fader, denna minnesvård vid vägamotet”

Sm61 Tännö Runstensholm ”Gudvar lät resa denna sten efter Öde, sin son och Karl efter Sten, sin son. Gud hjälpe”

Sm62 Voxtorp Ed ”Toste gjorde denna minnesvård efter Ätte, sin son”

Sm63 Värnamo Värnamo kgd ”..satte sten denna efter..”

Sm64 Värnamo Västhorja ”Torunn satte stenen efter Eskil, sin make och efter sina söner Sven och Tove. Gud hjälpe deras själ”

Sm69 Fröderyd Fröderyd kgd ”Gerbjörn satte denna sten efter Sven(?), sin broder”

Sm71 Norra Sandsjö Norra Sandsjö ”Ärinvard lät resa denna sten efter Hägge, sin fader och Hära, hans fader Karl, hans faderoch Hära hans fader och Tegn, hans fader och efter dessa fem förfäder”

Sm72 Ramkvilla Ramkvilla kyrka ”…resa stenen och göra…hjälpe hans ande”

Sm73 Skepperstad Terle ”Holme lät göra bron efter Torgöt, sin fader”

Sm75 Svenarum Morarp ”Sigvard lät resa stenen efter…sin fader (broder?). Fränderna…sin ära (el väg) Gud hjälpe hans ande”

Sm76 N Ljunga Komstad, Sävsjö ”Tova reste denna sten efter sin fader Vråe, Håkon jarls stallare”

Sm77 N Ljunga Sävsjö Västergård ”Vråe satte denna sten efter Gunne, sin broder. Han dog i England”

Sm78 Vallsjö Uppåkra ”Olav satte denna sten efter Sibbe, sin son”

Sm80 Vallsjö Vallsjö stom ”Väsäte och Ivar (ellller Joar) och Sylva, tre bröder, gjorde denna bro och satte denna sten till minne av Tjälve, sin fader”

Sm84 Vrigstad Biskopsbo ”….sin broder…”

Sm85 Alseda Alseda kgd ”…och hans bröder reste denna sten efter….sin fader, Torstens (?) son”

Sm86 Alseda Holsby ”Sven..efter (sin) broder (el Broder). De lade honom…”

Sm87 Alseda Repperda ”Harald..sin broder”

Sm88	Alseda	Repperda	”….efter…”
Sm89	Alseda	Repperda	”Boe satte denna sten efter Torgöt, sin
Sm90	Alseda	Repperda	oläslig
Sm91	Alseda	Slättåkra	”Helge reste denna sten efter Assur, sin son”
Sm92	Björkö	Björkö kgd	”Gudfast satte stenen..sinfader. Svike Gud den som (svek honom) och ..liv..”
Sm93	Björkö	Nömme	”Rolf reste denna sten efter sina söner Sven och Tor-Såm, goda unga män. Öper efter sten och efter sin fader”
Sm96	Lannaskede	Brobyholm	”Torsten reste denna sten efter Gude, sin son. Torsten gjorde bron efter Gunnvar, sin broder och efter Åsbod, sin hustru”
Sm97	Myresjö	Myresjö kyrka	”„satte denna sten..sin fader”
Sm98	Myresjö	Myresjö kyrka	”..satte denna sten efter Tote (Dote?)..son, Göts broder”
Sm99	Myresjö	Nederby	”Tord och Torbjörn gjorde denna bro efter Verskulv, sin fader”
Sm100	Nävelsjö	Glömsjö	”Tormar lät göra denna bro efter Saxe sin son. Gud hjälpe hans ande väl”
Sm101	Nävelsjö	Nöbbelesholm	”Gunnkel satte denna sten efter Gunnar sin fader, Rodes son. Helge lade honom, sin broder i stenkista i England i Bath”
Sm102	Skede	Skede kyrka	fragment, oläsligt
Sm103	Skede	Rösa	”…satte denna sten efter..”
Sm104	Vetlanda	Vetlanda kyrka	”..västerut i England..”
Sm105	Vetlanda	Vetlanda kyrka	”Helga satte denna sten efter Ömund, sin
Sm106	Vetlanda	Vetlanda kyrka	”Sandor satte stenen efter Östen, sin broder”
Sm107	Vetlanda	Vetlanda kgd	”Bjur reste setene efter..Gud give hand själ
Sm108	Vetlanda	Vetlanda kgd	försvunnen
Sm109	Vetlanda	Klockarestugan	”Kjell reste stenen efter sin broder…Sten son”
Sm110	Vetlanda	Torget	”Ärinvard satte denna sten efter Härа, sin fader och sina bröder Torbjörn och Näve”
Sm111	Vetlanda	Fageräng	”Vigöt reste denna sten efter Gerfast, sin broder. Gud hjälpe”
Sm112	Vetlanda	Storebro	oläslig
Sm113	Vetlanda	Tångerda	”Ospak lät resa vården efter Fader, sin

ej nr	S Ljunga	Mjäryd	fragment av runsten påträffat vid grustäkt, förvaras på Smålands museum (utan inv. nr)

4 VAPENGRAVAR I TIOHÄRAD

Finnveden

Berga sn

Trotteslöv hög 4	2 sporrar, 2 stigbyglar, betsel	SHM 6638
Trotteslöv hög 30	svärd, sköld, sporre, betsel, pilspetsar	SHM 6638

Bolmsö sn

Håringe/Skeda hög 2	spjut?, pilspetsar	Palmgren 1875
Håringe/Skeda hög 3	6 pilspetsar	Palmgren 1875
Håringe/Skeda hög 9	pilspets	Palmgren 1875
Klockaregård hög 16	spjut, betsel	Palmgren 1875, SHM 5404:16
Husaby hög 22	pilspets	Palmgren 1879-81a
Bolmstad hög 35	sporre	Palmgren 1879-81a
Håringe/Skeda hög 11	spjut, 2 guldgubbar, fragm. guldbrakteat	Eneström 1911, SHM 14535
Håringe/Skeda hög 24	pilspets?	Eneström 1912, SHM 14835
Håringe/Skeda hög 25	stigbyglar, 9 pilspetsar	Eneström 1912 SHM 14835

Håringe/Skeda hög 26	2 sporrar, betsel, 5 pilspetsar	Eneström 1912, SHM 14835
Håringe/Skeda hög 28	sporre, betsel	Eneström 1912, SHM 14835
Håringe/Skeda hög 30	pilspets	Eneström 1912, SHM 14835
Håringe/Skeda hög 31	pilspets	Eneström 1912, SHM 14835
Bredaryd sn		
Hafreda Prästgård	2 pilspetsar	Palmgren 1879-81c, från någon av hög 26-32
Forsheda sn		
Skedingsnäs	stigbygel	SHM 14725
Fryele sn		
Led	svärd	Jlm 16462
Hånger sn		
Kylahov hög 41	spjut, pilspets	Palmgren 1879-81c
Kulltorp sn		
Lanna	svärd	SHM 13379
Kånna sn		
Bäck Skattegård	svärd, sköld	SHM 20739
Odensjö sn		
Prästgården hög 41	pilspets	Palmgren 1879-81a
Reftele sn		
Vä Östergård	spjut, betsel	SHM 15072
Okänd fyndort	del av svärd, 2 spjut	SHM 12314
S Ljunga sn		
Mjäryd hög 4	spjut	SHM 9410
Ivla	sköld, bronsvåg	Anderbjörk 1949
S Unnaryd sn		
Tiraholm hög 31	pilspets	Palmgren 1879-81a
Torskinge sn		
Slättö hög 2	4 pilspetsar	Palmgren 1879-81b
Slättö hög 5	7 pilspetsar	Palmgren 1879-81b
Torskinge hög 16	2 spjut, pilspetsar	Palmgren 1879-81b
Torskinge hög 18	spjut, sporre	Palmgren 1879-81b, SHM 5912
Torskinge hög 27	pilspets	Palmgren 1879-81b
Torskinge hög 28	pilspets	Palmgren 1879-81b

Villstad sn

Oklar fyndplats	betsel	SHM 12314

Vittaryd sn

Vittaryd RAÄ 8	spjut	Smålands museum arkiv

Voxtorp sn

Drömminge RAÄ 48	svärd, spjut, betsel, 2 pilspetsar	Jlm 15848 a-g

Värnamo sn

Hindeskind hög 1	2 sporrar	SHM 11971
Enehagen hög 1	pilspetsar	Eneström 1904, SHM 12323
Enehagen hög 2	betsel ?, pilspetsar	Eneström 1904, SHM 12323
Enehagen hög 6	svärd, betsel, pilspetsar	Eneström 1904, SHM 12323
Enehagen hög 7	pilspetsar	Eneström 1905, SHM 12634
Enehagen hög 11	sköld	Eneström 1905, SHM 12634
Enehagen hög 12	svärd	Eneström 1905, SHM 12634
Enehagen hög13	pilspets	Eneström 1905, SHM 12634
Enehagen hög 14	sporre, betsel, 6 pilspetsar	Eneström 1905, SHM 12634
Enehagen hög 23	svärd, sporre, pilspets	Eneström 1907, SHM 13339
Mossle Jössagård hög 12	10 pilspetsar	Eneström 1910, SHM 14220
Mossle Jössagård hög 15	svärd, stigbygel, betsel, pilspets	Eneström 1910, SHM 14220
Mossle Jössagård hög 34	sköld	Eneström 1910, SHM 14220
Mossle Jössagård hög 35	4 pilspetsar	Eneström 1910, SHM 14220
Mossle Jössagård hög 37	sporre, pilspets	Eneström 1910, SHM 14220
Okänd fyndort	svärd, yxa, stigbygel, betsel SHM 2203	

Ås socken

Draftinge hög 8	2 pilspetsar	Palmgren 1879-81c
Draftinge hög 23	betsel	Palmgren 1879-81c
Hjelmaryd hög 47	pilspets	Palmgren 1879-81b
Karaby hög 18	spjut	Palmgren 1875, SHM 5404
Karaby	betsel, uppgift om fynd från högar	Palmgren 1875
Karaby hög 21	3 pilspetsar	Palmgren 1875, SHM 5404
Karaby Kalvhagen	svärd	Jlm 7671
Liljenäs hög 38	pilspets	Palmgren 1879-81b
Liljenäs hög 40	pilspets	Palmgren 1879-81b
Liljenäs hög 41	2 sporrar, 2 stigbyglar, pilspets	Palmgren 1879-81b, SHM 5912
Prästgården	betsel	SHM 5404
Svanaholm hög 33	pilspets	Palmgren 1879-81b
Svanaholm	2 sporrar, betsel	SHM 9116

Enligt Palmgren ska flera rör ha borttagits vid Svanaholm utan undersökning och då ska bland annat ett tveeggat svärd och ett betsel ha påträffats (Palmgren 1879-81b:13)

Njudung

Hjärtlanda sn

Hjärtlanda	svärd, spjut (silvertauscherad)	Jlm 7320
Norsborg Östergården	svärd	SHM 2254

Hultsjö sn

Prästgården	svärd, spjut, sporre, 7 pilspetsar	SHM 736-737

Lannaskede sn

Broby	svärd, sköld, sporre, stigbygel, yxa	SHM 3326
Broby	sköld, spjut	SHM 3549
Broby	sköld, 2 sporrar, 2 stigbyglar, betsel, yxa	SHM 6363
Broby	spjut, stigbygel, 2 pilspetsarSHM 6464	

Nävelsjö sn

I Nävelsjön	svärd	SHM 4388

Vetlanda sn

Epidemisjukhuset	betsel, pilspets	Jlm 21180 a-m
Byestad grav 32	betsel	Jlm 16494

Värend

Aringsås sn

Benstad herrgård	sköld, betsel	Anderbjörk 1940

Kvennerberga sn

Sköldstad Tångaregård	2 sporrar, 2 stigbyglar, betsel	Wittlock 1874:95f

Växjö sn

Sjön Trummen	svärd	Smålands museum arkiv

5 BORGAR OCH BEFÄSTA GÅRDAR I TIOHÄRAD

Idnr i nedanstående bilaga motsvarar platsens ordningsmummer i bilaga 1. Där kan ytterligare uppgifter om respektive plats erhållas.

IDnr	Borg	Socken	Härad	Land	Fornlämning
1	**Agundaborg**	**Agunnaryd**	**Sunnerbo**	**Finnveden**	**RAÄ 39**
7	**Rönnäs**	**Agunnaryd**	**Sunnerbo**	**Finnveden**	**RAÄ 41**
8	**Vedåsa**	**Agunnaryd**	**Sunnerbo**	**Finnveden**	**RAÄ 21**
13	**Högö**	**Annerstad**	**Sunnerbo**	**Finnveden**	**RAÄ 32**
15	**Piksborg**	**Annerstad**	**Sunnerbo**	**Finnveden**	**RAÄ 9**
25	**Torsborg**	**Dörarp**	**Sunnerbo**	**Finnveden**	**RAÄ 3**
26	**Husholmen**	**Dörarp**	**Sunnerbo**	**Finnveden**	**RAÄ 53**

27	Toftaholm	Dörarp	Sunnerbo	Finnveden	RAÄ 34
29	Hamneda kyrka	Hamneda	Sunnerbo	Finnveden	X?
31	Sunnerborg	Hamneda	Sunnerbo	Finnveden	RAÄ 42
32	Groeryd	Hinneryd	Sunnerbo	Finnveden	RAÄ 12
34	Husabacken	Hinneryd	Sunnerbo	Finnveden	RAÄ 148
35	Sjöatorp	Hinneryd	Sunnerbo	Finnveden	RAÄ 188
36	Skagaholm	Hinneryd	Sunnerbo	Finnveden	RAÄ 121
40	”Borgarön”	Markaryd	Sunnerbo	Finnveden	RAÄ 237
44	Sunnerå	Ryssby	Sunnerbo	Finnveden	RAÄ 31
45	Ugglebo	Ryssby	Sunnerbo	Finnveden	RAÄ 49
49	Eneborg	Torpa	Sunnerbo	Finnveden	RAÄ 13
50	Göshult	Traryd	Sunnerbo	Finnveden	RAÄ 44
53	Håknehult	Vrå	Sunnerbo	Finnveden	RAÄ 44
54	Bolmstad Bolmsö		Västbo	Finnveden	X?
55	Husholmen	Bolmsö	Västbo	Finnveden	RAÄ 106
56	Håringe	Bolmsö	Västbo	Finnveden	RAÄ 4, 5
68	Dannäs	Dannäs	Västbo	Finnveden	RAÄ 15
76	Jansberg	Långaryd	Västbo	Finnveden	RAÄ 92
81	Samseryd S Hestra		Västbo	Finnveden	X
82	Högaholm	S Unnaryd	Västbo	Finnveden	RAÄ 2
83	Järanäs	S Unnaryd	Västbo	Finnveden	RAÄ 17
86	Vallsnäs	S Unnaryd	Västbo	Finnveden	RAÄ 75
90	Ärnanäs	Tannåker	Västbo	Finnveden	RAÄ 2
93	Arnåsholm	Villstad	Västbo	Finnveden	RAÄ 308
95	Flataryd	Ås	Västbo	Finnveden	RAÄ 12
101	Svanakull Fryele		Östbo	Finnveden	RAÄ 26
109	Hånger	Hånger	Östbo	Finnveden	RAÄ 20
110	Herrestad Kärda		Östbo	Finnveden	RAÄ 56
111	Källunda Kärda		Östbo	Finnveden	RAÄ 103
119	Ed/Trollaborg	Våxtorp	Östbo	Finnveden	RAÄ 38
122	Hindsekind	Värnamo	Östbo	Finnveden	RAÄ 99

136	Björnskog	Hultsjö	Västra	Njudung	RAÄ 80	
142	Hallsnäs	Ramkvilla	Västra	Njudung	RAÄ 49	
143	Lagmansryd	Stockaryd	Västra	Njudung	X	
152	Eksjö Hovgård	Vallsjö	Västra	Njudung	RAÄ 31	
161	Vrigstad	Vrigstad	Västra	Njudung	X?	
163	Svalö	Björkö	Östra	Njudung	RAÄ 2	
167	Borshult	Lemnhult	Östra	Njudung	RAÄ 55	
169	Drakulla	Myresjö	Östra	Njudung	RAÄ 33	
170	Farstorp	Nye	Östra	Njudung	RAÄ 5	
173	Hultaby	Näsby	Östra	Njudung	RAÄ 15	
174	Biskopsön	Näshult	Östra	Njudung	RAÄ 10	
187	Arnanäs	Härlöv	Allbo	Värend		RAÄ 1
206	Blidingsholm	Almundsryd	Kinnevald	Värend	RAÄ 139	
207	Hönshylte	Almundsryd	Kinnevald	Värend	RAÄ 102	
209	Bergkvara	Bergunda	Kinnevald	Värend	RAÄ 32	
212	Jätsholm	Jät	Kinnevald	Värend	RAÄ 4	
218	Allatorp	Tofta	Kinnevald	Värend	RAÄ 17	
222	Bosholme	Urshult	Kinnevald	Värend	RAÄ 84, 137	
223	Hackekvarn	Urshult	Kinnevald	Värend	RAÄ 126	
226	Kronoberg	Växjö	Kinnevald	Värend	RAÄ 93	
230	Os	Öja	Kinnevald	Värend	RAÄ 38	
238	Vesaborg	Vissefjärda	Konga	Värend		RAÄ 84
246	Berg	Berg	Norrvidinge	Värend		RAÄ 24
260	Eknaholm	Tjureda	Norrvidinge	Värend	X	
267	Rostock	Algutsboda	Uppvidinge	Värend		RAÄ 79
268	Böksholm	Drev	Uppvidinge	Värend	X	
275	Lidhult	Sjösås	Uppvidinge	Värend		RAÄ 118

Lund Studies in Medieval Archaeology

1. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio.* (eds). A. Andrén et al. 1986.
2. LEIFH STENHOLM, *Ränderna går aldrig ur. En bebyggelsehistorisk studie av Blekinges dansktid.* 1986.
3. ANDERS LINDAHL, *Information through sherds, a case study of the early glazed earthenware from Dalby, Scania.* 1986.
4. LARS ERSGÅRD, *"Vår marknad i Skåne." Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden*. 1988.
5. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid.* (Eds.) H. Andersson &M. Anglert. 1989.
6. *Dendrokronologi och medeltida kyrkor. Symposium i Lund 11–13 april 1988*. (Ed.) B. Sundnér 1989.
7. LARS ANDERSSON, *Pilgrimsmärken och vallfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien.* 1989.
8. RIKARD HOLMBERG, *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*. 1990.
9. *Medeltida Husbyggande – Symposium i Lund 1989*. (Ed.) J-E. Augustsson 1992.
10. HENRIK KLACKENBERG, *Moneta nostra. Monetariseringen i medeltidens Sverige.* 1992.
11. JES WIENBERG, *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark.* 1993.
12. HENRIK JACOBSEN, *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt.* 1993.
13. *The Study of Medieval Archaeology. European Symposium for Teachers of Medieval Archaeology Lund 11–15 June 1990.* (Eds.) H. Andersson & J. Wienberg. 1993.
14. ANNA-LENA ERIKSSON, *Maktens boningar. Norska riksborgar under medeltiden.* 1995.
15. THOMAS WALLERSTRÖM, *Norrbotten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi.* 1995.
16. MATS ANGLERT, *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne.* 1995.
17. *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne.* (Eds.) M. Mogren & J. Wienberg. 1995.
18. *Castella Maris Baltici II.* (Eds.) M. Josephson & M. Mogren. 1996.
19. *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology.* (Eds.) H. Andersson, P. Carelli & L. Ersgård. 1997
20. EVA SVENSSON*, Människor i utmark.* 1998
21. *Outland use in preindustrial Europe.* (Eds.) H. Andersson, L. Ersgård & E. Svensson) 1998.
22. MAGNUS ELFWENDAHL*, Från skärva till kärl. Ett bidrag till vardagslivets historia i Uppsala.* 1999
23. JÖRN STAECKER, *Rex regum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden.* 1999
24. MATS MOGREN, *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi.*2000

Under medeltiden var frälset en privilegierad grupp i samhället. Genom att gå i kungens tjänst som riddare och väpnare slapp man betala skatt. Den lokale frälsemannen var samtidigt lokalsamhällets makthavare. Ett av de svenska landskap som var speciellt rikt på frälsemän var Småland. Här fanns riddare och riksråd som tillhörde högfrälset men framför allt en stor grupp med enkla frälsemän vars egendomar många gånger inte var större än böndernas. Varför var just Småland så rikt på frälsemän och hur växte denna grupp fram i området? Är frälset en rent medeltida företeelse eller kan det finnas någon kontinuitet mellan frälset och de stormän som framskymtar i området under vikingatid? Via en studie av runstenar, kyrkor och skriftliga källor studeras framväxten av medeltidens frälse i Tiohärads lagsaga i Småland. Frälset tog också landskapet i besittning. Genom att lokalisera sina gårdar till olika platser i landskapet tydliggjorde man sitt herravälde. En del i denna process var frälsets befästande av sina gårdar. Inte minst Småland är rikt på mindre borgar som i de flesta fall är lämningar efter enskilda frälsemäns befästa gårdar. Många gånger framstår de dock som svårförståeliga när de betraktas i ett traditionellt fortifikatoriskt perspektiv. Vad dessa mindre borgar betydde och vilken funktion de hade är en av de många frågor som diskuteras i denna bok, där det medeltida borgbyggandet ges en mer social än militär innebörd.

Martin Hansson är medeltidsarkeolog och detta är hans doktorsavhandling.

Almqvist & Wiksell International
Stockholm